(NY)ELVI KÉRDÉSEK

Horváth Péter.indd 1 2015.04.21. 12:25:00

Horváth Péter.indd 2 2015.04.21. 12:25:00

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 173.

HORVÁTH PÉTER IVÁN

(NY)ELVI KÉRDÉSEK

100 könnyed ismeretterjesztő cikk

INTER KHT.
TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2015

Horváth Péter.indd 3 2015.04.21. 12:25:00

Lektorálta
NÁDASDY ÁDÁM

Készült a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport (2000–)
tudományos programjában.

A kötet megjelenését az EDIMART Tolmács- és Fordítóiroda Kft.,
az Inter Nonprofit Kft., a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport
és a Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda támogatta.

EDIMART Tolmács- és Fordítóiroda Kft.
Facebook: EDIMARTLanguageSolutions

Az írások eredeti megjelenési helye:
E-nyelv Magazin (www.e-nyelvmagazin.hu)

A kötet megrendelhető és megvásárolható a Magyar Nyelvi Szolgáltató Irodában,
illetve az iroda webáruházában is: www.e-nyelv.hu
Cím: 1148 Budapest, Örs vezér tér 11., fszt. 1.
Telefon: 06-30/318-9666, e-mail: iroda@e-nyelv.hu,

ISBN 978-963-409-010-6

© Horváth Péter Iván, 2015
© TINTA Könyvkiadó, 2015

A kiadásért felelős
a TINTA Könyvkiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Heiszer Erika
Borítóterv: Balogh-Papp Krisztina és Lingl Zsófia

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó 9
Az interneten megjelent sorozat bevezetője 13
1. *Buri*: egy furi nevű hami a Mekiben 14
2. Utánozás majomszokás 16
3. *Halász*, *vadász*, *madarász* 18
4. Vörcsesztert az Ősönből 20
5. Mit tetszettél mondani? 22
6. Egy édes szeszélyes 24
7. A sztárolt celeb 26
8. Hiánygazdálkodás 28
9. Holt nyelvek társasága 30
10. A szabály az szabály 32
11. A birtok viszonya 34
12. Hány szó van a miben? 36
13. A felesleges fölösleg 38
14. A honosított idegen 40
15. Pereskedés 42
16. Ellentétek vonzásában 44
17. Jelölt és jelöletlen 46
18. Családok az asszociációs mezőn 48
19. Forró vizet a kopaszra! 50
20. ⟨ch⟩, a nagy macher 52
21. Répa, retek… mogyoló 54
22. Hamis barátok 56
23. Nemi felvilágosítás 58
24. Ott állsz az út végén 60
25. Levelet kaptam, lájf 62
26. *Kamu*, *ulti*, *hipó* 64
27. Ne fürgyé le! 66
28. Haitiból Haitire 68
29. Néma betűnek anyja sem… 70
30. Analógia és anomália 72
31. Szedte-vette, teremtette! 74
32. Kedves rokon, ne vedd zokon 76

33. Könyörgöm, akasztjuk fel! . . . 78
34. Ballag már a médiák… . . . 80
35. *Ideadod, lécci?* . . . 82
36. Nincs itt hiba! . . . 84
37. *Kvadrológia* . . . 86
38. A divat igazából arról szól, hogy trendi . . . 88
39. Eddig Itália földjén… . . . 90
40. Ősapánk, az etimon. . . . 92
41. [j], de érdekes! . . . 94
42. *Magasságában* . . . 96
43. A hangtörvény fura ura. . . . 98
44. Tükröm, tükröm, mondd meg nékem. . . . 100
45. Mit csinál a micsoda? . . . 102
46. Kettő dudás egy csárdában . . . 104
47. Becéző szavak . . . 106
48. Vannak szabályok, ami érthetetlen . . . 108
49. Ha én rózsa volnák… . . . 110
50. Hölgyválasz. . . . 112
51. Itt a piros, hol a vörös? . . . 114
52. Százegy kis szócska . . . 116
53. *Jó, jobb... legoptimálisabb* . . . 118
54. Szónemesítés . . . 120
55. A guglizó szingli . . . 122
56. *Ad hoc* és *athok* . . . 124
57. Ne mondjuk azt, hogy… de miért is? . . . 126
58. Nyelvi kukkolda . . . 128
59. Nyelvi változások mentén . . . 130
60. Homo és hetero . . . 132
61. Most már tényleg „nem használtatik”. . . . 134
62. Mit egyen a ~~purista~~ nyelvtisztító? . . . 136
63. *Törvénykezés* . . . 138
64. Lenin is megmondta . . . 140
65. Lenn, déjlen, éjdes éjben éjdent reméjlsz . . . 142
66. *Alakít* és *alakul* . . . 144
67. Tényleg [jutúb] a [jutyúb]? . . . 146
68. Kicsi a bors, és gyenge . . . 148
69. A maximalista lingvista . . . 150
70. Ugyanaz, csak teljesen más. . . . 152
71. Az őszi kikerics és az ikes igék. . . . 154
72. *Pikkpakk* . . . 156
73. Iksz faktor . . . 158
74. Árokon-bokoron túl. . . . 160

75. Tőcsere és fogpótlás . . . 162
76. Ilyen nincs és mégis van . . . 164
77. Nem káptalan, de tanulni sem képtelen . . . 166
78. Ha megértsük, miért nem szeressük? . . . 168
79. A barcelonai lanovka . . . 170
80. Tón a lúd átús(z), visszaús(z) meg átús(z) . . . 172
81. Margit, a későbbi Károly . . . 174
82. A franciaországi krémes . . . 176
83. Kiejtés szerint? . . . 178
84. Ódon módon . . . 180
85. A szomszéd micsodája . . . 182
86. *Animátor* . . . 184
87. Ágyjelenet . . . 186
88. Hiányos, de gazdaságos . . . 188
89. Hadd ne ragozzam! . . . 190
90. Gizikét a gőzekével . . . 192
91. Biztos, hogy alig elviselhető? . . . 194
92. Egy névmás, aki személyeskedik . . . 196
93. Egy, a névelőkről szóló tárca . . . 198
94. *Sacc per kábé*, avagy a vélemény szabadsága . . . 200
95. Az *ünnep* ünnepe . . . 202
96. *Italt mit hozhatok?* . . . 204
97. Kazinczy és a hatékonytalan nyelvújító . . . 206
98. Végestelen-végig . . . 208
99. Tömör gyönyör . . . 210
100. Száz szónak is egy a vége . . . 212
Mutató . . . 214
A tárcák betűrendes tartalomjegyzéke . . . 223
A tárcák tárgyköri csoportosítása . . . 226

Horváth Péter.indd 8 2015.04.21. 12:25:01

ELŐSZÓ

Ez a könyv azt a 100 ismeretterjesztő esszémet tartalmazza, amelyek 2009. január 1. és 2013. március 1. között, kéthetente jelentek meg az *E-nyelv Magazin* című elektronikus folyóiratban (e-nyelvmagazin.hu). A magyar tudomány-népszerűsítésnek olyan sok jeles képviselője van, hogy bőven lett volna kitől ihletet merítenem. Rám mégis egyvalaki gyakorolt akkora hatást, hogy rögtön a példaképem lett: volt egyetemi oktatóm, Nádasdy Ádám, aki 2000-től 2008-ig a *Magyar Narancs* hasábjain vezetett rovatot *Modern Talking* címen. Ezek az írások hihetetlen könnyedséggel és sziporkázva, ugyanakkor olyan szakszerűen mutatták be a nyelv működését (főleg a magyarét), hogy abból a képzett olvasó is rengeteget tanulhatott. Engem mindez úgy lenyűgözött, hogy amikor bánatomra megszűnt a sorozat, rögtön elhatároztam, hogy legalább a magam vigasztalására megírom a folytatását.

Persze el akartam kerülni az epigonizmus vádját, így saját témákat kerestem. Ha mégis azokba ütköztem bele, amelyeket mesterem is tárgyalt, hát igyekeztem más példákkal és az övétől eltérő nézőpontból kifejteni őket. Mivel végcélként nem valami nyelvtankönyv lebegett a szemem előtt, az egyes részeket minden csoportosítás nélkül, abban a sorrendben írtam meg, ahogy eszembe jutottak – azok kivételével, amelyek az egyre újabb átfogalmazások után sem akartak elkészülni, vagy végül nem arról szóltak, amit elképzeltem. (Ezektől a számítógépem lomtára mentette meg az emberiséget.) Olykor megtorpantam, mert kifogytam az ötletekből, vagy feltartott a munkám (bármilyen felemelő a közjó szolgálata, néha nekem is dolgoznom kellett, hogy ehessek), de valahogy eljutottam a 100. tárcáig. Amint e kiadás megszerkesztése közben kiderült, a *(Ny)elvi kérdések* 5000-nél is több szót tűz gombostűhegyre, a magyaron kívül hetvenvalahány nyelvből, dialektusból és nyelvcsaládból, a magyarázataihoz pedig kis híján 800 nyelvészeti szakkifejezést használ fel.

Ezek azonban puszta számok. A lényeg az, hogy meg akartam mutatni az olvasónak, mivel foglalkozik igazában a nyelvészet, mert azt leggyakrabban egy társadalmilag fontos, de nem tudományos tevékenységgel szokták azonosítani: a nyelvi tanácsadással. A nyelvész – gondolják sokan – az, aki megmondja, hogyan helyes: *el van utazva* vagy *elutazott*; *feloltotta a lámpát* vagy *felkapcsolta a lámpát*; *meg tudtuk enni volna* vagy *meg tudtuk volna enni*? Ő vezeti le a mindenkit révületben tartó helyesírás alapos ismerőjeként, hogy a *halottkém* egy holttesteket vizsgáló orvos, a *halott kém* viszont James Bond, ha lelövik. És a nyelvész az, akinek az áldását kell kérni egyes szavak használatára, hogy ne kerüljön veszélybe a nyelv épsége és szépsége. Az ókor óta minden civilizált közösségben megvannak ezek az igények, akár-

csak az azokat szakszerűen kielégítő segítők is. A kereslet és a kínálat szépen kiegészíti egymást; hogyan lóghat ki mégis a tudományból az említett tevékenység?

Úgy, hogy a tanácsadás alapja mindig a művelt rétegek (főleg írásbeli) nyelvszokása, lehetőleg olyan formák és szerkezetek ajánlásával, amelyek évszázadokkal ezelőtt is rájuk – elsősorban a költőkre és a szépírókra – voltak jellemzőek. Csakhogy az emberek javarésze nem értelmiségi, a nyelvet döntően szóban használják, nem írásban, a múltba sosincs visszaút, a tanácsokat pedig értelmetlen lenne megfogadni, ha a nyelv folyamatos átalakulása miatt úgy változnának mindennap, akár a devizaárfolyamok. Ebből a tanácsadó csakis úgy tud kitörni, hogy az egyik hanglejtést, ragozást vagy szórendet jónak minősíti, a többit meg rossznak. Ám legyen: eszmények nélkül nincs élet, a tudomány azonban ott kezdődik (és végződik), ahol a cél nem az álmok birodalmának építgetése, hanem a létező világ megismerése. A tanácsadó szerint „így mondják, de valójában úgy helyes, hogy…". A tudós szerint viszont „így tartják helyesnek, de valójában úgy mondják, hogy…". Mint látható, a tanácsadó fent, az éterben, míg a tudós itt, a Földön akarja felfedezni a valóságot.

Ez utóbbinak a sikeréhez első lépésként elengedhetetlen a nyelvi tényeken élősködő értékítéletek elhessegetése. A nyelvész magára a nyelvre kíváncsi, ezért akármilyen kutatásba vág bele, figyelmen kívül kell hagynia az egyéni és társadalmi vélekedéseket. Mivel az ember állandóan minősíti a világ dolgait, ez a tárgyilagos szemlélet elsőre természetellenesnek, sőt utópisztikusnak tűnhet, s éppen ezért – meg kell hagyni – nem is olyan könnyű az elsajátítása. Mégis érdemes venni a fáradságot, mert utána a nyelv sokkal gazdagabb, helyenként pedig egészen más képet fog mutatni magáról, mint amilyennek az ízlésnyilvánítások ködfüggönyén keresztül látszott. Ebből a szemszögből nézve értelmetlen bármit is üdvösnek vagy károsnak nevezni, de legfőképpen kitagadni a nyelvből mindazt, ami általában nem jellemző a művelt emberek szóbeli és írásbeli viselkedésére.

A jelek szerint ugyanis önmagában egyik hanglejtés, jelentés, szórend, vonzat stb. sem jobb a másiknál. Ami némelyiket a többi fölé emeli, az a használóik tekintélye, nem valami titokzatos predesztináció. De a nyelvészet azért foglalkozik olyasmivel is, ami a társadalom számára értéktelen, vagy ami egyszerűen csak kimaradt a használati kézikönyvekből, mert az a nyelvi rendszer felől nézve szabályosabb a „helyes" formánál. A leíró tudomány egyébként sem lehet válogatós és még kevésbé finnyás, ha a valóságra kíváncsi. Arra pedig szemernyi bizonyíték sincs, hogy az iskolázatlan, az idegenszerű vagy csak az új jelenségek a lustaságra, a gügyeségre, a hazaszeretet hiányára és egyéb szörnyűségekre lennének visszavezethetők.

Ezektől az alapvetésektől sokan irtóznak, és „liberálisnak" bélyegzik a nyelvészeket, hiszen „mindent megengednek". Itt van a kutya elásva. Az ilyen megnyilvánulások mögött az a hiedelem tapogatható ki, hogy a nyelvi szabályokat a tudós hozza létre és tartatja be, pedig dehogy! A nyelvet egy egész közösség alakítja, mindig öntudatlanul, ezért a nyelvésznek csak az lehet a dolga, hogy feltárja ezeket a bonyolult folyamatokat, és örülhet, ha egyiket-másikat megérti, nemhogy ő indítaná el vagy állítaná le mindet. A tervszerű beavatkozás, amelyre már számos európai kul-

túrában (*nyelvújítás* néven a magyarban is) sor került, elősegítheti ugyan egy magasabb fokú műveltség elérését a szókészlet bővítésével, ám a nyelvtani szabályokon érdemben nem képes változtatni.

De el kell oszlatnom azt az igen makacs félreértést is, hogy a leíró nyelvészet egyenlő a kultúrarombolással, mert ha az értéksemlegesség jegyében mindössze tudomásul veszi, nem pedig kijavítja a „hibákat", azzal csak lovat ad a „bunkó" beszélők alá, és az ő karattyolásukat teszi mércévé, sőt kötelezővé. Nos, soha nem élt olyan nyelvész, aki bármit rá tudott volna erőszakolni a társadalomra. Van, amit jogszabályokkal vagy megfélemlítéssel be lehet vezetni a közbeszédbe (így járt 1949 után az *éberség* a *besúgás* helyett), de a műveletlennek tartott kifejezéseket és szabályokat nem. Nincs följegyzés arról, hogy a *megmondom az őszintét* vagy a *Kérdezd meg, el-e ment* puszta rögzítése miatt több millióan fojtották volna el magukban az *őszintén szólva* és a *Kérdezd meg, elment-e* használatát. Épp az ellenkezője szokott történni. Ha ilyen szerkezetek kerülnek bele egy közkézen forgó nyelvtanba, a tudatosabb beszélők felháborodva jelentik ki, hogy azokra nem hajlandók áttérni – mintha ezt bárki rájuk akarná kényszeríteni…

A hatásosnak, szépnek és választékosnak tartott beszéd, a „jobb helyekre" belépőt adó formák ismerete sokaknak fontos (egyes szakmákban kötelező is), így ezek elsajátításának az elősegítése is az. Csak az a nagy gond, hogy az ilyen tevékenységek a kelleténél gyakrabban terjesztenek és erősítenek meg nyelvi tévhiteket. A tárgyilagos elemzésekkel ezeket próbáltam megtizedelni, de főleg azt akartam érzékeltetni, hogy a nyelv mindenféle esztétikai, politikai, vallási stb. szemponttól mentes vizsgálata is hallatlanul izgalmas, és még az olvasók nyelvi szorongásait is enyhítheti. Írásaimat tehát görcsoldónak is szántam, és lefogadom, hogy – egy bölcs barátom féltő intésével szemben – nem lesz belőlük hashajtó.

E könyv megírásában a legtöbbet kétségtelenül a *(Ny)elvi kérdések* körül ötletadóként bábáskodó Nádasdy Ádám segített. Nemcsak tudományos nyelvszemléletem kialakulásáért és megszilárdulásáért tartozom neki hálával, hanem azért is, mert vállalta a nyomtatott változat szakmai lektorálását. Lényegre törő megjegyzései nem is egy tévedéstől szabadítottak meg, és olyan szövegrészekre is ráirányították a figyelmemet, amelyeket aztán – az ő szemével nézve – jócskán átdolgoztam. Hogy a végeredmény sokkal jobb az eredetinél, az főleg az ő érdeme.

Köszönöm Balázs Gézának, hogy 2008 szeptemberében, az első két esszé elolvasása után saját rovatot ajánlott fel az akkor még csak tervezett *E-nyelv Magazin*ban. Ezzel lehetővé tette, hogy a sorozat – az internetes hozzászólások alapján – egyre több olvasónak nyerhesse el a tetszését. De a professzor úr azzal is hozzájárult e vállalkozásnak a sikeréhez, hogy végig bátorított a folytatásra, és nem utolsó sorban anyagilag is támogatta a jelen kiadványt.

Egy életre lekötelezett Nagy Levente Péter fordító-nyelvész kollégám, aki négy éven keresztül rendíthetetlen türelemmel olvasta át, javítgatta és töltögette fel az internetre az egyes részeket. Több érvelési bukfenc és elgépelés kiigazítása, valamint számos további példaszó, sőt egy-egy téma javaslása is dicséri a munkáját.

Ám nem ő bújt egyedül a leendő olvasó bőrébe, hogy még megjelenés előtt értékeljen minden egyes tárcát. A szüleim is kivétel nélkül elvégezték ezt az előszűrést, méghozzá nem egyszerűen családi kötelességből. Korábban, aktív nyelvtanárként néha-néha ők is művelték a tudományt, ezért már csak szakmai okokból sem arra szorítkoztak, hogy elfogult anyaként és apaként dicshimnuszokat zengjenek, hanem rá is mutattak bizonyos hibáimra.

A végleges változat csiszolgatását – mind a kérdéseikkel, mind a kiegészítéseikkel – szintén megkönnyítették az alkalmi olvasóimnak felcsapó barátaim, ismerőseim, tanítványaim és az *E-nyelv Magazin* oldalaira tévedt összes érdeklődő. Ezzel azonban le is zárom a hosszas felsorolást, mielőtt bárki azt hinné, hogy e sok közreműködő jóvoltából kifogástalan terméket vehet a kezébe. Óhatatlan, hogy – segítség ide, önellenőrzés oda – a következő oldalakon is legyenek hibák, de remélem, az olvasó kevesebbet talál majd belőlük, mint ahány kellemes élménnyel fog gazdagodni.

Köszönöm Kiss Gábornak, a TINTA Könyvkiadó vezetőjének, hogy immár másodszor „fogad be" a *Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* című sorozatába. Megtiszteltetés hozzájárulnom a nyelvtudományi kutatásoknak ehhez a bőséges tárházához – még ha csak az ismeretterjesztés szerény eszközeivel is.

Végül köszönetemet fejezem ki könyvem fő támogatójának, az Edimart Tolmács- és Fordítóirodának, amely 2005 óta lát el rendszeresen megbízásokkal fordítóként, lektorként és tolmácsként. Ennyi év közös munka után biztosra veszem, hogy a cég példaértékű működése mögött nem is annyira a vállalkozó szellem és a remek üzleti érzék, mint amennyire az rejlik, hogy az alapító testvérek a nyelvek szerelmesei és többnek kiváló ismerői. Nyilvánvaló tehát, hogy e mű pénzelésében nem pusztán a reklám, hanem annak lehetőségét is látták, hogy így szintén hódolhatnak közös érdeklődésünknek. Ezért aztán nem kizárólag az ilyenkor kötelező tiszteletköröket futom le, amikor ezt a könyvet Balázs Mártának és Balázs Editnek ajánlom; úgy, mint az egyik nyelvszerető ember a (két) másiknak.

Budapest, 2015. március

Horváth Péter Iván

AZ INTERNETEN MEGJELENT SOROZAT BEVEZETŐJE

2009 januárjában induló sorozatunk a címéhez méltóan nyelvi kérdéseket vet fel, de ezeknek a többségét szándékosan nyitva hagyja. Az ugyanis elvi kérdés, hogy a nyelvészet – igazi tudományhoz illően – ne mutatkozzon tévedhetetlennek, azaz a nyilvánosság előtt is vállalja, ha valamit csak részben vagy egyáltalán nem sikerül tisztáznia. A kéthetente megjelenő írások műfaja tárca, vagyis könnyed hangvételű kisesszé, amely terjedelmét és nyelvezetét tekintve egyaránt számot tarthat az átlagolvasó érdeklődésére. E két sajátosság persze azt a kockázatot is hordozza, hogy a tárgyalásmód hiányosabbnak vagy egyszerűbbnek tűnik, mint amilyet az adott téma valójában megérdemel. Ez azonban óhatatlanul így van a nagyközönségnek szóló ismeretterjesztő művekben.

A sorozat főleg a nyelv szerkezetéről szól, mivel a tapasztalat azt mutatja, hogy a hétköznapi gondolkodásban a nyelv elsősorban nyelvhasználatot jelent, azaz olyan kételyeket, hogy pl. kit lehet tegezni, hol fogadható el az *iskolába vagyok* szerkezet, hogyan kell hatásos beszédet tartani, vagy mikor tanácsos használni az idegen szavakat. Az ilyen ismereteken kétségtelenül sok múlhat (egy állás betöltése vagy az általános érvényesülés), de a tapasztalat azt is mutatja, hogy számos tévedést éppen ezek táplálnak. Az emberek nagy része az idézett illemszabályok miatt azt hiszi, hogy a nyelvnek van egy óriási tartománya, ahol a többség vakon botladozik, így el kell zarándokolnia a birodalom Vatikán-méretű szegletébe, hogy az ott lakó kiváltságos nyelvészektől megkapja a látás ajándékát.

A valóság ennek az ellenkezője. A kutató nyelvi kérdéseket tesz fel magának, majd azt az elvi kérdést fogalmazza meg, hogy nyelvi kérdéseire egyáltalán lehet-e értelmesen válaszolni. És mivel lépten-nyomon félmegoldásokkal kell beérnie, szíve szerint ő könyörögne a nyelvet könnyedén használó laikusnak, hogy nyissa fel a szemét. Mégis van valami, amire a nyelvész taníthat meg egy egész közösséget. Arra, hogy a nyelv nem szentség, amelyet egyes tudatlan, erkölcstelen és hanyag emberek bepiszkítanak, hanem az értelem, az érzelem, a kultúra és a történelem közös terméke, amelyet mindenki egyenjogúan birtokol és alakít.

1. *BURI*: EGY FURI NEVŰ HAMI A MEKIBEN

„Burit kérsz?” – kérdezte az eladó a gyorsétteremben. „Igen” – vágtam rá, pedig soha nem hallottam ezt a szót. Mégis rögtön kitaláltam, hogy a burgonyára gondolt. Hogyan? Tudtam, hogy a *kérsz* előtt csak főnév állhat, mégpedig tárgyragos, lévén a *kér* tárgyas ige. A kérdéses szó alapformája tehát nem **burit*, hanem *buri*. A kiszolgáló fiatal volt, így biztosra vettem, hogy az *-i* kicsinyítő képző (pl. *szupi*, *kazi*, *bocsi*), nem a szótő része (pl. *póni*, *römi*, *zsűri*). Ezután csak számba kellett vennem a *bur-* kezdetű szavakat. Szerencsére alig van ilyen, az értelmező szótár szerint húszegynéhány, és ebből is csak négynek van köze az étkezéshez. A helyszín és a szó ritkasága alapján föl sem merült a *burcsák* ’erjedő újbor’, a *burizs* ’hántolt búza’ és a *burnót* ’őrölt dohány’, ezért maradt a *burgonya*.

Aki sokallja ezt az agytornát, és a *buri* számlájára írja, az kapaszkodjon meg: mindent következtetésekkel és feltételezésekkel szoktunk megérteni, nem csak az új jelenségeket. Én azt feltételeztem, hogy a *buri* létezik, különben az eladó nem használná, ő viszont azt, hogy ismerem a szót. Abban pedig hallgatólag egyetértettünk, hogy az *Igen* nem puszta tényközlés, hanem felszólítás: *Adj sült krumplit*. Ellenkező esetben éhen maradtam volna: „Burit kérsz? ~ Igen. ~ Aha, na szia!”

Egyvalami mégsem hagyott nyugodni. A bizalmas stílusban *pajtás* helyett *pajti*, *biztos* helyett *bizti*, *kuncsaft* helyett *kuncsi* járja. Ezekben két-két mássalhangzó áll egymás mellett. De akkor mi az, hogy *buri*? Miért nem **burgi*? Talán lustaságból? Ha a *randevú* mindig *randi* és nem **rani*, akkor a **burgi* sem annyira megerőltető. Ennek más lehet az oka.

Mielőtt továbbmegyünk, tegyünk néhány általános megállapítást! A kicsinyítő képzős alak kivétel nélkül két szótagból áll, akármi a szófaja (*korcsolya* → *kori*; *undorító* → *undi*; *hamm* → *hami*), és bármilyen hosszú (*fröccs* → *fröcsi*; *konzervatórium* → *konzi*). Az *-i* sosem önmagában, hanem egy mássalhangzóval együtt alkot szótagot (*fa-gyi*), azelőtt viszont csak egy mássalhangzó állhat (*menstruáció* → *mensi*, nem **mensti*, különösen nem **menstri*).

A megbízható eredmény kedvéért bizonyos szavakat ki kell hagynunk a vizsgálatból. A *multi* azért nem illik ide, mert az *-i* eleve része az alapszónak (*multinacionális*), akárcsak az *-u* a *szitu* (*szituáció*) esetében. Elvetendő az *uncsi* (← *unalmas*), az *aksi* (← *akkumulátor*) és a *csajszi* (← *csaj*) is, mert itt a toldalék nem *-i*, hanem *-csi*, *-si* és *-szi*. És ne felejtsük: képzőt keresünk, nem egyszerűen *-i* végződést. A *zombi* elemzésre csábít, mert a hangzása nagyon bájos (nem úgy, mint a névviselő külleme), de a szó már az átadó nyelvben sem volt becézett forma.

Ezek után lássuk, hogy a *buri*-hoz hasonlóan milyen *-i* képzős szavakban törlődik a két belső mássalhangzóból a második! A *kupleráj* → *kupi*; *gyógyszer* → *gyógyi*; *bukméker* → *buki* tanúsága szerint az olyanokban, amelyekben az első hang [p], [gy] vagy [k]. Ezeknek a képzése során a hangképző szervek között akadály keletkezik, majd felpattan, ezért *zárhang* a nevük. Ugyanez történik, ha a hangzócsoport első

tagja *réshang* (a levegő a beszédszervek közti résen halad át, pl. [f], [v], [sz], [z], [s], [zs]), a második pedig [r] vagy [l]: *Chevrolet* → *Chevi*; *program* → *progi*; *Zuschlag* → *Cusi* (itt külön érdekes, bár ezúttal mellékes a kiejtés szerinti írásmód). További kombináció az [r] vagy [l] + zárhang vagy a zár-rés képzésű [cs]: *turkáló* → *turi*; *Zoltán* → *Zoli*; *korcsolya* → *kori*. A záró mássalhangzó még két helyzetben törlődik: a [cs] után (*zacskó* → *zacsi*) és saját maga után (*csillogó-villogó* → *csili-vili*; *Emma* → *Emi*; *rokkant* → *roki*).

Már csak azt kell megnéznünk, hogy mikor őrződik meg. Akkor, ha orrhang előzi meg (*büntetés* → *bünti*; *cimbora* → *cimbi*; *undorító* → *undi*; kivéve *gimnázium* → *gimi*), illetve réshang (feltéve, hogy ő maga nem [r] vagy [l]): *Eszter* → *Eszti*; *gazda* → *gazdi*; *István* → *Isti*. Az [r] vagy [l] után csak akkor marad érintetlen a mássalhangzó, ha orrhang (*Bernadett* → *Berni*), réshang (*bolsevik* → *bolsi*) vagy zár-rés képzésű [c] (*durcás* → *durci*), egyébként – ahogy fent láttuk – leesik (*furcsa* → *furi*; *történelem* → *töri*).

Ezek alapján kimondhatjuk, hogy az érintett mássalhangzóknak sem a képzéshelyük (gége, lágy szájpadlás, ajkak stb.), sem a zöngésségük nem számít, csak a képzésük módja. Mindez szép, de valljuk be: elég bonyolult rendszerrel van dolgunk. Ugyanakkor csodálatos, hogy mindenki a legcsekélyebb tudatosság nélkül használja. Nem is kell hozzá nyelvésznek lenni; elég, ha valaki jól (lehetőség szerint anyanyelvi szinten) beszél magyarul. Győződjünk meg erről egy kis játékkal!

Én azt mondom: *depresszió*, te azt mondod: *depi*. Én: *gürcölés*, te: *güri*. Álljon meg a menet! Ha a *Mercedes* átszabva *Merci*, akkor ez miért nem **gürci*? Sebaj, ezt az apróságot nyugodtan törölhetjük a vetélkedő jegyzőkönyvéből. Folytatom: *izgalmas*. Te jössz: *izgi*. Fog ez menni! Rajtam a sor: *mozgófilmszínház*. Heltai Jenő egy időgépből kiszállva: *mozi*. Jaj, ne! Talán **mozgi*, nemde? Csak azért sem csüggedek: *hörcsög*. Mire te: *höri*. Még sincs veszve semmi: *bölcsőde*. A válasz azonban: *bölcsi*. Segítség! Feladom!

Itt bizony megáll a tudomány, legalábbis az enyém. Akárhogy is kozmetikázzuk, a fenti szabályok csak összességében látszanak jónak, mert akad néhány kivétel. Bár a *Csongor* általában *Csongi*, előfordul rendhagyó *Csoni* formában is. Mit tegyen ilyenkor a nyelvész? Ha azt hallja, hogy *doki*, vajon dicsérje meg a beszélőt a szabályos képzésért, a *Magdi* hallatán viszont kérje meg a **Magi* bevezetésére, hadd legyen tökéletes az elmélete?

Ne tegye, inkább tárja fel és fogalmazza meg jobban a szabályt. Örülnék, ha az olvasó (bocsánat: *olvi*) segítene a töprengésben. Aki például az olyan szavakon boszszankodik, mint amilyen a *hambi* (← *hamburger*), az a lelki békéje érdekében és – ami sokkal fontosabb – a nyelvészet nagyobb dicsőségére magyarázza meg az *alkesz* keletkezését, hiszen az *alkoholista* nyugodtan lehetne **ali*, sőt akár **alki* is. Ha mindezt szakszerűen levezeti, akkor számomra máris szimpatikus – avagy stílusosabban: *szimpi*.

2. UTÁNOZÁS MAJOMSZOKÁS

Könnyed ismeretterjesztő művek szokásos kelléke az ilyen kérdés: „Tudta-e Ön, hogy *sofőr* szavunk a francia *chauffeur*ből származik? Eredeti jelentése 'fűtő', mivel az első autókat még gőzgép hajtotta, amely csak melegítéssel indult." Hamvas gyermekként csodálkozunk rá erre az információra, hiszen ezzel a névvel álmunkban sem illetnénk a kazánházak üzemeltetőit. De mi is az a *sofőr*? A nyelvtanórákon emlegetett *idegen szó* és/vagy *jövevényszó*, netalántán a nyelvészektől hallott *kölcsönszó*?

Kezdjük az elsővel! A *sofőr* szerepel az *Idegen szavak és kifejezések szótárá*ban, tehát idegen szó. Mi más lenne, ha egyszer nem az uráli nyelvközösség hagyatéka? De a helyzet nem ilyen egyszerű. A szótár bevezetője szerint „a nyelvbe bekerült idegen elemek egy része teljesen beolvadt (pl. *bója*, *mágnes*, *paróka*), más elemek nem kevésbé magyarosodtak meg, de a nyelvi tudat ezeket idegen szavaknak tartja (pl. *maszk*, *palánta*)". Vagyis minden azon múlik, hogy mit milyennek érzünk. Érdemes lenne megkérdezni tíz embert, hogy a felsoroltak közül neki melyik az idegen. Aligha akadna két azonos válasz. Ez elgondolkodtató: a szótár részben olyanoknak az ítéletét tükrözi, akik tudományosan képzetlenek, ezért pontosan arra kíváncsiak, hogy valamely szó magyar-e vagy „külföldi". A szótárszerkesztők nyelvészként nem hagyatkoznának kívülállókra abban, hogy a *sajnos* vajon *határozószó*-e vagy *modális partikula*. Ezzel szemben az idegen szavak kapcsán nyíltan vállalják, hogy elfogadják a laikus vélekedéseket.

Ha ez így van, próbálkozzunk a második és harmadik lehetőséggel! A török eredetű *dohány* 1647-ben jelent meg az írott magyar nyelvben. Mármost képzeljük el, hogy I. Ibrahim halálbüntetéssel akarja sújtani egy alattvalóját az akkoriban tiltott dohányzásért. Ám amikor ítélethirdetésre kerül sor, a szultán hirtelen elnémul, mert a szó (a) átvándorolt a gyaurok nyelvébe; (b) a magyarokkal aláírt kölcsönszerződés miatt kikerült az igazhitűek szótárából. Akár (a) önmozgó lény lenne, akár (b) árucikk, a jövevény- vagy kölcsönszó a távozásával olyan űrt hagyna maga után, amelyet körülírással kellene kitölteni. Ehelyett azt látjuk, hogy a kissé megváltozott és immár 'füst' jelentésű *duman* „él és virul" a törökben, a dohányt pedig a *tütün* szóval fejezik ki. A nyelvi kölcsönkenyér tehát nem jár vissza.

Arra jutottunk, hogy az *idegen szó* homályos kategória, míg a *jövevény*- és *kölcsönszó* hazugság. Ez önmagában nem volna baj, hiszen a nyelveknek, így a magyarnak sem feladata a valóság (még kevésbé az igazság) tükrözése, mégis eltűnődhetünk, hogy van-e jobb kifejezés.

Első példánkhoz visszatérve, a *chauffeur* – ki tudja, miért – megtetszett egy francia földön járó magyar kereskedőnek vagy egy francia utazó magyar vendéglátójának, majd az illető elkezdte használni a szót. Akik hallották ezt az újdonságot, eleinte húzódoztak, hiszen a *sofőr* hangzása nagyon kilóg a magyar nyelvből (van, aki mindmáig a [söfőr] ejtésmódhoz menekül), ám annyira mégsem irtóztak tőle, hogy

be ne építsék a beszédükbe és az írásukba. Idővel aztán megszokták, majd széles körben elterjesztették a szót.

Az ember tehát fülel, majd úgy kezd beszélni, mint valaki más, és ezzel új ismereteket szerez. Röviden: megfigyel, utánoz és tanul. Ez érdekes, mert általában az eredetiséget tartjuk értéknek, a másolást csak különleges helyzetekben, pl. egy realista tájképfestőtől fogadjuk el, egyébként plágiumnak, azaz lopásnak minősítjük. Pedig az anyanyelvünket is úgy sajátítottuk el, hogy hangokat, szavakat és szerkezeteket utánoztunk. Igaz, a gyerekek bőven mondanak olyat is, amit senkitől sem hallhattak (*ne elvedd tőlem*, *anya főzik*, *láttam elefánt* stb.), de az utánzás fontos része a folyamatnak.

Így állunk az idegen szavakkal is. Az angol megszólal: *manager*, a magyar meg arra gondol: „De elegáns / érdekes / komoly! (A nem kívánt rész törlendő.) Ezt kipróbálom." És parodistának felcsapva kiejti a [meneddzser], majd leírja a *menedzser* alakot. Megváltoztatta ugyan az összes magánhangzót, mégis jól szórakozik a közönség, akárcsak a *menedzser shop* leleményen is, noha ez soha nem hagyta el egyetlen angol anyanyelvű száját sem. Az igazság az, hogy mind imitátorok vagyunk: ki több, ki kevesebb tehetséggel idézi meg a kifigurázott nyelvet. Az előbbieknek köszönhető a már-már valósághű (az olasz eredetivel szinte azonos) *brokkoli*, az utóbbiaknak az enyhén eltorzított *gáláns* (< francia *galant*). Persze valójában az számít, hogy az érintkező nyelvekben mennyi a közös hang és hangcsoport. A magyarban ismeretlen a lengyel ⟨ł⟩ hangértéke, így a *złoty* kiejtése [zloti], sőt [zlotyi]. Ha szláv nyelvet parodizálunk, lágyítsuk a mássalhangzót (vö. [dubrovnyik]) – ha már úgyis kétjegyű betűnek néztük azt a szegény ⟨t⟩ + ⟨y⟩ kapcsolatot!

Utánozni bármit lehet, de hogy mit célszerű, az fogas kérdés. Az arab *zsiráf*, a nahuatl *csokoládé* és a finn *szauna* egyértelműen kopírozásra érdemes, hiszen ezt az állatot, édességet és helyiséget eredetileg csak az átadó (értsd: „lekoppintott") nyelvnek a beszélői ismerték. Az engedély nélküli magánkiadást viszont csak az orosz *szamizdat* szóval nevezzük meg, pedig a volt szovjet blokkon kívül is létezik ilyen. Az emlékezeti csalódás nem francia népbetegség, a *déjà vu* mégis tőlük ered, és noha az államközi kereskedelem tilalma sem a spanyol politika különlegessége, az *embargó* onnan származik.

A „klónozott" szavak külseje előbb-utóbb megváltozik, de a jelentésük, szerkezetük és használatuk mindenképp. A *playback* magyarul nem 'visszajátszás', hanem 'az előadóművész tátogása közben visszajátszott hangfelvétel'. A *keksz* többes számból (*cakes* = 'sütemények') egyes szám lett. A *helló* nálunk búcsúzásra is alkalmas, nem csak üdvözlésre. Mindez érthető, hiszen a jó parodista egyéniséget visz a mutatványába. „Utánozás majomszokás" – csúfoltuk óvodás korunkban azokat, akikbe semmi eredetiség nem szorult. Felnőttfejjel aztán magunkba fojtjuk az ilyen „politikailag nem korrekt" megnyilvánulásokat, mert belátjuk, hogy utánzás nélkül nincs élet. Ahogy nyelv sincs.

3. *HALÁSZ*, *VADÁSZ*, *MADARÁSZ*

A szakmák, mesterségek, foglalkozások többféleképpen is megnevezhetők. A legkönnyebb egy toldalékolatlan szótőt használni (*orvos*, *pap*, *tolmács*), mégis gyakoribb eljárás valamilyen képzőhöz folyamodni: *ápoló*, *kereskedő*, *szabó*; *asztalos*, *kőműves*, *ötvös*; *pincér*, *tanár*, *vájár*; *ének*es, *marketing*es, *port*ás; *írnok*, *gond*nok, *mérnök*. Ezeknek a sorába tartozik az *-ász/-ész* is: *jogász*, *lepkész*, *nyomdász*. Szemléljük meg közelebbről ezt a toldalékot!

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy mikor *-ász*, és mikor *-ész*, könnyen válaszolhatunk. Minden attól függ, hogy a tőbeli magánhangzó mély vagy magas hangrendű-e. Ha az alapszó *hal*, akkor a képzett szó *halász*, ha pedig *méh*, akkor *méhész*. Ez a *magánhangzó-harmónia* szabálya. „Még szép” – vághatja rá az olvasó. „Hogy is nézne ki a **méhász* és a **halész*?” Kétségtelenül furcsán, de csak azért, mert mindkét szóalak egy tőből és egy toldalékból áll. Ha már szóösszetételt hozunk létre, rögtön nem érezzük kancsalnak egymás mellett ugyanezt a két magánhangzót: *gép*ház, *kép*tár; *arc*él, *bal*fék.

Az *-ász/-ész* alakilag több szempontból is sajátosan viselkedik. Az egytagú szavakhoz simán hozzákapcsolódik: *bölcsész* (← *bölcs*), *halász* (← *hal*), *sebész* (← *seb*). Két szótag után más a helyzet. Ha a második vége *-a/-e*, azt könyörtelenül levágja (*bányász* ← *bánya+ász*; *gégész* ← *gége+ész*), bár mentségére szóljon, hogy a magyar szavak belsejében nincs **-aá-* és **-eé-* kapcsolat. Épp ő törje meg ezt a rendet holmi **bányaász* és **gégeész* típusú korcsokkal? (A *faág* és a *leég* nem ellenpéldák, mert ezek két-két részből, a *fa* és az *ág*, illetve a *le* és az *ég* elemekből állnak.)

Ám a mi kis képzőnk itt nem áll meg, és letarolja az *-ó/-ő* végződést is. Aggodalomra semmi ok, mert csak három szót csonkít meg (*cipész*, *erdész*, *kohász*), és erre szintén jó oka van. Az [ő] ugyanis a kemény szájpadláson képződik, pontosan úgy, mint az [e], csak éppen nem résre húzott, hanem kerek ajkakkal. (Az [ó] és az [a] viszonya hasonló ehhez.) Ha két hang ilyen közeli rokon, akkor – egy jó családhoz méltóan – a bajban is összetartanak.

Vannak azután olyan szavak, amelyeknek a tövéből egyes toldalékok előtt kiesik egy hangzó, pl. *árok* ~ *árkot* ~ *árkos*. E szóelemek közé tartozik az *-ász/-ész* is; így jön létre az *árkász*, a *solymász* és a *szobrász*. Már csak azt kell eldöntenünk, hogy mi legyen a *fű*, a *ló* és a *mű* sorsa: **fűész*, **lóász*, **műész*? Ez nem megy. A megoldás (ahogy minden olvasó tudja): *fűvész*, *lovász* és *művész*. Ismét azért, mert ezek a szavak máskor is különleges módszerrel – egy *v*-vel – „intézik el” a toldalékolásukat: *füves*, *lovat*, *művi*. (Nem véletlenül, korábban ugyanis mind *v*-tövűek voltak: *füv*, *lov*, *műv*.) Végül fejtsük meg, hogyan jön létre az *agarász*, a *madarász* és a *tehenész*. Úgy, hogy a tőbeli *á*-ból (*agár*, *madár*) *a*, az *é*-ből pedig (*tehén*) *e* lesz, mint néhány más toldalék előtt is (*agarat*, *madarak*, *tehenes*). Az *-ász/-ész* egyébként csak „rátapad” a szótőre: *galambász*, *térképész*, *tűzszerész*.

Az *-ász/-ész* képzős szóalak töve elsősorban főnév: *borász* (← *bor*), *révész* (← *rév*), *vadász* (← *vad*), ritkábban ige: *építész* (← *épít*), *lövész* (← *lő*), *szülész* (← *szül*), néha pedig nem határozható meg a szófaja, mivel önmagában nem is létezik: *bűvész* (← **bűv*), *gyógyász* (← **gyógy*), *vegyész* (← **vegy*). Az ilyen tövek néha kiterjedt szócsaládot alapítanak (*bűvös* ~ *bűvöl* ~ *bűbájos*; *gyógyít* ~ *gyógyul* ~ *gyógyszer*; *vegyül* ~ *vegyes* ~ *vegyérték*), de egyedül nem boldogulnak, így a nyelvészetben (krimi ízűen) *fantomtő* és (revizorosan) *fiktív tő* néven ismertek.

Az *-ász/-ész* képzős főnév jelentése: ’valamivel hivatásszerűen foglalkozó személy’. Ahogy a tudományban lenni szokott, ez csupán a felszín, úgyhogy ássunk mélyebbre! Először is, az ilyen foglalkozásnév nem mindent nevez meg, csak azt, ami az illető munkájára nagyon jellemző. A *kanász* nőstény disznókat is terel, a *csillagász* üstökösöket is vizsgálgat, a *cukrász* sót is kever a tésztába. Másodszor, nem minden név takar valódi hivatást. Nem szerez állást az, aki személyi adatlapjára azt írja előző foglalkozásként, hogy *firkász*, *nőcsábász* vagy – ami ugyanaz – *szoknyavadász*. Harmadszor, a szóból nem derül ki, hogy az adott személy hogyan viszonyul a szótővel jelölt dologhoz. A *régész* kutat, a *sebész* gyógyít (noha a műtéthez sebet is ejt), a *tengerész* hajózik. Negyedszer, egyes foglalkozásnevek olyasmit ragadnak meg, ami több szakmára is igaz. A *horgász* lehetne ’ács’: a tetőfedéshez nélkülözhetetlen a gerendákat összekötő horog. Az *ügyész* lehetne ’ügyintéző’, a *lelkész* meg ’pszichológus’, és hogy ez nem így alakult, az a véletlen műve. Az utóbbi esetben nyilván az is közrejátszott, hogy a *lelkész* már régen ’pap’ értelemben rögzült, mire az orvostudományból kivált lélektan művelőit meg kellett nevezni.

Mindezt úgy foglalhatnánk össze, hogy ezek a foglalkozásnevek kevéssé *átlátszó*ak, vagyis jórészt elleplezik az alkotóelemeik, illetve a teljes szóalak és a valóság közti viszonyt. A nyelv egyébként is sokszor képez le valamit, ami rég feledésbe merült (pl. a *lábas* eredeti jelentése: ’lábakon álló edény’), vagy ami tudományosan megcáfolódott (pl. *felkel a Nap*). A *fodrász* értelmesebb lenne *hajász* formában, hiszen a *fodor* ma már alig használatos a hajjal kapcsolatban (helyette inkább a *hullám*, *göndör*, *besüt* stb. járja). A *fodros* manapság ilyen szavak jelzője: *nagykocka* (egyfajta száraztészta), *petrezselyem*, *káposztagomba*, *kel*, és főleg *bugyi*, *gallér*, *szoknya*. Ezek szerint a *fodrász* jobban illene a szabóra vagy a divattervezőre.

A legnehezebb mégis azt megindokolni (ha egyáltalán lehetséges), hogy a homályos jelentése ellenére is praktikus *-ász/-ész* nem járul akármilyen tőhöz, és ezzel arra kárhoztat mindenkit, hogy körülményesebben fejezze ki magát. Van *fogász*, *fülész* és *szemész*, de sajnos nincs **lábász*, csakis *ortopéd szakorvos*. Ez azonban „háztartási célokra” alkalmatlan, mert papírízű (a hétköznapokban túl komoly), sőt – némi rosszindulattal – úgy is érthető, hogy ’torz alkatú doktor’. Persze könnyen beszél az ember, ha szakmájának a megnevezése nemes egyszerűséggel *nyelvész*.

4. VÖRCSESZTERT AZ ÓSÖNBŐL

A hétköznapokban elég átgondolnunk a mondandónkat, és máris megszólalhatunk, hiszen az anyanyelvünket használjuk – amíg bele nem ütközünk egy idegen szóba. Ilyenkor döntésre kényszerülünk. Vajon olyan legyen-e a kiejtésünk, mint a forrásnyelvi beszélőké, vagy inkább magyarosítsunk? Aki szereti a Worcester-mártást, az ne kockáztassa meg a lassú éttermi és bolti kiszolgálást a „helyes" [vuszter] alakkal, mert esetleg nem fogják megérteni. Ha éhes, jobb a [vörcseszter]. Ezek szerint van, ami a helyesnél is jobb? Akkor mi az, hogy helyes?

Egyesek amellett kardoskodnak, hogy a *Göteborg* helyesen [jőteborj], hiszen a svédek így mondják. Valóban, de akkor ugyanezen szabály alapján *Ingrid Bergman* neve [berjman]. Kár, hogy nálunk senki nem ejti így. Mások *van Gogh*ot büszkén [fanhoh]-ként emlegetik, pedig az hollandosan bizony kb. [van goh]. Se ezzel, se a *Haas & Czjzek* kiejtésével ([hász és csizek]) ne hozzuk zavarba ismerősünket, de azt megkérdezhetjük tőle, hogy miért ajánl mást, mint ami a megszokott. Azt fogja felelni, hogy az a művelt változat. Eddig ekkora bunkók voltunk?

Az angolos [ósön] alaktól sokan viszolyognak, hiszen az *Auchan* „helyesen" [osa(n)]. Ha azonban a „helyes" jelentése 'forrásnyelvi', akkor rájövünk, hogy többnyire túlságosan az írásképhez ragaszkodunk, vagyis pontosan az iskolázottságunk miatt vagyunk bárdolatlanok! Ezért ejtünk hosszan egy eredetileg rövid hangzót (*hobbi*, *meccs*, *propeller*), mondunk ki egy néma betűt (*joghurt*, *kuplung*, *Verne*), vagy csereberélünk össze hangokat (*Ganz*: [c] helyett [z], *Siemens*: [z] helyett [sz], *strand*: [t] helyett [d]).

Néha azon kapjuk magunkat, hogy a kiejtésünk eléggé eltér a forrásnyelv beszélőiétől, ezért lassacskán elkezdünk módosítani: [kecsöp] → [kecsap]; [kovboj] → [kauboj]; [sevrolet] → [sevrolé]. Ez természetes következménye a gazdasági, politikai és művelődési kapcsolatok világméretű megerősödésének, bár nem mindig. A holland *Bosch* [bosz] nálunk a többségnek ma is németesen [bos], a spanyol *conquistador* [konkisztadór] meg latinosan [konkvisztádor], a viccbeli inas pedig talán örökre [zsán] marad, noha a *Jean* franciául [zsa(n)]. Ennek az a fő oka, hogy bizonyos betűkre vagy betűcsoportokra a magyar nyelvterületen legnagyobb múltú német és latin nyelv kiejtési szabályait húzzuk rá. Így az idegen szavakban az ⟨sch⟩ nekünk [s], a ⟨qui⟩ az [kvi], az ⟨a⟩ pedig akkor is inkább rövid [á], ha a magyaros [a] történetesen jobban hasonlítana az eredetihez (pl. *en bloc* = [ámblok], vö. francia [amblok]).

A szavaknak gyakran kettőnél is több kiejtésük létezik. Az angol *licence* lehet [licenc], [licensz], [liszensz] és [lájszensz]. A négyféle beszélő közül az első a hagyományőrző, aki tiszteleg a *licentia poetica* 'költői szabadság' kifejezésből ismert latin eredeti előtt. A második a diplomata: félúton megáll az ősforrás és az abból táplálkozó élő nyelv között. A harmadik a reformkori fontolva haladó, aki újítóan utánozza az angolt, bár az [i]-vel jelzi, hogy magyar. A negyedik az elsőhöz hasonlóan konzervatív, csak éppen a forrásnyelv hagyományait ápolja. Őt szokás sznobnak

minősíteni, mivel olyan hangsort hoz létre, amely kirí a magyarból. Még szerencse, hogy a *sznob* nem nyelvészeti szakkifejezés, mert akkor a [fájl] szintén ezt viselné; elvégre ez is egy latin szó, a *filum* „korszerűsítése”!

Hogy a különböző hangalakok mennyire cikkcakkosan határolják el a műveltség és a műveletlenség birodalmát, azt ékesen bizonyítja az *injekció–injektor* páros. Sebész professzor ismerősöm az első szót kizárólag [inekció]-nak mondja, míg a másodikból egy segédmunkás sem hagyja el a [j]-t, holott mindkettő az *iniectare* ’beledob’ származéka.

Általában azt hisszük, hogy elég azonosítanunk az eredeti nyelvet, és máris jó lesz a kiejtésünk. Csakhogy manapság sok az olyan nemzetközi szó, amelynek nem egyértelmű a származása. A Deluxe TV német csatorna, ezért a kiejtése [déluksz]. Ám a *deluxe* számos nyelvben különféle márkanevek része lett, így érthető, ha valakinek franciásan [dölüksz] vagy angolosan [díláksz].

Vagy ott van a latin, amely évszázadokig bővítette a magyar szókészletet – felemás eredménnyel. Jellegzetes *-us* végződése *-us* és *-usz* alakban is meghonosodott: *paragrafus*, *periódus*, *tubus* ↔ *cirkusz*, *himnusz*, *szervusz*. A szavak belsejében szintén nagy a zűrzavar: *apostol*, *demonstrál*, *ipse* ↔ *abszolút*, *perszóna*, *regisztrál*. A latin [sz] magyarul lehet [z], [zs], sőt [cs] is: *illúzió* (< *illusio*), *rózsa* (< *rosa*), *virgács* (< *virgas*). Az sem példátlan, hogy egyazon szócsalád tagjai különböznek egymástól: *géniusz* ↔ *zseniális*; *minis*trál ↔ *minis*zter; *muzsika* ↔ *muzikális*. Nem csoda, ha ezek után elbizonytalanodunk: *státus* vagy *státusz*; *spojler* vagy *szpojler*; *spré* vagy *szpré*? Van, akit megbotránkoztat a [milleneum] forma a [millennium] helyett (pedig latinul az előbbi is helyes), és jóllehet több az *-ium* végű latin jövevényszó (*alumínium*, *evangélium*, *kollégium*), *-eum* is akad elég ahhoz, hogy a fülünkbe csengjenek (*jubileum*, *linóleum*, *petróleum*).

Bárki a bunkóság vagy a sznobság vádjába keveredhet, de mindkettőre van enyhítő körülmény. Az elsőre az, hogy számos műveletlen forma nyelvtörténetileg épp a művelt vagy semleges változat. A [teknika] a görög ⟨χ⟩, azaz *khí* hangértékét őrzi, amely [h]-val színezett [k], nem sima [h]. Mellesleg a szót a román kivételével minden újlatin nyelv [k]-val ejti. (Ha tudnák a portugálok, az olaszok és a franciák, hogy milyen taplók! Vagy őskövületek?) Nem mellesleg: az *eucharisztia* még az esztergomi érsek szájából is [eukarisztia].

Másrészt jobb arisztokratának tűnni, mint kocsisnak. Amennyire kényeskedő a rövid [á] a *kaszinó*, a *taxi* meg a *valcer* szavakban, annyira „ápol és eltakar” a *Fassbinder* (német rendező), a *Panalpina* (svájci szállítmányozó cég) vagy a *SARS* (’atipikus tüdőgyulladás’) esetében. Ez azonban nem mindig lehetséges. Példa erre az a paródia, amelyben a riporter így szólt a gyermekkorától műkorcsolyázó, de immár nővé érett Anett Pötzsch (az utolsó öt betű ejtése [cs]) láttára: „Hogy megnőtt a kis Pötzsch!”

5. MIT TETSZETTÉL MONDANI?

A nyelv egyik legfőbb sajátossága az, hogy a gondolatokat, feltételezéseket, hiedelmeket, érzelmeket, szándékokat és értékeket, azaz a szellemi, lelki és társadalmi valóság anyagtalan részeit elsősorban beszédhangok és írásjelek, másodsorban szavak, szerkezetek és szövegek formájában hallhatóvá és láthatóvá teszi. Ez fontos, mert így valamennyi közösség ki tudja fejezni, hogy a tagjai miként viszonyulnak egymáshoz: régi-e az ismeretségük, vagy új keletű; felszínes vagy alapos; kölcsönös vagy egyoldalú; jó vagy rossz; stb. Mindezt többek közt a tegezés és a magázás jeleníti meg. Hogy kit hogyan illik megszólítani, az izgalmas kulturális kérdés, bár nem kevésbé érdekes az sem, hogy ez milyen nyelvi eszközökkel történik.

A legkönnyebb dolga az angol és az eszperantó beszélőnek van. Előbbi a *you*, utóbbi a *vi* névmást használja, akár egy, akár több emberrel áll szóba, mind hivatalos, mind bizalmas kapcsolat esetén. Mivel ebben a két nyelvben mindhárom személyhez egyetlen igealak társul (kivéve az angol egyes szám harmadik személyt jelen időben), a névmás kitétele gyakorlatilag mindig kötelező. A *te szeretsz*, az *ön szeret*, a *ti szerettek* és az *önök szeretnek* egyaránt *you love*, illetve *vi amas*. Amerikában a *you guys*, Angliában meg a *you lot* is járja, főleg akkor, ha egyértelművé kell tenni, hogy valami a beszélgetőtárson kívül másnak is szól. Másrészt, egyes eszperantisták a *ci* névmással kísérleteztek, hogy műfordításaikban visszaadhassák az eredeti szövegek tegező formáit, bár ez a közbeszédben nem terjedt el.

A következő csoportba azok a nyelvek tartoznak, amelyek két névmást használnak. A *szeret(sz)* svédül *du älskar*, a *szerettek/szeretnek* pedig *ni älskar*. Itt tehát csak a szám fontos, a társadalmi távolság jelöletlen, és mivel az igealakok azonosak, a névmást – a fentiekhez hasonlóan – ki kell tenni. Nem így a csehben, ahol a *ty* kizárólag *te*, míg a *vy* egyszerre *ti*, *ön* és *önök*, ezért *ty miluješ* = 'szeretsz', *vy milujete* = 'szeret(tek/nek)'. Bár az első esetben az igerag félreérthetetlenné teszi a jelentést, a névmás sokszor hűségesen ott marad mellette.

Ennél bonyolultabbak a három névmással gazdálkodó nyelvek. Példáink németül: *du liebst*, *ihr liebt*, *Sie lieben*. A *du* 'te' és az *ihr* 'ti' külön-külön második személyű igealakkal szépen kettéosztja a tegezés tartományát egyes és többes számra. A *Sie* azonban egybemossa a magázást, ráadásul elorozza a nőnemű *ő* és az *ők* alakját, sőt ez utóbbinak még a ragozását is. Talán ezt maga is sokallja, ezért szégyenében a nagybetű álruhájába bújik.

Ennyi gyarlóság után keressünk megnyugvást máshol! A *szeretsz* portugálul *tu amas*, az *ön szeret* annyi, mint *você ama* („ő-ragozással"). Hajdan létezett *vós* is 'ti' értelemben, de nyugdíjba vonult, és mivel nem gondoskodott utódról, a *vocês* 'önök' ma már két állást tölt be változatlan fizetésért. Hát ez sem valami ízléses! Vigasztalódjunk talán a hollanddal! A *jij* 'te' és hangsúlytalan formája, a *je* írásban az egész nyelvterületen, beszédben csak Hollandiában használatos. Belgiumban *gij* van és *ge*. Az 'ön' jelentésű *u* „te-ragozást" követel, azaz a *houdt van* attól függően *szeretsz*

vagy *szeret*, hogy milyen névmás áll előtte. Az *u* többes számban is él, de ez a szerep szemmel láthatólag púp a hátán, mert egyre inkább rálőcsöli az eredetileg csak 'ti' jelentésű *jullie*-re.

A piramis csúcsán azok a nyelvek állnak, amelyekben négy névmás található. De a régi vicc csattanóját idézve megkérdezhetjük: mi mennyi? A spanyolban takaros rendet alkot a *tú amas*, a (nemek szerint osztódó) *vosotros/as amáis*, az *usted ama* és az *ustedes aman*. Ennek az a szépséghibája, hogy a sorozat második tagja kizárólag az Ibériai-félszigeten fordul elő, ezért a *szerettek* – a portugálra kísértetiesen emlékeztetve – egész Spanyol-Amerikában beleolvad a többes számú magázásba: *ustedes aman*. A tudós szívesen elhallgatná ezt a kis malőrt, hogy négy névmásról értekezhessen, de nem lenne elegáns megtagadni 355 millió beszélő nyelvhasználatát 45 millió kedvéért. Tetszik, nem tetszik, ki kell mondani: ez a nyelv 3–4 névmással és igealakkal tegeződik-magázódik. Ha ugyanis általában pontos számokra vágyunk, olyan kínos kérdésekre kell válaszolnunk, hogy a hollandban a *jij* pusztán a *gij* alakváltozata vagy önálló szó-e, ill. arra, hogy a portugálban a *você*-nál udvariasabb *o senhor* (szó szerint: 'az úr') micsoda: névelős főnév, névmás, vagy valami egészen más dolog.

Hát a magyarban mennyi az annyi? *Te*, *ti*, *ön*, *önök*, *maga*, *maguk*. Névmásból hatot találunk, de az egész rendszer ennél még összetettebb. A magázó párok azonos igealakokon osztoznak: *ön szeret = maga szeret*. Másfelől magázódni névmás nélkül, a *tetszik* segédigével is lehet: *Tetszik/tetszenek szeretni?* A spanyol eszerint nem is a piramis csúcsa. De a magyar sem az. A maláj a tájnyelvi változatokkal együtt 8 névmást használ, a vietnami még többet, már ha a névmásokat tudományosan el lehet határolni a megszólításra szolgáló rokonság- és személynevektől.

Eddig csupán névmásokról és igealakokról esett szó, ezért meg kell említeni, hogy a magyarban a tegezés és a magázás megjelenik a főnévragozásban és egyes köszönésekben is. Az első esete a birtokos személyjel: *ház<u>ad</u>*, *ház<u>a</u>*, *ház<u>atok</u>*. Ezt a fenti nyelvek mind birtokos névmással fejezik ki: *<u>your</u> house*, *<u>hans</u> hus*, *a <u>vossa</u> casa*. Ami az üdvözléseket illeti, szinte csak az olyan hagyományos alakulatok érzéketlenek a formális és informális viszonyra, mint az *Adjon Isten*, az *Áldás, békesség* vagy a *Jó szerencsét*. Egyébként mindig dönteni kell, hogy magázódunk-e (*Jó napot*, *Köszöntöm, Üdvözlöm*) vagy tegeződünk (*Helló*, *Szia*, *Szervusz*). Mivel azonban a köszönések nem jelzik az egyes és a többes számot, névszói-igei mintára létrejött a *Hellósztok*, *Sziasztok*, *Szervusztok*.

Nem is tudom, milyen nexusban vagyok az olvasókkal. Az írók ezt évszázadokon át a latin eredetű *Üdvözlet az olvasónak!* formulával oldották meg, de ez búcsúzásra alkalmatlan. A letegezés és a lemagázás is lehet sértő, ezért most az egyszer maradjunk a tévésorozatok zárómondatánál: *folyt. köv.*

6. EGY ÉDES SZESZÉLYES

„Egy édes, húszéves, szeszélyes és mindenre képes szerelmes kislányt imádok én” – szólt a sláger az 1930-as években. A bravúros szöveg több mindent jól szemléltet: verstanilag a belső bokorrímek tiszta asszonáncát, stilisztikailag az alakzathalmozást, nyelvtanilag pedig a jelzők sorrendjét.

A nyelv elemei nem mondhatók ki, illetve írhatók le egyszerre, mert úgy érthetetlenek volnának, ezért kisebb-nagyobb korlátozásokkal követik egymást. A hangtanra például az jellemző, hogy egy magyar tőszó elején és végén mássalhangzóból csak három lehet (*stréber*, *karszt*), magánhangzóból legfeljebb kettő (*oázis*, *kakaó*), és ezek sorrendje kötött, hiszen nincs **srtéber* és **katszr*. (Egyébként az ilyen hangsorokba nem mindenkinek törik bele a nyelve. A szlovákok vígan kiejtik a *zmrzlina* ’fagylalt’, a grúzok meg a *mcvrtneli* ’edző’ szót.)

A toldalékok a magyarban csakis a szótő után jöhetnek (*kertemben*, nem **embenkert* vagy **benemkert*, ahogy a bantu nyelvekben szokás), kivéve két esetet: a melléknév felső- és túlzófokának jelét (*legalsó*, *legeslegjobb*).

A szavak kölcsönviszonya már bonyolultabb. Vannak köztük szép számmal olyanok, amelyeknek szigorú a sorrendjük. Azt például, hogy *Hallgatni arany*, *Jó napot!*, vagy *jár-kel*, minden egészséges magyar anyanyelvű így használja, soha nem másként, de ennek rejtélyes az oka. Mert mennyivel lenne kevésbé szemléletes vagy tartalmas a **kel-jár*? Semennyivel. Ahogy a *kel* jelentése is lehetne ’jár’ és megfordítva. Ez nem akadémiai döntés vagy isteni rendelés, hanem a véletlen műve.

Azokra a szavakra viszont, amelyek csak egy szövegben válnak tőszomszédokká, nem vonatkozik semmilyen nyelvtani megszorítás. *Vettem sajtot, kenyeret és felvágottat*. E három főnév hatféleképpen rendeződhet el, és egyedül a beszélőn múlik, hogy melyik hova kerül. A sajtot például azért említheti elsőként, mert az jutott eszébe rögtön; vagy azt szereti legjobban; vagy az őt hallgató személy azt kérte tőle; vagy egyszerűen így szokta mondani. Akármi a magyarázat, vásárló barátunkat erre a megoldásra nem a nyelvi rendszer késztette, hanem az egyénisége és a helyzet.

Olykor a világismeret zár ki bizonyos szórendeket. *Fizettem, vacsoráztam, rendeltem és bementem*. Ez alak- és mondattanilag kifogástalan, de komoly szándékkal nem hangozhat el, mert ellentmond a hétköznapi tapasztalatoknak. Máskor az udvariasság képez akadályt: **Köszöntöm Sanyi bácsit, a portások gyöngyét, kedves munkatársainkat és a vezérigazgató urat*. Megint máskor a közlés így is meg úgy is értelmes, csak mást jelent. Nem mindegy, hogy *Hazament és levetkőzött* vagy *Levetkőzött és hazament*. Összegezve: az ún. *mellérendelő szerkezetek* elemsorrendjét főleg nyelven kívüli tényezők szabják meg.

Még mielőtt visszatérünk a szerelmes kislányhoz, tegyünk egy általános megállapítást! A jelző rendszerint megelőzi az általa bővített mondatrészt: *A legjobb barátom* (alany) *kapott egy használt autót* (tárgy). Ez alól három kivétel van. Az egyik az *értelmező jelző*: *a barátom, (az) a mázlista*. A másik a vonatkozói alárendelés:

a barátom, akinek mindig mázlija van. A harmadik az idegen eredetű *Hotel Gellért* szerkesztés a hagyományos *Gellért Hotel* helyett (vö. *M7*, *TV1*).

Most már számba vehetjük az imádott leány tulajdonságait. Tárgyilagosan két dolgot állíthatunk róla: *húszéves* (mondja a biológia) és *szerelmes* (közli a pszichológia). A jellemzés többi része már kevésbé tényszerű. A *szeszélyes* és a *mindenre képes* alapjában véve nem az észérveken, hanem az érzéseken és az értékrenden múló minősítés. Az pedig, hogy kinek mi *édes*, teljesen egyénfüggő.

És láss csodát: éppen ez utóbbi az első melléknév. Talán nem véletlenül? Tegyünk egy próbát! *Egy húszéves édes kislány.* Értjük, de nem mondanánk ilyet. Egyértelműen jobb az *édes húszéves*. Lássunk egy újabb tesztet! *Egy szerelmes szeszélyes kislány.* Ez nem olyan meghökkentő, mégis természetesebbnek hat a *szeszélyes szerelmes kislány.* Mivel a *szeszélyes* állandó tulajdonság, míg a *szerelmes* múló állapot, azt várnánk, hogy a főnevet közvetlenül a *szeszélyes* fogja megelőzni. Ehelyett a nyelv (mint oly sokszor) szembeszáll a logikával, és ilyesmit fejez ki: *egy szeszélyes és (mellesleg) szerelmes kislány.* A *mindenre képes* ezúttal a *szeszélyes* után áll, de ugyanilyen jó lenne – eltekintve a dalszöveg ritmikai követelményeitől – a *mindenre képes és szeszélyes* is, mert mindkettő általános tulajdonság.

Ha tehát egy jelző megítélést fejez ki, akkor halmozás esetén övé az első hely. Hát az objektív jelzők? Tegyük fel, hogy a szerelmes kislány egy *szép új, hosszú, fodros, rózsaszín kínai selyem menyasszonyi ruhát* visel. A hétköznapokban persze hígítva közölnénk ezt a sok információt: *Mi volt a szerelmes kislányon? ~ Hú, hát egy szép selyem menyasszonyi ruha, tudod, olyan kínai selyem, és az egész olyan hosszú, fodros volt. Ja és rózsaszín*. Csakhogy most kísérletezünk, és eszerint a jelzők sajátos sort alkotnak. Ha a *szép*et félretesszük, mert véleményként elöl áll, akkor ez a rendszer rajzolódik ki: kor (*új*) + méret (*hosszú*) + alak/szabás (*fodros*) + szín (*rózsaszín*) + eredet (*kínai*) + anyag (*selyem*) + cél/rendeltetés (*menyasszonyi*). Ez máskor is így van, ráadásul számos más nyelvben is, úgyhogy jó lenne tudni az okát.

Mielőtt az olvasó émelyegni kezdene az eddigi példáktól, szódabikarbónaként vegye be a következőket: *mindenki által használható, önműködő aknaajtós, belső nyomógombos és hívóvezérlésű személyfelvonó.* Az ajtó, a gomb és a vezérlés mind műszaki tulajdonság, ezért bárhogy követhetnék egymást, a *mindenki által használható* viszont az utasokra vonatkozik, így a sor élére áll. Ahogy fentebb egy szubjektív–objektív, úgy itt egy ember–gép sorrendet fedeztünk fel.

No és a gép–gép világ? Az általános iskolában volt egy *tranzisztoros egyenfeszültségű kettős tápegység* nevű eszköz. A jelzősorrend elemzésére nem vállalkozom, mert máig sem tudom, mire való a szerkezet. Annyi bizonyos, hogy ha óra előtt hozzányúltunk, a fizikatanár ránk üvöltött. Hogy miért nem **egyenfeszültségű tranzisztoros*, azt ő tudná megmondani.

7. A SZTÁROLT CELEB

Az utóbbi években feltűnően gyakori szó lett az angolból származó *celeb*, eredeti alakjában: *celebrity* 'felkapott, ünnepelt híresség'. Még mielőtt a magyar anyanyelvűek aláírták volna az átadás-átvételi jegyzőkönyvet, az angolajkúak gyorsan lerövidítették a szót. Ilyesmiből Dunát, sőt Temzét és Mississippit lehet rekeszteni, főleg akkor, ha egy szó második magánhangzója az [o]. Ide tartoznak az olyan *nemzetközi szavak* is, mint amilyen a *demó* (← *demonstráció*), a *kiló* (← *kilogramm*) és a *sztereó* (← *sztereofonikus*), magyar sajátosságként az eredeti rövid [o] megnyújtásával.

A *celeb* szó kedvelői bizonyára örömmel ízlelgetik ezt a nyelvi importárut, hiszen így árnyaltabban tudnak beszélni a bulvárkultúra szereplőiről. Az ellenzők meg azt kifogásolják, hogy a *celeb* az érdemtelen elismertségre utal. Ebből a két nézetből izgalmas vita kerekedhet, amelybe szabadidejében a nyelvész is szívesen bekapcsolódik, de amikor szakemberként kell megszólalnia, mást fog mondani, mint amire a többség számít. A nyelvtudománynak azonban számtalan területe van, ezért nincs is olyan, hogy „a nyelvész". Jobb tehát beleképzelnünk magunkat Saint-Exupéry kis hercegének a helyébe, aki a művelődés céljából sorra látogatja a 325-ös, 326-os, 327-es, 328-as, 329-es és 330-as kisbolygót.

Az elsőn a nyelvtörténész él, aki naphosszat régi iratokat, leveleket és könyveket bújt. Ezúttal nem kell letűnt korokban elmerülnie, mert a *celeb* ősforrása, a latin *celebritas* ismert szó a magyarban, legalábbis a *celebrál* 'misét mond', szó szerint: 'ünnepel' mindenképp. Ez a kutató nemcsak nyelvemlékekkel foglalkozik, hanem azzal is, hogy az idők során ugyanaz a jelentés hány hangalakot ölt, pl. *mecénás ~ szponzor ~ együttműködő partnerünk*. E jelenséget *relexifikáció* (*szókészleti csere*) néven emlegeti, és az ilyen példák gyűjteményébe örömmel veszi fel a *celeb* szót, amely az egykori *notabilitás* helyébe lépett. Ennek perdöntő bizonyítéka az alábbi szemelvény:

> Demokrata hazánkban már mindenki volt életében legalább egyszer notabilitás. A tűzoltók mulatságán például notabilitás a telekkönyvvezető. A díjnokok ismerkedő estéjén a törvényszéki aljegyző. Cigánylakodalmakhoz minden meghívott vak zongoramester stb. stb. Aki notabilitás, annak a neve bekerül a lapokba. Mivel pedig manapság a lapokba sok minden bekerülhet: notabilitás mindenki lehet, aki jól választja meg az alkalmat, a társaságot, s aki jó barátságot tart az újságírókkal.

Ugyanez mai hangszerelésben (a változtatások aláhúzásával):

> Nyugati demokráciánkban már mindenki volt életében legalább egyszer celeb. A vállalkozók bálján például celeb a fitneszbajnok. A valóságshow-k eredményhirdetésén a szépségkirálynő. Vetélkedőkhöz minden meghívott különc stylist stb. stb. Aki celeb, annak a neve bekerül a médiába. Mivel pedig manapság a

médiába sok minden bekerülhet: celeb mindenki lehet, aki jól választja meg az alkalmat, a társaságot, s aki jó barátságot tart a médiaszemélyiségekkel.

(Egyébként az eredeti szöveg 1900-ban jelent meg a *Szabadság* című lapban, egy bizonyos Ady Endre tollából…)

A második bolygón lakó fonológus szerint a nyelvhasználók száját elhagyó végtelenül sok hang pontosan megszámlálható elvont egységeknek (ún. *fonémák*nak) felel meg, amelyek megkülönböztetik egymástól a szavakat, pl. *ver* ↔ *vér*. Körkérdésünkre annyit tud mondani, hogy a szó nem véletlenül lett magyarul is *celeb*, mert ez a nyelv nem tűri a *-br* végződést, azaz a **celebr* formával nem tudna megbirkózni. A szemünkben csillogó tudásvágy láttán a fonológus elárulja, hogy az orosznak ugyanez meg sem kottyanna, hiszen ott van a *ноябрь* (kiejtve kb. [nojábr]) 'november'. A szókezdő [sz] helyetti [c] magyarázatául ő is a *celebrál* szót és persze a ⟨c⟩ betűt említi.

Harmadik vendéglátónk a szavak felépítését, toldalékolását és összetételét vizsgáló morfológus, aki megállapítja, hogy a *celeb* egyetlen *morfémá*ból (*alakelem*ből) áll, azaz nem bontható kisebb értelmes részekre, másrészt ugyanazokat a képzőket, jeleket és ragokat veheti fel, mint a *beteg*: *celebség*, *celebes* (ami nem tévesztendő össze az indonéz Celebes szigettel), sőt *celebeskedik*; *celebek*, *celebé*, *celebebb*; *celebet*, *celebről*, *celebnek*. Ez a kutató azonban nem tudja, hogy ha van *sztárallűr*, akkor miért nincs **celeballűr*. Számára mindkét szóalkotás ún. *jelöletlen szóösszetétel*; másról nem tud nyilatkozni.

Hátha okosabbak leszünk a *Szemantika* nevű bolygón, amelynek lakója a jelentéssel foglalkozik. A szemantikus beszerez egy csomó pletykalapot (persze szigorúan munkaköri feladatként), és ilyesmiket talál bennük: *Tavaly még Pityu volt a sztár*; *Ancsából sztárügyvéd lett*. Olyat viszont nem lát, hogy **Tavaly még Pityu volt a celeb*; **Ancsából celebügyvéd lett*. Ebből arra jut, hogy a *sztár* fontos jelentéseleme az 'elismert', a *celeb*-é csak az 'ismert'. Egyébként nagy az átfedés, mert mindkét név viselője a tömegkommunikáció jóvoltából válik híressé. Csakhogy ebbe a körbe tartozik számos tudós, képzőművész és politikus is. Vajon mondanánk-e, hogy Szent-Györgyi Albert, Szász Endre vagy… (ezt inkább hagyjuk) *sztár*, ill. *celeb*? Nemigen. A különbség olyasmi, hogy a *sztár* többnyire kiemelkedő teljesítményének köszönheti sikerét, míg a *celeb* eleve azt sugallja, hogy 'indokolatlanul felkapott'.

„Valóban" – bólogat az ötödik bolygón a pragmatikus, a nyelvhasználat kutatója. A *celeb* lehet énekes, táncos, rendező, műsorvezető vagy divattervező. Mindegy, hogy az illető a nemzet színésze-e vagy sportolóból lett epizodista, csak az ismertsége számít. Hogy a *celeb* szó manipulál? Hát, Istenem, manapság mi nem? A *tudományosan tesztelt és bizonyított hatás* valóságtartalmáról is célszerű lenne megkérdezni egy független szakértőt. (Ha már itt tartunk, a *független* sem épp makulátlan szó!)

Az ortográfus már a jövetelünk láttán ordítani kezd a hatodik bolygóról: „Hagyjanak békén! Most magyaráztam el, hogyan írjuk helyesen a *one-man show-k a reality komédiában* szerkezetet. Inkább örüljenek, hogy a *celeb* ilyen könnyű szó!"

Joggal mondhatná a kis herceg: „Bizony furcsák a fölnőttek."

8. HIÁNYGAZDÁLKODÁS

Ha a nyelvet egy óriási sátorlapként képzeljük el, amelynek a részeit egy-egy beszélő őrzi, azzal fogunk szembesülni, hogy nincs közöttük két egyforma. Ha pedig a sok egyéni darabot megpróbáljuk összevarrni, az egész szövet csupa luk és kirojtosodás lesz. A szépérzékűek azért ne ájuljanak el: csak a nyelvész elé tárul ilyen látvány. Meg ezúttal az olvasó elé.

A nyelvi hiány kétféle lehet: valami volt, de már nincs, vagy soha nem is volt. Az ún. *veláris* (lágy szájpadláson képzett) [i] léte azért feltételezhető az ómagyarban, mert különben nehéz lenne megmagyarázni kb. 60 magas hangrendű szó mély toldalékait, pl. *hídd<u>a</u>l*, *hídr<u>a</u>*, *hídn<u>a</u>k* (nem **hídd<u>e</u>l*, **hídr<u>e</u>*, **hídn<u>e</u>k*). Egyre többen vitatják, hogy régen volt veláris [i], de az biztos, hogy ma nincs ilyen. A nyelvtani nem viszont mindig is idegen volt a magyartól. Ha arra kellene válaszolnunk, hogy a *levél* milyen nemű, meg lennénk lepve. Nem úgy, mint más nyelvek beszélői, akik szerint ez a szó lehet hímnemű (német *Brief*), nőnemű (olasz *lettera*) és semlegesnemű is (orosz *письмо*, ejtsd [piszmó]).

Amint a *híd* is mutatja, nem minden veszteség nyomtalan eltűnés. A *Halotti Beszéd* egyik sorában ez áll: „engede ürdüng intetüinek" (korszerűbben: „engedett ördög intéseinek", azaz: „engedett a Sátán kísértésének"). Az ómagyarban tehát az *ördög* még *ürdüng* volt. Ha ez a nyelvemlék nem maradt volna fenn, akkor is ki lehetne tapogatni a szó eredeti alakját. Az *ördö<u>n</u>gös*ben ugyanis van egy [n], amely elvileg *analógiás hatás* is lehetne (vö. az *elsődleges* [d]-je a *máso<u>d</u>lagos* mintájára), de egyszerűbb feltételezni, hogy eleve ott volt. Néha az írás is átmenti a régiségeket: a francia *hôpital* [opitál] 'kórház' ékezete (az ún. *cirkumflex*) a latin *hospitalis* 'vendégszerető' felszívódott [s]-ének „állít emléket".

Egy másik felosztás szerint a nyelv azért nélkülöz valamit, mert (1) az nem illik bele a rendszerébe, (2) véletlenül így alakult, (3) az értelem falába ütközik. (1) A magyarban azért nincs **tszori*, **putsza* és **titsz*, mert hiába állhat a szó bármely részén [t] és [sz], az együttes sorrendjük csak [szt] lehet: *sztori*, *puszta*, *tiszt*. (A *játs<u>z</u>ik* és az *ú<u>tsz</u>éli* nem kivétel, mert ott az *-sz* egy hajdani igeképző, illetve az összetételi utótag első hangja.) A *megsínyleni* jelen idejű, többes szám első személyű alakját szintén egy ún. *hangsorépítési szabály*, a nyelvtörő *-nylj-* kizárása tiltja (**megsínyljük*). (2) A *tiszt* mellett van *teszt* és *tószt*, azaz lehetnének más, [t]-vel kezdődő és [szt]-re végző szavak is, és még sincs **taszt*, **tészt* és **tuszt* (≠ *túszt*, a dunántúli tájnyelvben). (3) Jó pár szó a jelentése miatt nem ragozható tetszőlegesen: **anyagelvűsége<u>k</u>*, **állítólagos<u>abb</u>*, **történe<u>k</u>*.

A hiánypótlásnak több módja van – ha egyáltalán szükséges. A veláris [i]-t ugyanúgy nem sírja vissza senki, ahogy a nyelvtani nemre sem mutatkozik számottevő társadalmi igény. Ám a beszélő sokszor érez késztetést, hogy megfoltozza azt a bizonyos sátorlapot. A fentebbi igénél így: *Ezt mi mindig meg szoktuk sínyleni*. Vagy úgy, hogy a hiányzó alakot egy másik szótőből csempészi át: a *nagyon* középfoka

jobban, a *vagyok* jövő időben *leszek*, a *jövünk* felszólító párja *gyerünk*. (Ez a *szuppletivizmus*.)

Bár a szókészlet tele van hézagokkal, nem könnyű eldönteni, hogy melyiket érdemes kitölteni. Aki eleget evett, az *jóllakott*. Hát aki eleget ivott? Az *eleget ivott*. Vagy: *már nem szomjas*. Erre nincs külön szó vagy szóösszetétel, csak körülírás, amely el is altatja 14 millió magyar anyanyelvű szóalkotási vágyát. A *zsörtölődik* értelmező szótári minősítése „ritka", pedig inkább az „irodalmi" illene rá. De akár ez, akár az, láthatólag az ő hiánya sem annyira fájdalmas, mert ott van helyette a *pampog*, még ha csak a szlengben is.

A nyelvre jellemző tucatnyi kettősség egyike az, hogy rosszul bánik a talentumaival. Bár rengeteg dolgot kellene megneveznie, évszázadokon át játssza a nincstelent, máshol meg dzsentriként pazarolja a vagyonát. A *lehetséges szavak*at ugyanis (lásd **taszt*, **tészt*, **tuszt*), amelyekkel bőven kielégíthetne mindenféle közlésigényt, parlagon hagyja, miközben egyes jelentésmezőket fölöslegesen felparcelláz (pl. *bandukol*, *cammog*, *halad*, *megy*, *őgyeleg*, *sétál*, *somfordál*), bizonyos hangalakokat pedig zavaróan sok jelentéssel párosít, pl. *Elhallgass!* / *Elhallgatnálak napestig.* / *Ezt eddig elhallgattad*.

A szókészlet bővítésének szervezett módja is van: a *nyelvújítás*. Ennek a magyarban több eszköze volt: *szóelvonás* (*árny* ← *árnyék*), *szóvég-megelevenítés* (*kegyenc*), *szócsonkítás* (*gyár* ← *gyárt*), *szóképzés* (*körzet*) és *összetétel* (*szemüveg*). Egy nyelv ugyanakkor nemcsak hangoknak, hangkapcsolatoknak, szavaknak vagy kifejezéseknek, hanem szaknyelveknek és stílusoknak is híján lehet. Az ilyen nyelvek jelzője a *funkcióhiányos*, mivel ezek a tudatos beavatkozásig nem képesek betölteni bizonyos szerepeket. A XVIII. század utolsó harmadáig a magyar is ilyen volt, hiszen a használata – a latin és a német árnyékában – az otthonra, a baráti körre és a kis közéletre korlátozódott. Aztán a reform kiterjesztette a művészetekre, a tudományokra és a közigazgatásra is, így 1844-ben már *teljes hatókörű nyelv*ként emelkedett hivatalos rangra.

A nyelvi hiány kétarcúsága főleg a mondatok szintjén észlelhető. *Orvos vagyok. Ápoló vagy. (Ő) betegszállító*. Az első két személynél kötelező a létige. (Az „Én Tarzan, te Jane" szoros kivétel, mert őserdei adatközlőnk nem emberektől sajátította el a nyelvet.) A harmadik személy mellől viszont elmarad a létige, de csak a kijelentő mód jelen idejében, máskor nem: *Betegszállító lehet / volt / lesz* stb. Hiány ez vagy sem? Egyfelől nem, mert a *van* része a nyelv eszköztárának, másfelől viszont hiány, hiszen adott körülmények között, a harmadik személy hatására eltűnik a felszínről. Ez az eseti hiányt okozó, *ellipszis* nevű törlés más nyelvekben is megvan. Az oroszban például minden névszói állítmány esetén. A fenti első mondat eszerint *Я врач* (átírva: *Já vrács* 'Én orvos'), ahol létige híján a személyes névmás kötelező. Semmi kétség: Tarzan nevelői orosz majmok voltak.

9. HOLT NYELVEK TÁRSASÁGA

A nyelvtudomány széltében-hosszában idézi azt a jóslatot, amely szerint a ma ismert nyelvek 90%-a ki fog pusztulni a XXI. század végére. Ez azt jelenti, hogy a jelenlegi kb. 6000-ből 600 marad meg; vagy annyi sem. Minden ilyen veszteség sajnálatos, mert ez egyúttal egy-egy közösség értékeinek, hagyományainak és kultúrájának az eltűnését jelenti. Ami megszületik, az halálra van ítélve, és ez alól egyik nyelv sem kivétel. A folyamat tehát természetes, de – az előrejelzés alapján – mára riasztóan felgyorsult.

Holt nyelvről akkor beszélünk, ha azt anyanyelvként már senki nem sajátítja el. Fontos kitétel a „már", hogy véletlenül se soroljuk ide a mesterséges nyelveket, amelyeket – egy-két eszperantista szülőpáros gyermekén kívül – mindenki idegen nyelvként kezd el tanulni. Sok holt nyelvről tudunk, ám azok, amelyek a nagy földrajzi felfedezések előtt éltek Afrikában, Ausztráliában és Amerikában, névtelenül pusztultak el. Ezeknek a kincsei most már sajnos rejtve maradnak. Mintha a bécsi St. Marx temetőben fogalmunk sem volna arról, hogy Mozart is a közsírban nyugszik.

Van azonban olyan nyelv is, amelynek áhítattal járulunk a kriptájához, pedig máig közöttünk él. 476-ban a Római Birodalom bukása halálra ítélte a latint. Ám a végrehajtás nem sikerült, mert a nyelv a gyászszertartás után csendben kihantolta magát, majd visszalopózott a tudósok, papok, jogászok stb. ajkára-tollára. Ők a magánéletben az anyanyelvükön beszéltek, amint azonban tankönyvet, szentbeszédet, rendeletet stb. írtak, átváltottak a latinra. Nem is véletlenül, mert a családi-baráti körben és az utcán használt nyelvük alkalmatlan volt ezekre a szerepekre, így a tekintélyük jócskán elmaradt a latinétól.

Csakhogy idővel éppen ez a hiányosság váltotta ki Európa-szerte azt az igényt, hogy a *nemzeti nyelvek* mindenre legyenek felhasználhatóak, azaz újabb szögeket verjenek a latin koporsójába. Ez nem ment egyik percről a másikra. Nálunk latinul keletkezett az *Aranybulla* (1222), de ugyanebben a században magyarul íródott (igaz, egy latin vers átköltéseként) az *Ómagyar Mária-siralom*. Janus Pannonius (1434–1472) még latinul verselt, Balassi Bálint (1554–1594) már magyarul.

A latin higgadt derűvel szemlélt minden csapást. Azt is, amelyet Luther Márton német bibliafordítása és az egész reformáció mért rá a népnyelvi hitgyakorlással, majd az 1960-as években a római katolikus egyházét, amely nem száműzte ugyan a misék szövegéből, csak vele azonos rangra emelte a népnyelveket. De vajon hogyan sikerült túlélnie a latinnak, hogy ennyien a vesztére törtek? Kétféleképpen.

Egyrészről úgy, hogy az anyagmegmaradás törvénye értelmében nem veszett el, csak átalakult. A Római Birodalom Kr. u. 50-től több mint 4 millió km^2-t foglalt el. Egy ekkora területen szükségszerű a nyelv tagolódása (olyan egyébként sincs, hogy mindenki egyformán beszéljen). Így a némileg eltérő dialektusok könnyedén önállósultak: az egykori Lusitániában a portugál, Hispániában a spanyol, Galliában a francia, Itáliában az olasz, Dalmáciában az azóta kihalt dalmát, Moesiában a román –

hogy csak a főbbeket említsük. Aki ennyi alakban él tovább, az nem hajtotta örök álomra a fejét. De még azt sem mondhatjuk, hogy bizonyos későbbi hatások (a portugálban és a spanyolban az arab, a franciában a germán, a románban a szláv) miatt a felismerhetetlenségig megváltozott volna.

Másrészről a latin annak köszönheti a lelki békéjét, hogy a felsoroltakon kívül egyéb provinciákban is fennmaradt. Az egykori Britanniában megszólalni sem lehet nélküle, hiszen az 1066-os normann hódítás a franciát – vagyis az egyik „leszármazottját" – honosította meg a királyi udvarban, és ennek a szavai lassacskán leszivárogtak az alsóbb rétegekhez.

A latin a magyarban is mély nyomokat hagyott. Jelen van csaknem minden szófajban (*ceruza*, *cifra*, *tucat*, *reagál*, *pláne*), számos képzőben (*egyetemista*, *kapitalizmus*, *patikus*, *utópisztikus*, *vitalitás*) és még több fogalomkörben (autózás: *motor*, *pedál*, *turbó*; étkezés: *citrom*, *menza*, *repetál*; számítástechnika: *installál*, *klaviatúra*, *kurzor*; szórakozás: *cirkusz*, *multiplex*, *videó*). Ezeken jórészt érződik az idegen eredet, viszont színmagyar szavakról is kiderülhet, hogy az ún. *tükörfordítás* segítségével latin mintára keletkeztek: *állam* < *status* (← *stare* 'áll'); *rendkívüli* < *extraordinarius* (← *extra* 'kívül' + *ordo* 'rend'); *rögeszme* < *idea fixa* 'megrögzött gondolat'.

A magyar jó tanulónak bizonyult, bár néha túlzásokba esett. A latin *-a* tövű igéket *-ál* végződéssel vette át (*kalkulál* < *calculare*), majd azonos módszerrel létrehozta a *revideál*, *produkál* és *definiál* alakot, bár ezeknek az igéknek más a töve: *revidēre*, *producĕre*, *definīre*. Sőt a *fantázia* és a *modell* szavakat is – főnév létükre – igeként ragozta: *fantáziál*, *modellál*. Nem baj, fő a lelkesedés!

A latin elemek jobbára nemcsak a kiejtésükben idomultak a magyarhoz, hanem más tulajdonságaikban is. Egyeseknek ez nincs ínyére, így a magyarban is szeretnék érvényesíteni a latin nyelvtan szabályait. Például azt, hogy a *média* a *médium* többes száma, ezért helytelen a *médiák* alak. Jó, de ezek szerint hibás a *rébuszokban beszél* és a *rekviemet szerez* kifejezés is? Mert emez a *res* 'dolog' többes számú elöljárós esete, amaz meg a *requies* 'nyugalom' tárgyesete, vagyis a magyar megfelelőjük **dolgokbanokban* és **nyugalmatat*. Igaz, hogy az első a franciában lett 'talány', míg a második a „Requiem æternam dona eis Domine" („Uram, adj nekik örök nyugalmat") első szavaként lett 'gyászmise', de – lássuk be – a *média* sem volt latinul 'tömegtájékoztató eszközök'. Vagy rójuk meg a *Mennyből az angyal* szövegíróját is az *Istennek fia, aki született jászolban* latinos szórendjéért (vö. *aki jászolban született*)?

Mindezek tudatában csak annyit mondhatunk, hogy ha a latin mind az édes gyermekei, mind a bűvkörébe vont más nyelvek sokaságának jóvoltából máig ilyen hatásos, akkor nincs semmi értelme előadni a rekviem… (ajjaj, megint gondban vagyunk!), hiszen fél lábbal sincs a sírban. Folyvást azt bizonyítja, hogy van élet a halál után.

10. A SZABÁLY AZ SZABÁLY

A beszéd elsődlegesen élettani és fizikai jelenség: összehangolt izommozgások beidegződése és hanghullámok kibocsátása. Másodlagosan viszont egyezményes jelek rendszere, amely – minden természeti, társadalmi, művészeti, vallási stb. vonatkozása ellenére – annyira sajátos, hogy önmagában is vizsgálható. Az utóbbi nézetet valló nyelvészet főleg arra kíváncsi, hogy a sok különálló elem hogyan szerveződik értelmes közlésekké. Azokat az irányelveket akarja megismerni, amelyek egyes szerkesztésmódokat megengednek, másokat pedig tiltanak.

A nyelvi szabály – jogelméleti fogalmakkal – lehet kógens, imperatív és diszpozitív. Mindenkire kötelező, azaz kógens szabály az, hogy a tagadószó megelőzi azt a szót, amelyre vonatkozik: *Nem kérek epret*. (= *Epret nem kérek*.) / *Nem epret kérek*. Imperatív (feltétlenül érvényesülő) szabály az, hogy minden nyelvi elem hangokból áll. A *Nem kérek epret* eszerint három (vagy toldalékostul négy) elemet tartalmaz. Végül diszpozitív a szabály, ha kivételeket tesz lehetővé: *alszik ~ altat*; *nevet ~ nevettet*; de *sír ~ ríkat*.

Ugyanakkor a nyelv jelentősen eltér a (kontinentális) jogtól, mivel temérdek szabálya nem törvénytárakban lelhető fel, hanem az emberi agyban. A nyelvtankönyv vagy a szótár csupán kísérlet ennek az ismerethalmaznak a megjelenítésére. A nyelvi szabályok többségét ösztönösen sajátítjuk el és tartjuk be. Folytonos változásukat nem tudjuk se megindítani, se felgyorsítani, se lelassítani, se leállítani. Korlátlan érvényesülésüknek mindig útját állja egy másik szabály, mint a modern demokráciákban az ún. fékek és ellensúlyok rendszere, amely megakadályozza a mindenkori államhatalom képviselőinek az egyeduralmát és túlkapásait.

Ha a magyarban egynél több dologról vagy személyről van szó, csakis a *-k* számjel használható. Akárki a beszélő (férfi vagy nő, városi vagy vidéki, értelmiségi vagy kétkezi munkás, öreg vagy fiatal stb.), ezzel a toldalékkal él, méghozzá a legkülönfélébb szófajokban: főnév (*lábak*), melléknév (*jók*), névmás (*ezek*), ige (*látunk*). Ennek nem vet gátat az adott szó származása és jelentése: a belső keletkezésű *vágány* 'sín(pár)' és a francia eredetű *vagány* 'vakmerő' többes számú végződése egyformán *-ok* (nem úgy, mint a német *Hund ~ Hunde* 'kutya', *Kugel ~ Kugeln* 'golyó' és a *Haus ~ Häuser* 'ház' szavak esetében). Ez a szabály olyan átfogónak látszik, mint amilyen a jogrendszerben az alkotmány.

Mégis tévedés lenne így nevezni, mert az igék kivételével jó pár zavaró apróságot vet fel. A birtokszóként használt többes számú főnév nem *-k*, hanem *-i* jelet kap: *Zsófi lábai*. Számnév után sosem jöhet *-k*: *két láb*, nem **két lábak*. (A *három királyok* a magyar tájnyelvek múzeumának különleges darabja.) A jelentés erőteljesen korlátozza a tulajdon- és gyűjtőnevek többes számát (**Magyarországok*, **magyarságok*). Van olyan is, aki az *alternatívák* esetében a latin *alternativa* többes számúsága miatt kerüli a *-k* toldalékot, bár inkább műveltségi, mint nyelvtani okból, hiszen ugyanaz

a beszélő is használja az *operák*, a *noteszek* és a *lasagnék* alakokat, amelyek alapja a latin *opus* 'mű', az angol *note* 'jegyzet' és az olasz *lasagna* többes száma.

A melléknév csak állítmányként létezik többes számban, jelzőként nem (*A gyerekek jók*, vö. **a jók gyerekek*), a számnév viszont sohasem, mert akkor máris főnévvé lényegül át (*G8-ak*, *Ötök társasága*, *Százak jöttek el*). A *ki* és a *mi* sok esetben többes számúak (*kik*, *kiket*, *kikkel*, *mikről*, *miknek*, *mikhez* stb.), de a *birtoktöbbesítő jel*et ma már nem tűrik. A *Kiéi ezek a tollak?* helyett csakis az fordul elő, hogy *Ezek kinek a tollai?*

További probléma, hogy az utóbbi kérdésre a válasz napjainkban főleg *Tamásé*, nem *Tamáséi*. Ez érthető: ha nincs *kiéi*, fölösleges a birtokos szóvégi *i*-je is. „De hát így pontatlan a mondat" – tiltakozhatna az olvasó. Igen, de a nyelvnek nem is az a dolga, hogy valósághű legyen. Ha mégis ezt várjuk tőle, akkor csalódást okoz a *két láb* és a *jó gyerekek* is, hiszen ezek úgy lennének „helyesen", hogy **két lábak* és **jók gyerekek*. Egy dolgot mondhatunk tehát: a *Tamásé* a beszélt nyelvi, míg a *Tamáséi* az írásbeli (és régies) alak, ahogy az *összes műve* köznyelvi, míg az *összes művei* irodalmi.

Ha most a fentiektől mind eltekintünk, akárcsak attól az – önmagában is bonyolult – jelenségtől, hogy a *-k* hol egyedül, hol *kötőhangzó*val kapcsolódik a szótőhöz (*satuk*, *szögek*), akkor a nyelvhasználati megszorítások döbbentenek rá, hogy a többes szám nem alaptörvény. *Fáj a lábam ~ Fájnak a lábaim*; *Ügyét nem intéztük el ~ Ügyét nem intéztem el*; *Vegye be a hashajtót! ~ Most bevesszük a hashajtót*. Ezek nem esnek semmilyen nyelvtani tilalom alá, ezért egyenrangúak, ám az adott beszédhelyzetben nem azok. A páros szervek nevének egyes számú alakja sosem volt szigorú szabály, legfeljebb tendencia, amely mára meg is fordult, és a két mondat különben is mást jelenthet. A mulasztó tisztviselő és a gyógyszert beadó nővérke választásának tárgya szintén nem a nyelvrendszertanilag helyes és hibás, hanem a felelősség elhárítása vagy vállalása, illetve a távolságtartás vagy az empátia.

Mindezek alapján „a többes szám jele a *-k*" nagyjából annyira komoly és megbízható „rendelkezés", mintha az Alaptörvényben az *Alapvetés* című rész F) cikkének (1) bekezdése („Magyarország fővárosa Budapest.") így folytatódna: „(a) Hétfőnként és – az Országgyűlés rendkívüli határozatától függően – csütörtökönként Debrecen. (b) Semmilyen körülmények között nem Sopron. (c) Napos időjárás esetén Pécs. (d) A nagykorú honosított állampolgárok számára Miskolc."

Az általános iskolában mindenkinek azt tanítják, hogy *A nagykövetek a feleségeikkel érkeztek* helytelen (vö. *feleségükkel*). A helyesírás rendszerében *A fogoly foglyukát be fogjuk tömni* csak így szabályos, sehogy másként. A nyelvész ennél óvatosabb, mert az ő szemében a szabály egy kiismerendő, állandóan változó, kivételekbe ütköző irányelv. Esze ágában sincs szemtelenkedni a tanító nénivel és az ortográfussal, de legszívesebben így fogalmazná át az ismert szólást: A szabály az (sajnos néha) *szabáj*.

11. A BIRTOK VISZONYA

A nyelvész, akiben sokak (alaptalanul) afféle törvényalkotót látnak, gyakran úgy érzi, hogy nála még egy ötéves gyerek és a legtanulatlanabb felnőtt is többet tud a nyelvről. Mert míg ezek önfeledten beszélnek, neki az is – jó esetben – hónapokba telik, hogy felismerje és leírja a szabályokat. Jól érzékelteti ezt a birtokos szerkezet.

Az indoeurópai nyelvek alapvetően két eszközzel fejezik ki ezt a viszonyt: esetraggal (orosz *Смерть чиновника* 'A csinovnyik halála') és elöljárószóval (olasz *Ponte dei Sospiri* 'Sóhajok hídja'), illetve hol az egyikkel, hol a másikkal (angol *Noah's Ark* ~ *Ark of Noah* 'Noé bárkája'). A magyar – ahogy a fenti zárójeles fordításokból is látszik – a szláv, az újlatin és a germán nyelvektől eltérően nem a birtokost, hanem a birtokszót jelöli, egyes és többes számban egyaránt: *Zalán futása*; *Gulliver utazásai*; *Hattyúk tava*; *Apostolok cselekedetei*.

És máris felmerül egy kérdés: mi magyarázza a *halála–hídja* kettősséget? Miért nem **halálja* és **hída*? Helyszűkében legyen elég annyi, hogy ezt hosszas kutatások ellenére sem tudjuk, így sok szótár minden főnévnek feltünteti a birtokjeles alakját. A „bajt" tetézi, hogy számos *-ó* és *-ő* végű főnév véghangzójából *-a* és *-e* lesz: *ajtó* → *ajtaja*; *tető* → *teteje*. Ezt a váltakozást egy régi szabály okozza, amely egyre kevésbé működik. Ezért nincs **sajtaja* és **veveje*, csak *sajtója* és *vevője*. No de öreg szabály nem vén szabály! Az *ajtaja* mintájára – az eddigi *ajtói* mellett – feltűnt az *ajtajai* (pl. *A vonat ajtajai önműködően záródnak*), és szintén együtt él a *hegyek tetői* és a *házak tetejei*. Hogy ez mennyiben függ az adott szó jelentésétől és gyakoriságától, az rejtély.

A birtokos szintén toldalékolható, mégpedig az *-é* és az *-éi* jellel. Ehhez az kell, hogy a birtokos állítmányi szerepet töltsön be: *Legyen a zene mindenkié*. Az *-éi* helyzete felemás, mert bár az *-é* szabályos párja, a nyelvhasználatból kikopott: korábbi *A padok az iskoláéi* = mai *A padok az iskoláé* vagy *Ezek az iskola padjai*. Ha a birtokos véletlenül maga is birtokszó (pl. *szülei*), a beszélt nyelvben ugyanígy leesik róla az *-i*: *A bútorok Tomi szüleié*.

A birtokos szerkezet első tagja mondattanilag jelző, mert leszűkíti mindannak a körét, amibe a birtokszó beletartozik. A *Noé bárkája* körülírva *az a bárka, amelyet Noé épített* vagy *a Noé által épített bárka* (*jelzői mellékmondat* és *jelzős szerkezet*). A birtokviszony más és más a különböző nyelvekben. Amit az egyik vele, azt a másik nélküle oldja meg: spanyol *Cien años de soledad* 'magány száz éve', azaz 'Száz év magány' (mennyiségjelző); német *Reise erster Klasse* 'első osztály utazása', azaz 'első osztályú utazás' (minőségjelző).

A „birtoklás" jelentése igen homályos, mert a *Csaba Volvója* kifejezésből csak annyi derül ki, hogy az autó az ő birtokában van, de az már nem, hogy azért-e, mert megvásárolta, bérbe vette, ellopta stb. Másrészt a „birtokviszony" nem is mindig birtoklás. A *Csaba Volvója* átalakítva *Ez a Volvo Csabáé*, de *a fogyasztás mámora* nem lehet **Ez a mámor a fogyasztásé*. Itt már tulajdonsággal állunk szemben: 'a

mámorító fogyasztás'. *Az érem másik oldala* rész–egész viszony. A *Pali kérése* a *Pali kér* tőmondatra vezethető vissza. A birtokos tárgy is lehet: *a törvény betartása* 'a törvényt betartják'. Szerzőséget jelöl a *Beethoven IX. szimfóniája*, a *Szeged városa* pedig értelmez: 'Szeged – ha valaki nem tudná – város'. A latin nyelvtanírók *héber genitivus*ként emlegették az *Énekek Éneke* szerkezetet. Ennek a jelentése: 'a legszebb ének (a világon)'. Végül a *Montecristo grófja* származást/hovatartozást fejez ki.

Ha a birtokviszony mondatba kerül (hiszen – mint minden nyelvi szerkezetnek – csak úgy van értelme), az több meglepetéssel szolgál. Az egyik az, hogy a tárgy szerepű birtokszó egyes szám első és második személyű alakja kiütheti a nyeregből a kötelező tárgyragot: *Nem találom a tollam~~at~~. Láttam az új kocsid~~at~~.* Az analógia nagy úr a nyelvben, ezért van ilyen többes számban is (*Nem találjuk a tollunk~~at~~. Láttam az új kocsitok~~at~~*), de ez valahogy rosszul hangzik. Vagy némely beszédhelyzetben elmegy? Ki tudja?

A másik érdekesség az, hogy egyes igéből képzett főnevek kizárólag birtokszóként léteznek, önmagukban sosem: *a fogkrém kinyomása → *a kinyomás*. Ezt magyarázhatnánk azzal, hogy kinyomni csak valamit lehet, úgy általában nem. De akkor mitől jó az *elnyomás*? Hátha a cselekvés tárgyán múlik a dolog: *a valuta eladása → az eladás*, de *a valuta megvétele → *a megvétel*. Utolsó próbálkozásként legyen azonos az igei tő: *a film letöltése → a letöltés*, de *a büntetés letöltése → *a letöltés*. Teljes kudarc. Valaki oldja meg!

A harmadik mondattani fejtörő a több birtokoshoz rendelt egyes számú birtokszó jele. *A hattyúk tava* bővítve *a hattyúk szép tava*. Idáig nincs gond. De *A hattyúknak szép a tav<u>uk</u>* újabban úgy is létezik, hogy *A hattyúknak szép a tav<u>a</u>*. Itt tehát kezd megszűnni a számbeli egyeztetés, elsősorban a *hattyúk tava* hatására (vö. **hattyúk tavuk*), meg egyszerűsítésként is, hiszen fölösleges a két toldalék, ha egy is megteszi.

Mint láttuk, birtokszóból is lehet birtokos. Erről egy ún. *rekurzív szabály* (önismétlő művelet) gondoskodik. A nyelvtan végtelen birtokláncokat tesz lehetővé, de ennyit a beszéd és az írás nem tűr el. A *Fővárosi Önkormányzat Közlekedési Ügyosztálya Forgalomtechnikai Alosztályának vezetője* a köznyelvben feloldható: *A Fővárosi Önkormányzatnál a Közlekedési Ügyosztályon van az a Forgalomtechnikai Alosztály. Na, annak a vezetőjéhez mentem be*. Ez azonban a hivatali és a sajtónyelvben nem megy. Ha viszont az eredeti szerkezetből kimarad a második elem (*a Fővárosi Önkormányzat Forgalomtechnikai Alosztályának vezetője*), azzal „csúsztatunk", mert alosztálya nem az önkormányzatnak van, hanem az ügyosztálynak. A megoldás azért nehéz, mert ez a szerkezet a nyelvi rendszer és a stilisztika határán billeg. Mást, okosabbat nehéz róla megállapítani.

Nos, ennyi tudományos balsiker láttán talán érthető, hogy a nyelvész ismeretei miért csekélyebbek, mint *a felnőttek legtanulatlanabbjának az ötéves gyerekéei*.

12. HÁNY SZÓ VAN A MIBEN?

A képes újságok úgy tüntetik fel a nyelvészetet, mint a „kis színesek" kiapadhatatlan forrását. Legalábbis azt sugallják, hogy a nyelvész a szavak eredetével és mennyiségével foglalkozik. Valójában az előbbi a XIX. századi *történeti-összehasonlító nyelvészet*nek volt a tárgya, az utóbbi viszont nem tudományos téma. Miért nem?

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy hány szó van a magyarban, rögtön le kell szögezni, hogy „a nyelv" merő absztrakció. Csak beszélők vannak (esetünkben kb. 14 millió), akik az egyéni nyelvváltozatukat használják. Ezek között nincs két egyforma, mert mindenkinek más a lakóhelye, neme, foglalkozása, műveltsége stb. Amit egy-egy ember tud, az a *szókincs*. Ami a (nem létező) nyelvben összegződik, az a *szókészlet*. Ami pedig a szótárakban található, az a *szóállomány*. Hogy viszonyulnak ezek egymáshoz?

A szókincs *aktív*, *passzív* és *aktivált* részre oszlik. Az aktív nagyban átfedi az *alap-* vagy *törzsszókészlet*et (*eszik*, *öt*, *és*), míg a passzív többnyire megfelel a *peremszókészlet*nek (*dunsztol* 'befőzéskor forró vízben vagy gőzben csírátlanít', *fertály* 'negyed', *mindazonáltal* 'mégis'). Ezek az egyezések kézenfekvőek: amit gyakran használok, azt az agyam könnyen elérhető rekeszébe rakom, és minél gyakoribb egy szó, annál inkább az alapszókészlet része. Ha pedig valamit megértek, de ugyanúgy ritkán mondok ki, ill. írok le, mint a többség, akkor az a peremszókészletbe tartozik. Végül, az aktivált szókincs azt öleli fel, ami a mindenkori közléshelyzetben szükséges. A vidéken éjszakázó unoka arra kéri nagyszüleit, hogy *húzzák fel a vekkert*, de városi lakásába visszatérve *beállítja az ébresztőórát*. Számára a *vekker* egy szunynyadó, bár szükség szerint felélesztheto szó. A nyelv szintjén viszont nincs aktivált, csak gyakori és ritka szó, illetve köztük sok átmenet.

Mindez nem ilyen egyszerű. Az aktív és a passzív szókincs között állandó az áramlás. Az újdonsült szülők aktív szókincsébe évekre beköltözik a *cumi*, a *kakis* és a *pelenkáz*, és közben a passzívba vándorol át a *csönd*, a *kipihent* és a *szórakozik*. A szavak jövés-menését más is előidézheti. Az egyéni ízlés váratlanul felkaphat jó néhány passzív elemet. Az egyik beszélő szavajárása az *ugye*, a másiké a *tuti*, a harmadiké a *ja*, majd később az *úgyhogy*, a *meg* és az *aztán*.

Vajon az alapszókészlet tagja-e a *cumi*? Nem lehet tudni. Minden magyar anyanyelvű ismeri, azaz megérti, de csak kevés használja gyakran (tisztelet a kivételt képező dadusoknak és védőnőknek). A „közismert" és a „közérthető" tehát más, mint a „közhasználatú". Ennek alapján a peremszókészlet nagyobb, mint a passzív szókincs, mert az elemeit alig valaki érti meg, és szinte senki nem használja. Igaz ez a tájnyelvi *pityóka* 'burgonya', a régies *kevély* 'beképzelt', a szaknyelvi *jöveszt* 'kőzetből kifejt' és az elavult *cethal* 'bálna' szóra.

A passziválódásnak – a beszélők szemszögéből – egyéb okai is vannak: mesterkéltség (*tengelykapcsoló pedál*), hangzás (*kelekótya*), idegenszerűség (*szörf*), logikázás (*nincstelen*, mert nem a „nincs"-nek, hanem csak „valaminek" lehetünk híján),

rossz emlék (*személyzetis*) stb. Ezek nyelvileg mind értelmetlen szempontok. A *tengelykapcsoló pedál* ugyanúgy jelzős szerkezet, mint a *honfoglaló törzs*. A *kelekótya* és a *hetek óta* magánhangzói megegyeznek. Az angol eredetű *szörf* hangalakja nem idegenebb, mint a *szörpöl* igéből elvont *szörp* főnévé. A *nincstelen* legfeljebb annyiban érdekes, hogy igei tövéhez a szabályos *-atlan/-etlen* helyett a *-talan/-telen* fosztóképző járul (vö. *esetlen*, *hallatlan*, *veretlen*). Az pedig, hogy az 1950-es években a *személyzetis* ’munkaügyi vezető’ élet-halál ura volt, legkevésbé a nyelv bűne. Az aktiválódást előidézheti a szépség, a rövidség, a kellemes asszociáció, de ezek az okok szintén másodlagosak.

Mindez azért lényeges, mert egy nyelv szókészletét egyféleképpen lehet megjeleníteni: szótár formájában. A lexikográfus arra törekszik, hogy a szóállomány ne szubjektív, hanem objektív tényezőkön alapuljon. Fentebb azonban megállapítottuk, hogy mindenkinek más a nyelvváltozata, így a szóismerete is. Mit jelent egy szót tudni? X a rovar nevét [méh]-nek, Y [mé]-nek ejti. X a *nyilatkozik* igét tárgyasan használja (*azt nyilatkozta*), Y tárgyatlanul (*úgy nyilatkozott*). A *szabad* X-nél mindig melléknév (*szabad volt*), Y-nál ige is (*szabadott*). A *törvénykezés* jelentése X szerint ’bíráskodás’, Y szerint ’törvényhozás’. Ha a szótárszerkesztő az egész nyelvet le akarná írni, mindezt rögzítené. De mivel nincs meg hozzá a kellő energiája és nyomdafestéke, hol X, hol Y, hol Z tudását tekinti mérvadónak. Ennyit a tárgyilagosságról!

És mi kerül a szótárba? Ha a *réz* és a *kivág* egy-egy szó, mennyi a *kivágja a rezet*? Látszólag három, de a kifejezés nem vezethető le a *réz* és a *kivág* jelentéséből, ezért valójában egy szó. A *kis* és a *kutya* csupán ismétlődik a *kis kutya* szerkezetben, a *kiskutya* ’kölyökkutya’ azonban új szó. De akkor a *kisbaba* kontra *kis unoka* páros micsoda? Kerüljük ki a helyesírás csapdáját! A *Most ugrik a majom a vízbe* nem azt jelenti, hogy ’A főemlős ezennel beleveti magát a H_2O-ba’, és az elemei nem cserélhetők fel, ezért bizonyos értelemben ez is szó! Ha egy hangalakhoz több összefüggő jelentés társul, akkor az egy szó (*körte* = ’gyümölcs’ és ’izzó’); értelmi kapcsolat híján két azonos alakú szó: *dob*[1] ’hajít’, *dob*[2] ’hangszer’. Ez idáig az elmélet. A gyakorlat már az, hogy több szótárban is külön szerepel a *nyom*[1] ’ránehezedik’ és a *nyom*[2] ’felületi elváltozás’, mert az egyik ige, a másik főnév, de ez így olyan, mintha semmi közük nem lenne egymáshoz.

A *zöldség* szerepel a szótárban, mivel a jelentése (’konyhakerti növény’) nem derül ki az alkotóelemeiből. A *kékség* viszont kimaradt, mert ez pusztán ’valaminek a kék volta’. Ha a fenti problémák nem elég meggyőzőek, a *-ság/-ség* bizonyíthatja, hogy a szókészlet végtelen. E toldalék az *-ás/-és* (és sok más) képzővel és az összetételekkel együtt korlátlanul alkothat új szavakat. Ez nem *bölcsészet-tudományoskodási agyszüleményszerűség*, hanem *nyelviszabály-érvényesülési valóságosság*.

13. A FELESLEGES FÖLÖSLEG

„Aki huszonnyolc szóban mondja el azt, amit tíz szóban is megtehetne, az egyéb aljasságokra is képes” – tartja a szállóige. A régi rómaiak *redundancia* (’túláradás’) néven az egyik legfőbb stílushibának tartották a bőbeszédűséget. A szószátyár embereknek beteges közléskényszert tulajdonítunk. A nyelv azonban mindenkin túltesz, mert mindig többet fejez ki, mint amennyi szükséges.

A szavak fölöslegesen hosszúak, mivel rövidebb formában is érthetőek lennének. Ezen alapulnak a szóalkotás egyes módjai: elvonás (*tulajdonos → tulaj*), összevonás (*magánszektor → maszek*), rövidítés (*római katolikus → róm. kat.*). A történeti nyelvészet egyébként is arról tanúskodik, hogy egy-egy hangzó lekopása nem nagy veszteség. Az olasz *notaio* ’közjegyző’, a portugál *geral* ’általános’ vagy a francia *août* ’augusztus’ (kiejtve [u]!) mind úgy jó, ahogy van, mert nem a latin *notarius*, *generalis* és *augustus* szavaknak kell megfelelniük, hanem a mai beszélőknek, ők viszont nem hiányolják a testesebb eredeti alakot. A véghangzó szóban és immár a csetfórumokon is főleg a gyakori szavakról esik le (pl. *mert → mer → me*), hiszen az úgysem megy a megértés rovására. Szintén elősegíti a zsugorodást az azonos vagy hasonló szótag: *köztársaság → köztárság*. Ugyanígy értelmetlen a hangbetoldás is. A *cimbora o*-ja például nem jelent semmit. Eredetileg nyilván a román átadó nyelvi *sîmbra* mássalhangzóinak torlódását „akarta” fellazítani, de indokolatlanul, mert az *ámbra*, a *kambrium* és a *Rembrandt* nélküle is jól kiejthető.

A helyesírás csak úgy hemzseg a redundanciától. Itt van mindjárt a nagybetű. Számos nyelv (pl. arab, japán, tibeti) „egyen méretű” betűket használ, ám ettől még mindenki tudja, hol kezdődik az új mondat. A német anyanyelvűek jól elkülönítik a tulajdonnevet a köznévtől, pedig az írásuk mindkettőt nagybetűvel jelöli. A magyar szóelemző írásmód ontja a fölösleges dolgokat, pl. a *karddal* betűkettőzésben. Ennek a kiejtése ugyanúgy [kardal], mint a *kardal* ’kórusmű’ szóé, mivel a magyar beszédben egy mássalhangzó mellé nem kerülhet egy másik hosszú. Az ⟨n⟩ betűnek nincs hírértéke az olyan szavakban, mint amilyen a *rénszarvas*, mert az [n] a köznyelvben gyakran kiesik a *réshangok* előtt, az orrhangúsága meg átterjed az előtte lévő magánhangzóra. Az ’asztalitenisz’ hangalakja [pimpong], ezért a *pingpong* írásképben fölösleges az első ⟨g⟩.

A különböző toldalékváltozatokat a szótő hangrendjével szokás indokolni: *háromhoz*, *négyhez*, *öthöz*. Más ragokból azonban csak két alak létezik (*hárommal* ↔ *négygyel* = *öttel*), vagy egy (*háromkor* = *négykor* = *ötkor*, nem **négyker*, **ötkör*). Ha a nyelv ennyivel is beéri, akkor máshol szükségtelen lenne három toldalékot működtetnie. Okafogyott az ikes ragozás, mert az eredeti jelentése elhomályosult, sok „sima” ige pedig ikessé vált, így a *lakik* lehetne **lak* is (vö. *rak*). Bátran mellőzhető lenne a felsőfokú melléknév *-bb* jele (pl. *legnagyobb*), mert a *leg-* egyedül is ugyanazt fejezi ki (vö. *legszélső*).

A mondatok szerkezetében ugyancsak sok a fölösleg. A határozott névelőnek elvileg semmi keresnivalója a már önmagában határozott mutató névmás után: *ez a könyv* (vö. német *dieses Buch*, nem **dieses das Buch*). A nyelvek különbözőképpen adagolják a redundanciát. Az angol *She was a beautiful woman* 'Szép nő volt' csak a személyes névmáson jelzi a nemet, a francia *Elle était une belle femme* a névelőn és a melléknéven is, míg a névelőt nem ismerő orosz a múlt idejű igealakon is: *Она была красивая женщина*. (Mellesleg ha már van egy nőnemű névmás, minek a mondat végére a *nő*?)

A szójelentésben könnyű felfedezni a fölösleget, de nehéz lenne meghatározni, hogy igazában mi is funkciótalan. A *fenyőfa* utótagja szükségtelen: ki ne tudná, hogy a fenyő egy fafajta? Ezért is lehet egyszerűen *fenyő* néven emlegetni. De akkor mi akadályozza meg, hogy a *parafa* létezzen **para* formában is? Nem az, hogy megegyezik a *paranoia* bizalmas nyelvi megfelelőjével. Különben az ilyen párbeszédekre sem volna mód: *Képzeld, a János komcsi.* ('kommunista') ~ *Ez most komcsi?* ('komoly') Azzal sem érvelhetünk, hogy a parafa nem őshonos Magyarországon, mert errefelé bambuszfa sem terem, mégis jó röviden a *bambusz*. Bár van, aki lázong a *de viszont* ellen, magát a nyelvet sosem zavarta a jelentésazonosság; akkor sem, amikor létrejött az *ámde* meg az *éspedig.* Olyan is akad, aki igekötőket minősít fölöslegesnek (*bebiztosít*, *kipostáz*, *megszponzorál*), holott így kitűnően megkülönböztethető a *folyamatos* és a *befejezett igeszemlélet*: *A bank több száz beruházást szponzorált*. ~ *A bank megszponzorálta a beruházást*.

A leggyakoribb kifogás a jövevényszavakat éri. „A *tradíció* fölösleges, mert ott van rá a *hagyomány*." Ha az a baj, hogy a rokonértelműség miatt a nyelv két főnevet is fenntart egy helyett, akkor üldözendő a *szalad* is, mert ott van a *fut*. Persze az ilyen beszélőket az idegen eredet zavarja, ugyanakkor szerintük szükséges a *rádió*, a *bézs* és a *lobbizik*, „mert ezekre nincs igazán jó magyar szó". Ahogy mondani szokás: „ez így, ebben a formában nem igaz". Példaszavainknak nagyon is van magyar megfelelőjük. Az első összetételi előtagként lehet *hang-* (pl. *hangjáték* 'rádiójáték'), a második a szín hordozójának megfelelően *világosbarna*, a harmadik a stílustól függően *kilincsel*, *körbeudvarol*, *nyalizik* stb.

Ha már az utóbbi két bekezdésben átcsúsztunk a nyelvhasználat területére, befejezésül állapítsuk meg, hogy minél hosszabb egy nyelvi elemsor, annál kevésbé kell végigmondani, hiszen hiányosan is érthető, és legalább nem kell annyiszor belevágnunk egymás szavába. Különösen igaz ez a szólásokra és a közhelyekre. Ha valaki így szól: *Tudod, a Gyurival az a gond, hogy más szemében a szálkát*…, a hallgató gondolatban befejezi a mondatot.

A redundancia végső soron abból adódik, hogy a beszédet háttérzaj nehezíti, a hallgató elkalandozik, az írás elmosódik, az olvasó félreért valamit stb. A nyelv tehát csupán igyekszik felkészülni minden ilyen eshetőségre. Néha túlzásokba esik, mint az a férfi, aki a derékszíjhoz nadrágtartót is felvesz, de *ez van, ezt kell*…

14. A HONOSÍTOTT IDEGEN

A nyelv a kommunikáció eszköze, amennyiben gondolatokat, érzelmeket és szándékokat fejez ki, de az önazonosság megtestesítője is, mivel egy-egy közösségben kialakítja, megerősíti és fenntartja az összetartozás érzetét. Így a beszélők „mi-csoportként" határozzák meg magukat, sőt hatékonyan léphetnek fel másokkal, az „ők-csoporttal" szemben. Csakhogy a nyelvek nem olyanok, mint az országok, amelyeknek a határait különböző hatóságok védik. Inkább azokra a tórendszerekre emlékeztetnek, amelyek sok-sok csatornán keresztül táplálják és vezetik el egymás vizét. Ősrégi tapasztalat, hogy az emberek a nyelvi kölcsönhatásban (főleg az idegen szavak átvételében) az önazonosság elvesztését látják, ezért azt gyakran elutasítják. Mit mond erről a nyelvészet?

A belső keletkezésű és az átvett szó között fokozati különbség van. Akinek a német származás miatt nem hagyja el a száját a *smakkol* 'ízlik', az is használja a *kóborol* igét, holott ez szintén német eredetű. De mit tenne, ha ezt megtudná? A második szót is mellőzhetné, jóllehet a következetesség jegyében el kéne búcsúznia olyan fontos elemektől is, mint *cukor*, *farsang*, *krumpli*, *pohár*, *rámol*, *sorompó*, *zeller* stb. Ha a hangzás alapján döntene, mert a *smakkol* számára nevetséges, akkor gondot okozhatna neki a hangutánzó-hangfestő *csócsál*, *etyepetye* és *kornyikál* is, amelyekkel „komoly ember" nem kockáztatja a tekintélyét. Vagy ott van az ősmagyar, finnugor kori *köcsög*, amely az újabb 'homoszexuális' jelentése miatt akkor is körültekintően használandó, ha történetesen egy cserépedényre utal. A fokozati különbség azt jelenti, hogy egyrészt az anyanyelvi intuíció magyarnak tarthatja az idegent, másrészt az ízlés és a használati érték nem eredet szerint osztja fel a szókészletet.

De nyelvtanilag is nehéz megmondani, hogy mi az idegen szó. Egyazon átadó nyelv esetén is előfordulhat, hogy a hangalak néha kirí az új környezetéből, néha „terepszínűen" beleolvad, pl. *csuszpájz* és *bitang*. A *rámol* annyira hasonlít a *számol*-hoz, hogy külhonossága ellenére magyar szónak látszik. Ez azonban nem véletlen. A német *räumen* 'kiürít' csak az *-l* segítségével tudott megmagyarosodni, mint ahogy a latin *vegetál*, a szlovák *henyél* és az olasz *kapiskál* is. Ez az ún. *honosító képző* építi be az idegen igéket a magyar szókészletbe. A *rámol* (és vele együtt a *vegetál*, *henyél*, *kapiskál*, meg az azonos szerkezetű *internetezik*) felemás: olyan, mint a testre szabott hozott anyag. Árulkodó lehet viszont, ha a kötőhang felrúgja a *magánhangzó-harmóniát*: *becsekkol*, *keccsöl* és *überol* (vö. *becsekkel*, *keccsel* és *überel*). A *keccsel* létezik, de csak 'elegánsan' értelemben, bár egyes beszélők számára a 'repülőjegyet kezeltet' és a 'felülmúl' szabályosan *becsekkel*, illetve *überel*.

Az idegenséget legjobban talán az olyan egytagú szavak bizonyítják, mint a *bridzs*, a *klip* és a *plusz*. Ezekben a rövid magánhangzó után hosszú mássalhangzó következik; mármint a hangalakjukban, mert ezt a helyesírás olykor eltitkolja (vö. *dzsessz*, *meccs*, *sokk*). Ha nem számítjuk a toldalékos alakokat (pl. *fuss*, *vitt*), akkor rájövünk, hogy az ilyen magyar szó ritka (pl. *hess*, *lesz*, *sicc*). De ez sem üdvözítő módszer,

mert az azonosalakúság egybemoshatja a magyart és az idegent: *lett*[1] 'lesz + t', *lett*[2] 'balti nép'; *hossz*[1] 'hosszúság', *hossz*[2] 'értékpapír tartós árfolyam-emelkedése (< francia *hausse* 'növekedés'); *juss*[1] 'jut + j', *juss*[2] 'örökség' (< latin *ius* 'jog').

A jelentést tekintve megint ott vagyunk, ahol a part szakad. A *minyon* tagadhatatlanul jövevény, de a *mignon* átadó nyelvi jelentése 'aranyos', azaz a szó ott még csak nem is főnév. Noha a *drink bár* angol, a *vigéc* meg német elemekből (< *Wie geht's?* 'Hogy vagy/van?') áll, az említett nyelvekben nincsenek ilyen szavak. Ez az *álanglicizmus* és *álgermanizmus* tehát inkább tekinthető magyarnak, mint idegennek.

Nyelvtani értelemben egyre megy a származás: *A sztár trendi joggingokkal csencsel*. Ez a mondat a névelők kivételével angol jövevényszakból áll, szerkezetileg mégis magyar. A szavak hangalakja módosult. A *trendi* esetében csak az [n] „van angolul". Az eredeti *trendy* többi eleme helyettesítődött: a [t] és a [d] képzéshelye nem az íny, hanem a fogsor; az ⟨e⟩ hangértéke rövid [é] helyett [e]; stb. Ugyanígy megváltozott a többi szó kiejtése is. A ragozást illetően a *jogging* magyar szóként veszi fel az *-ok* + *-kal* toldalékokat, a *csencsel* pedig eleve az *-l* képzővel honosodott meg. Ha egy magyar mondatrészhez *bővítmény* járul, az jellemzően megelőzi az *alaptag*ot. És lám, a *csencsel* mint állítmány annak rendje és módja szerint a bal oldalára tessékeli a *trendi joggingokkal* határozót. A jelentés szintén módosult. A *sztár* szóban leszűkült, mert a *star* 'csillag' és 'híresség', de már a *sztár* csak az utóbbi. A *jogging* jelentése kibővült: a 'kocogás' + '(kocogáshoz viselt) könnyű szabadidőruha'. A *csencsel* még tovább ment, mert az angol *change* 'cserél' nemcsak 'törvénytelenül kereskedik' lett, hanem eleve rosszalló stílusértékkel honosodott meg.

A helyesírás szabályozásának történetében többször felmerült, hogy az idegen szavak eredeti írásképének megőrzése idővel kikényszeríti a magyar megfelelők megtalálását. Nos, ez rendre meghiúsult. A francia *cachepot* – 'elrejt + fazék', azaz 'díszes virágcseréptartó' – pontosan azért lett hivatalosan a kiejtés szerint *kaspó*, mert a *cachepot* senkit nem késztetett magyarításra, csak megnehezítette az írásgyakorlatot. Ma sem ösztönöz a nyelvújításra a *jet ski* és a *wellness*, ráadásul a *dzsetszki* és a *velnes(s)z* „szentesítése" sem valószínű, mert az efféle alakok egyre inkább bunkóságnak minősülnek.

Néha az idegen nyelvben is rejlik közösségteremtő erő. Tolmácsképzős csoporttársam azt kérdezte: „Ki tartja a mai szpícset?" Így fejezte ki, hogy az angoltudásunk összekovácsol minket. Aki ilyesmiktől félti a magyar jövőjét, azt megnyugtathatom. A *szpícs* csak ebben a közegben hangzott el. Ismerősöm a családjának, ahol az összetartozás egyik szimbóluma a magyar nyelv, ilyen élménybeszámolót tartott: „Ma egy dög nehéz *beszédet* fordítottunk."

15. PERESKEDÉS

Az anyanyelvünket 5–6 éves korunkra sajátítjuk el. Ez úgy értendő, hogy a szabályokat ekkor már következetesen betartjuk, és a későbbiekben csupán a szókincsünk növekszik, illetve a kifejezőkészségünk finomodik. Máig is kérdéses, hogy ebbe a folyamatba „tiszta lappal", azaz teljesen tudatlanul vágunk-e bele, vagy „gyári beállítással", vagyis az összes nyelvre érvényes alapelvekkel, amelyeket az anyanyelvünk paraméterei szerint módosítunk. Akárhogy is van, a nyelvészet fenti alaptétele szerint a szabályokkal kisiskolásként már nem kell bíbelődnünk. Ez természetesen nem a nyelvtanórákon tárgyalt művelt nyelvváltozatra, az udvarias beszédre és a helyesírásra, hanem az ösztönös nyelvhasználatra vonatkozik. Ezzel szemben mindannyian tapasztaljuk a nyelv változását, márpedig ez épp arra a szabályhalmazra hat, amelyet állítólag örökre birtokba vettünk. A nyelvi változás egyik oka az, hogy minden szabály korlátlanul ki akarja terjeszteni az érvényességét, de előbb-utóbb beleütközik egy másik szabály hasonló hatalmi törekvéseibe; csak hát „mindenkinek" nem lehet igaza.

Ehhez a nyelvhasználó úgy viszonyul, mint egy bíró: beszéd és írás közben döntenie kell az ellenfelek között. Amikor idegen szóval akarja megnevezni az éjjel-nappali boltot, a felperes a [nonstop], míg az alperes a [nonsztop] alakot ajánlja. Az első arra hivatkozik, hogy a közlekedési tábla felirata kiejtve [stop], és ugyanígy [s]-t tartalmaz a *stoppol* és minden *st-* kezdetű szó, amely közvetlenül a németből vagy német közvetítéssel került a magyarba, pl. *stabil*, *stég*, *stikli*. Az ellenfél azzal érvel, hogy a *nonstop* angol eredetű, így az elején csak [szt] állhat, [st] nem: *sztár*, *sztori*, *Steve* [sztív], és különben is igen furcsa lenne az írásban 1882 óta használt *stoppol* kiejtését egy száz évvel későbbi dolog nevére alkalmazni.

E perbeszédek után a bíró visszavonul tanácskozni, hogy gyorsan ítéletet hirdethessen, azaz kimondhassa a célszót. Annál is inkább, mert este 11 óra lévén csak úgy juthat egy kiló kenyérhez, ha megtudja, hol van a legközelebbi üzlet, amely 24 órán át nyitva tart. A döntés nehéz, mert a felek előadása egyformán meggyőző volt. Ám az igazság mindig feltételezi az összes körülmény mérlegelését. Ezúttal az első járókelő, akibe a nyelvhasználó belebotlik, ránézésre 20 éves, ezért a kérdésbe a [nonsztop] épül be: hátha számára ez a természetes. Úgy néz ki, hogy tényleg az, mert az illető rögtön útbaigazítja.

Ám ekkor hősünk a sikeren felbuzdulva, immár odabent, szóba elegyedik az eladóval: „Mondja, nem fárasztó itt dolgozni a non…?" Újabb tárgyalás kell! A kiszolgáló szintén 20 éves lehet, viszont öt perccel ezelőtt azt mondta a mobiltelefonjába, hogy „Még bent vagyok a nonstopban." Barátunk fásultan visszaveszi a bírói talárt, és ismét szólítja a peres feleket. Az egyik azzal hozakodik elő, hogy egy még oly rövid társalgásnak is akkor oldott a hangulata, ha az ember minél jobban alkalmazkodik a partneréhez, tehát legyen [st]. A másik szerint szép dolog az előzékenység, de még szebb az önazonosság. Ha ez a hangcsoport valakinek mindig [szt], akkor azt

soha senki kedvéért ne változtassa meg. „Fogok én itt szenvedni” – fortyan fel magában a beszélő. „Majd mondom magyarul.” Csakhogy a *non* után nem jöhet az *éj-jel-nappali boltban*. „Na jó, legyen [nonstop], ha már ilyen kedves volt az eladó.”

A fenti történetben úgy jelent meg a beszélő, mintha igazi bíróként megpihenhetne két tárgyalás között, sőt nyaranta ítélkezési szünetet tarthatna. Pedig a nyelvhasználat valójában állandó bíráskodás. A mondanivaló nyelvi megformálása eleve választást jelent a nagyszámú versengő alak közül. Ha valakinek véletlenül rálépek a lábára, a következőket mondhatom: *Bocsánat!* / *Ne haragudjon!* / *Elnézést!* Mindhárom megteszi, akár egymással kombinálva is, vagy ilyesmikkel kiegészítve: *De ügyetlen vagyok!* / *Remélem, nem fáj nagyon.* / *Nem láttam, hogy itt áll*. Ám a beszéd azért is örökös törvénykezés, mert a kigondolt szerkezet gyakran beleesik a kiskirályként torzsalkodó szabályok ütközőzónájába. Lássunk egy példát!

Mi a neve a mélygarázs földszint alatti emeletének? A felperes szerint *mínusz egyedik*, mert ha az 1. elé bármilyen szó kerül, akkor az *egyedik* (*tizen-*, *száz-*, *ezer-* stb.). „Na igen – ellenkezik az alperes –, de a *mínusz* nem számnév, hanem műveleti jel, úgyhogy a megoldás *mínusz első*.” A nyelvnek van igaza, vagy a matematikának? És mit szólnak ehhez a tanúk? A felperesé azt, hogy *mínusz egy* (vö. *tévé egy*), az alperesé meg azt, hogy *mínusz egyes* (vö. *egyes villamos*).

Már az utóbbi példából is látszik, hogy akár kettőnél több akarat is szembekerülhet egymással. A harmadik álláspontot sokszor maga a bíró képviseli, mert zsong a feje az egész napos tárgyalástól. Muszáj távoznom: *El kell mennem*, vagy *El kell, hogy menjek*? Az *El kell menjek* ítélete kimondja a három szerkezet békés egymás mellett élését. Ez arról tanúskodik, hogy gyakran csak a salamoni döntés segít, mert az ezredmásodpercnyi perekben képtelenség mindig pártatlanul igazat adni. (Ilyen ún. *szerkezetvegyülés* még a *köpni-nyelni nem tud* ’meghökken’ × *keni-vágja* ’jól ismeri’ × *köp* ’elárul’ + ’folyamatosan mond’ = *köpi-vágja* ’jól ismeri’.)

„De hogyhogy a beszélő bíráskodik és nem a nyelvész?” – merülhet fel az olvasóban. „Végül is ő tudja legjobban, hogy mi a helyes.” Ez nem így van. A nyelvész akkor ítélkezik, ha saját maga beszél. Egyébként csak jegyzőkönyvet vezet, mert legföljebb annyival okosabb a feleknél (= az átlagos nyelvhasználóknál), hogy a perbeszédeket (= a nyelvtani szabályok kölcsönhatásait) képes szakszerűen leírni. Olykor azt is sikerül rögzítenie, hogy egy ítélet (= a kiválasztott nyelvi forma) milyen jogesetekben (= beszédhelyzetekben) jellemző. Az általa írt döntvénytár (= nyelvtan) nem más, mint a precedensjog (= a bevett nyelvhasználat) foglalata, amely felhasználható útmutatóként, de az állandó változások miatt örökösen lemarad a nyelv mögött, ezért nem mindig megbízható.

Tárgyalás befejezve. Kelt mint fent.

Horváth Péter Iván s. k.,
jegyzőkönyvvezető

16. ELLENTÉTEK VONZÁSÁBAN

Az ellentétek vonzzák egymást – tartja a fizika (anód és katód), a kémia (elektron és proton) és a pszichológia (férfi és nő). Az állításnak biztosan van alapja, ha ennyi komoly tudomány is megerősíti, így ebből az előkelő társaságból a nyelvészet sem maradhat ki. Töprengjünk el hát azon, hogy a nyelvben is léteznek-e olyan jelenségek, amelyekre éppen a szembenállásuk miatt jellemző a kölcsönös függőség!

A jelentésváltozás egyik oka az ún. *elhomályosulás*: a beszélők idővel elfelejtik, nem ismerik fel, vagy nem tartják fontosnak az eredeti jelentést. Miért *édesség* az édesség neve? Természetesen azért, mert édes. Kivéve az étcsokoládét, amely ugyebár *kesernyés édesség*. A zöldségek a színüknek köszönhetik nevüket, ám a sütőtök *sárga zöldség*. Minden folyadék nedves, de a bor lehet *száraz* is, azaz 'se nem savanykás, se nem édes'. A tárgyak, eszközök, építmények alapanyagai rendszeresen változnak. Így jön létre a *műanyag szemüveg*, *nemesfém óraszíj*, *vasbeton talpfa* stb. A jelentésváltozást szintén gyakran idézi elő a (vélt vagy valós) hasonlóság. Ez az irodalomórákról díszítőeszközként ismert, pedig valójában a nyelv egészét átható *metafora*. Két tetszetős példája az *élőhalott* és a *szűzkurva*. Lám, ami a biológia szerint lehetetlen, az a nyelvben nagyon is lehetséges!

Külön csoportot alkotnak azok a szókapcsolatok, amelyeknek szigorú logikai alapon nem lenne szabad létezniük, mert az elemeikben sem elhomályosult, sem átvitt értelmet nem lehet kimutatni. Amit ezek fejeznek ki, az (a nyelven kívül) sehol a világon nem lelhető fel: *bukott diktátor*, *leszerelt katona*, *végzett hallgató*. Aki megbukott, az már nyilvánvalóan nem diktátor. Ugyanígy: aki leszerelt, az nem katona. Aki pedig lediplomázott, az a továbbiakban minden, csak nem hallgató.

Ritkán ugyan, de az is megesik, hogy az azonos vagy hasonló jelentést két ellentétes hangalak fejezi ki: *befest = kifest*; *számos = számtalan*; *széttép = összetép*. A legérdekesebb mégis a *kontronímia* vagy *enantioszémia*: két, homlokegyenest eltérő jelentés, amely egyetlen hangalakba van összezárva. A *kölcsönöz* egyszerre 'kölcsönad' és 'kölcsönvesz', a német *da* pedig 'itt' és 'ott'. A *valamennyi* lehet 'néhány' és 'összes', és a félreértés csak akkor oldható fel, ha ez a szó a mondat tárgya: *Látok valamennyit*. ↔ *Látom valamennyit*. A címertanban a *jobb* jelentése 'bal', mert a címermező oldalait a viselő szemszögéből kell megnevezni (vö. még *rendezői bal*).

Ilyeneket főként a történeti nyelvészet tud feltárni. A *szanál* (< latin *sanare* 'gyógyít') régen annyit tett, hogy 'megerősít', majd átfordult abba, hogy 'lebont'. A *szankcionál* egykor 'jóváhagy' volt, napjainkban 'büntet'. Az *ural* előbb 'uraként tisztel', utóbb 'uralkodik rajta'. A *létére* még a XX. század elején ún. *megengedő állapothatározó* és *okhatározó* is volt. Így az a mondat, hogy *Nő létére pénz kell neki* egyrészt azt jelentette, hogy *Bár nő, pénz kell neki*, másrészt azt, hogy *Mivel nő, pénz kell neki*. Ma szinte csak az előbbi olvasat érvényesül; az utóbbit a *lévén* fejezi ki: *Nő lévén pénz kell neki*. Az *idejekorán* két ellentétes jelentése között még most is folyik a párharc. Az eredeti 'a kellő időben, jókor' helyett egyre erősebb, bár így sem kizá-

rólagos a ’túl korán, rosszkor’. Aki tart a félreértésektől, bölcsen teszi, ha nagy ívben kerüli az *idejekorán elhunyt* kifejezést, mielőtt valaki azt hiszi, hogy örül az illető halálának, mert az még kínosabb, ha a megemlékezésében magyarázkodni kezd, hogy nem emígy érti ám, hanem amúgy.

Sokakat zavar, hogy a *végett* – főleg az alacsony iskolázottságú emberek körében – nem ’céljából’, hanem ’miatt’, pl. *Tájékoztatjuk utasainkat, hogy a villamos nem megy tovább vágánycsere végett*. A fizikus azon bosszankodik, hogy az *eredő*, amely számára ’eredmény’, a laikusnak ’eredet’. Ha hozzátesszük, hogy az *eredeti* lehet ’régi’ (pl. *eredeti változat*) és ’új’ (pl. *eredeti ötlet*), szörnyű kétely törhet ránk: a mai ember mindent összekever? Korántsem. Ez a három jelentéspár ugyanarra vezethető vissza.

Az *-ért* toldalék, amely a *miért* alkotóeleme is, két ellentétes jelentést hordoz. A *Miért jöttél?* lehet ’Milyen okból jöttél?’ és ’Milyen céllal jöttél?’ A *végett* eltűnt a köznyelvből (és vele együtt a *mi végre?* ’milyen céllal?’), aki azonban továbbra is használja, azt a *-tt* végződés a *miatt* névutóra emlékezteti. Az átlagbeszélő azért furcsállja az *eredő* szaknyelvi használatát, mert az *-ó/-ő* képzős főnevek megőrzik az igei alapszó jelentését. A *sütő* süt, a *tanító* tanít, de az *eredő* nem ered. Ha maga az *eredeti* is kétarcú, akkor egyáltalán nem csoda, hogy az *eredő* ’okozat’ helyett ’ok’ lesz.

Bizonyos kifejezések kettőssége csak meghatározott helyzetekben látszik. A *Te aztán tudsz főzni!* a szakács tehetségétől függően dicséret vagy bírálat. Hogy a beszélő pontosan mit akart közölni, azt sokszor a hanglejtése és az arckifejezése árulja el. *A Feri festményei nagyon érdekesek* ezek szerint nem feltétlenül ’értékesek’, hanem adott esetben ’kétesek’. A *szép kis meglepetés* ritkán szép és kicsi. Sajátosak ezen kívül a megszólítások. Az *anyukám* lehet akár a lányom, a *gyerekek* a nyugdíjasklub tagjai, a *haver* meg az esküdt ellenségem.

De mindez semmi a következőkhöz képest. A szleng sok mindent kifacsar; így jön létre a *borzasztóan*, *iszonyúan*, *rohadtul*, *szörnyen* stb. *jó*, amely ma már teljesen megszokott. Az viszont elég szokatlan, ha valaminek a fonákja visszafordul a színére. Az *állat* – emberre alkalmazva – határozott elmarasztalás és durva sértés, míg termékek, tárgyak, viseletek esetén az elismerés kifejezése lett a *baró*, *kafa* és *pöpec* utódjaként (vagy kortársaként?). Úgy tűnik, a nyelv bőven elbírja az ilyen látszólag zavaró ellentéteket. Csak tudni kell, hogy mit mikor és hol használunk. Tudta ezt a gumiszerviz alkalmazottja is, akitől téli abroncsokat vásároltam. „Hűha, ez barom állat!” – lelkesedett az autóm láttán. Régen nem volt részem ilyen őszinte dicséretben, ezért büszkeségtől dagadó mellel önkéntelenül is így feleltem: „Ja, szerintem is király. Azér’ szerváltam be.”

17. JELÖLT ÉS JELÖLETLEN

A nyelv elemeit többféleképpen is lehet osztályozni. Ennek egyik szempontja az ún. *jelöltség.* A *jelölt* és a *jelöletlen* egymást feltételező fogalmak. Csak akkor nevezhető bármi is *jelölt*nek, ha van valami más, aminél feltűnőbb, mert szerkezetileg bonyolultabb és/vagy a használatára nézve korlátozottabb. A jelöltség szerint sok mindent lehet párba állítani a nyelvben, a szavak hangsúlyozásától kezdve a szórenden keresztül a stílusig.

A magyar főnévragozásban csak az alanyeset tisztán jelöletlen (*Laci iszik*), a birtokos eset (*Laci söre*) viszont kizárólag akkor, ha névelő nélküli birtokszó tartozik hozzá: *Laci söre megmelegedett*, vö. *Lacinak a söre megmelegedett.* Az összes többi (ún. *függő*) eset jelölt: *Lacihoz*, *Laciról*, *Lacival* stb. A tárgyeset főszabályként jelölt (*Szót kérek*, nem **Szó kérek*), de egyes *maradványjelenség*ekben, azaz a korábbi nyelvállapotok „kövületeiben" jelöletlen is lehet: *Szeretsz engemet? Veszem a kalapomat.* A melléknevek és a módhatározó szók foka az alapfokú alakban jelöletlen: *rossz* és *rosszul*; a közép- és a felsőfokúban jelölt: *legrosszabb* és *legrosszabbul*.

Az igeragozásban jelöletlen az egyes szám harmadik személyű határozatlan alak: *lát*, vö. *látok* ~ *látsz*. Ugyancsak a toldalék hiányáról ismerhető fel a kijelentő mód (*futsz*), mert a feltételes és a felszólító mód jelölt: *futnál*, *fuss*. Az iskolában tanított *óhajtó mód*, amelynek a létezése vitatható a magyar nyelvben, szintén jelölt, alakilag ugyanis megegyezik a feltételes móddal: *Bárcsak futnál!* Az igeidők közül a jelen idő jelöletlen (*fáj*), és ezt épp abból tudjuk, hogy a múlt időhöz külön jel szükséges: *fájt*. A jelentés alapján szokás beszélni jövő időről is, de a jelöltségre nézve sem az időhatározós, sem a segédigés szerkezet (*majd írok*, *írni fogok*) nem értelmezhető.

A névszók és az igék egyes számú alakja jelöletlen (*könyv*, *jó*, *ő*, *főz*), a többes számú alakjuk jelölt (*könyvek*, *jók*, *ők*, *főznek*). A szóösszetételek egyik szerkezeti ismérve szintén a jelöltség, pl. *életrevaló*, mert az előtag ragozva van, vö. *életbiztosítás*, ahol nincs.

A helyesírás a nyelvtantól eltérően kezeli a jelöltséget. Azonosan hangzik az *arra* és a *balra* [barra], de az ezt okozó teljes hasonulás (*az* + *ra*; *bal* + *ra*) csupán az első esetben jelölt (*kiejtés szerinti írásmód*), a másikban jelöletlen (*szóelemző írásmód*).

A magyarban nincs nyelvtani nem, azaz külön erre szolgáló végződés, de a biológiai nem kifejezhető a megfelelő szavakkal. Az *úr*, *hölgy*, *bácsi*, *néni*, *pasi*, *csaj* jelölt, mert csak az egyik nemre utalnak, nem úgy, mint a *tanár*, amely egyaránt lehet férfi és nő. Ezért van az, hogy az oklevelekben és a nyomtatványok „Foglalkozása" rovatában nem a *tanárnő* szerepel.

A jelöletlenségnek – a kutató elméleti élvezetén kívül – egyetlen gyakorlati haszna van: a szótárszerkesztés. Ahhoz, hogy egy alaktanilag olyan gazdag nyelvnek a szavait, mint amilyen a magyar, takarékosan lehessen rögzíteni, mindet le kell csupaszítani. A szótárban csak így lehet belőlük címszó. Ismétlésként: *Laci* (nem *Lacit*), *rossz*, *rosszul* (nem *rosszabb*, *rosszabbul*), *fáj* (nem *fájt*).

Ez nem érvényes a képzőkre, mert azok új szót hoznak létre. A *gyönyörű* tehát azért külön címszó, mert jelentésére és toldalékolására nézve más, mint a *gyönyör* (*gyönyörűbb* ↔ *gyönyört*). De képzőből is megárt a sok: a *gyönyörűséges* nem szerepel a szótárban, hiszen nincs annyi papír és nyomdafesték a világon, hogy minden származék beleférjen.

A jelöltség másik területe a nyelvhasználat. Minden nyelvben vannak szinonimák, de ezek éppen azért soha nem azonos, hanem csak rokon értelmű elemek, mert az egyikük jelölt. Egy köznyelvi, vagyis jelöletlen szó többek között a következőkkel állhat szemben: szaknyelv (*kitérő* = *váltósín*), tájnyelv (*szutyongat* = *ölelget*), gyermeknyelv (*bibis* = *sebes*). Ami pedig semleges stílusú, annak a szinonimája lehet vulgáris (*valag* = *fenék*), bizalmas (*mani* = *pénz*) vagy választékos (*mindazonáltal* = *mégis*).

Bár sok szó jelöltsége a fentiekhez hasonlóan egyértelmű, a legtöbb mégis az adott beszédhelyzetben sorolódik ide vagy oda. Az *Ez is ott lesz?* kérdés *ez* eleme jelöletlen, ha egy bútorra vonatkozik, de jelölt, ha személyre utal. Ellenpróba: *Ő az*. Ha egy emberre bökök rá, akkor az *ő* jelöletlen, ha egy házra, akkor sajátos megszemélyesítésként jelölt. Nem véletlen, hogy az ingatlanosok ma már ritkán mutatják be így az eladásra szánt kulipintyót: *Ez az*.

A szleng szavai mindig arról ismerszenek meg, hogy stilárisan jelöltek, de ettől még a használatuk lehet jelöletlen. *Beújítottam egy zsírkirály telcsit.* Ha ezek egy tizenéves szavai, amelyekkel egy barátjának számol be a kitűnő telefon megvételéről, akkor azok jelöletlenek. De ugyanez a közlés a kamasz anyjától – érthető okokból – jelölt lenne.

Ha egy kormánypárt elveszíti egyetlen koalíciós partnerét, és ezért a továbbiakban úgy gyakorolja a hatalmat, hogy a többi országgyűlési párt szükségszerűen számfölényben van, akkor ő *kisebbségi kormány.* Ez a név jelöletlen, mert nincs semlegesebb változata, és jogilag is szabatos. De ha az ellenzék kizárólag így emlegeti a kabinetet, azzal fölerősíti a *kisebbségi* mellékjelentéseit (’gyenge’, ’rendellenes’, ’illetéktelen’), azaz jelöltté teszi a kifejezést.

1949 és 1989 között hasonló sorsra jutott a többes szám első személyű birtokjel. Ha a beszélő úgy tekinti, hogy valamin mással, avagy másokkal osztozik, akkor az *-nk* jelöletlen: *autónk*, *házunk*, *konyhánk*. A *pártunk és kormányunk* kifejezés viszont azért lett jelölt, mert olyan közösségvállalást sulykolt, amelytől a többség idegenkedett.

Jelölt és jelöletlen között sok az átmenet. A *hangyák* a többes szám folytán jelölt, de mivel a hangyák csoportosan szoktak az ember szeme elé kerülni, nyelvhasználati értelemben jelöletlen. A *hangya* viszont csak így jelölt, helyesírási szempontból nem, mert a hasonulás [ha<u>ny</u>gya] jelöletlen.

Szédítő, nemde? A nyelvész szívesen elmenne „húskommandósnak”, hogy ne kelljen bajlódnia a *jelölt-jelöletlen* értelmével. Egyszerűen lefoglalná a hűtőházi sonkát, ha nincs rajta címke, azaz *jelöletlen*.

18. CSALÁDOK AZ ASSZOCIÁCIÓS MEZŐN

A szavak soha nem egymástól elszigetelten léteznek, hanem háromféle kapcsolatot alkotnak: képzős alakjaikkal és összetételeikkel *szócsalád*okat, jelentésük alapján *szómező*ket, míg a képzettársítás szerint *szóasszociációs hálózat*okat. Lássuk mindezt a *kéz* példáján!

A kéz létfontosságú szerv: nélküle számtalan cselekvés lehetetlen, de legalábbis nehéz. Nem csoda, hogy a magyar – sok más nyelvhez hasonlóan – olyan szóval jelöli, amely több szempontból is kitüntetett: ősi, finnugor örökség (nem jövevényszó), természetesen alakult ki (nem tudatos nyelvi tervezéssel), nagyon régi (több száz éve fellelhető a nyelvemlékekben), és közhasználatú (a leggyakoribbak egyike).

Ha meg akarjuk vizsgálni a magyar *kéz* óriási mennyiségű képzett és összetett alakját, akkor család helyett jobb lenne dinasztiáról beszélni, amely négy nagy részre tagolódik. Íme, a „családfők": *kezel*, *kezez*, *kezes*, *kézi*. A *kezel* családtagjai a *kezelő*, *kezelés*, *kezelhető* stb., valamint a *kezel* igekötős formái (*el-*, *félre-*, *ki-*, *lekezel*). A *kezez* „gyermekei" a *kezezés* és a *kezező*. A *kezes* pereputtyába tartozik a *kezeskedik*, a *kezesen* és a *kezesség*. Végül, a *kézi* nem szaporodott további képzőkkel, viszont több összetétel előtagja: *kézifék*, *kézilabda*, *kézitáska* stb. Ez az említett származékszavakra, sőt magára a *kéz* tőre is igaz: *gyógykezelés*, *kézcsók*, *kezességvállalás* stb.

A szócsalád tehát képzős alakokat és szóösszetételeket jelent. A nyelv azonban nem volna nyelv, ha éppen ezen a téren nem mutatna valami furcsaságot. A *kézbesít* első ránézésre tisztességes képzett ige, csakhogy itt a toldalék a *kézbe* tőhöz, azaz egy ragos alakhoz járul. A *kesztyű* és a *keszkenő* viszont első ránézésre sem összetétel, mégis a *kéz* családtagjai, mert eredetileg a *kéz* + *tesz* 'formál', illetve a *kéz* + *kendő* tagokból forrtak össze.

Mellső végtagunk fontossága miatt a *kéz* sok nyelvben büszkélkedhet népes családdal, amelyből a magyar is befogadott jó pár szót. Ezeknek a jelentése nemegyszer gyökeresen megváltozott, de a nyelvtörténész ki tudja mutatni a bennük rejlő *kéz* elemet. Néhány példa a latin jelentéssel: *mandátum* < *manus* 'kéz' + *dare* 'adni'; *mandzsetta* 'kézelő'; *manifesztál* < *manus* 'kéz' + *festus* 'rögzített'; *manikűr* 'kézápolás'; *manipulál* < *manipulus* 'maroknyi'; *manőver* < *manus* 'kézi' + *opera* 'művek'; *manuális* 'kézi'; *manufaktúra* < *manus* 'kéz' + *factura* 'készítmény'. Van olyan szó is, amelyben a *kéz* még jobban elrejtőzött. Az *emancipál* elemezve: *ex* 'ki-/el-' + *manus* 'kéz' + *capere* 'fog'. Másként szólva 'kienged a kezéből', mert a *kéz* egyúttal a *birtoklás* és a *hatalom* szinonimája is (vö. *leveszi róla a kezét*).

A latin után lássuk a germán nyelveket! A német-jiddis eredetű *handlé* 'ószeres' alapja a *handeln* 'kereskedik', amely szó szerint 'kezel'. A *handrömi*, az a játszma, ahol a nyertes römiző egyszerre lerakja az összes kártyalapját – a kezéből. Angol jövevény a ma már alig hallható *hands* [henc], amelyet kiszorított az 1930-as évekbeli sportnyelvújítók *kezezés* szava. Egy régi fogadási forma neve a *hendikep* (< *hand*

in cap ’kéz a sapkában’), a *handout* pedig, amely ’(tudományos) előadás kiosztott vázlata’, a *hand out* ’kezéből kiad’, azaz ’kioszt’ ige főnévi változata.

Az utóbbi példa arra is rávilágít, hogy hiába fontos szó a *kéz*, a nyelv nem feltétlenül ezzel nevez meg mindent, ami a kézzel kapcsolatos, sőt még azt sem, amit csakis kézzel lehet elvégezni. Az ’egymás után többször megtapint’ magyarul *fogdos*, amely a *fog* származéka, spanyolul viszont *manosear*, amelyben a *mano* ’kéz’ köszön vissza. Ami éppen jókor jön, az *kapóra jön*, de angolul *come(s) in handy*, mivel a *handy* kb. ’kézre álló’.

A szavak másik kapcsolati hálója a szómező (más néven: *jelentésmező*, *fogalomkör*), amelyet nem az alaki, hanem az értelmi rokonság teremt meg. A legismertebb jelentésviszony a *szinonímia*. A *kéz* ennek alapján a *kacsó*, a *mancs* és a *pracli* szavakkal függ össze. Ennek a fordítottja az *antonímia*, az ellentétes értelem: *kéz ~ láb*. Harmadik jelentésviszonyunk a rész–egész kapcsolat. A kézfej, tenyér, ujj stb. mind a kéz alkotórésze, így az őket jelölő *kézfej*, *tenyér* és *ujj* szavak a *kéz* szó *meronimái* (résznevei). A kéz szintén egy nagyobb egység, a kar része, ezért a *kar* a *kéz*hez képest *holonima* (egésznév). A negyedik és utolsó jelentésviszony az alá-fölérendeltség. Mivel a kéz egyfajta testrész, a *testrész* és a *végtag* a *kéz hiperonimája* (fölérendelt neve). A *kéz* szónak magyarul nincs *hiponimája* (alárendelt neve), viszont nem ez az egyetlen testrész és végtag, ezért ez és a *láb kohiponimák* (együttes alárendelt nevek). Mint látjuk, a *láb* antonima és kohiponima is, mert a nyelv a világot nem a tőle független, hanem az általa tagolt és értelmezett valóságként képezi le.

A *kéz* nemcsak elvben, hanem mind a beszéd, mind az írás gyakorlatában is gyakran fordulhat elő más szavakkal együtt: *kézre kerít*, *kézhez kap*, *megkéri a kezét*, *első kézből tud*, *leveszi róla a kezét* stb. E szerkezetek neve *állandósult szókapcsolat*.

A harmadik halmaz elemei a szóasszociációk, vagyis mindaz, amit a *kéz* eszünkbe juttat. Ha e szó hangjait sorra megváltoztatjuk, akkor eljutunk a *réz*, *köz*, *két* stb. szavakhoz. A kézzel kapcsolatos tapasztalataink alapján felidéződhet bennünk az *érint*, *simogat*, *vakar* stb., illetve a *bütykös*, *eres*, *dolgos* stb. Ám a *kéz* olyan szavakat is felidézhet, amelyek a közösség tudatában csak áttételesen, de az egyénében közvetlenül társulhatnak egymással. Ilyen lehet a *baleset* (mert az illető súlyosan megvágta a tenyerét), a *meghitt* (egy szerelmi viszony egyik fő „eszköze”) vagy akár a *Rózsa* (így hívták azt az iskolatársamat, akinek egy kezet ábrázoló rajza ki volt függesztve a folyosón).

A szavak – kevés kivétellel (pl. névelők) – mindig családot alapítanak, hogy nomád törzsként szakadatlanul a végtelen szómezőket járják, ahol elég egy nagyot kurjantaniuk, és a legnagyobb messzeségből máris özönleni kezdenek más szavak, hogy rövid vagy hosszú távú szövetséget kössenek egymással. Ha ez nem így lenne, meg se tudnánk szólalni.

Ugye, most már *kézenfekvő*?

19. FORRÓ VIZET A KOPASZRA!

A magyarban vannak olyan mondatok, amelyekből kötelezően kimarad az ige, pl. *De aranyos ez a kisfiú!* / *Ők is boldogok* (nem **De aranyos van ez a kisfiú!* / **Ők is boldogok vannak*). Ez a szerkezeti hiány (nyelvészeti szakszóval: *ellipszis*) három feltétellel valósul meg. Az első az, hogy az állítmány *kopulatív létige* legyen, amelynek nincs önálló jelentése, csak arra szolgál, hogy az alanyt hozzákapcsolja a névszói állítmányhoz. A másik két feltétel pedig a kopulatív létige jelen idejű és harmadik személyű ragozása. Ha valamelyik feltétel nem teljesül, és úgy akarjuk elhagyni az igét, hibás lesz a mondat: **Mindenkinek egy álma* (mert a *Mindenkinek van egy álma* igéje birtoklást fejez ki, nem „kopulál"); **Szörnyen fásult lett ez a Tibi, pedig régen milyen lelkes* (a múlt idő miatt); **Én is beteg* (az első személy miatt).

Amikor a kopulatív létige valakinek vagy valaminek a hollétére utal, akkor általában nem hagyható el, pl. *Ez a szekrény régen a nappaliban volt, most meg a hálóban van* (nem **most meg a hálóban*). Kimaradhat viszont (bár itt is szigorúan jelen időben és csak egyes szám harmadik személyben) az *itt*, az *ott* és a *hol* után: *Itt (van) a kulcs*. *Ott (van) a kulcs*. *Hol (van) a kulcs?* Ez nem kötelező, bár egyes esetekben épp a hiányos forma rögzült: *Itt a piros, hol a piros? Itt a kezem, nem disznóláb. Komámasszony, hol az olló?* (nem **Itt van a piros, hol van a piros? *Itt van a kezem, nem disznóláb. *Komámasszony, hol van az olló?*).

Mindebből az következik, hogy az ige egyébként soha nem hiányozhat, mert akkor bizonytalanná válik a mondat értelme. Ha a *Toldi* első énekének kézirata úgy maradt volna fenn, hogy egy tintafolt csúfítja el, nem lehetne megállapítani, hogy a *Tikkadt szöcskenyájak* és a *rajta* közt eredetileg a *legelésznek* volt, nem pedig a *sütkéreznek* vagy az *ugrándoznak*. Ezzel szemben a címül választott *Forró vizet a kopaszra!* nagyon is jól hangzik úgy, ahogy van, és valószínűleg nem egyszerűen azért, mert így szoktuk meg. De mi ennek a tényleges oka? Talán az, hogy ebbe a mondatba egyértelműen az *önt* (vagy egy szinonimája) illik bele, hiszen a *forró vizet* sokszor társul ezzel az igével, a *-t* rag egyébként is *tárgyas igé*t feltételez, a *-ra* pedig – a *-ba* mellett – az *önt* leggyakoribb *vonzat*a. A gond mindössze az, hogy ha ki akarnánk egészíteni a népmesei szállóigét, akkor sem az *önts*, sem az *öntsünk*, sem az *öntsetek* nem felelne meg igazán, mert ezek a beszélőn kívül legalább még egy személyt feltételeznek, a kismalac viszont egyedül néz szembe a támadóival.

De vannak másféle *személytelen mondat*ok is: *Fegyvert vállhoz! Fel a kezekkel! Gázt neki! Gyerekek, asztalhoz! Ide a pénzt! Kifelé! Le a kalappal! Lóra! Mindent bele! Munkát, kenyeret! Szikét! Utánam!* Ez mind *felszólító mondat*, éspedig olyan, amely ugyanúgy egy-egy szituációra korlátozódik, mint egy köszönés vagy egy kívánság, ezért *helyzetmondat* a nevük. Az ige elhagyását éppen ez a használati kötöttség segíti elő, mert az adott körülmények között csak egyféle hiánypótlás lehetséges. Ez azonban nem azt jelenti, hogy bármelyik ige „hagyná magát" lenyelni. Nézzük meg, hol mi maradt ki! *A fegyvert emeljék vállhoz! Adj gázt neki! Gyerekek,*

gyertek az asztalhoz! Add ide a pénzt! Menj kifelé! Üljenek fel a lóra! Mindent adj bele! Adjatok munkát, kenyeret! Adjon egy szikét! Jöjjenek utánam!

A *jön* (itt: *gyertek* és *jöjjenek*), a *megy* (itt: *menj*) és a *felül* (itt: *üljenek fel*) egyaránt hely(zet)változtatást fejez ki, azaz *mozgásige*. Az *ad* és az *emel* szintén olyan cselekvésre utal, amelynek során valami az egyik helyről a másikra kerül, de hát a legtöbb cselekvés szintén erőkifejtéssel és hely(zet)változtatással jár, ezért tudománytalan lenne parttalanul kitágítani a mozgásige fogalmát. Annyit nyugodtan állíthatunk, hogy egy felszólító helyzetmondat akkor válhat meg az állítmányától, ha az valamilyen (szoros értelemben vett) mozgásige, de rögtön hozzá kell tennünk, hogy ez csak szükséges, nem elégséges feltétel, hiszen pl. az *Apád-anyád idejöjjön!* nem redukálható arra, hogy **Apád-anyád ide!* Hogy mi az a bizonyos elégséges feltétel, az akkora rejtély, mint az, hogy a kismalac hogyan tud fára mászni…

Van azonban még egy sajátosságuk a hiányos helyzetmondatoknak. Az „elsinkófált" ige sosem viszi magával az igekötőjét (feltéve, hogy van neki). Ha az igekötő két szótagból áll, az érintetlenül ott marad, ahol van (*Mindent adj bele! → Mindent bele!*), az egy szótagú igekötőt viszont meg kell toldani egy határozóval, hogy önmagában is „életképes" legyen. A *Menj ki!* például röviden nem **Ki!*, hanem *Kifelé!* vagy *Ki innen!* Kivétel persze itt is van: *Fel, vörösök, proletárok!*

Ugye minden olvasó izgalomtól elcsukló hangon kérdezi, hogy mikor esik már szó a *Fel a kezekkel!* és a *Le a kalappal!* mondatokról? Nos, a válaszadás előtt állapítsuk meg, hogy ilyesmiből van még: *Ide vele! Karanténba vele! Ki vele! Le a zsarnokkal!* Könnyű észrevenni, hogy ezek is a fenti kaptafán készültek, csak éppen tárgy helyett *-val/-vel* ragos névmás vagy főnév van bennük. Még fontosabb, hogy semmilyen igével nem egészíthetők ki, legföljebb az egész szerkezet megváltoztatása árán: *Fel a kezekkel! → Emelje fel a kezét!* vagy *Kezeket fel!*; *Karanténba vele! → Vigyék karanténba!*; *Ki vele! → Mondd (csak) el*; *Le a zsarnokkal! → Buktassák meg a zsarnokot!* Vagyis a *-val/-vel* itt csak külsőleg *társ-* vagy *eszközhatározó*, tartalmilag tárgy, mivel a kimondatlan cselekvés a kezekre, a kalapra, a zsarnokra stb. irányul. Ugyanez igaz azokra a hátrahagyott mondatrészekre is, amelyek a ragtalanság miatt alanynak látszanak. Az *Áldás, békesség!* és a *Tűz!* esetében csak egy „faképnél hagyott" tárgy vesztette el a toldalékát, amely egy kis átalakítással könnyen kimutatható: *Áldást, békességet kívánok! Nyissanak tüzet!*

Az igehiányos helyzetmondatok egyik jellemző használati színtere a katonaság, ezért nem csoda, ha egy szigorú apa is gyakran él velük. Egykori szomszédom például este hétkor állandóan így parancsolta fel a lakásba a kertben játszó gyerekeit: „András, Szabi! Emelet!"

20. ⟨CH⟩, A NAGY MACHER

A mai magyar írásgyakorlatban van egy *kétjegyű betű*, amely nem része az ábécének: a ⟨ch⟩. A helyesírási szabályzat szerint tilos az elválasztása, mert egyetlen hangot jelöl (vö. *kicsi*, *bodza*, *bandzsa, ugye*, *gálya*, *anyó*, *tüsző*, *kutya*, *rózsa*). Az *archoz* és a *táncház* nem ilyen, mert ezekben a ⟨ch⟩ egyrészről egy szótő/előtag utolsó, másrészről egy toldalék/utótag első betűje, ezért a kiejtése [ch]. A betűkapcsolat akkor okozhat fejtörést, ha nem két elem határán, hanem egyetlen szó elején, belsejében vagy végén jelenik meg: *Michelangelo* [mikelandzseló] ~ *Michelin* [mislen] ~ *Michelfeit* [mihelfejt]. Vagy a több nyelvben is meglévő *Richard* név példáján: [risár] *Clayderman* ~ [ricsárd] *Burton* ~ [rihárd] *Wagner*. A ⟨ch⟩ hangértéke ezek szerint lehet [k], [cs], [s] és [h]. De mikor melyik?

Mivel a ⟨ch⟩ eredetileg a görög ⟨χ⟩ (ejtsd: [khí]) latinos átírása, azokban a szavakban hangzik [k]-nak, amelyek az ógörögből származnak. Ilyen a *charta* és a gyógyszergyártó cég neve, a *Chinoin*. Ha azonban átkutatjuk a mai köznyelvet, azt tapasztaljuk, hogy a többi görög jövevényszó írásképében a ⟨ch⟩ már ⟨k⟩: *karizma*, *karakter*, *kémia*, *klór*, *kórus*, *krizma*. Itt tehát a kétjegyű betű „korszerűsödött", ezért a kiolvasása sem problémás többé. (Van olyan nyelv, amely máig is őrzi az emlékét, pl. az angol: *charisma*, *character*, *chemistry*, *chlorine*, *chorus*, *chrism*.) A *charta* tehát az egyetlen ógörög eredetű szó, amelyben a ⟨ch⟩ [k]-ként ejtődik, de a használata főleg a politikára korlátozódik 'alapokmány, nyilatkozat' értelemben. Ugyanakkor részben ez is a *karizma*-típusú szavak sorsára jutott, mert időközben kialakult a teljesen más jelentésű és eleve ⟨k⟩ betűs *kártya* változata. A [k]-s ejtésmód nem kizárólag az ógörög sajátossága: olasz *chianti*, *Machiavelli*, indonéz *Chairi* [kajri], katalán *March* [mark], román *Chiriţa* [kirica].

Az angol jövevényszavakban és tulajdonnevekben [cs] szólal meg: *charleston*, *charter* (ez kedves barátunk, a *charta* angol változata), *chat*, *cheeseburger*, *Chelsea*, *cherry brandy*, *chip*, *chips*, *Chippendale*, *Churchill*, *inch*. Megjegyzendő, hogy az angol ⟨ch⟩ korántsem mindig [cs], mert ott van a [k]-s *character* és társai (lásd fent), másrészt a franciából átvett, [s]-t tartalmazó szavak: *moustache* 'bajusz', *parachute* 'ejtőernyő'. A magyar viszont minden ⟨ch⟩-val írt anglicizmust szigorúan [cs]-vel szólaltat meg, így azokat is, amelyek az angolban [s]-t kívánnak meg: *Chicago*, *Michigan*.

A spanyolban önálló betűként elismert ⟨ch⟩ kivétel nélkül [cs]: *Che Guevara*, *Chile*, *chili*, *macho*, *Machu Picchu*, *Don Quijote de la Mancha*, *Samaranch*. A magyarban is akad néhány családnév, amely megőrizte a [cs]-ként ejtett ⟨ch⟩-t, pl. *Cházár*, *Madách*, *Zichy*.

A francia jövevényszavakban – az ógörögökhöz hasonlóan – győzedelmeskedett a kiejtés szerinti írásmód elve, de itt a ⟨ch⟩-ból nem ⟨k⟩, hanem ⟨s⟩ lett: *bross*, *plüss*, *sansz*, *sasszé*, *sezlon*, *séf*, *sikk*, *sofőr*. Tóth Árpád még *Őszi chanson* címmel fordította le Verlaine versét; a szó mai írásképe *sanzon*. A mindig [s] hangértékű ⟨ch⟩ a

magyarban már csak a francia tulajdonnevekben lelhető fel (*Auchan*, *Champs Élysées*, *Chevrolet*, *Chopin*, *Givenchy*, *La Manche*, *Richelieu*), és persze a *Cherchez la femme* szólásban. A portugálban jóval ritkább a ⟨ch⟩, de kiejtve ugyanígy [s]: *Funchal* (Madeira sziget fővárosa).

Az utolsó csoportba tartoznak a (latin betűs) nyugati szláv nyelvek: a cseh (*Chelčický*), a lengyel (*Lech Walęsa*) és a szlovák (*Chalupka*), továbbá a skót (*Loch Ness*) és az izlandi (*Jochumsson* [johümszon]). A ⟨ch⟩ mindegyikük esetében [h].

Ezeknél sokkal jelentősebbek a német és az olyan görög-latin eredetű szavak és nevek, amelyek német közvetítéssel érkeztek a magyarba: *achát* (féldrágakő), *Achilles-ín*, *almanach*, *anarchia*, *archaikus*, *archívum*, *baldachin*, *cech*, *eunuch*, *fach*, *jacht*, *machinál*, *malachit* (nem az ifjú sertések vallási meggyőződése, hanem egy zöld drágakő!), *mechanikus*, *Metternich*, *monarchia*, *München*, *orchidea*, *patriarcha*, *pech*, *pszichológia*, *Richter-skála*, *Sacher-torta*, *stichje van*, *technika*, *technológia*, *Zürich*.

A példák számát aligha kell tovább szaporítani, hogy belássuk: a ⟨ch⟩ helyes kiejtése nem nyelvtani, hanem műveltségi kérdés. A [k], [cs], [s] és [h] egyformán részei a magyar hangállománynak, és bőven előfordulnak olyan belső keletkezésű szavakban, amelyek hírből sem ismerik a ⟨ch⟩-t: *kár*, *csőr*, *sár*, *húr*. Gondot az okoz, hogy a leírt jövevényszónak meg kell állapítanunk a forrását. Ebben főleg az érdeklődés, a tájékozottság és az emlékezet segít, nem a természetes nyelvérzék.

A negyedik csoport tagjai – az eddigiek szerint – [h]-val mennek. Mégis gyakran lehet hallani ilyesmit: [münken], [pekk], [teknika], [teknológia]. A jelenség nem új keletű. A *bakter* a bajor *Wachter* (irodalmi német *Wächter*) 'őr' származéka. A *hapták* az osztrák német *habt acht*, azaz *Habtachtstellung* 'vigyázzállás' vezényszó rövidülése, míg a *sakk* az újperzsa *sah* 'király, uralkodó' átvétele a német *Schach* alakból. Manapság a *fach* 'rekesz' egyre inkább [fakk]. Az erősen elavult *patriarcha* helyére a *pátriárka* került. Végül, aki tudatosan őrzi a *technika* [h]-ját, az is [k]-val ejti a *hightech* szót: [hájtek]. A tanulság ugyanaz: a ⟨ch⟩-ként írt német(es) [h] hajlamos [k]-vá változni. A különbség annyi, hogy a [pekk] nem került be az irodalmi és köznyelvbe, a [sakk] viszont a *sakk* írásképpel együtt igen.

Az *almanach* a XVIII. században *almanak* formában íródott. A *Pallas Nagylexikon* (keletkezési ideje: 1893–1897) nem *anarchia*, hanem *anarkia* címszót tartalmaz. Mindezek alapján valószínű, hogy az utóbb bemutatott szócsoport műveltnek tekintett [h]-zós kiejtését főként a ⟨ch⟩-s íráskép támogatja, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia a későbbiekben szentesített, hiszen a ⟨k⟩-s változatot senkinek nem jutna eszébe [h]-val mondani (pl. a *sakk* nem *[sah]).

Nemrégiben azt álmodtam, hogy *Bach*, *Charles herceg* és *Charles de Gaulle* a *Sky Channel*en népszerűsíti a *Chanel* új parfümjét – *Chicagó*ban. Mivel *David Duchovny* nem ért rá, én voltam a narrátor. Azóta nem alszom és *pszikiáterchez jároch*.

21. RÉPA, RETEK… MOGYOLÓ

Az [r]-t minden magyar az utolsó hangok között sajátítja el gyerekkorában. Nem csoda, mert a képzése nehézkes: a nyelv hegye szaporán verdesi a kemény szájpadlást (a szakirodalom ezért hívja *pergőhang*nak). A begyakorlása jó néhány évbe beletelik, sőt sokaknak soha nem is sikerül tökéletesen kiejteniük. Az ebből következő beszédhiba neve a *raccsolás* vagy – a görög ⟨ρ⟩, ejtsd: [ró] betű alapján – *rotacizmus*. Sok fajtája létezik, de a legismertebb az, amelyben a képzés helye nem a szájpadlás, hanem a nyelvcsap: az a kis lelógó valami, amit ásításkor jól láthatunk, ha tükörbe nézünk.

Mármost az érdekes az, hogy ha ezt a jelenséget egy magyar gyermeknél fedezzük fel, tüstént a *Répa, retek, mogyoró, korán reggel ritkán rikkant a rigó* és egyéb mély értelmű mondókák segítségével próbáljuk meg orvosolni a bajt. Ám ha a kiskorú német vagy francia, boldogan jegyezzük meg, hogy milyen szépen beszél.

Ami tehát az egyéni nyelvhasználatban vagy egy nyelvben gyógyítandó beszédhiba, az a másik nyelvben a hangállomány eleme. A raccsolás azonban nemcsak az [r] németes vagy franciás ejtését jelenti, hanem annak egy [l]-szerű hanggal való helyettesítését is, amely miatt az illető szájából azonosan hangzik az *arany* és az *alany*, a *fér* és a *fél*, vagy a *virág* és a *világ*. Ezt nem árt mielőbb kiküszöbölni, de csakis az érintett személy önbizalma érdekében, mert ez a *homofónia* – a ragozás és a szövegkörnyezet jóvoltából – soha nem okoz félreértést: *Szép ez az alanylánc. Én ide nem félek be. A jácint a kedvenc világom*.

Csakhogy vannak olyan nyelvek, amelyekben – talán éppen egy raccsoló ember miatt – ez az [r] > [l] váltás lett a norma. A *fa* spanyolul *árbol*, pedig az alapjául szolgáló latin szó az *arbor*, ahogy a *márvány* az egykori *marmor* helyett *mármol*. Mint látható, nem minden [r] lett [l], hiszen nincs se **álbol*, se **málmol*. Ugyanakkor a többi újlatin nyelvhez hasonlóan a spanyolban is sok a filozófusok, művészek, tudósok stb. által a latinból tudatosan átvett, így a spontán nyelvi változásokból kimaradó, főleg írásban használatos *műveltségszó* (*cultismo*, vö. olasz *parola dotta*, francia *mot savant*). Az ilyen elemek csaknem teljes épségben megőrzik az eredeti szó hangalakját. Ezzel magyarázható az, hogy a 'fa alakú' jelentést az *arboriforme* (nem a népnyelv természetes alakulása alapján várható **arboliforme*) hordozza, valamint azt, hogy a *márványos* megfelelője a *marmóreo* (nem **marmóleo*). Nem tudni, hogy a latin *arbor* és *marmor* véghangzójának megváltozása mögött végső soron egy raccsoló hispán rejtőzik-e, de tény, hogy az *arboriforme* és a *marmóreo* a maguk köreiben helyreállították a rendet.

Köztes esetnek tekinthető, mert se nem beszédhiba, se nem nyelvszerkezeti adottság, hanem rétegnyelvi sajátosság volt korábban a tudatos raccsolás, a nemesi származás egyik „védjegye". Szemléltetésként a fiatal olvasók kedvéért: Arisztid négykézláb kúszik a székek között a színházban. „Mit kehesel?" – kérdi Tasziló. //

„Elvesztettem a kahamellacukhot.” // „És ezéht zavahod az előadást?” // „Igen, kéhlek, meht benne mahadt a fogsohom.”

Az élénk fantáziájú olvasóból most bizonyára az a kérdés szakad ki, hogy az [r] és az [l] viszonya szigorúan egyirányú-e. Van-e olyan, hogy az [l] helyébe lép az [r]? Létezik-e a rotacizmus mellett – a görög ⟨λ⟩ (lambda) betűről elkeresztelve – *lambdacizmus* is? Igen, létezik. Beszédhibaként ritkább, mint a raccsolás, de a nyelvek történetében jóval gyakoribb. A spanyolnál maradva ilyen a *coronel* ’ezredes’, amely az olasz *colonello* átvétele. A portugál *obrigado* ’köszönöm’ nem más, mint a latin *obligatus* ’lekötelezett’ egy kissé megfűszerezve, a *praça* ’tér’ eredete pedig a *platea*, amelynek a nemzetközi *pláza* szót is köszönhetjük. De nem is kell messzire menni: az *Erzsébet* első mássalhangzója alighanem csak a magyarban [r], vö. pl. angol-német *Elisabeth*.

Ezek a szavak mind egyedi különlegességek. Ám egy-egy nyelv egészét tekintve csak akkor jelentősek, ha az [l] > [r] cserét kivétel nélkül megvalósítják. A japánban ismeretlen az [l], ezért a beszélők minden [l]-t tartalmazó idegen szóban [r] hangot ejtenek: *kóla* → *koora*, *Bulgária* → *Burugaria*. (A második *u* ahhoz kell, hogy két mássalhangzó ne torlódjon, mert ezt a japán – az *n* kivételével – sosem tűri.) Ez a *hanghelyettesítés* nevű jelenség minden nyelvben megfigyelhető.

Persze az efféle hézagokat nem lehet akármivel betömni; a „pótszernek” valamilyen szempontból hasonlítania kell az eredetihez. A portugálban a *golfinho* [golfínyu] ’delfin’ és a *laranja* [láránzsá] ’narancs’ teljesen véletlenszerű, mert egyéb jövevényszavakban a [d] és az [n] nem lett [g] és [l]: francia *duc* ’gróf’ > *duque*, nem **guque*, ill. olasz *banco* ’bank’ > *banco*, nem **balco.* Az [l] és az [r] éppen azért keverednek olyan gyakran, mert egyformán a kemény szájpadláson képződnek, csak a levegő az előbbinél a nyelv két oldalán, az utóbbinál meg a nyelv fölött áramlik ki a szájüregből. A viselkedésük viszont annál több közös vonást mutat. A szlovákban például szótagot alkotnak, mintha magánhangzók lennének: *vlk* ’farkas’, *prst* ’ujj’. A brit angolban pontosan ott szólal meg a szláv nyelvekben „kemény l”-nek hívott, a lágy szájpadlás közelében képzett *veláris l* (pl. *vlk*), ahol az [r] elnémul, azaz szó végén és mássalhangzó előtt: *call* ’hív’, *fold* ’összehajt’ ↔ *car* [(kb.) ká] ’autó’, *Ford* [(kb.) fód].

Az [l] és az [r] tehát nem azonosak, de ahhoz eléggé „rokonlelkek”, hogy átvegyék egymás helyét. 1989-ben Magyarországon egy csapásra mindennapos szó lett a *prura*…, *prula*…, *plula*…, *pluralizmus*. Ebbe azoknak is beletört a nyelvük, akik nem szenvedtek semmilyen beszédhibában, ezért a rendszerváltás egyetlen, pártállástól függetlenül üdvözölt hozadéka a *többpártrendszer* szó lett. A három [r] és leginkább az [rtr] torlódás miatt ez sem leányálom, de minden csoda három napig tart: az 1990-es választások után természetessé vált a gazdasági, művelődési, politikai stb. értékek sokfélesége, így a *többpártrendszer* – nyilván a raccsolók örömére és a logopédusok bánatára – feledésbe merült.

22. HAMIS BARÁTOK

Aki beszél németül, az talán fel tudja idézni egykori meglepődését, hogy ezen a nyelven a *Limonade* nem 'limonádé', hanem 'üdítőital'. A kezdő portugáltanuló hasonlóan csodálkozik, amikor kiderül számára, hogy a *reforma* nemcsak 'reform', hanem 'nyugdíj' is. De még olyan nyelvek is megtréfálhatják az embert, amelyek más írásrendszert használnak. A *geri* törökül 'hátra', japánul 'rúgás'. Máskor az egyező íráskép csap be, és erről csak a kiejtés rántja le a leplet. A magyar *mind* és az angol *mind* [májnd] 'elme' két külön dolog. Mi folyik itt?

Hogy az utóbbi két esettel kezdjük: a nyelvek tobzódnak a véletlenekben. A *hamar* baszkul 'tíz', a *tutaj* lengyelül 'itt/ide', a *vám* csehül 'önnek'. Ezek között nem áll fenn sem értelmi, sem szófaji, sem használati kapcsolat, ezért bármennyire érdekfeszítőek, tudományos következtetések levonására alkalmatlanok.

A nyelvészet istenigazából az első két példáról tud valamit mondani. Mégpedig azt, hogy a szavaknak több alak- és ejtésváltozatuk jöhet létre, majd ezek a jelentésükben és akár a nyelvtani viselkedésükben is elkülönülnek egymástól. A magyarban ilyen pár a *gomb* ~ *gömb*, amelyek egykor ugyanarra vonatkoztak (mint ahogy a *fel* ~ *föl* is), de ma már mást jelentenek, bár mindkettőben benne rejlik a kerekség mozzanata. Ennek az egyetemes nyelvi jelenségnek a neve *szóhasadás*. Ám a nyelvtanulók, diplomaták, fordítók stb. bosszúságát nem ez okozza, hanem az, ha egy szó úgy válik ketté, hogy az egyik alak X nyelvben, a másik pedig Y-ban él tovább, és bár megtévesztően hasonlóak, nem azonosak. A névadó idegennyelvtanárok szerint ők a *hamis barátok*.

Egyes *nemzetközi szavak*, amelyek a nevükhöz híven világszerte egyforma értelemben használatosak, itt-ott kibújnak az egységes szerepükből. A *billió* mindenhol 10^{12}, kivéve az angolt és a brazíliai portugált, mivel a *billion* és a *bilhão* jelentése 'milliárd' (10^{9}). A francia *syndicat d'initiative* nem 'kezdeményező szakszervezet', hanem 'turistairoda'. És miközben az irodalmárok öt földrészen azt elemzik, hogy egy színdarabban hogyan és mikor keletkezik – ógörög szóval – *katarzis* 'lelki megtisztulás', az újgörögben ugyanez a szó 'mosoda'. Ha ez nem megtisztulás, akkor semmi!

A hamis barátok többféle jelentésviszonyt alakítanak ki. Gyakori például a tágabb és a szűkebb jelentés ellentéte. A *werken* hollandul 'dolgozik', németül 'fizikai munkát végez'. Egy szó mind a két nyelvben beletartozhat ugyanabba a fogalomkörbe, csak más jelentéssel. A szláv *listopad* szó szerint 'levélhullás', ezért nyilvánvaló, hogy egy őszi hónapot nevez meg. Csehül ez a *november*, horvátul viszont az *október*. Nem ritka a részleges átfedés sem, amely egy közös és több különböző jelentésben nyilvánul meg. A lengyel *igrać* és a szerb *igrati* ugyanúgy 'játszik', de ez utóbbi 'táncol' is.

A hamis barátok nemcsak jelentésükben, hanem sok más tekintetben is elidegenednek egymástól. A finn *muna* és a magyar *mony* egyaránt 'tojás', csak az egyik

köznyelvi, a másik népnyelvi. Az olasz *mangiare* 'eszik', a spanyol *manjar* 'étek', vagyis itt a semleges stílus áll szemben a választékossal, ráadásul egy ige egy főnévvel. Az olasz *settanta* 'hetven' francia megfelelője, a *septante*, csak Belgiumban és Svájc egyes részein használatos, mert egyébként Franciaországban *soixante-dix* (szó szerint 'hatvan-tíz'). Máskor meg az a különbség két szó között, hogy az egyikük közhasználatú, míg a másikuk ritka vagy régies. A *pulóver* magyarul szokványos és gyakori, az angol *pullover* elavulóban van. Helyette a *sweater* járja, amely – csodák csodájára – a nagyanyáinktól hallott *szvetter* eredetije. Ami tehát ott megszokott, az itt idejétmúlt, és fordítva.

De arra is van példa, hogy két szó végletesen eltávolodik egymástól. Ezekkel igazán kell vigyázni, mert az összetévesztésük súlyos következményekkel járhat. Az *autista* annak a betegnek a neve, aki a saját világába zárkózik, hiszen a szó töve az ógörög *auto* 'saját maga'. Ezzel szemben az olasz *autista* makkegészséges és vígan kocsikázik, lévén 'gépkocsivezető'. Ez is érthető, hiszen az *auto* a mesterségesen alkotott *automobil* előtagjaként önállósult. Aki csak angoltudás birtokában utazik Svédországba, annak nem árt tudnia, hogy a *gift* arrafelé nem 'ajándék', hanem 'méreg'.

Kevésbé veszélyes, de annál kínosabb lehet megfeledkeznünk arról, hogy az *Andrea* az albánban és az olaszban férfinév, az *Ivanka* a csehben női név, a *Werner* pedig, amely a magyarban csak családi név, a németben utónév is.

A hamis barátok nyelvtanilag is eltérnek egymástól. A *miel* 'méz' franciául hímnemű, spanyolul nőnemű. A francia *média* egyes szám, az angol *media* többes szám, vagyis az igét ennek megfelelően kell velük egyeztetni. De végső soron minden nyelvközi szóhasadás együtt jár valamilyen grammatikai módosulással. A magyar *smukk* nemcsak azért más, mint a német *Schmuck* 'ékszer', mert a jelentése szűkebb ('olcsó ékszer'), a bizalmas stílusba tartozik, és rosszalló mellékjelentést vett fel, hanem azért is, mert a két nyelv másként ragozza. A magyar végtoldalékokkal (*smukkot*, *smukkal*, *smukkhoz* stb.), a német a névelő segítségével (*der*, *den*, *des*), de csak egyes számban (az *ékszerek* nem **Schmucke*, hanem *Schmuckstücke*).

Végül szögezzük le, hogy nem mind hamis, ami barát. A holland *coffee shop* 'hasist és marihuánát is áruló kávézó', angolul ugyanez… nem létezik. Ugyanígy egy-egy pihent agy szüleménye a látszólag olasz, de valójában angol *tuttifrutti* 'vegyes gyümölcsíz', a látszólag német, de valójában magyar *cvekedli* 'csipegetett kockatészta', illetve a látszólag görög, de valójában orosz *kozmonauta* 'űrhajós'.

Az angol jó régóta kilóg a nyelvek közül azzal, hogy a *science* szót (< latin *scientia* 'tudomány') kizárólag 'természettudomány' értelemben használja. Ám a már számfölényben lévő nem anyanyelvi beszélők újabban minden tudományt ezzel a szóval neveznek meg. Ez kissé megnehezíti az angoltanárok dolgát, de manapság annyi minden csalóka és hazug, hogy elmondhatjuk: legalább a szavak világában eggyel kevesebb lett az álságos kapcsolat. Éljenek az igaz barátok!

23. NEMI FELVILÁGOSÍTÁS

Ha az ember magyarnak születik, és idegen nyelvet kezd tanulni, előbb-utóbb beleütközik a *nyelvtani nem*be. Ez a kategória sokszor egy-egy jellegzetes képzőről ismerhető fel, amely elő tudja segíteni a memorizálást. Hogy az olasz *mond<u>o</u>* 'világ' hímnemű, a francia *journ<u>ée</u>* 'nap' nőnemű, a német *Büro* 'iroda' pedig semlegesnemű, az ezekből az aláhúzott részekből derül ki. Ezek azonban olykor – nyelvtörténeti okokból vagy a szó jelentése miatt – meg tudják téveszteni a gyanútlan nebulót. Az olasz *man<u>o</u>* 'kéz' nőnemű, míg a francia *mus<u>ée</u>* 'múzeum' és a német *Euro* 'euró' hímnemű. A nemek helyes használata – ahogy a latintanárom mondta – „popsi kérdése", azaz főleg a szorgalmon múlik; a nyelvérzéknek ehhez alig-alig van köze. De egyáltalán mi az a nem (a továbbiakban hímnem: ♂, nőnem: ♀, semlegesnem: Ø)? És mi szükség van rá?

A nem a főnévnek olyan, sokszor az említett képzőben is megjelenő adottsága, amely a hozzá társuló névelő/melléknév, ill. a rá utaló névmás megfelelő alakjának kiválasztásában és így – az értelmi kapcsolat mellett – az azzal való szoros nyelvtani viszony létesítésében nyilvánul meg. A nemek száma kettőtől húszig terjed, de a magyarul beszélőknek jellemzően olyan nyelvek kerülnek a látókörükbe, amelyekben ez a mennyiség kettő (pl. katalán) vagy három (pl. cseh). Az előbbiekben egy ♂ és egy ♀ különböztethető meg (ilyenek az újlatin nyelvek), vagy az előbbiek összeolvadásából származó *közös nem* (latinosan *utrum*) és a Ø (latinosan *neutrum*; ilyen a dán, a holland és a svéd).

A nem mindig az *ősi örökség* része: olyasmi, ami az érintett nyelvnek a legrégebbi, noha írásbeli emlékek híján csak kikövetkeztethető állapotában is létezett, nem pedig az idők folyamán, a beszélők úri passziójából és különösen nem más nyelvek hatására alakult ki. Amikor a nemet évezredes hagyatéknak nevezzük, azzal nemcsak az adott nyelv elképzelhető legkorábbi rendszerére, hanem a vele rokonítható nyelvek közös ősére, az ún. *alapnyelv*re is utalunk. A hangzás alapján igencsak különböző nyelveket – az *alapszókészlet* és a *szabályos hangmegfelelések* mellett – éppen az olyan szerkezeti jegyek egyezése miatt sorolhatjuk egy családba, mint amilyen a nem. Ebből persze nem következik, hogy a többféle hasonlításból rekonstruált alapnyelv tulajdonságait mindegyik leánynyelven „számon kérhetnénk". A perzsa például semmivel sem „rosszabb" *indoeurópai nyelv*, mint az albán, csak azért, mert hiányzik belőle az indoeurópai alapnyelvben valószínűsített nem; ezt a kategóriát egyszerűen elhagyta. A nemnek azonban a hiánya is megerősítheti a nyelvrokonság feltételezését. Hogy a magyar az észttel, a mordvinnal, az udmurttal stb. együtt az uráli nyelvcsaládba tartozik, az egyebek között abból látszik, hogy a főneveknek egyikben sincs nemük.

De mivel nehezíti meg a nem azoknak a nyelvtanulását, akiknek az anyanyelvében ismeretlen? Állatorvosi lóként szemléltessük ezt a spanyollal! A *cura* jellegzetes *-a* képzője ♀-t sejtet, de ez csak akkor van így, ha a szó jelentése 'gyógyítás'. Ha egy

plébánosra utal, akkor érthető módon ♂. Az *arte* 'művészet' egyes számban ♂, többes számban ♀. A *mar* 'tenger' a köznyelvi és semleges stílusban ♂, a tájnyelvben és a költői stílusban ♀. Az *agua* 'víz' ♀ ugyan, s ezért a jelzője mindig ♀ (pl. *fría* 'hideg', nem *frío*), de a névelője csak ♂ (*el*) lehet, mert a spanyolnak „nincs ínyére" a ♀ névelő és a szókezdő hangsúlyos [a]-ból adódó *la a-* kapcsolat. Ugyanakkor a *la hache* 'a h betű' hiába kezdődik hangsúlyos [a]-val, a betűk neve mindig ♀. A legcifrább mégis az, ami egyúttal tökéletesen érzékelteti, hogy a nyelvtani nem mennyire eltérhet a természetes nemtől: *el ovario* 'ovárium' ↔ *la próstata* 'prosztata', pedig még ebben a mai furcsa világban is igaz, hogy a petefészek női, míg a dülmirigy férfi nemi szerv.

Mindebből az következik, hogy a *nem* félrevezető megnevezés. Kevesebb bosszúságot okozna, ha a nyelvtankönyvek gyakrabban és nyomatékosabban figyelmeztetnének arra, hogy a szó nyelvtani jelentése 'fajta', '-féle', 'típus' (vö. *az emberi nem*, *mindennemű*, *nemes* stb.). Így a tanulókban eleve nem is alakulna ki semmilyen hiábavaló elvárás. Megérteniük csupán annyit kell, hogy a nem – és ez a válasz a bevezetőben feltett második kérdésre – a szavakat mondattá, illetve a mondatokat szöveggé szervező erő, avagy (a fizikából átvett kifejezéssel) a *kohézió* egyik eszköze. Az a francia mondat tehát, hogy *Cette fille est très petite* 'Ez a kislány nagyon kicsi' többek között azért helyes nyelvtanilag, mert a *fille* 'kislány' mind a mutató névmást, mind a melléknevet magához hasonlóvá teszi. Ha úgy tetszik, letiltja a ♂ *ce* 'ez' és a ♂ *peti* 'kicsi' alakokat, és megköveteli a ♀ változatokat.

Csakhogy ennek a mondatnak a német megfelelőjében (*Dieses Mädchen ist sehr klein*) a melléknév már elzárkózik a „Szeressük egymást, gyerekek" életérzéstől: ő csak jelzőként barátkozik (*ein kleines Mädchen*), állítmányként nem. A magyarban még ez sincs, hiszen ettől a nyelvtől idegen a nem, mégis hiánytalannak érezzük az *Ez a kislány nagyon kicsi* mondatot. Mi ebből a tanulság? Csak annyi, hogy a nemet semmivel sem lehet szükségesebbnek vagy hasznosabbnak nevezni, mint bármilyen más kategóriát; a nyelvek vele is, nélküle is remekül működnek.

Bármilyen kiábrándító, be kell látnunk, hogy a nem kevéssé függ össze a valósággal. Avagy tévednénk? Egy kísérlet német és spanyol anyanyelvű résztvevőinek mellékneveket kellett hozzárendelniük a *híd* szóhoz (♀ *die Brücke* ↔ ♂ *el puente*). A németek számára a híd többnyire *szép*, *elegáns*, *törékeny* és *karcsú*, a spanyolok szemében főleg *nagy*, *erős*, *veszélyes* és *szilárd* volt. Csupa női és férfi sztereotípia! De vajon így látják-e a portugálok (♀ *ponte*) és a csehek is (♂ *most*)?

Még egy kis adalék: a közmondásbeli ismétlés azért az *anyja* a tudásnak, mert a latin *repetitio* 'ismétlés' ♀. Bármily bőséges a rómaiak szellemi öröksége, most kénytelen vagyok kiegészíteni, mert a következő bölcsességet már nem hagyták ránk: *Linguistica est regina scientiarum* 'A nyelvészet a tudományok királynője'.

24. OTT ÁLLSZ AZ ÚT VÉGÉN

Aki szereti a fülbemászó zenét, az bizonyára szívesen idézi fel a néhai Máté Péter lírai dalát, főleg a refrénjét: „Tévúton járok sajnos néha-néha én, de bárhová megyek, te ott állsz az út végén." Töredelmesen bevallom, hogy én e sláger hallatán az öt szóból álló címen szoktam merengeni – nyelvtanilag.

Hogy ebben a szerkezetben mi az érdekes, az tüstént kiderül, ha az általános iskolában tanult elemzésnek vetjük alá: „Mit állítok?" – „*Állsz*." / „Ki áll?" – „*Te*." / „Hol?" – „*Az út végén*." A mondat tehát egy állítmányt, egy alanyt és egy határozót tartalmaz. És mi legyen az első szóval? Az *ott* arra szolgál, hogy rámutassunk egy tőlünk távol eső, meg nem nevezett helyre, vagyis a szófaját tekintve *mutató névmás*. De mi a szerepe a dal címében? Hiszen azt tudjuk, hogy a megszólított személy az út végén áll.

Egy névmás általában akkor szükséges, ha valaminek a kimondása fölösleges (mert ismert) vagy lehetetlen (mert ismeretlen). *Hiszel nekik?* – tehetjük föl a kérdést ahelyett, hogy *Hiszel Zoltánnak, Katának, Borinak és Andrisnak?* Aki ismeri az egész családot, annak elég a *nekik*; ez pótolja mind a négy nevet. Más példa: *Majd felugrom valamikor*. A *valamikor* a látogatás bizonytalan időpontját jelzi (*a jövő héten*, *holnapután* stb.). Summa summarum, a névmás fő funkciója a helyettesítés. A mi slágerünkre ez nem igaz, mert a benne elhangzó *út* átvitt értelemben használatos. Előbb úgy, mint 'tévút', utóbb úgy, mint 'cselekvés' (*bárhová megyek* = 'bármit teszek'). Talán az *ott* csak nyomatékosítja a határozót (*ott, az út végén*)? Ilyesmit akkor mondunk, ha valamire rámutatunk, és rögtön pontosítunk is, hogy a partnerünk a kívánt irányba nézzen (pl. *ott, a bejárat mellett*).

Mi tagadás, az *ott* értelmetlen a dalszövegben. Ha az, mi sem egyszerűbb, hagyjuk ki! *Állsz az út végén*. Hát, ez elég furcsán hangzik, úgyhogy keressünk hasonló szerkezeteket, hátha az *ott* ugyanígy viselkedik bennük! *A vén Moszkvics már egy ideje ott rozsdásodott az udvaron*. / *A bakter ott röhögött a kútnál* (Rideg Sándor: *Indul a bakterház*). / *A kabátja ott lóg a fogason*. / *Minden mozdulatban ott rejlik a félmeztelenség*. / *Biciklijén jól láthatóan ott villogott a lámpa*. / *Ott csókolóztak mindenki előtt a folyosón*. / *Mindenkiben ott rejtőzik a pszichopata*. / *Ott vagyunk minden kilométerkőnél* (jugoszláv filmsorozat címe). / *A képe ott virított a címlapon*. / *Ott ragadt az állomáson*.

Az *ott* jelenléte ebben a tíz esetben is kötelező, különben a mondat helytelenné válik, vagy mást jelent. *A vén Moszkvics már egy ideje rozsdásodott az udvaron*. Ez elmegy, de nem az igazi. *A bakter röhögött a kútnál*. Ez viszont vagy csak azt jelentheti, hogy a bakter nem sírt, hanem röhögött, vagy azt, hogy nem a mozdonyvezető röhögött a kútnál, hanem a bakter. A többi példánál ugyanezt le lehet vezetni; aki nem hiszi, járjon utána!

Egyelőre az kezd körvonalazódni, hogy az *ott* nem mindig mutató névmás. De akkor micsoda? És egyáltalán: milyen mondatokban játssza ezt a különös szerepet?

A fentiek szerint olyanokban, amelyek helyhatározót tartalmaznak (*udvaron*, *kútnál*, *fogason*, *mozdulatban*, *biciklijén*, *folyosón*, *mindenkiben*, *kilométerkőnél*, *címlapon*, *állomáson*), és az állítmányuk igekötő nélküli, azaz *folyamatos szemléletű ige* (*rozsdásodott*, *röhögött*, *lóg*, *rejlik*, *villogott*, *csókolóztak*, *rejtőzik*, *vagyunk*, *virított*, *ragadt*). Ez úgy értendő, hogy az adott cselekvés vagy történés a beszéd/írás előtt kezdődött el, és utána fejeződik be, de ez a két időpont nem számít, csak az, hogy az esemény huzamosan tart.

Ha biztosra akarunk menni, a felsorolt igéket érdemes megtoldani egy-egy igekötővel: **ott berozsdásodott*, **ott felröhögött*, **ott elrejtőzött* stb. Ez mind helytelen. A többi igének nincs igekötős változata (*rejlik*, *virít*), illetőleg csak más képzővel lehet igekötője (*villog* ↔ *felvillan*; *csókolózik* ↔ *megcsókol*), vagy más jelentésben (*elvan*, *kivan*, *megvan*). A lényeg az, hogy az *ott* és az igekötő két dudás egy csárdában.

De miért azok? Erre tulajdonképpen már tudjuk a választ, csak még nem mondtuk ki. Fenti mondatainkban az *ott* mindig közvetlenül az ige előtt áll, pontosan azon a helyen, ahol máskor az igekötő szokott: *ott lóg*, *ott rejtőzik*, *ott ragadt* (vö. *lelóg*, *elrejtőzik*, *beragadt*). Sőt nemcsak a pozíciójában emlékeztet az igekötőkre, hanem abban is, hogy magára vonja az ige hangsúlyát (a nyomatékokat nagybetűvel jelölve): *ROZSdásodott* ↔ *BErozsdásodott* = *OTT rozsdásodott*.

Az *ott* e sajátos használatát éppen az teszi lehetővé, hogy általában is magához ragadja a mondat főhangsúlyát, és így kizárja a téves olvasatot (pl. *A képe virított minden címlapon*), illetve kiegészít egy nélküle helytelen mondatot (pl. **Ragadt az állomáson*). Más nyelvben is van ilyen. Az 'úgy látszik' angolul *it seems*, franciául *il semble*, németül *es scheint*. Az egyes szám harmadik személyű névmás mind a három nyelvben annak a szabálynak tesz eleget, hogy valamennyi kijelentő mondatban kötelező az alany. (A magyarban ez nem így van, pl. *Úgy látszik*. / *Ezzel a tollal jól lehet írni*. / *Villámlik*.) E jelenség szakirodalmi neve latinosan *expletívum*, azaz *töltelékszó*.

Tényleg így hívják, nem tévedés. Amiről ugyanis a magyartanárok akarják leszoktatni a tanulókat, az a stilisztikai értelemben vett töltelékszó. A *hát*, az *így* és a *szóval* nem közöl újat, ezért egy ünnepélyes beszédben érdemes – ha nem is teljesen mellőzni, de – ritkítani a használatukat. A szöveg ugyanis nélkülük is lényegében ugyanazt jelenti. Az *ott* nem ilyen. Ha ő marad ki, az nem stíluserény, hanem hiba.

Összefoglalva: az *ott* a mutató névmási szerepén kívül igekötőszerű töltelékszóként is használatos, mégpedig egy folyamatos szemléletű ige és egy helyhatározó mellett. Ilyenkor annyi a dolga, hogy nyelvtanilag helyes és csak egyféleképp értelmezhető mondatot hozzon létre.

Remélem, nem követtem el merényletet az idézett dal önfeledt élvezete ellen, de én már csak olyan vagyok, hogy mindent tudományosan elemzek. Semmi sem érdekel jobban, mint a nyelv felépítése és működése. Hiába no, a tudásvágy mindig *ott motoszkál bennem*.

25. LEVELET KAPTAM, LÁJF

A XX. században önálló tudománnyá vált *szemiotika* (*jeltudomány*) szerint a természetes és mesterséges környezet csupa jel, azaz érzékszervekkel tapasztalható jelenség, amely önmagán túlmutatva valami másra utal. A nyelv szintén jelekből áll, amelyeket – hallgatás és olvasás közben – állandóan próbálunk megfejteni. Ez az anyanyelvünkön sikerülni szokott, hiszen épp azért alkotunk több millióan egy nyelvközösséget, mert a nyelvi jeleket nagyrészt egyformán értelmezzük. De mi van, ha egy idegen szó(kapcsolat) nem mond nekünk semmit? Ilyenkor néha előfordul, hogy a saját nyelvünk szerint próbáljuk meg értelmezni.

Amikor a latin *armarium* '(fegyvertartó) szekrény' bekerült a magyarba, a jelentésével mindenki tisztában volt, hiszen egy bútordarab ránézésre is elárulja, hogy mire való. De ettől még a szó idegenül csengett. „Nosza, honosítsunk rajta egy csöppet" – gondolhatták őseink. „Mostantól legyen *almárium*! Bár semmi köze az almához, így részben a magunkévá tettük!" Mindez pusztán feltételezés, mert sosem tudni biztosan, hogy a hangalak vagy a jelentés mitől változik meg. Az *almárium* lehet egyszerű félrehallás is, amelyet utólag próbáltak magyarázni a gyümölcs nevével. Akárhogy is, minden nyelvben megfigyelhető, hogy a beszélők (főleg a kevésbé műveltek) egy ismeretlen vagy ritka szót teljesen vagy részben egy hozzá hasonlóhoz idomítanak. Ez a jelenség a *népetimológia*. Jöjjenek a példák csoportosítva!

Talán azokból a szavakból van a legkevesebb, amelyeknek a téves értelmezés miatt új jelentése alakult ki. A *bombasztikus* eredetileg 'fellengzős (szólam)', ma – a fiatalok körében – 'látványos, lenyűgöző', nyilván a *bomba* miatt (pl. *bombasiker*). A *hallucinálás* továbbra is 'érzéki csalódás', de ez a jelentés a szókezdet (*hall-*) hatására kezd arra szűkülni, hogy 'téves hangérzékelés'. (A szó latin eredetije, az *alucinari*, annyit tesz, hogy 'álmodozik, ábrándozik', és ennek a görög *alüó* töve nem más, mint 'zavarodott'.)

A népetimológia mindenekelőtt a szavak hangalakját módosítja. Némelyek bekerültek a köznyelvbe (azaz már írásban is használatosak), mások nem, megint mások a műveletlen és a művelt nyelvváltozat között ingadoznak. Lássunk néhányat az első csoport tagjai közül! A *hóhányó* eredete a cigány *hohano* 'hazudós, csaló'. A *kárókatona* se nem kártyaszín, se nem baka, hanem valójában a török *qara qatna* 'fekete madár' átalakítása. A *keresztény* – Jézus megfeszítése miatt – látszólag nem szorul magyarázatra, pedig a latin *Christianus* jelentése 'krisztusi', nem 'keresztes'. Egyébként a szabályos *keresztyén* alak máig megvan a protestáns felekezetek nyelvében. A *málen(y)kij robot* igazában *маленькая работа*, azaz oroszul '(egy) kis munka'. A *rántotta* persze nem rángatással, hanem zsiradékban kisütve készül; a kihalt *rát* ugyanis ezt jelentette. A szláv *ulica* magyarul eleinte *ulca* volt, később az *l* kiesésével *úca* és *ucca*, végül az alapszókészleti *út* beleértésével *utca* lett.

A köznyelvben nem nyert polgárjogot, és ritkább is az *egyi̲vású* (vö. *egyívású*), a *rabb̲iátus* (vö. latin *rabiatus* 'dühös, indulatos') no meg a *talpalatt̲nyi* (vö. *talpalat*

'járóföld'). Néha zöldségesek tábláin olvasható a *magbaváló* (vö. *magvaváló*), az étlapokon pedig (még a legelegánsabb éttermekben is) a *gordon bleu*. A francia *cordon bleu* 'kék szalag', a *gordon* viszont 'nagybőgő'. A népetimológiát talán az indokolja, hogy a *kordon* magyarul 'térelzáró kötél', ezt azonban nem sikerült a sajttal és sonkával töltött szeletre vonatkoztatni. A *gordon* azonban nem hangszerként, hanem férfinévként él a köztudatban. „Hátha a feltaláló szakácsot így hívták" – okoskodhattak a vendéglátók, és megalkották a *gordon bleu*-t.

A harmadik csoport tagjai évtizedek óta küzdenek a „köznyelvi" címkéért. A *centíroz* (< német *zentrieren* 'középpontba hoz') és a *szervíz* (< francia *service* 'szolgáltatás') nemcsak az autó- és gumiszerelők, hanem más emberek beszédében is előfordul. Az előbbi ihletője a *centi*, az utóbbié a *víz*, a *javít* és a *remíz* is. Az *ismeri a dörgést* második szava voltaképpen *dürgést*, amely a fajdkakas párzásra hívó hangja. Az *egyenlőre* kapcsán immár csak a szótárak tesznek úgy, mintha bárki az 'egyenlő méretűre' jelentésben használná a 'most még' helyett. Pedig az *egyelőre* szóban – a jelentése miatt – már nem ismerhető fel, nem idéződik fel az *egy*. A *kürtöskalács* hírből sem ismeri a *kürt*öt; a *kürtő*t annál jobban, csak hát a füstelvezető nyílás az üreges-tölcséres hangszerről kapta a nevét.

A népetimológia elsősorban szókészleti jelenség, de néha a nyelvtanba is beletenyerel. A *vakondok* szóvégi *k*-ja számjelként értelmeződött, így ez a szó ma többes számú, és létrejött mellette a *vakond*. Az *engemet* és a *tégedet* azoknak az alkotása, akik egy mondat tárgyától mindig elvárják a *-t* ragot (vö. *minket*, *titeket*), és toldalék híján nem fedezik fel az *engem*, *téged* tárgyasságát. A *garmada* sokak számára birtokjeles szó (vö. *harmada*) a hagyományos *garmadája* helyett. A *tősgyökeres* eleje ma értelmetlen: csak *töves* létezik. Ezért megszületett a *törzsgyökeres*. Lenyűgöző természeti kép!

Az értelmesítés belső parancsa olykor szókapcsolatokat, mondatrészeket is maga alá gyűrhet. Az angol nyelvű könnyűzenei számok közül – ízelítőül – a következők refrénje nyert magyaros változatot: *Gimme some lovin' ~ Kiviszem a lavórt*; *I should be so lucky ~ Ásót visz a Laci*; *Send me now an SOS ~ Szentmihályon presszó lesz*; *Who's bad ~ Húzz be*; *Who's that girl ~ Ússz egy kört*; *You're so sexy ~ Jocó, szexi*. Akár az angoltudás hiánya, akár a tudatos játszadozás „hozta világra" ezeket, jól szemléltetik, hogy az emberben igazi biztonságérzetet csak az anyanyelv kelthet!

1985-ben, amikor hatalmas sikert ért el az osztrák Opus együttes *Life is life* című dala, a magyar rajongók kivétel nélkül így énekelték a refrén egyik sorát: *Levelet kaptam, lájf*. Az eredeti szövegrészt senki sem tudta, de ma már – hála az internetnek – tudjuk: *Labadab dabdab life*. Ez a tartalmat és a formát ötvöző, költői érzékenységgel készített műfordításban úgy lenne magyarul, hogy *Subidub dubdub, élet*.

26. *KAMU*, *ULTI*, *HIPÓ*

A szavakat sokan és sok mindenre használjuk, ezért állandó kopásnak vannak kitéve. Hol az első, hol a hátsó, hol a középső hangjuk vagy szótagjuk lesz az enyészeté. E lemorzsolódások külön-külön nevet viselnek a nyelvészetben: *szinkópa* (*asszem* ← *azt hiszem*), *aferézis* (*busz* ← *omnibusz*), *apokopé* (*labor* ← *laboratórium*). A leggyakoribb talán az utóbbi, amely a szó elejét hagyja érintetlenül: *köszönöm*, *profeszszor*, *tulajdonos* (összetételekben is: *becsületszó*, *logaritmusléc*). Az apokopé, azaz *szórövidítés* sajátos esetei azok a két szótagos származékok, amelyek végére a „kettévágás" következtében egy magánhangzó kerül: francia *sympathique* 'szimpatikus', német *Universität* 'egyetem', spanyol *depresión* 'depresszió'. (Ezek egytől egyig bizalmas formák.)

A magyarban utolsó hangként csak a következő öt fordul elő: [a], [i], [ó], [u], [ü]. Mint valami izgalmas verseny eredményhirdetésén, haladjunk a vesztesektől a győztesekig! Az [a] valószínűleg csak a becenevekre jellemző: *Izabella*, *Katalin*, *Zsuzsanna*. A köznevek egyetlen képviselője a *para* ← *paranoia* (néha *paradicsom* is). A szózáró [ü] szintén fehér holló: *szemüveg*.

A „futottak még" kategória után jöhet a három legjobb versenyző. A bronzérmet az [u] nyerte el. E hangzónak az a különlegessége, hogy csak idegen szavak elhasítása után marad vissza: szlovák *Mikulás*; francia *frizura*, *kamuflázs* 'álcázás', *ragu* (← *ragoûter* 'étvágyat kelt'), *zsalu* (← *jalousie* 'féltékenység'); latin *akkumulátor*, *alumínium*, *szituáció*; német *vaku* (← *Vakuumblitz* 'villanófény').

Második helyezettünk az [ó]. A magyar szavakat itt is nagyítóval kell keresni: *dedóvó*, *irtózatos*, *szálló* (← *szálloda*; a továbbiakban ⟨o⟩ → ⟨ó⟩). Az idegen eredetűek részint eleve röviden kerültek a magyarba, részint már itt, az átvétel után töpörödtek össze. Néhány példa ömlesztve: *automobil*, *biológiai*, *cirkogejzír*, *diszkó* (← *discothèque* 'lemeztár'), *információ, kabrió* (← *cabriolet* 'egylovas kocsi'), *kemoterápia*, *metró* (← *métropolitaine* 'világvárosi'), *narkotikum*, *promóció*, *pornográfia*. Az [o] ilyenkor megnyúlik, hiszen magyar szó végén nem állhat (kivéve: *no* és *nono*), de egy esetben ez történik a tőhangzóval is: *dínó*. Érthetetlen, hogy a *dinoszaurusz* – a *digó* és a *tinó* mintájára – miért nem lett **dinó*. (Hacsak nem az olasz *-ínó* kicsinyítő képző miatt: *neutrínó*, *pianínó*.) Bizonyos szavakban egy görög vagy egy latin előtag önállósult: *heteroszexuális*, *homoszexuális*, *kilogramm*, *monofonikus* 'egycsatornás', *technológia*.

Az aranyérmes az [i], éspedig egyszerűen azért, mert ma ez az egyik legkedveltebb kicsinyítő képző (*szabi* ← *szabadság*), így óhatatlanul is játékos-meghitt hangulatot kelt, pl. *Adrienn*, *Brigitta*, *Krisztina*, *Mónika*, *Szilvia*. Mint látjuk, e becenevek annyiban különlegesek, hogy rövidített alakok. Néhány köznév: *leszbikus*, *navigáció*, *nudizmus*, *öngyilkos*, *pitiáner*, *prostituált*, *szadista*, *szocialista*, *traffipax*, *ultimó*.

Olyan sok az [i]-végű rövidítés, hogy több mindent is lehet velük szemléltetni. Először is azt, hogy a stílusértéke nem mindegyiknek bizalmas. *Krimi* van, de **kriminalisztikai film* nincs. (Kizárólag a mozi- és tévéműsorok ragaszkodnak a szó csak írásban használt hivatalos megfelelőjéhez: „Bemutatjuk a Derrick című nyugatnémet *bűnügyi filmsorozatot*.”) Semleges hangulatú lett az ugyancsak német eredetű *kombi~~niert~~* ’egyesített’ és *rezsi* (← *Regie~~kosten~~* ’igazgatási költségek’), és úgy fest, hogy pár év múlva követi őket a *multi~~nacionális~~*, mert ma is gyakran szerepel komoly sajtó- és szakszövegekben. A *multinaci* nyilván ennél később lesz semleges, vagy soha.

Másodszor, nemcsak az alapszónak, hanem az elnyisszantott alakjának is változhat a jelentése. Nagymamám számára az *önki* még ’önkiszolgáló ábécé’ volt, a mai lányoknak már ’önkielégítés’. Veszélyes üzem a nyelv, nem árt vigyázni, kinek mit mondunk! Egyébként ezt a jelentésváltozást nehéz nyomon követni. A *kondi* (← *kondíció*) mindig ’erőnlét’ – mind tovább képezve (*kondizik*), mind összetételben (*konditerem*). De vajon használatos-e ’feltétel’ értelemben is? „Elmagyaráztam az ügyfélnek a kondikat.” – Aki ilyet hall egy bankban, az értesítsen, hadd jegyezzem föl!

Harmadszor, egy magyar szó utolsó hangja ritkán [í] (pl. *gyí*, *hí*, *rí*, *sí*, *zrí*), ezért az apokopéből eredő [í] [i]-re vált. A *kondi* mellett ilyen a *maszizni* (← *masszírozni*). Ugyanez áll az [ú] és az [ű] hangra is, de ezek nem alkotnak olyan szót, amely később összement.

Negyedszer, a rövid alakok használati köre ugyanúgy változó, mint az alapformájuké. „Az áriát már tudom, a recsit még sajnos nem” – panaszkodott szoprán ismerősöm. A *recsi* leánykori nevén *recitativo*, azaz ’énekbeszéd’. „Hol is van a köteleződ, a Provinál?” Ezt meg a biztosítási üzletkötőm kérdezte a *Providencia* társaságra utalva. Vagyis a *recsi* és a *Provi* nem a köznyelv, hanem a szakzsargon eleme. Aki tájékozatlan a zenében és a biztosításban, az nem érti ezt a két formát.

Mellesleg az [ó] végűekből is leszűrhetünk pár tanulságot. A *filozofál* összezsugorítva *filózik*, nem **filofál*, mert a rövid alakhoz a *-z* képző dukál (vö. *maszizni*). A *hipó* érdekessége az, hogy nem egy szó legelejéről, hanem egy összetétel belsejéből vált ki: *nátrium-hipoklorit*. Kis kitérő: egész gyermekkoromban féltem és undorodtam a hipótól, ezért immár kamaszként a hideg rázott ki, amikor egy osztrák városkában járva megláttam a *Hypobank* feliratot: „Ezek képesek egy mérgező mosószerbe fektetni a pénzüket? És ha az a nyomorult kuncsaft nem törleszt, akkor belefojtják ebbe a gyilkos kotyvalékba?” Mit tudtam én, hogy a *Hypo* arrafelé a *Hypothek* ’jelzáloghitel’ rövidítése?!

Tekintettel a *pornó*, *heteró*, *homó*, *leszbi*, *nudi*, *prosti*, *szadi* és *önki* kissé töménynek ható, bár szigorúan nyelvtudományi célú emlegetésére, a szemérmesebbek aligha jutottak el idáig az olvasásban, mert a szöveg felénél elájultak. Őket szeretném fellocsolni azzal, hogy a *szadista-mazochista* bizonyára azért lett a szabályos **szadi-mazó* helyett *szado-mazó*, mert a megalkotója nemcsak aberrált, hanem költői vénával is meg van áldva. Hiába, a szexnél csak a művészet szebb!

27. NE FÜRGYÉ LE!

2007 tavaszán került nyilvánosságra az a telefonbeszélgetés, amelynek az egyik mondatából országszerte szállóige, sőt cím, felirat és csengőhang is lett. Ha a tömegkultúra így felkap egy szóbeli megnyilatkozást, azt a nyelvész óhatatlanul is elkezdi boncolgatni. És rögtön fennakad a *fürgyé* (akadémiai helyesírással: *fürdjél*) szón.

A felszólító módú igéknek egyes szám második személyben két alakjuk van: egy rövid (*adj* ~ *add*) és egy hosszú (*adjál* ~ *adjad*). A ragozás többi részében egyetlen forma található:

	Egyes szám		Többes szám	
	Alanyi	**Tárgyas**	**Alanyi**	**Tárgyas**
1.	*adjak*	*adjam*	*adjunk*	*adjuk*
2.	*adjál* *adj*	*adjad* *add*	*adjatok*	*adjátok*
3.	*adjon*	*adja*	*adjanak*	*adják*

Ahogy a táblázat mutatja, a rövid alakok kilógnak a sorból, mert alanyi ragozásban (*adj*) nincs *személyrag*juk (vö. *adjak, adjon, adjunk*), tárgyas ragozásban viszont (*add*) a *módjel* hiányzik róluk (vö. *adjam*, *adja*, *adjuk*). De miért van ennek a nyelvi elemnek egynél több változata? Annyi bizonyos, hogy az *ad* nem elszigetelt eset. Valamennyi ige ezt a kettősséget mutatja, méghozzá attól függetlenül, hogy a tövét milyen és hány toldalék követi: *jár* + *kál* + *j(ál)*, *keres* + *gél* + *hes* + *(se)d*. Ebből következően hiába alaktani jelenség az *adjál* ~ *adj* meg az *adjad* ~ *add*, a rájuk vonatkozó szabály nem az alaktanba tartozik.

És ha a váltakozást a mondat egésze okozza? Sajnos nem, mert az igének közömbös, hogy felszólítást vagy tiltást fejez-e ki (*félj* ~ *ne félj*; *féljél* ~ *ne féljél*), ill. az, hogy a fő- vagy a mellékmondat állítmánya-e (*Nehogy kifizess húszezer forintot!* ~ *Egy hónapja várom, hogy kifizessél*.).

Egyetlen lehetőség marad: a rövid-hosszú páros tagjai a beszédhelyzetnek megfelelően cserélődnek egymással. Eszerint a határozott felszólítás vagy parancs az előbbit, míg a kérés az utóbbit kívánja meg: *Állj! Ki vagy?* ↔ *Álljál csak ide!* Ez elsőre meggyőzőnek látszik, de valójában nem az. A *Szabadíts meg a gonosztól* ugyanúgy rövid igealakot tartalmaz, mint az *Oszolj!*, pedig a legkevésbé sem erélyes megnyilvánulás. De akkor mivel magyarázható egy könyörgés és egy vezényszó egyforma ragozása?

Erre a korábbi nyelvállapotok adhatnak választ. *Hat napon át munkálkodjál, és végezd minden dolgodat* (*Károli-Biblia*). *Imádkozzál és dolgozzál* (a bencés rend jelmondata). *Ember*, *küzdj és bízva bízzál* (*Az ember tragédiája*). *Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma, és bocsásd meg vétkeinket* (*Miatyánk*). A „rövid felszólító mód" szótári alakjai: *végez*, *küzd*, *megad*, *megbocsát*. Hát, ezzel nem sokra megyünk! Nagyobb sikerrel kecsegtetnek a hosszú változatok alapformái: *munkálkodik*, *imádkozik*, *dolgozik*, *bízik*. „Na, gyerekek, mik is ezek? Mondd hangosan, Józsika, hogy mindenki hallja: ikes igék!"

Régebben tehát azoknak az igéknek volt testesebb a felszólító módjuk, amelyek egyes szám harmadik személyben *ik*-re végződtek. Ez azonban azt jelenti, hogy az *adjál* ~ *adj* és az *adjad* ~ *add* mégis csak egy alaktani szabály következménye. Pontosabban az volt, mert maga az ikes ragozás időközben megváltozott. Így a beszélők boldog öntudatlanságban gyártják az olyan mondatokat, mint *Távozz tőlem, Sátán* és *Aludj el szépen, kis Balázs*, pedig a *távozik* és az *alszik* mindmáig ikes ige. És ez fordítva is igaz. Benedek Elek gyűjteményében az ismert népmese címe: *Üssed, üssed, botocskám!* Az *üt* nem ikes ige, ezért az *üsd* mellőzése csupán azzal magyarázható, hogy a másik két refrén szintén két szótagos igével kezdődik: *Terülj, terülj, abroszkám! Táncolj, táncolj, báránykám!*

Ha ez így van, akkor térjünk vissza a beszédhelyzethez mint befolyásoló tényezőhöz. A felszólító mód nemcsak parancsot és kérést fejezhet ki, hanem rossz kívánságot vagy durva letorkolást, illetve udvarias bíztatást is. A kérdésünk az, hogy ezeket a beszédszándékokat a rövid vagy a hosszú forma valósítja-e meg inkább. A válaszadáshoz írjuk be mind a kettőt valamely internetes keresőbe, és nézzük meg, hogy melyik bukkan fel többször! *Dögölj meg* (45 500 találat) ~ *Dögöljél meg* (232). *Kussolj* (10 100) ~ *Kussoljál* (3040). *Foglalj helyet* (63 000) ~ *Foglaljál helyet* (30). A rövid alak tehát szignifikánsan gyakoribb, mint a hosszú.

Vannak továbbá olyan esetek, amikor csak a rövid forma használatos: könyvekben (*lapozz*, *lásd*, *vesd össze*), régi receptekben (*Végy két tojást*), kifejezésekben (*Itt a vége, fuss el véle*), feliratokon (*Vigyázz! Vonat!*), kissé bizalmaskodó bútoráruházak honlapján (*Újítsd fel a konyhát!*), reklámszövegekben (*Játssz és nyerd meg a könyvet*), játékszabályokban (*Gyűjts össze minél több aranyat*) és a gyakorlótéren (*Feküdj!*). Ezek mind furcsán hatnának hosszú alakban (*lássad*, *vegyél*, *fussál* stb.), de az utoljára említett parancs eleve különleges, mert több katonához szól, és a hosszú alak (*Feküdjél!*) valószínűleg túlságosan egyes számúnak és tegeződőnek érződne, pedig a honvédségnél a magázódás járja.

És mi is a közös a fenti mondatokban? Az, hogy – a katonaság kivételével – írásban keletkeztek, és bármennyire is fesztelennek akarnak tűnni, a nyomdafesték nem bírja el a ma már népiesnek-műveletlennek tartott hosszú alakot. Kivétel ez alól az *egyél* és *igyál* (nem **égy* és **így*). A *viszel* párja a *vigyél*; a *vígy* csak régies szövegekben vegetál (*Ne vígy minket kísértésbe*). A *jöjj* és *jöjjél* igekötő nélkül már a múlté, helyettük lett a se nem rövid, se nem hosszú *gyere* (vö. *Az a fontos, hogy <u>kijöjj</u> velük*). Egyébként a bibliafordítások jól érzékeltetik, hogy a hosszabb alakok hogyan lettek nyelvtani szabályból stíluseszközzé. Károli Gáspár még úgy magyarította a hatodik parancsolatot, hogy *Ne paráználkodjál*, nyilván a *paráználkodik* végződése miatt. Ma már viszont ez az alak nem erkölcsi útmutatásnak, hanem beszólásnak hangzik, ezért az új változata: *Ne paráználkodj*.

A feddhetetlen olvasó ezt üzenhetné annak a címben idézett férfinak, aki a tisztálkodás mellőzésére kérte az örömlányt. De mivel az illető szépen rácáfolt az ikes igék pusztulásával kapcsolatos gyakori aggodalomra, hiszen perverz létére úgy ragozott, mint a kisangyal (*fürd<u>ik</u>* → *Ne fürgyé le* ↔ *Ne fürödj le*), én így buzdítanám: „Ezt szépen mondtad, úgyhogy erről *ne szokjál le*!”

28. HAITIBÓL HAITIRE

Ha valaki nyelvészetre adja a fejét, furcsa élményekben lehet része. Mert míg a vegyész és a biológus a hétköznapokban aligha tekint úgy embertársaira, mint kisebb-nagyobb molekulák és sejtek összességére, a nyelvész jóformán soha nem tud egyszerű halandóként viszonyulni a külvilághoz. Mások beszédével és írásával szembesülve sokszor tölti el a szégyenérzet, amiért a hallottaknak és látottaknak hosszú percekig nem a tartalmán, hanem a nyelvtani szabályain jár az esze. 2010 januárjában az egész világ azzal volt elfoglalva, hogy a földrengés sújtotta Haitit mikor, milyen segítséggel lehet újjáépíteni. Én viszont nem tudtam nem észrevenni, hogy a hírműsorokban hol így, hol úgy toldalékolják az említett ország nevét. Kérem minden olvasómat, hogy gondolkodás nélkül és önállóan (a házastárs, barát és szomszéd véleményét mellőzve) fejezze be a következő mondatot: „Újabb magyar mentőcsapat indult Haiti…" Aki eltöpreng a dolgon, az rájöhet, hogy összesen négy lehetősége van: *Haitiba*, *Haitibe*, *Haitira*, *Haitire*. Vajon miért van ez így?

Kezdjük azzal, hogy az országnevek a magyarban szinte mindig ún. *belviszonyrag*ot kapnak: *Brazíliába*, *Svájcban*, *Zimbabwéből*. De mi az a *belviszonyrag*? Annak a kifejezése, hogy a magyarul beszélők tartályként vagy dobozként, azaz olyan zárt térként képzelik el az országokat, amelyeknek a lakói és a látogatói belül vannak. Ezt állítja a *kognitív nyelvészet*, amely egyebek közt arra kíváncsi, hogy a valóság megismerésében milyen szerepet játszik a nyelv. Ez a tartályos magyarázat tetszetős, de csak félig igaz. Ha ugyanis az országokat valódi tartályoknak vagy dobozoknak fognánk fel, akkor olyasmiket mondanánk, hogy **belementem Ausztriába* (vö. *elmentem*), ill. **kijött Laoszból* (vö. *megjött*). No jó, ez csak egy elmélet, ezért ne tiszteljük tényként, bár van annyira eredeti gondolat, hogy most ezt vegyük alapul. Akad azonban olyan ország is (elég kevés), amelynek a neve *külviszonyrag*os: *Elefántcsontpartra*, *Magyarországon*, *Thaiföldről*. A part és a föld olyan térszínformák, amelyeknek a felületén, nem a belsejében szoktunk tartózkodni: *Sétáltam egyet a parton* (**partban*). Érthető, ha a két érintett földrajzi név ehhez a sík-szemlélethez igazodik. Ám azt, hogy a *Magyarország* miért tartozik ide, egyelőre nem tudni (vö. *Olaszországba*, *Svédországban*, *Törökországból*).

Külviszonyragosak a (fél)szigetek is, mert (a kognitív magyarázat szerint) ugyancsak a felszínre, a nyílt térre utalnak: *Barbadosra*, *Gibraltáron*, *Máltáról*. Gyönyörű indoklás, de az *Indonéziába*, a *Japánban* és a *Szingapúrból* mind sziget, mégis belviszonyragosak! Hát igen, csakhogy ezek nem jöttment szigetecskék, hanem egyúttal országok is. Ezen a ponton tör ki rajtunk a teljes tudathasadás, mert már a harmadik énünk kapcsolódik be a vitába: „Akkor azt tessék nekem elárulni, hogy miért nem **Ciprusban* és **Szicílián nyaral*, ha az előbbi ország, az utóbbi viszont csak sziget?" Erre sincs jó válasz. De hogy rátérjünk a *Haiti* ragozására: ez a név a mai magyarban láthatólag elanyátlanodva keresi a helyét a belviszonyragos országok és a külviszonyragos szigetek, ill. mindkét csoport kivételei között. Mint egy vérbeli

világpolgár, mindenhol eléldegél, de sehol sincs otthon. Persze neki is van szíve, amely csak egy irányba húzhat. 2010 elején az interneten 739 000 esetben belviszonyragot, 394 000 esetben pedig külviszonyragot vett fel, vagyis inkább az országok sorába állt be.

És mit szólunk a *Haitiba* ~ *Haitibe* kettősséghez, azaz az ún. *hangrendi ingadozás*hoz? A *Haiti* olyan, mint a *Tahiti*: az első magánhangzója mély, a második kettő magas. Az ilyesmi *komplex semleges tő*ként ismeretes a fonológiában. Ez azt jelenti, hogy az első magánhangzó harmonizálásra kényszeríti a toldalékot (pl. *fala*, nem **fale*), az [i] viszont „átlátszó" a szabály számára, tehát szabad utat enged a mély hangrendnek. Rajta kívül így viselkedik az [e], az [é] és az [í] is: *dzsungel* + *ban*; *klarinét* + *tal*; *agresszív* + *an*. Ez volt jellemző a régebbi magyar nyelvre, ma azonban a semleges magánhangzó öntudatra ébredt, és egyre többször hasonítja magához a toldalékot: *dzsungelben*, *klarinéttel*, *agresszíven*. A mély hangrendű alakok még mindig számfölényben vannak, de ennek az aránya toldalékonként más és más (az internet szerint, a különbségek növekvő mértékében): *Haitiban* (343 000) ↔ *Haitiben* (244 000); *Haitiba* (16 200) ↔ *Haitibe* (6860); *Haitiból* (124 000) ↔ *Haitiből* (5030). Nem világos (de ha az olvasónak igen, mielőbb avasson be), hogy ennek mi köze van az adott rag jelentéséhez. Ha az országban járok, akkor az összes (ez esetben 587 000) ragos formának az 58%-a lesz mély hangrendű, ha viszont odamegyek, akkor már a 70%-a, míg ha eljövök onnan, akkor a 96%-a. Ugyan miért?!

Most nézzük meg ezt a statisztikát a külviszonyragokkal! A *Haitin* esetében nincs mit összehasonlítanunk, mivel az alapszó utolsó magánhangzója fölöslegessé teszi a kötőhangot (vö. *Tajvanon*). Egyébként ez az alak 282 000-szer fordul elő, a jelentésben neki megfelelő *Haitiben*-t kissé megelőzve. Viszont a *Haitira* (29 300) ↔ *Haitire* (40 600); *Haitiról* (15 200) ↔ *Haitiről* (26 900) pontosan a fordítottja az előző eredménynek! Nem egyebet tapasztaltunk, mint azt, hogy a *Haiti* országként inkább mély, szigetként azonban inkább magas hangrendű. Azért nem árt az óvatosság. Akkor mehetnénk biztosra, ha előbb egyenként átolvasnánk ezt a sok ezer szövegkörnyezetet, és kiszűrnénk mindent, ami nem helyviszony (pl. *Beleszerettem Haitibe*; *Alig tudunk valamit Haitiról* stb.). És ha a sziget-olvasat még így is a magas ragokat vonzaná, akkor magyarázatul megkockáztathatnánk, hogy ezt a beszélő tudatában lappangó, de ki nem mondott *sziget* mint magas hangrendű szó okozza. Végül pedig azt, hogy egyazon tudósításban *Haitiba* és *Haitibe* is olvasható, talán a változatos hangzás igénye idézi elő.

Hát valahogy így agyal a nyelvész a tragikus hírek hallatán, és bár azon bosszankodik, hogy a fenti kérdésekre alig talált választ, szívből kívánja a földrengés túlélőinek, hogy nekik is ez legyen a legnagyobb gondjuk.

29. NÉMA BETŰNEK ANYJA SEM…

A betűk feladata az, hogy rögzítsék egy nyelv hangjait. A két elemkészlet tagjai között nincs mindig egyértelmű megfelelés, mert ugyanaz a hang többféleképpen is lejegyezhető, pl. angol [k]: *cat* 'macska', *key* 'kulcs', *chemist* 'vegyész'. Ugyanakkor egy betűnek több hangértéke is lehet, pl. német ⟨s⟩: *Liste* [sz] 'lista', *so* [z] 'így', *Spiel* [s] 'játék'. De van olyan írásjegy is, amelynek egyetlen hang sem felel meg. Ezt hívják úgy, hogy *néma betű*.

A mesterséges nyelvek kivételével minden írásrendszerben fellelhetők a néma betűk. A különbség csak annyi, hogy néhol a helyesírás korszerűsítése nyomán megszűnnek, máshol meg a hagyományőrzés jegyében évszázadokig fennmaradnak. Az utóbbi szemlélet közismert megnyilvánulásai a francia *Cannes*, *Bizet* és *Gerbeaud*, valamint az angol *autumn* 'ősz', *knife* 'kés', *psychology* 'pszichológia'. A francia szóvégi mássalhangzóbetűk nagy többsége néma, bár a *Saint-Säens* utolsó eleme [sz]. Ezzel szemben az angol szavak írásképére kevésbé lehet hagyatkozni a helyes kiejtés megállapításakor. Vannak szabályok (pl. a szóvégi ⟨mb⟩ kiejtése csak [m]), de számos „hallgatag" betűt egyenként kell bebiflázni: *answer* 'válasz', *Christmas* 'karácsony', *island* 'sziget'.

Az ismertebb újlatin nyelvekben – a román kivételével – közös a [h] hang hiánya, ezért a ⟨h⟩ mindig néma. E betű megtartása tehát csak tisztelgés a latin alapnyelv előtt, noha korántsem teljes következetességgel. A latin *hospitalis* 'vendégház' mai 'kórház' jelentésű származékai közül a francia *hôpital*, illetve a katalán, portugál és spanyol *hospital* még őrzi a [h] emlékét, az olasz *ospedale* már nem.

Különleges még a francia *hehezetes h*. A hehezet (vagy latinosan *aspirálás*) egy rövid h-szerű elem, amely például az angol hangsúlyos szótagok elején található [k], [p] és [t] után szólal meg: *king* 'király', *port* 'kikötő', *tea* 'tea'. A francia *hehezetes h* nem erre az angolos „lihegésre", hanem egy ófrancia zöngétlen réshangra utal, amely a gégében képződött. Mára ez kiveszett a nyelvből, de olyan erős nyomot hagyott maga után, hogy bizonyos szavak élén meggátolja az előző szó végén álló, egyébként néma mássalhangzó átkötését, illetőleg a záró magánhangzó kiesését. Például: *les livres* [lé livr] 'a könyvek', *les horloges* [lézorlozs] 'az órák' ↔ *les hot-dogs* [lé otdoksz] 'a hot dogok'; *la table* [lá tábl] 'az asztal', *l'héroïne* [léroin] 'a hősnő' ↔ *la hotte* [lá ot] 'a puttony'.

Ez mind szép, de végső soron mi hasznuk van a néma betűknek? Leginkább az, hogy segítenek egyes dolgokat megkülönböztetni egymástól. A franciánál maradva, a szóvégi ⟨e⟩ azt jelzi, hogy az utolsó mássalhangzó az ő jóvoltából megszólal, mert nélküle az is néma lenne. A *zöld* megfelelője hímnemben *vert* [ver], nőnemben *verte* [vert]. Az angol írásban is fontos az ⟨e⟩. Ha ő zár le valamit, akkor megváltoztatja az előtte lévő magánhangzóbetű hangértékét, pl. *bit* [bit] 'darab' ~ *bite* [bájt] 'harapás'; *can* [ken] 'konzerv' ~ *cane* [kéjn] 'nád'; *cub* [káb] 'kölyök' ~ *cube* [kjúb] 'kocka'.

A spanyolban a ⟨h⟩ – a hagyományápoláson kívül – arra szolgál, hogy az azonos hangzású szavak írásban eltérőek legyenek: *aya* 'nevelőnő' ~ *haya* 'bükkfa'; *echo* 'hajítok' ~ *hecho* 'tény'; *ola* 'hullám' ~ *hola* 'szia'. A szándék nemes, de az eredmény csekély, mert a jelentés annyira eltérő mindegyik párnál, hogy a félreértés teljesen kizárható. Az viszont megnehezíti a helyesírást, hogy a ⟨h⟩ ma már olyan szavak elején is megjelenik (pl. *hueso* 'csont'), amelyeknek sem a latin eredetijük (*ossum*), sem a képzett alakjaik (*óseo* 'csontos', *osificarse* 'megcsontosodik') nem tartalmazzák ezt a betűt. Hogy a *csont* nem **ueso*, annak a középkori spanyol írnokok „⟨h⟩-kultusza" lehet az oka. Ízlések és pofonok. De ennyire?

A néma betűk „hangosan" kezdik pályafutásukat, majd valami miatt elhallgatnak. Az egykori latin *amare* 'szeret' ⟨r⟩-je a katalánban meg se pisszen (*amar* [ámá]), mert ebben a nyelvben nem állhat [r] a szavak végén. A magyarban a mássalhangzó előtti ⟨n⟩ adja egyre több jelét a némasági fogadalomnak. Az [n] ugyanis a fesztelen és a gondozott beszédben is hasonul a következő hangzóhoz (*ajánl* = [ajáll]), vagy akár kiesik: a *színház* szokásos ejtése [szĩház], orrhangú [í]-vel (lásd még *önrész*, *vénség*).

Felmerülhet a kérdés, hogy az okafogyott betűket nem volna-e egyszerűbb száműzni. Ez elvileg megoldható lenne, csak gyakorlatilag nem. Egyrészről nehéz lenne eldönteni, hogy az „elnémításban" kinek a kiejtése mérvadó. A *röntgen* egységesen [röngen], míg a *legyintget*, amelyben ugyanaz a három mássalhangzó torlódik, hol [legyintget], hol [legyinget]. De mitől függ ez? Származási helytől, társadalmi rétegtől vagy beszédhelyzettől? Ki tudja? Másrészről a *rankór* írásmód (← *rangkór*) ellentétes lenne az *értelemtükrözés elvé*vel.

Egyébként a magyarban nincsenek néma betűk, pontosabban a nyelvtani hagyomány szerint kilenc esetben (*céh*, *cseh*, *düh*, *Enéh*, *juh*, *méh*, *oláh*, *pléh*, *rüh*) a szóvégi ⟨h⟩ minősül annak. Hogy ez valóban így van-e, azt csak kísérlettel (pl. különböző szövegkörnyezetekben történő felolvastatással) lehetne megállapítani, mert ezek a főnevek – talán a *cseh* és a *méh* kivételével – magukban igen ritkák. Toldalékolva többször előfordulnak, de az ilyen alakok vizsgálatából is ki kellene zárni azokat, amelyekben a *h* szótagkezdő helyzetbe kerül, mert ott mindig megszólal: *dü-hös*, *ju-hász*, *o-lá-hok*. Komoly eredményre az olyan szóösszetételek vezethetnének, amelyeknek az utótagjuk magánhangzóval kezdődik, mert elképzelhető, hogy a szótagolás egyes esetekben „szóra bírja" az állítólagos néma ⟨h⟩-t. A *Csehország* talán mindenkinél [cseország], nem *[csehország], de már a *juhakol* és a *rühatka* esetében nagyon valószínű a [juhakol] és a [rühatka] ejtésmód.

A *méh* viszont ma szótőként is általában [méh], akár 'rovar', akár 'nemi szerv', akár 'Melléktermék- és Hulladékértékesítő Vállalat'. Mintha bűnösnek tartaná a fenti nyolc társát emiatt az újlatinos „hangtalankodósdi" miatt, s ezért a Babits Mihály által szinkronizált Jónás prófétával így szólna: „Vétkesek közt cinkos, aki néma."

30. ANALÓGIA ÉS ANOMÁLIA

Az ókori görögök, akikről lépten-nyomon az derül ki, hogy már ők is ez meg az, észrevették, hogy a nyelv hol szabályos, hol rendhagyó. Ez a két tulajdonság elválaszthatatlan egymástól, és ezt az antik bölcselők is tudták, de hát az ember már csak olyan, hogy inkább vitázik, mint az egyetértést keresi. Platón (Kr. e. 428–348) és tanítványa, Arisztotelész (Kr. e. 384–322) azt bizonygatta, hogy a nyelvet főleg az *analógia*, azaz a szó eredeti jelentése szerint arányosság, avagy (mai értelemben) hasonlóság jellemzi. Úgy látták, hogy (magyar példával szemléltetve) a *barna* melléknév és az abból képzett *barnul* ige éppúgy viszonyul egymáshoz, mint a *sárga* és a *sárgul*, és ebben a logikai A:B = C:B képletet vélték felismerni.

Ezzel szemben a sztoikus iskola (Kr. e. III. század eleje) amellett kardoskodott, hogy a nyelv csupa *anomália*, azaz rendellenesség. Ha ugyanis más színneveket veszünk, akkor az 'x színűvé válik' nem fejezhető ki az *-ul/-ül* toldalékkal: *kékül*, *szürkül* ↔ **vörösül*, **pirosul* (ez egyszer nézzük el Kisfaludy Károlynak a „Hősvértől pirosult gyásztér" sor második szavát). Mondhatnánk, hogy az 'x színű lesz' képzője az *-odik/-edik/-ödik* (vö. *fehéredik*, *feketedik*), de így meg a *kékül* és a *szürkül* fog kilógni a sorból. És a *narancssárga* képzett alakja? Nem **narancssárgul*, nem **narancssárgodik*, nem **narancsodik*, sőt nem is **narancsul*, hanem *narancssárga lesz* vagy *narancssárgává válik*.

A nyelvben tehát analógia mindaz, ami szabályos, egyezményes és rendezett, míg az anomália rendhagyó, egyéni és zavaros. A jelek és a ragok megmutatják a velük kiegészült szótövek azonosságát, azaz analógiát okoznak: *váru<u>nk</u>* ~ *vártu<u>nk</u>* ~ *várná<u>nk</u>*; *öt<u>ig</u>* ~ *hat<u>ig</u>* ~ *hét<u>ig</u>*; *áru<u>k</u>* ~ *gyalu<u>k</u>* ~ *kapu<u>k</u>*. A képzőkre ez már kevésbé igaz, mert bár a *szép* ~ *szép<u>ít</u>*, *rövid* ~ *rövid<u>ít</u>* és a *fiatal* ~ *fiatal<u>ít</u>* szabályos, nem mindegyik melléknév veheti fel az *-ít* képzőt, pl. **karcsúít*, **kedvesít*, **kicsiít*. Ez a *szépít*, *rövidít* és *fiatalít* analógiájához képest önmagában anomália, de abban még inkább, hogy mindhárom megcsillagozott szó esetében más eszköz pótolja az egyszerű „melléknévi tő + *-ít*" hiányát: a *karcsú*nál egy betoldott *-s-* (*karcsú<u>s</u>ít*), a *kedves*nél a körülírás (*kedvessé tesz*), a *kicsi*nél egy másik, bár rokon értelmű szó (*kicsinyít*). Az *-ít* nemcsak alap-, hanem középfokú tőhöz is hozzájárulhat, de ez további anomáliákat idéz elő. Egyrészt a *hosszít* ~ *hosszabbít*, a *javít* ~ *jobbít* és a *szépít* ~ *szebbít* nem ugyanazt jelentik. Másrészt nem minden középfok alkalmas erre a képzésre, hiszen nincs **fiatalabbít*, **rövidebbít* és **savanyúbbít*. Harmadrészt az *olcsóbbít* mellett már létezik *olcsósít* és *olcsít* is.

Ámde legyünk erősek: az *olcsít* valójában analógia. Valószínűleg a *drágít* mintájára született, méghozzá nemcsak a szóvégi magánhangzó (*olcs<u>ó</u>* ~ *drág<u>a</u>*), hanem talán a szoros jelentéskapcsolat miatt is. Ebből pedig az következik, hogy ami egy szempontból anomália, az más szempontból analógia. A *Špejbl és Hurvínek* című csehszlovák bábfilmsorozat ifjabbik hőse [hurvi<u>ny</u>ek] formában ismert Magyarországon, pedig az eredeti kiejtés [hurvi<u>n</u>ek]. Ez anomália a csehhez és a szlovákhoz

képest, ám az oroszhoz viszonyítva analógia! De hogy jön ide ez a nyelv? Úgy, hogy 1949-től kezdve ezt tanították kötelezően a magyar iskolákban, ezért a többség azt hitte, hogy egy szláv nyelvben nem lehet [ne], csak [nye], pl. *нет* [nyet] 'nem', pedig a *fonetika* oroszul is [fánétyika].

Az ilyesmire könnyű ráfogni, hogy egyszerű tévedés, amelyet művelődéssel lehetséges helyesbíteni. De akkor mit szóljunk ahhoz, hogy az *Einstein* magyarul mindig [ejnstejn], nem *[ájnstájn], a 'bordélyház' nem *[kuplerej], hanem [kupleráj], viszont az 'éléskamra' [spejz] és [spájz] is? Mindhárom német szó az *-ei-* kapcsolatot tartalmazza, csakhogy ennek a kiejtése Németországban [áj], Ausztriában meg [ej]. A magyar beszélők ez utóbbi változattal kerültek 400 éves kapcsolatba, de a tökéletes analógia kialakulásához ennyi idő sem elég. Az [áj] és az [ej] máig vívja párharcát, még a *nylon* esetében is, pedig az nem német, hanem telivér angol szó!

Az ember szívesen von párhuzamot a különböző dolgok között, hogy rendet teremtsen a valóság látszólagos zűrzavarában. Az analógia egyetemes tulajdonsága a gondolkodásnak, de a nyelvben sokszor anomáliaként nyilvánul meg. A *beköltözhető ház*, a *kereshető adatbázis* és a *táncolható zene* például egy új analógia termékei, hiszen a *-ható/-hető* képzőt eredetileg kizárólag tárgyas igék vették fel (pl. *ehető*). *Beköltözni* viszont nem lehet valamit, *keresni* csak az adatot lehet, az adatbázist nem, ahogy *táncolni* sem a zenét szokás, hanem pl. salsát. Hogy a *-ható/-hető* bármilyen vonzatú igéből képezhet melléknevet, az anomália a tárgyas igékre korlátozódó régi használatához képest, de minél több ilyen alakulat fog keletkezni, annál inkább lesz analógiás.

De hogyan okoz zavart az analógia? Oly módon, hogy a művelt nyelvváltozat, amelyet főleg az oktatás, a jog, az újságírás stb. gondoz és tart vissza a spontán változástól, már-már az anomáliák táptalaja; olyannyira, hogy ki is veti magából a műveletlen nyelvváltozat és a népnyelv „analógiás magvait". A középfok jele a *-bb*, a szabálytalan *régebbi* mégis sokkalta gyakoribb, mint a *régibb*. *Oda ~ odább*, de a köznyelv az *odébb* alakkal él. Bár *a telefon nem elérhető* teljesen analóg azzal, hogy *a telefon nem volt/lesz/lenne/lett volna elérhető*, az 50-es és idősebb beszélők még kitartanak *a telefon nem érhető el* mellett.

Hogy az analógia hol és mikor tudja megszüntetni az anomáliát, arra nehéz válaszolni. Egyre több fiataltól hallani a *megsirat* szót 'sírásra ingerel' értelemben. Ha felnőtt korukra ezt terjesztik el, akkor a *megríkat* anomáliája feledésbe fog merülni. Ugyanakkor a nem kevésbé rendellenes *több* „nyugodtan alhat", mert senki sem kísérletezik a **sokabb* használatával.

Az *analógia* és az *anomália* szó úgy hangzik, mint két trópusi betegség. De nem azok, hanem két ellentétes, bár egymásra utalt és egyensúlyra törekvő erő, afféle nyelvi jin és jang, avagy – ahogy néha analógiásan mondják – *jing és jang*.

31. SZEDTE-VETTE, TEREMTETTE!

A beszélők alig tudnak valamit az anyanyelvük szerkezetéről, de számos felszíni jelenségét ismerik. A magyarban ilyen az, hogy a hangsúly az első szótagra esik; hogy a *szerelem* meg a *szeretet* két külön szó, bezzeg más nyelvekben csak egy (ezt mindig hozzá kell tenni enyhe lesajnálással); és hogy a magyar mekeg. Az első állítás majdnem teljesen igaz, a második csak félig. Hát a harmadik?

Az [e] egy ártatlan, hétköznapi hang. Elöl képzett, mint az [ö], ajakréses, mint az [i], alsó nyelvállású, mint az [a], és rövid, mint az [o]. Igencsak különféle nyelvekben bukkan föl (albán, cseh, grúz, izlandi, katalán, vietnami), és a magyarul tanuló külföldiek is elég hamar elsajátítják, azaz a könnyebb hangok egyike. Csakhogy ezt az erényét ellensúlyozza az, hogy a magyarban túl sokszor fordul elő. Hogyhogy „túl sokszor”? Fogalmazzunk szabatosabban!

Fent négy szempontból is jellemeztük az [e] képzését, és ez azt a benyomást keltheti, hogy pontos a leírásunk. Pedig a nyelvi valóság az, hogy ahány beszélő, szinte annyi [e] van. A *gyerek* pl. Budapesten [gyerek], a Dél-Alföldön [gyerök], a Nyugat-Dunántúlon (az angol *cat* ’macska’ magánhangzójával) [gyærek], ill. lakóhelytől függetlenül (az alább tárgyalt zárt [ë]-vel) [gyerëk]. De még ez a felosztás is durva, mert a költözés, az ingázás vagy az eltérő nyelvjárású emberek házasságkötése, sőt a különböző beszédhelyzetek mind befolyásolják az [e] megvalósulását. Legföljebb az itt felsorolt ejtésváltozatok gyakoriságát vizsgálhatnánk, de azt is inkább műszeresen, mert a fülünk becsaphat. Mivel sem az olvasónál, sem nálam nincs hangelemző berendezés, most beszédminták helyett kivételesen egy írásművet fogunk ízekre szedni.

Ha a *János vitéz*t bemásoljuk a szövegszerkesztőbe, a számítógép statisztikája több érdekes adattal szolgál. A vers terjedelme szóközök nélkül 48 472 betű. A magánhangzók száma 17 758. Megoszlásuk csökkenő sorrendben az alábbi:

e – 4712	a – 3994	o – 1998	á – 1879	i – 1680	é – 1360	ö – 532
u – 473	ó – 341	ő – 286	ü – 179	í – 156	ú – 102	ű – 66

A fenti számok kissé torzítanak, mivel nem a mai helyesírást tükrözik, hanem egy olyan mű írásmódját, amely a „szűrös-gubás embereknek” szólt: *szivem*, *ugy*, *könynyü*, *roszúl*, *letelepűlt*, *álmábul*, *alattok*, *fejöket*. Ez azonban mellékes, hiszen most csak a „mekegés” érdekes, az pedig tisztán látszik, hogy a pálmát az ⟨e⟩ betű, azaz végső soron az [e] hang viszi el. Az aránya 9,72% az összes betűhöz képest, és 26,53% a magánhangzókhoz viszonyítva, vagyis hozzávetőleg minden negyedik magánhangzó [e]. A vizsgált mű 1480 sorból áll, így egy-egy sorra átlagban 3,18 jut belőle: némelyikben hat [e] akad („Ne hagyd, hogy szeretőd halálra epedjen”), másokban egy sem („Hátad mögött van már a dühös boszorkány”).

Vajon honnan származik ez a nagy halom [e]? Erre szintén a statisztika tud válaszolni. A vers első száz [e] hangját 34,5 sor tartalmazza. Ez elég sok ahhoz, hogy

ismétlődésekbe botoljunk. A *de* és a *szőke* például 2-szer, a *nem* és az *egy* 3-szor mosolyog ránk. Ha ezeket csak egyszer számoljuk, akkor 84 [e]-vel van dolgunk. Ebből 37 található szótőben (*szerelem*, *mert*, *te*, *meg*, *igen* stb.), 17 toldalékban (*sütnie*, *tüze*, *fűben*, *térdecskéje*, *örömest* stb.), 30 pedig olyan [e]-tövű szóalakokban, amelyek egy *-e-* toldalékkal vagy kötőhangzóval bővülnek ki (*melege*, *szemei*, *keblére*, *ezen*, *öleljelek* stb.).

Ha még árnyaltabb képet akarunk kapni az [e]-ről, nincs szükség az utolsó csoportra. Ezúttal ugyanis nem szavakat, hanem egy hangot vizsgálunk. A *melege* két strigulát jelent az első csoportban (*meleg-*), és egyet a másodikban (*-e*); *öleljelek*: egy pont a tövek csapatának (*ölel-*), és kettő a toldalékokénak (*-jelek*). Talán véletlen, de így arra jutunk, hogy a vegyes csoport pontosan megfelezhető. Így a két halmaz – 15-15 elemmel kiegészülve – 52, ill. 32 tagú lesz. Az [e] előfordulási aránya tehát szótőben 62%, toldalékban 38%. Ha a megvizsgált 100 [e] hangot az említett 34,5 sor 191 szavára vetítjük, az [e] nagyjából minden második szóban megvan.

Mivel bebizonyítottuk, hogy az [e] a leggyakoribb magyar magánhangzó, csupán egy kérdés van hátra: mit kezdjen vele az, aki szeretné változatosabbá tenni a beszéde hangzását? Az [e] helyén olykor [ö] is állhat (*felesleges ~ fölösleges*; *repül ~ röpül*; *seper ~ söpör*), de kevés az ilyen szó. A köznyelvi [ö] egyébként sem sokat hódított el a régies, irodalmi vagy népnyelvi [e]-től: *mögött* (*megett*), *sör* (*ser*), *vörös* (*veres*). Ráadásul a francia jövevényszók [ö]-je egyre inkább [e]: *prömier → premier*; *reneszánsz → reneszánsz*; *Depardieu* [döpárgyő] → [depárgyő]. Sovány vigasz, hogy a ’heverő’ inkább *rökamié*, mint a *Madame Récamier* kiejtéséhez közelebbi *rekamié*. Sajnos, az [ö] nem segítség.

Egy másik megoldás a Kodály által is népszerűsített, ezért sok népdalgyűjteményben ⟨ë⟩-vel jelölt, ún. *zárt e*. Ez nem más, mint egy rövid [é]. Mivel a *János vitéz* létezik [ë]-zős átiratban is, nézzük meg, mire megyünk vele! A fenti 191 szó közül 100 helyett csak 75 olyat találtunk, amelyben [e] van. Példák a 25-ször előforduló [ë]-re: *lë*, *tengër*, *szëmei*, *kislëány*. Vagyis az [e] hangoknak csupán az egynegyede (akarom mondani: *ëgynegyede*) váltható ki. Ennél sokkal nagyobb baj, hogy aki nem kiskorában sajátította el az [ë]-t, annak később nehéz megtanulnia. De ha sikerül is hibátlanul kiejtenie, a hallgató nem feltétlenül ismeri föl az *(ők) kértek* és a *(ti) kértëk* különbségét. Más dolog a hangképzés, és más dolog a hangészlelés, azaz hiába a pontos megformálás, ha a partnerünk szülőföldjén nem járja az [ë]. Ez a módszer is ugrott!

A harmadik lehetőség a más magánhangzót tartalmazó szinonimák használata: *levert ~ szomorú*; *elsettenkedhettetek ~ továbbosonhattatok*. Ha díszbeszédet, színdarabot vagy ódát írunk, akkor ez a mekegés ellenszere (pardon: *gyógyírja*), de a hétköznapi társalgásban nem, és ott amúgy sem zavar senkit. Akit mégis, az vigasztalódjon azzal, hogy amikor a *magyer* szó kettéhasadt, akkor a honfoglaló törzs neve *megyer*, a mekegőnek csúfolt nyelvé viszont *magyar* lett. *Nesze neked, eszperente!*

32. KEDVES ROKON, NE VEDD ZOKON

Ritkán fordul elő, hogy egy nyelvészeti szakkifejezés laikus körökben is elterjed. Ezek egyike a *nyelvcsalád*, amelyet August Schleicher (1821–1868) vezetett be. A német kutató úgy vélte, hogy a nyelvek megszületnek, fejlődnek, érett korba lépnek, azután gyengülni kezdenek, és elpusztulnak. Ez a felfogás mára elavult, mert hamar bebizonyosodott, hogy az emberi nyelv nem élőlény. Megszületik és kihal, de a változása se nem javulás, se nem romlás.

Schleicher az európai nyelveket növénytani rendszerbe foglalta (törzs, osztály, rend stb.), és a rokonnyelveket – a családkutatók ábrájának felhasználásával – egy terebélyes fa egy-egy ágaként szemléltette. Ha két nyelv közt „vérségi kapcsolat", azaz rokonság áll fenn, akkor nyilvánvalóan azonos tőről fakadnak. A fa törzseként lerajzolt „felmenő" neve ebben az elméletben *ősnyelv* lett. Ez az *alapnyelv* néven is emlegetett elődd – írásbeli emlékek híján – általában ismeretlen. Idáig tiszta sor. De akkor miben szorul pontosításra Schleicher?

Ahogy mondani szokás, minden hasonlat sántít, de ez a nyelvcsaládos annyira, hogy kóros lábszárrövidülésben szenved. A család fogalma két szülőt feltételez, de a nyelveknél nem tartunk számon ilyen nemzőpárost. (Az *anyanyelv* más értelemben használatos, és az inkább csak tréfásan használt *apanyelv* is arra utal, hogy valaki nem az anyjától, hanem az apjától sajátította el az első nyelvét.) A „testvérnyelvek" tehát – ha ragaszkodunk a biológiai párhuzamokhoz – szűznemzéssel fogannak meg, sőt nem tojásban vagy elevenen jönnek a világra, hanem a „szingli" szülőnyelv osztódásával. De még ez sem fedi a valóságot: a nyelvi osztódás nem jelent szükségszerűen megszűnést. A „hímnős nemző" az utódaival egyidejűleg tovább élhet. Eközben a leszármazottak más családokkal létesítenek kapcsolatot. Az ember szerzett rokonai (házastárs, sógor stb.) nem kerülnek bele a vérvonalba. A nyelvek viszont annyira össze tudnak keveredni, hogy „az anyjuk sem ismer rájuk". Ennyi elmélet után jöhet a gyakorlat.

Az újlatin nyelvek úgy születtek, hogy a latin sok nyelvjárásra osztódott, majd ezek önállósultak. De honnan vesszük, hogy az immár nagykorú leánynyelvek rokonok? Onnan, hogy több minden közös bennük. Nézzük az alábbi táblázatot!

Latin	Francia	Olasz	Portugál	Román	Spanyol	Jelentés
tres	***trois***	***tre***	***tres***	***trei***	***tres***	'három'
hodie	*aujourd'**hui***	***oggi***	***hoje***	*astăzi*	***hoy***	'ma'
(sic)	*oui*	***sì***	***sim***	*da*	***sí***	'igen'
ire	*aller*	*andare*	***ir***	*duce*	***ir***	'megy'
salve	***salut***	*ciao*	***ola***	*bună*	***hola***	'szia'
liber	*enfant*	*ragazzo*	*criança*	*copil*	*niño*	'gyerek'

A *három* kezdete mindenhol *tr-*, a harmadik eleme *-e-*, csak a franciában *-o-*, de ennyi „hanyagság" még belefér. Az *aujourd'hui* semmire sem emlékeztet, de ha

szétszedjük, akkor az *au* (= *à* + *le*) + *jour* + *de* + *hui* tagokat fedezhetjük föl benne; szó szerint 'mának a napján'. (Íme, a tautológia netovábbja.) Számunkra az *hui* érdekes, mert ő a *hodie* „sarja", de ez a hangzásból nem derül ki. A román *astăzi* kakukktojásnak tűnik, pedig a töve a latin *ista die* 'ezen a napon', amelynek a második eleme ugyanaz, mint a *hodie* szóé (< *hoc die*). Akárhogy is, a 'három' esetében az egyezések száma 6, a 'ma' esetében csak 4,5. Az 'igen' kacifántos, mert latinul főleg *etiam* volt, a *sic* pedig azt jelentette, hogy 'így'. A francia *oui* szintén a *hoc* „ivadéka", a román *da* viszont szláv jövevényszó. Ez kis jóindulattal 3,5 megfelelés; a 'megy' és a 'szia' 2-2 pontot kap; a 'gyerek' egyet se.

Most a jelentésből indultunk ki, de a nyelvhasonlítás fordítva is történhet. Ilyenkor azt vizsgáljuk meg, hogy „a" nyelv „x" hangjának azonos környezetben szabályosan megfelel-e „b" nyelv „y" hangja, és ha igen, akkor a két érintett szó jelentése nagyjából fedi-e egymást. A német szókezdő *z-* (kiejtve: [c]) párja az angol szókezdő *t-*: *zwei* ~ *two* 'kettő', *Zunge* ~ *tongue* 'nyelv'. Ha következetesek vagyunk, akkor olyan egyezésekre lelünk, amelyek elsőre meglepőek: *Zaun* 'kerítés' ~ *town* 'város'. A *Zaun* régen a bekerített területre utalt, márpedig egy (fallal védett középkori) város ilyen. A német szókezdő *t-* megfelelője az angol szókezdő *d-*: *tanzen* ~ *dance* 'táncolni'; *trinken* ~ *drink* 'inni'. A *Tier* 'állat' viszont a *deer* 'szarvas' főnévvel hozható összefüggésbe. Hirtelenjében ez is mellbevágó, de a szarvas is állat, csak épp a neve egy konkrét fajra vonatkozik. A *jelentésszűkülés* pedig egyazon nyelv történetében is bekövetkezhet: az *illat* korábban 'szag' volt, ma 'kellemes szag'.

Ahogy a fenti táblázatból is kitűnt, még az *alapszókészlet* elemei sem mindig illenek össze pontosan, mert az érintett nyelvek különválása után jócskán eltávolodhatnak a közös ősidők állapotától (pl. *aujourd'hui*), vagy idegen szóra cserélődhetnek le (pl. az arab eredetű olasz *ragazzo*). Ez utóbbi jelenséget, a *nyelvi kölcsönzés*t különösen szem előtt kell tartani, mivel sokszor ez világít rá arra, hogy még a szabályos hangmegfelelés sem kivétel nélküli természeti törvény, hanem csak tendencia. A német *erb* angol párja többnyire az *arv*: *Herbst* 'ősz' ~ *harvest* 'betakarítás'; *sterben* 'meghal' ~ *starve* 'éhezik, éhen hal'. Az *Erb* 'örökös' megfelelője az **arv* lenne, de erre nincs adatunk, a tartalmilag vele párosítható *heir* pedig az ófrancia *oir* (végső soron a latin *heres*) kölcsönzése.

Nyelvcsaládot kutatni olyan, mint egy aláaknázott virágmezőn andalogni: „De szép ez az árvácska! Mindjárt le is tép..." – Bumm! Minden véletlen egybeesés (angol *soy* 'szója' ≠ spanyol *soy* 'vagyok') és közös átvétel (horvát *džep* 'zseb' ~ magyar *zseb* < oszmán-török *cep* 'ua.') robbanószerkezet. Ha egyre lépünk rá, az még nem baj, de ha tízre, akkor jobb lapos kúszásban távoznunk a rétről, mielőtt levegőbe repül az elméletünk.

Schleicher családfáját már az „elültetése" után is sokan „ki akarták vágni", mert nem látszik rajta, hogy a szétválás után mi lesz a rokonokkal. Az tényleg nem, de a leszármazásuk annál inkább, hiszen az egész ábra ezt akarja szemléltetni. Mintha – mai hasonlattal – úgy fogalmaznánk, hogy az angol félig új fizimiskát kapott dr. Francia plasztikai sebészetén, de ezzel nem tagadta meg a felmenőit; valójában a (germán) családban maradt.

33. KÖNYÖRGÖM, AKASZTJUK FEL!

A nyelvész elsősorban az ösztönös nyelvhasználattal foglalkozik: mindazzal, amit az emberek szinte gondolkodás nélkül, a gyermekként elsajátított anyanyelvük nem tudatosult szabályai alapján mondanak. Így a kutató számára az írásnál érdekesebb a beszéd, a sajtótájékoztatónál a pletyka, a művelt nyelvváltozatnál pedig a műveletlen, avagy általánosabban: a betanultnál a rögtönzött, a tervezettnél az önkéntelen, valamint a formai szigornál a tartalomközpontúság. Ez a felfogás elvben méltányolható, de a gyakorlatban olykor helytelennek bizonyul. Itt van mindjárt a *Valahol Európában* címül választott, „pedagógiai célzattal" eltorzított szállóigéje. *Könyörgöm*, nem *könyörgök*?!

Ez a szóalak kielégíti a nyelvész minden vágyát, hiszen a filmbeli kisfiú önkéntelenül, rögtönözve és mondandójának a tartalmára figyelve szólalt meg. Azaz mégsem teljesen, mert a formára is volt gondja: ikesen ragozta az iktelen *könyörög* igét, mintha a harmadik személy az **ő könyörgik* lenne. De miért? Talán azért, mert azoktól, akikre hasonlítani akart, az *eszem*, *játszom*, *lakom*, nem pedig az *eszek*, *játszok*, *lakok* formákat hallotta. Így arra jutott, hogy egy tanult ember az alanyi ragozásban is az *-m* toldalékkal él. Akkor viszont micsoda szégyen a *könyörgök*! Mielőtt bárki megszólhatta volna, legyártotta a *könyörgöm* alakot. Vagyis valami helyeset, amit helytelennek vélt, valóban helytelenné tett. E stratégia neve a *hiperkorrekció* vagy *túlhelyesbítés*. (A filológiai pontosság kedvéért: a *könyörgöm* már az 1948-as film előtt is megvolt, Széchenyitől kezdve Mikszáthon, Móriczon, Gárdonyin és Krúdyn át Adyig.)

Aki először mondta ki az *általány* szót, az szintén túllőtt a célon. Biztos arra gondolt, hogy ha az *átaljában* „szépen kimondva" *általában*, akkor az 'átlagdíj' sem lehet *átalány*. Ugyanígy okoskodhattak azok, akik a volt miniszterelnököt *Gyurcsán*ként emlegették. Mivel a köznyelvben *n*-re végződő szavak utolsó hangzója több nyelvjárásban is *-ny* (pl. *szappany*), gyorsan „kijavították" a *Gyurcsány* nevet, nehogy parasztosan beszéljenek. A hiperkorrekció lázában születik az ún. *betűejtés* is, azaz a természetes kiejtés feladása az íráskép hatására. Talán a legismertebb példa Kádár Jánostól származik, akinél a *szocializmus útján* második szava nem [úttyán], hanem a nyögvenyelősen tagolt [út-ján] volt.

Nem szívesen szakítanám félbe az olvasó fölényes kacagását, de a tudományetika arra kötelez, hogy a teljes valóságot mutassam meg. Manapság, amikor sok mindent hallhatunk az eredeti formájában, egyre többször közelítjük az idegen szavakat az átadó nyelvi kiejtésükhöz. A [sékszpír] egy fokkal angolosabb, mint a [sekszpír], de még hány nevet „helyesbíthetünk"? Van-e olyan, hogy „Imádom a balatonfüredi [tegór] sétányt"? Hiszen Rabindranath Tagore nevét bengáli nyelven nagyjából így mondják. Hát olyan, hogy „Két gólt szerzett [kristiánu runáldu]"? Aligha, pedig ez éppen oly könnyű lenne, mint a megszokott [krisztiánó ronáldó].

Máskor nem a nyelvszokást rúgjuk fel, hanem az eredeti nyelv szabályait – szintén a precízség kedvéért. Ebből lesz az angolnak ellentmondó [herli déviccon], és így

„jött világra” az ukrán-orosz kiejtést felturbózó [osztyapenkó] is. Végül megeshet, hogy valaki a néhai II. János Pál pápa családnevének (*Wojtyła*) utolsó előtti elemét a francia *oiseau* ’madár’ vagy az olasz *uomo* ’ember’ elején megszólaló [u]-szerű hanggal ejti ki. Lengyelül ez így is helyes, de a magyarban már – nem lévén ilyen hangja – túl helyes.

Lépjünk eggyel magasabb nyelvi szintre! Az ikes igék sokszor törnek borsot azoknak az orra alá, akik kifogástalanul akarnak beszélni. Közéjük tartozik az *Ég a gyertya, ég* kezdetű gyermekdal szerzője is, aki (hihetőleg rímkényszerből) a *leguggoljék* szóalakkal örvendeztette meg az utókort a *leguggoljon* felszólító módjaként (mintha létezne **guggolik*). Gimnáziumi magyartanárnőnk mindig ránk szólt, ha azt hallotta: *elveszik*. „Elvész” – vágott ingerülten a szavunkba, bármilyen okosakat mondtunk. Meg is lett a következménye: a fél osztály áttért az *elvészni* használatára.

Hasonló okokra vezethetők vissza a következő hiperkorrekciók is: *iskolában járok*; *a dohányzás járatainkon nem megengedett* (vö. *nincs megengedve*); *Javaslom, hogy tartjunk egy kis szünetet* (vö. *tartsunk*). Ezek mind egy-egy *megbélyegzett forma* elkerülésére vannak hivatva: *iskolába tanulok*; *el van menve*; *megtartsa a szünetet*. Ugyancsak a magyarórákról derenghet sokaknak, hogy az „*amely* jobb, mint az *ami*”. Ez eleve fél- (vagy inkább negyed) igazság, ráadásul az érettségi után senkinek sincs kedve nyelvtanozni. Így aztán a helyesség szándéka megteremti a következőket: *nem tőle való a gyerek, amely heteken belül megszületik* (vö. *aki*); *eljött, amelynek örültem* (vö. *aminek*).

A hiperkorrekt helyesírás gyöngyszemei a *Horváthország*, az *Európai Uniós forrás* (vö. *európai uniós*), a *csevely* (vö. *csevej*), valamint a *Korm. rendelet*. A magyar végrehajtó hatalom még a Teremtőnél is nagyobb úr! Ha nem az lenne (meg persze ha tudná, hogy egy kéttagú szóösszetétel az akadémiai szabályzat alapján egybeírandó), akkor – az *istentisztelet* mintájára – a kisbetűs *kormányrendelet* alakkal is beérné.

A túlhelyesbítés két jelenséggel rokonítható, amely a jót (merő jó szándékból) elrontja. Az egyik a *népetimológia* (pl. *GEM kapocs* → *gémkapocs*), a másik a paródia (pl. *Köcskömét*, holott a várost a legékesebben *ö*-ző dél-alföldi beszélő is *Kecskemét*nek hívja). De tényleg „romlást” hoznak-e az ilyesmik? Csöppet sem. Az utánzás szándékosan túloz, és ezt mindenki tudja is. A naiv szóértelmesítés eredménye viszont sokszor a köznyelvben is meggyökerezik. A *pufajka* helyett az orosztanár sem mond *fufajká*t, pedig a szó eredetileg így van (*фуфайка*). Ilyen a már-már sztenderd *könyörgöm* és *csevely*, sőt a *Miskolc* is, mert egyszer valaki úgy érezhette, hogy a *Miskóc* név olyan, mint a *nyóc*, azaz *nyolc*, és „pótolta” az [l]-t.

„Nahát, nem is beszélek olyan hibásan! De boldog vagyok!” – kiálthatná az olvasó. „Hála a hiperkorrekciónak – válaszolnám. Anélkül máig is csak *bódog* lenne.”

34. BALLAG MÁR A MÉDIÁK…

„Ne mondjuk azt, hogy *médiák*, mert az olyan, mintha azt mondanánk, hogy *rádiókok* vagy *tévékek*" – hadarta az ifjú műsorvezető, kis híján kuncogva a két (saját?) szóleleményen. Mint kifejtette, a *médiák* azért helytelen, mert a magyar szó forrása, a latin *media* eleve a *medium* 'közeg' többes száma. Ez a vélemény, ill. tanács már annyiszor megfogalmazódott írásban és szóban, hogy az ember hajlamos készpénznek venni, és reszketve magába szállni: „Úristen! Ugye, én még sosem hibáztam el?" A *media* latinul csakugyan többes szám, de ettől még a *médiák* nyelvészetileg nem átkozandó ki, sőt…

**Rádiókok* és **tévékek* tényleg nincs. Aki így képezi a többes számot (nem alkalmi nyelvbotlásként, és más szavakban is), az orvosi kezelésre szorul. Ez nem szellemeskedés, hanem a szomorú valóság: egyes betegségek és sérülések az ún. *Broca-terület*et károsítják, azt a homloklebenyi beszédközpontot, amelyet Paul Broca (1824–1880) francia orvos fedezett fel. A műsorvezetőnek esze ágában sem volt ilyen ízléstelenül tréfálkozni, csak szándékosan túlzott. Régi retorikai fogás ez, de észérvnek ezúttal csapnivaló. Egy szellemileg ép felnőtt anyanyelvi beszélő soha nem mond olyat, hogy **rádiókok* és **tévékek*. (A kétéves gyerekek meg a magyarul tanuló külföldiek más lapra tartoznak.)

Ha most a fölöslegességgel érvelünk, akkor megint zsákutcába jutunk. A magyarban szép számmal vannak olyan jövevényszavak, amelyeket az átadó nyelvi többes szám ellenére plusz *-k* told meg: ógörög *orgiák*, latin *genitáliák*, francia *memoárok*, német *krikszkrakszok*, angol *kokszok*, spanyol *kortesek*, olasz *graffitik*. Ezek azért léteznek, mert a magyar beszélő nem is találkozott az egyes számú alakjukkal; akár véletlenül, mint az *orgion* 'Bacchus isten titkos éjszakai ünneplése', a *genitale* 'nemi szerv', a *coke* 'szénből előállított tüzelőanyag' és a *graffito* 'falba karcolt írás' esetében, akár azért nem, mert az átadó nyelvben is csak többes számuk volt. Ez a *plurale tantum* nevű jelenség sok nyelvben él: magyar *üzelmek*, orosz *деньги* 'pénz', holland *hersenen* 'agy'. Így lett *krikszkraksz* az alnémet *kribben* 'firkál' és *krabben* 'kapar' igékből. Sajátos, hogy az ilyen szavaknak olykor van egyes számú alakjuk is, csak más jelentéssel: *mémoires* 'emlékirat' ↔ *mémoire* 'beadvány', 'szakdolgozat'; *Cortes* 'országgyűlés' ↔ *corte* '(királyi/pápai) udvar'.

A harmadik ok, amiért az átvevő nyelv megismétel egy átadó nyelvi elemet, a jelentés. Az ún. *anyagnevek* egyik közös jellemzője az egyes számú használat. Akármennyire sok van belőlük, a homok, a levegő és a zsír akkor is csak *homok*, *levegő* és *zsír* lehet. Ha viszont ezek a szavak mennyiség helyett fajtát jelölnek, akkor elviselik a többes számot: *murvás homokok*, *ipari levegők*, *nyomástűrő zsírok*. Az olasz éttermekben ezért ehetők *makarónik*, *rigatonik*, *spagettik* stb. De a jelentésváltozás okozza a duplázást az olyan szavakban is, mint a *noteszek* és az *operák*. Az angol-francia *notes* annyi, mint 'jegyzetek'. A *jegyzetfüzet* angolul *notebook*, franciául *carnet*. Az *opera* latinul valóban az *opus* 'mű' többes száma, ám a 'dalmű' jelentést

csak az olaszban vette fel, ráadásul egy újabb plurale tantum, a latin *opera* 'fáradság' alapján. Mivel tehát a *notesz* immár magyar, az *opera* pedig olasz, ill. *nemzetközi szó*, tudományos értelemben nem helyteleníthető az eredeti többes szám magyar nyelvi megismétlése.

De hátra van még a legfontosabb kérdés: a *média*. Először is, szögezzük le, hogy ez a szó magyarul egyes szám. Ezt onnan tudjuk, hogy állhat számnév után (*A nyár folyamán hat média vádolta korrupcióval*. ↔ **hat médiák*), lehet szóösszetételi előtag (*médiatörvény* ↔ **médiáktörvény*), ill. a vele egyeztetett jelző és állítmány egyes számú (*ez a média* ↔ **ezek a média*; *A média hazudik/hazug* ↔ **hazudnak/hazugok*.). Ha mind a három feltétel teljesül, akkor az adott szó egyes számú – akár saját, akár idegen. Aki így is kitart amellett, hogy a *média* többes szám, és ezért elítéli a *médiák*at, az kezdje saját magán a nemkívánatos formák üldözését: olasz *brigantik* (← *brigante* 'útonálló'), angol *Beatlesek* (← *Beatles*), latin *Alpesek* (← *Alpes* 'Alpok'), francia *zsandárok* (← *gens d'armes* 'fegyveres emberek'). Igen, ezek elavult szavak, de ha már irtó hadjárat indult, akkor hulljon a férgese!

A *média* tehát egyes szám, de egyszerre jelent sajtót, tévét, rádiót és internetet, azaz *gyűjtőnév* (vö. *bútorzat*, *család*, *legénység*). Ha egy iroda új szekrényeket, székeket, asztalokat stb. kap, a vezető azt fogja mondani, hogy *Felújítottuk a bútorzatot*, nem pedig **Felújítottuk a bútorzatokat*. De ha ez ilyen egyszerű, akkor miért van mégis *médiák*? Az okok száma megint a mesebeli három. (1) A magyarban rengeteg az *-ia* végű jövevényszó, amely gond nélkül kerül többes számba: *akadémiák*, *dinasztiák*, *múmiák*, *olimpiák*, *plébániák*, *terápiák* stb. Ezek magukhoz hasonítják a *média* többes számát. (2) *Bútorzatok* is létezik, pl. egy asztalosipari cég kínálatában: *gyógyszertári bútorzatok készítése*. Ha ez jó, akkor az is jó, hogy *európai médiák*! (3) A népnyelvi *Hány családja van?* jelentése 'hány gyermeke van?'. *A török seregek 1526-ban lerohanták Magyarországot = A török sereg 1526-ban lerohanta Magyarországot*. Az egész família, ill. haderő, meg annak egy része is *család*, ill. *sereg*. (E gondolati művelet az ún. *szinekdoché*.) Eszerint a *média* is lehet az összes hírközeg és egyetlen újság.

A gordiuszi csomót sokan a *médiumok*kal vágják el, talán a *gimnázium*, *minisztérium*, *pódium* stb. hatására, ettől viszont mások viszolyognak a 'spiritiszta közvetítő' jelentés miatt. Másrészt a *médium(ok)–média* háborút rég megnyerte az utóbbi. Cégnevekben csak ő fordul elő, sőt az *elit*, *etika*, *kutatás*, *piac*, *szak*, *tőke* stb. szavakkal is szinte kizárólagos a „társulási joga".

A nyelvészet ennyit tud hozzászólni a témához. Meg annyit, hogy a *médiák* használói ne szégyenkezzenek, a *média*-pártiak fogadják el mások nyelvezetét, a *médiumok* kedvelői pedig – a Kohn-vicc poénjával – ne érezzék magukat belgáknak a flamandok és a vallonok között. Akkor se, ha ezzel piszkálják őket a *műsorvezetőkök*.

35. *IDEADOD, LÉCCI?*

„Ideadod, lécci?" „Megvársz, lécci?" „Elviszel, lécci?" Van valami fura ebben a szerkezetben. Talán nem csak én érzem ezt, úgyhogy a kályhától indulva máris tegyük fel a kérdést: mi az a *lécci*?

Kezdetben vala a *légy szíves*, ahol a sors szeszélyéből egy [gy] és egy [sz] sodródott egymás mellé. Az elsőnél rezegnek a hangszalagok, a másodiknál nem. Külön-külön egyiket sem nehezebb képezni, mint a másikat, de a kettő együtt kényelmetlen. Legalábbis erre utal, hogy a magyar nyelv kiküszöböli az ilyen kapcsolatokat. Az [é] után, a rohamosan közelgő [sz] hatására elernyed a két hangszalag, és a zöngés [gy] helyett a zöngétlen [ty] szólal meg. Ez a *zöngésségi hasonulás*.

Az így létrejövő [létyszíves] valójában [létyszives], mivel a melléknév eleve úgy épül be a kifejezésbe, ahogy számtalanszor (ha ugyan nem a leggyakrabban) ejtik: rövid [i]-vel. Az ⟨í⟩ betű csak annyit jelez, hogy a magyar helyesírás az északkeleti nyelvváltozaton alapul, amelyben a *szívem*, *szívek*, *szívet* és a minket érdeklő *szíves* máig is nagyobb valószínűséggel szólal meg [í]-vel, mint más területeken. Ha ezt az olvasó nem hiszi el, akkor kössön magára egy diktafont, majd hallgassa meg egy egész napi beszédét, és ámuljon el a sok rövid [i]-n. Ha a felvételen végig [í]-zik, akkor festi magát – vagy debreceni.

A [létyszives] alakkal jól meglennénk, csakhogy közhelyesen emlegetett „felgyorsult világunk" erre is rányomja a bélyegét. Nem tudni, pontosan hányszor, de az esetek jókora részében elég gyorsan beszélünk ahhoz, hogy a [ty]-t és a [sz]-t [cc]-vé elegyítsük. Ennek az eredménye a [léccives]. Azért nem *[lécives], mert az alapszó belsejében is két mássalhangzó találkozott, és ehhez – tudat alatt – ragaszkodunk. Ez a művelet, az ún. *összeolvadás*, nem kötelező, mint a fentebb vizsgált zöngétlenedés, csak fakultatív. A *légy szíves* mellett sűrűn érvényesül számos hétköznapi kifejezésben (pl. [eccerű], [néccer]), bár ez nemcsak a szavak gyakoriságán múlik, hanem azon is, hogy kihez szólunk, mi a téma, mennyire sietünk, és így tovább. A [léccives] minden kényelmet kielégítene, de „felgyorsult világunkban" túl hosszú, főként azért, mert lépten-nyomon használjuk. Legyen hát *lécci*!

A gyerekek egyfelől hasonlítanak a szüleikre, másfelől utánozzák őket, sőt néha túl is tesznek rajtuk. A *lécci* valahogy így viszonyul a *légy szíves*-hez. A szókezdő *lé-* miatt le sem tagadhatná a felmenőjét, de hát ez csak öröklés. Az már viszont imitálás, hogy a *Légy szíves, segítsetek!* mintájára, amely főleg a fiataloktól hallható, a *lécci* szintén boldogan enged maga mellé többes számú állítmányt: *Lécci, gyertek el!* Már csak azért is, mert a *légy* és a *szíves* egyes számúsága elhamvadt az összeforrás hevében. Ám egy rakoncátlan ifjúnak ez sem elég: „Vér ciki az öregem! Csak ezekkel a dögunalmas 2. személyű igékkel képes kavarni. Hát én nem így fogok élni." És az internetes csevegések tanúsága szerint valóban nem, mert (ahogy ő mondaná) rácuppan a 3. személyre: *Lécci, valaki segítsen!*; *Fiúk írjanak, lécci!* Akkora aduász nem lett, mint az egyszerre tegező és magázó német *bitte* vagy az olasz *per favore*,

mert csak a tegező alakokkal „haverkodik” (nincs **Lécci, írjon!*), de ki tudja, mit hoz a jövő…

Most már górcső alá vehetjük az *Ideadod, lécci?* újszerűségét. A *légy szíves* két tagból áll: egy létigéből (*légy*) és egy melléknévből (*szíves*). Az ilyen szerkezetekre jellemző, hogy a bővítményük egyetlen főnévi igenév: *Jó lenne nyaralni*. *Lusta vagyok tanulni*. *Gyáva volt bevallani*. A mi kérőformulánk ugyanígy viselkedik: *Légy szíves meghallgatni*. Ettől azonban egyre többen ódzkodnak, mert a parancsokra emlékeztet (pl. *A törvény nevében kinyitni!*). Ezért kialakult a *Légy szíves, hallgass meg*. Ebből a szempontból mindegy is, hogy *légy szíves* vagy *lécci*. Mindketten udvariasak, valamint megelőzhetik és követhetik a főmondatot (*Légy szíves/lécci, segíts! = Segíts, légy szíves/lécci!*). A különbség annyi, hogy a *lécci* szlengesebb.

A *Lécci, add ide!* nem egyedüli eszköze a kéréseknek. Ott van még az *Ideadnád?* is. Ennek az a sajátossága, hogy a hanglejtése kérdő ugyan, de nem az a szerepe, hogy a beszélő tudakozódjon, hanem az, hogy valakit rábírjon valamire, éspedig a *légy szíves*-hez hasonlóan úgy, hogy véletlenül se okozzon sértődést. Az *Adod ide?*; *Köpöd ki?*; *Teszed le?* esetében már nyoma sincs a tapintatnak, mert erős indulatot vagy fenyegetést fejeznek ki. Ennél csak az a felszólítás nyersebb, amelyben az igekötő – mintha kijelentést fejezne ki – az ige elé kerül: *Ideadod!*; *Megeszed!*

Az *Ideadod, lécci?* azért szokatlan (egyelőre, aztán majd ötven év múlva meglátjuk), mert a fenti vegyes társaságba beépülve annak minden tagjától „eloroz” valamit: a *Lécci, add ide!* kéréstől a *lécci* szót, az *Ideadnád?* és az *Adod ide?* szerkezettől az eldöntendő kérdések hanglejtését, az *Ideadod!* parancstól a kijelentő módot. A természetben is van ilyen jelenség, többféle néven: a biológiában *hibrid*, a kémiában *keverék*. Mi ezúttal maradjunk a nyelvészeti kifejezésnél: *szerkezetvegyülés*. Ha jobban belegondolunk, a „kívül kérdés, belül felszólítás” miatt az *Ideadnád?* szintén szerkezetvegyülés. Más összefüggésben azért is hívják *közvetett beszédaktus*nak, mert nem egyenesen, hanem mandinerből ér célba az emberi kommunikáció biliárdasztalán.

A *lécci* négy művelet terméke: magánhangzó-rövidülés ([í] → [i]), zöngétlenedés ([gy] → [ty]); összeolvadás ([tysz] → [cc]); szócsonkulás ([léccives] → *lécci*). Ezt az egész lavinát a [gysz] indította el. Ha ő nincs, akkor a *légy szíves* máig is érintetlenül sütkérezhetne a havas hegycsúcsokon a *legyen szíves* mellett, „aki” két dolognak köszönheti a nyugalmát: az *-en-* csoportnak, amely megakadályozza a [gy]-[sz] kölcsönhatást, meg annak, hogy a szórövidítés eredménye csakis két szótagos lehet. Ezért kijelenthetjük, hogy ha ufók szállják meg a Földet, vagy (ami kevésbé valószínű) a politikusok mind elkezdenek igazat mondani, a *legyen szíves* akkor sem lesz soha **lecci* vagy **legyenszi*.

Ilyen fontos, közérdekű dolgokat tud megjósolni a nyelvészet. Hát nem *naccerű*?

36. NINCS ITT HIBA!

„Nyelvész vagy? Akkor vigyázni fogok, nehogy hibázzak!” – mondja zavartan egyik-másik újdonsült ismerősöm a bemutatkozás után. Ilyenkor olyasmit szoktam válaszolni, hogy „Csak nyugodtan!”, vagy „Nem azzal foglalkozom, hogy ki mit tart helyesnek, hanem azzal, hogy ki hogyan beszél.” Ezt a többség elengedi a füle mellett, mert nagyon eltér a közgondolkodástól. Pedig a nyelvész is beszél hibákról, csak nem úgy, mint mások.

Mindenkivel előfordul, hogy újraindít egy szót (*tré tréfa*), megnyújt egy hangot (*éééés*), felcseréli a szavakat (*süti a víz a napot*), megbotlik a nyelve (*györs*), rossz vonzatot használ (*emlékszem neked*), vagy épp téves szóba kezd (*tifi tipikus*). A *megakadásjelenségek* teljesen általánosak, de a nyelvész nem tartja őket igazi hibáknak, mert ha az illetőt megkéri a mondat elismétlésére, akkor minden a helyére kerül: *tréfa*; *és*; *süti a nap a vizet*; *gyors*; *emlékszem rád*; *tipikus*. Sőt, aki a *heherészik*, a *próbababa* és a *szárnyra* szóban sosem képes a második *h*, a középső *ba* és az első *r* kiejtésére, az ugyanúgy tudja a helyes hangalakot, mint bárki más, és a nyelvészt ez a közös háttértudás érdekli.

Szintén nem a nyelv, hanem – ezúttal – a hangképzés fogyatékossága a selypítés, a raccsolás vagy a pöszeség, azaz a *beszédhiba*. Ám itt is igaz: az illető tudja (hiszen jórészt hallja), hogy valamit másként artikulál, mint a többség, és a nyelvésznek újfent ez számít. Vigyázat! Ha a szokatlan ejtésmód nem az egyén, hanem egy egész vidék jellemzője, az nem beszédhiba, hanem tájnyelvi sajátosság, pl. palóc [mádaar] = köznyelvi [madár].

A *helyesírási hibá*nak semmi köze a magyar nyelvtudáshoz, ahogy bántó szándékkal mondani szokás. Az *árbóc*, *kissebb*, *Kórea*, *naív*, *szimfónikus* (vö. *árboc*, *kisebb*, *Korea*, *naiv*, *szimfonikus*) pontosan az ép nyelvérzékre vall, hiszen ezeket mindenki így ejti ki. A nyelvész tehát csak ennyit mondhat: tanulja meg az ilyen indokolatlan alakokat, akinek ezért vagy azért fontos, de ne higgye, hogy úgy kell beszélnie, ahogy ír, pl. az [ö]-zős *Balatonőszöd*, az [á]-zós *Vietnam* és egy igazi csodabogár: az *aszimmetrikus* [asszimetrikus] esetében.

Nézzük most ezt: „Apu, mi az a rigó?” ~ „Az egy melegvérű röpképes gerinces.” Apu válasza nyelvtanilag kifogástalan, de nem felel meg a kérdező nyelvi és szellemi érettségének, vagy általánosabban: a beszédhelyzetnek. Ezt hívják úgy az ókor óta, hogy *stílushiba*. Ide tartozik az udvariatlanság, a káromkodás és az idegen szavak használata is, de mindegyikük csakis az adott körülmények között rossz. *A privatizáció fiskális konfliktusokat generál* egy kormányszóvivőtől illetlenség, mert nem közérthető, de egy pénzügyi tanácskozás elnökétől nem az. Mivel azonban ez a mondat ugyanazokra a szabályokra épül, mint *A magánosítás költségvetési érdekellentéteket szül*, nyelvészszemmel nézve helyes.

Apropó, idegen hatások. Művelt körökben népszerű társasjáték egymás kioktatása a jövevényszavak használatáról. Ilyen az, hogy rossz az *anno 1898-ban*, mert az

anno latinul ’évben’! Szégyentáblán éktelenkedik a [lambordzsíni] is. Az olasz ⟨gh⟩ mindig [g], így hát a *Lamborghini* névben sem lehet más. Ha a nyelvészt ilyenkor döntőbírónak kérik fel, sikítva menekül, mert tudományosan képtelenség igazságot szolgáltatni. Az *anno* eredetileg ’évben’, de ma már a többségnek ’(nagyon) régen’. Ami pedig az autókat illeti, a német ⟨z⟩ mindig [c], szóval a Mercedes Ben[z]…

„Na de az csak helytelen, hogy *család, aki* és *nyilván, hogy fél*?! Az helyesen *család, amely* és *nyilván fél*!” – horkanhat fel a harcias olvasó. A nyelvész nem így látja. Mind a két szerkezet levezethető más szabályokból, ezért nem „magyartalanok”. Hogy ellentmondanak a hagyománynak, és Petőfi le nem írta volna őket? Azt viszont igen, hogy *szerelemrőli beszéd*; Jókai meg azt, hogy *képeket látand*; Zrínyi meg azt, hogy *az török áfium*. Fúj! Az helyesen *szerelemről szóló beszéd*; *képeket fog látni*; *a török ópium*. A viccet félretéve: arról bátran lehet vitázni, hogy a *család, aki* és a *nyilván, hogy fél* illik-e egy prédikációba, egy törvénybe vagy egy beszédbe. De megtagadni őket, mert az 1950-es, ill. az 1970-es évek köznyelvében, nem pedig a XVII. és a XIX. század irodalmában alakultak ki – az már nem tudomány. Amit egy anyanyelvű sokszor használ, az nem hiba, nem is érdem, csak tény.

A nyelvész tehát csupán unalmas szobatudósként leltároz? Dehogy! Harsányan kacag a népszerű médiaszemélyiség *koncepciós tábor* leleményén, azaz a *koncentrációs tábor* és a *koncepciós per* összekeverésén. Azt viszont tagadja, hogy „az ilyen sztárok veszélyeztetik a magyar nyelvet”. Miért? (1) Nincs olyan, hogy „a magyar nyelv”. Több millió beszélő van, akinek a nyelvhasználata valamiben azonos (pl. alanyi és tárgyas ragozás), valamiben nem (pl. *evvel* ~ *ezzel*). (2) Sok szó alapul tévesztésen, mert a hozzá hasonló másik szó elavult, vagy eleve ritka volt. A gyakran kárhoztatott *egyenlőre* azért is lépett az *egyelőre* helyébe, mert talán csak a nyelvtankönyvekben van olyan, hogy *Egyenlőre vágtam a tortát*. (3) Ha a *koncepciós tábor* ugratás (egy celebtől kitelik!), akkor nem nyelvi hiba. (4) Ha nyelvbotlás, akkor sem. (5) Ha az illető így tudja a szó jelentését, akkor egy törpe kisebbség tagja. Ám azok is kevesen vannak, akiknél a *mégpedig* ’nevezetesen’, a *méghozzá* pedig ’ráadásul’. A többség szinonimaként használja őket. (6) A fenti kifejezésre 2005 óta nincs adat, vagyis nem terjed. (7) Ha mégis közkeletűvé válna, az utókor úgy csodálkozna rá a régi „hibára”, mint mi arra, hogy a *gátat szab* voltaképpen a *gátat vet* meg a *határt szab* vegyüléke.

Zárszóként: a nyelvész számára az *aludnák*, a *leragassza* és a *meg-e jött* is szabályos (sőt hangtanilag az *aludnék* a hibás!); ezek a formák régiek, és a használóik következetesen alkalmazzák őket. Ellenzőik azonban a művelt nyelvváltozatot tekintik normának, amelybe azok történetileg nem kerültek be. Ez persze még nem „bűn”, viszont jól mutatja a területi, társadalmi stb. hovatartozást, és így a megbélyegzésre is okot adhat. Tudom, nehéz elfogadni, úgyhogy máris befejezem – *egyenlőre*.

37. *KVADROLÓGIA*

Történt egyszer, hogy DVD-t akartam venni születésnapi ajándékba. Egy órája keresgéltem az üzletben, amikor a következő feliratot láttam meg: „Die Hard kvadrológia". Vásárlóból egy csapásra nyelvésszé változtam át, és lecövekeltem a gondolákat elválasztó keskeny folyosón, hogy tíz ideges ember haladását gátolva örülhessek a felfedezésnek. Igen, kedves olvasó, a magyarul *Drágán add az életed!* címmel vetített sorozat négy részéről van szó. Csakhogy amikor elindultam otthonról, úgy tudtam, hogy a négy önálló részből álló, de tematikusan összefüggő alkotások neve *tetralógia*. Ami reggel biztos ismeret volt, az délutánra elavult?

Hadd kezdjem Ádámtól és Évától (nyugalom: gyorsan eljutunk a *Jelenések könyvé*ig)! A nyelvek sok mindent kölcsönöznek egymástól, de számneveket csak hébe-hóba. Közismert kivétel a kínai eredetű japán számrendszer, de más nyelvek főleg belső keletkezésű szavakat használnak erre a célra. Nem véletlen, hogy a nyelvtörténészek mindig az *alapszókészlet*be sorolják a számneveket (a rokonsági viszonyok, az alapvető ételek, a légköri jelenségek és az egyszerű használati tárgyak nevén kívül). Így van ez a magyarban is: az *egy*, *kettő*, *három* stb. mind uráli örökség, amely háromezer éve dacol az újabb és újabb idegen nyelvi hatásokkal. Ezt mindazoknak érdemes tudatosítaniuk magukban, akik szerint mára úgy elangolosodtunk, hogy csak a kötőszavaink magyarok. Kétségtelenül van olyan, hogy *Kaptam két snowboardot*, de az elképzelhetetlen, hogy **Kaptam two hódeszkát*.

Tő- és sorszámneveket tehát sosem veszünk át senkitől? Ha számolni akarunk, akkor nem, ha viszont azok az átadó nyelvben más szófajok részévé váltak, akkor annál gyakrabban. Vegyük például az 1-et! Az ógörögből származnak a következő *mono-* kezdetű, vagyis az 'egy' jelentéselemet tartalmazó jövevényszavak: *monogram*, *monokli*, *monológ*, *monopólium*, *monoton*. Latin eredetű az *uni-* előtag: *uniformis*, *unikum*, *unió*, *unitárius*, *univerzum*. Ezek közül több az ún. *részfordítás*sal is megmagyarosodott: *egyenruha*, *egyedi*, *egység* stb. Szintén latin a (sokszor egyéb nyelvek által közvetített) sorszámnévi *primus* 'első' tő: *premier*, *prím*, *príma*, *primadonna*, *primőr*. A latin *duo* származékaiban a 2-es rejtőzik: *dualizmus*, *dublőr*, *duett*, *duó*, *dupla*. Más szavakban a *secundus* 'második' bukkan fel: *szekundáns*, *szekunder*, *szekundum*. Különlegesség a szorzószámnévi *bis* 'kétszer': *bicepsz*, *bifokális*, *bigámia*, *bilux* és a mára jócskán megváltozott *piskóta* (< *bis coctum* 'kétszersült'). A 3-nál nagyon hasonló a görög *treis* ~ *tria* és a latin *tres* ~ *tria* tő: *triangulum*, *tricikli*, *trigonometria*, *trió*, *trikolór*. A 4 ugyancsak két forrásból merít: *tetraéder*, *tetralógia* (görög) és *kvartett*, *kvártély* (latin). Ezt látjuk az 5-nél (*pentagon* és *kvintett*) és a 6-nál is (*hexameter* és *szextáns*). A 7 inkább a latin jövevényszavakban tűnik fel: *szeptember*, *szeptim*. A 8 megint szinte azonos a görögben és a latinban: *oktán*, *oktáv*, *oktogon*. A 9 csak a latin kölcsönzésekre jellemző (*nóna*, *november*), a 10 viszont mind a két említett nyelvből átszivárgott: *deka* és *deci* 'tized'.

A nagyobb számok közül már csak elvétve vándorolt át egy-egy a magyarba. Ilyen a *dodekafónia* ’tizenkétfokú zenemű’ (< ógörög *dodeka* ’tizenkettő’), a *tucat* (< latin *duodecim* ’tizenkettő’), a *karantén* (< latin *quadraginta* ’negyven’), a *pünkösd* (< ógörög *pentecosté* ’ötvenedik’) vagy a *centenárium* és a *centi* (< latin *centum* ’száz’). És hogy más nyelvekből is lássunk példákat: az *iker* alapja a török *iki* ’kettő’; a *trojka* szóé az orosz *mpoe* ’hárman’. Azt pedig mindenki tudja, hogy a *csütörtök* és a *péntek* valamely szláv nyelvből hozta magával a ’négy’ és az ’öt’ jelentést. Ahogy láthattuk, néhány ilyen jövevényszóban elhomályosult az eredeti számfogalom. A *kvártély* hallatán nem a *quartus* ’negyedik’, hanem a ’szállás’ jelentés jut eszünkbe, Julius Caesar pedig Kr. e. 46-ban hiába reformálta meg bölcsen a római naptárt, kilencedik, tízedik, tizenegyedik és tizenkettedik hónapként meghagyta benne a ’hét’, ’nyolc’, ’kilenc’ és ’tíz’ jelentésű *szeptember*t, *október*t, *november*t és *december*t. Nyilván ezt diktálta a hagyománytisztelet, de senkinek sem lehetett könnyű megszoknia, hogy akkortól *kilencedik* lett a *hetes*, *tízedik* lett a *nyolcas* stb.

A *kvadrológiá*val más a helyzet. A szó elejének jelentése változatlanul ’négy’, vagyis alkalmas arra, hogy négyrészes műveket jelöljön meg. De az ilyen újítások láttán belénk bújik a kisördög: „Minek kellett kitalálni, ha már ott van a *tetralógia*? És micsoda dolog az, hogy az előtag latin, az utótag meg görög?” Tény, hogy sok (mesterséges) nemzetközi összetétel vagy tisztán görög (pl. *demo+gráfia*, *hetero+gén*, *logo+pédia*), vagy tisztán latin (pl. *aku+punktúra*, *infra+struktúra*, *multi+nacionális*), ill. a művelődéstörténet időrendjében görög és latin (pl. *bio+diverzitás*, *foto+cella*, *tele+vízió*). Ennek azonban az ellenkezője is létezik, sőt ma egyre többször: *akció+komédia*; *akva+szkóp* ’átlátszó fenekű kishajó’; *humanitárius + katasztrófa*; *információ+technológia*; *konzum+idióta*; *mobil+telefon*; *szex+akadémia*; *szociál+demokrata*; *video+téka*. Ilyen a *kvadro+lógia* is.

A *tetralógia* elvesztésétől pedig nem kell félni, mert a Shakespeare-kutatók továbbra is így hívják a *VI. Henrik 1–2*., a *III. Richárd* és a *VIII. Henrik*, másfelől a *II. Richárd*, a *IV. Henrik 1–2*. és az *V. Henrik* című drámákat. A Wagner-féle *Nibelung gyűrűje* szintén nem lett *kvadrológia*. Az lett viszont több négyrészes film (pl. *Halálos fegyver*, *Taxi*, illetve Hannibal Lecter, Indiana Jones, Piedone és Rambo „kalandjai”). Az új szó tehát csak a mozi világában terjed, de még ott is gyakoribb a *tetralógia*. Egyébként a *kvadrológia* az angol *quadrilogy* átvétele, ezért előfordulhat, hogy az ilyen szavakat különösen kedvelő filmiparban idővel ez válik egyeduralkodóvá, míg a *tetralógia* megmarad a négyrészes szépirodalmi és zeneművek nevének.

Ha pedig ennél is nagyobb nyelvi változások következnek be, akkor tíz év múlva már a *Tóra* sem *pentalógia*, hanem *kvintológia* lesz; persze csak 3D-s akció-horror-fantasy mega remake változatban.

38. A DIVAT IGAZÁBÓL ARRÓL SZÓL, HOGY TRENDI

Kevés dolog vált ki olyan indulatokat az emberekből, mint a nyelvi divat. „Agyon tudnám verni, aki ezt mondja" – sziszegte amúgy galamblelkű munkatársam *a telefon nem elérhető* szerkezetről. „Úgy idegesít ez a *lécci*, hogy visítani tudnék tőle" – írta magánlevelében régi ismerősöm, egy nyugdíjas tanárnő. Mindketten művelt, tájékozott, gondolkodó emberek, akik nyilván soha nem gyilkolnának, ill. sikoltoznának mások beszéde miatt. De vajon miért csak a nyelvi jelenségek zavarják őket annyira, hogy szívük szerint felrúgnák a társadalmi együttélés minden szabályát? Ez nem nyelvészeti, hanem főleg lélektani kérdés, ezért kénytelen vagyok botcsinálta pszichológusként válaszolni.

Az elutasítás első oka az, hogy eleinte minden divatszó (pl. *csúsztat*, *exkluzív*, *valahol*) szokatlan. Márpedig amit nem (eléggé) ismerünk, attól ősrégi ösztöneink szerint félünk, vagy legalábbis idegenkedünk. A felháborodást előidézheti az ilyen szavak túlzott ismételgetése is. Csakhogy a túlzás szubjektív kategória. Van, akit a háromszoros ismétlés is bosszant, másnak meg tizedszerre sem tűnik fel. Ráadásul idővel „kihegyeződünk" az ilyen jelenségekre, azaz (tudat alatt) csak ezekre figyelünk, és ez a rossz megfigyelés így rögzül az emlékezetünkben: „Ez az X állandóan azt mondja, hogy *nem igazán*." Pedig X (hadd védjem meg ismeretlenül) sok mást is mond, csak azok fölött könnyedén elsiklottunk. Az agyonverés és a sikítás vágyát gyakran az ún. *asszociatív megbélyegzés* táplálja. Az *üdcsi* (értsd: *üdítő*) nem feltétlenül a *-csi* képző miatt idegesít, hiszen néhanapján a mi szánkat is elhagyja a *Balcsi* (*Balaton*), hanem a beszélő személye miatt. A *-csi* sokak szerint a plázacicák egyik „különös ismertetőjele", ezért az ő életvitelük elutasítása könnyen átcsaphat a nyelvhasználatuk bírálatába. És végül: minél idősebb az ember, annál nehezebben fogadja el az újdonságokat.

Ezek alapján nem csoda, hogy a divatszavakkal kapcsolatban rengeteg olyan hiedelem alakult ki, amelyek nyelvészetileg tévesek. Most nézzünk meg néhányat a cáfolatukkal együtt!

1a. „A divatszavak elburjánzanak, elharapódznak."

1b. Az *elburjánzik* és az *elharapódzik* csupa ártalmas dologra szokott vonatkozni: rákos sejtre, szervezett bűnözésre, hazugságra, bürokráciára stb. Vegyük a *kihívás* szót. Ez valóban terjed a rendszerváltás óta, de miért káros? Ha netán azért, mert a mintaként szolgáló angol *challenge* mögötti szemlélet nem sajátja a magyarnak, akkor ismerjük be, hogy a szó pedigréjével van bajunk, de ne fogjuk rá a divatra!

2a. „A beszélők derűre-borúra, nyakra-főre használják a divatszavakat."

2b. Ez olyasmit jelent, hogy a divatszavak minden beszédhelyzetben előfordulnak: otthon, az utcán, a kórházban, az iskolában, a munkahelyen, a templomban, kiránduláson stb. Talán akad ilyen szó is, de a többségük használata elég jól behatárolható. A *paradigmaváltás* például a közélet, a nyilvános szereplés szava. Megnézném én azt a tévében nyilatkozó közgazdászt, aki a vasárnapi ebéd közben is a szájára veszi!

3a. „Boldog-boldogtalan a divatszavakkal él."

3b. A szavak és kifejezések (köztük a divatjelenségek) nemcsak a fent említett beszédhelyzet, hanem a lakóhely, műveltség, életkor, társadalmi hovatartozás stb. szerint is rétegződnek. Úgy tűnik, hogy az időhatározói *magasságában* (pl. *8 óra magasságában*) közhasználatú, pedig valószínűleg inkább a városi, mint a falusi beszédre jellemző. Aki viszont utálja, az soha nem fogja így mondani, tehát nincs „boldog-boldogtalan".

4a. „A divatszavak eredeti jelentése elkopik, így töltelékké válnak."

4b. A *valahol megértelek* első elemében semmi nem kopott el (hiszen mindenkitől hallani a *valahol a környéken* és hasonló kifejezéseket), hanem kibővült a jelentésköre. Nem mindegy! Töltelékszó pedig bármiből lehet. A mai tizenévesek kedvenc szócskája az *így* („Én meg így nem értettem, hogy így mit akar, és akkor így rákérdeztem, hogy mi baja van."). Az *így* nem azért jutott erre a sorsra, mert mindenki agyonhasználta, hanem fordítva: a tiniknek valami miatt megtetszett, és ezért tették meg divatszónak.

5a. „Jelentésük parttalanul kitágul."

5b. Ez nyilván az olyanokra utal, mint a *projekt*. Sok helyzetben használatos, de ettől még a jelentése jól megragadható: '(nagyobb és/vagy szervezett) munka'. Egyetlen szónak sem tud parttalanul kitágulni a jelentése, mert akkor használhatatlan lesz. Vigyázzunk! Az *izé* meg a *dolog* eleve szándékosan semmitmondóak, nem „kitágulással" lettek ilyenek.

6a. „Idővel elszürkülnek, elvesztik az újdonság varázsát."

6b. Ez a szókészlet 99,99%-ára igaz, nem csak a divatos elemekre. Ha állandóan az újdonság varázsát hajkurásznánk, nem is lenne érdemes megszólalnunk.

7a. „Kiszorítják rokon értelmű megfelelőiket."

7b. Ma tehát csak *fókuszál* létezik, de *koncentrál*, *összpontosít*, *(nagyon) figyel*, *ügyel* nincs? Mesebeszéd! Mind megvannak, csak hát egyesek nem az ő tényleges gyakoriságukra, hanem az állítólagos kiszorítósdira, illetve az agyonverésre és a sikítozásra *fókuszálnak*… (Én kérek elnézést.)

8a. „Használatuk oka a nyelvi igénytelenség és a majmolás."

8b. Tiltakozom, bíró úr! A *csomag*, a *jogosítvány*, a *megmérettetés*, az *élmény*-, a *látvány*-, az *elkövetkezendő* vagy a *mentén* nem az igénytelenség, hanem pontosan az igényesség szándéka miatt terjed. A *beszól valakinek* szintén nem a „Jó ez így is! Most minek olyan választékosan beszélni?" gondolkodást, hanem egy új fogalom megnevezését, azaz a nyelvbővítést példázza. A majmolás pedig… Az egész anyanyelvünket úgy sajátítjuk el, hogy másokat majmolunk, sőt később is sokakat utánzunk. Gyerekfejjel azt ismételgetjük, hogy *játszik* és *maci*, harminc év múlva meg azt, hogy *interaktív* és *bevállal*. Mi a különbség?

Dicséretes, ha valaki mindig árnyaltan és az egyéniségét kifejezve akar fogalmazni, de az nem szép, nyelvészetileg pedig – mint láttuk – teljes képtelenség, ha a nyelvi divatok miatt ítélkezik mások felett. Hogy érthetőbb legyek: *Az egy dolog*, hogy valaki szörnyülködik, de *azt gondolom*, hogy a nyelv (és egy békés nyelvközösség) *nem így működik*.

39. EDDIG ITÁLIA FÖLDJÉN…

Manapság szemlátomást hódít az *Itália* szó. Egyre több az olyan felirat, cégnév és műcím, amely a csizma alakú térség filmjeinek, ételeinek és slágereinek származási helyeként ezt a nevet tünteti fel a megszokott *Olaszország* helyett. Én még úgy tanultam történelemből, hogy Garibaldi színre lépéséig *Itália*, azóta *Olaszország.* Ezt ugyanolyan tényként fogadtam el, mint a marsalai partraszállást, bár nem tudtam elképzelni II. Viktor Emánuelt, amint 1861. március 17-én így szól: „Ezennel kikiáltom az egységes **Regno d'Olaszország*-ot." Nyilván a *Regno d'Italia* 'Olasz Királyság' kifejezést használta. Az *Olaszország* a magyar történészek szava (a horvát-szerb *Vlah* 'oláh' nyomán), illetve a hatásukra minden magyaré; az olaszoké máig is az *Italia*. Honnan jön ez az új nyelvszokás?

Minden szó és kifejezés jelentésének két fő összetevője van: egy értelmi-objektív és egy érzelmi-szubjektív (szaknyelven: *denotatív* és *konnotatív jelentés*). Az *Olaszország* arra az államra utal, amely az Appennini-félszigeten, Szicíliában és Szardínián, valamint több kis szigeten terül el, a fővárosa Róma, az államformája köztársaság stb. Az említett szó azonban nemcsak földrajzi és politikai, hanem a beszélő tudásától függően gazdasági, ipari, vallási stb. jellemzőket is felidézhet. A szótárszerkesztőknek régi vitatémájuk, hogy az általuk rögzített jelentést mennyire kell korlátozni. Elegendő-e az ország fekvését és a népességét feltüntetni, hogy az *Olaszország* láttán/hallatán mindenki ugyanarra gondoljon? Vagy a lélekszám nem a nyelvtudás része, hanem a világismereté, ezért az enciklopédiákba való? Ebben nehéz bölcsen dönteni, de abban már általános az egyetértés, hogy a felsorolt ismeretek mind a denotációhoz tartoznak.

Ami ezen a körön kívül esik, az a konnotáció. Ha valaki Bolognában pillantotta meg élete párját; ha több üzlettől is elesett az idővel hadilábon álló firenzei vállalkozók miatt; ha a lakásában minden felületet carrarai márvánnyal rakatott ki; akkor annak az *Olaszország* nem elsősorban egy államot fog eszébe juttatni, hanem szerelmet, bosszankodást és gazdagságot. Ahány ember, annyi élettapasztalat, ezért teljesen ésszerű, hogy a szótárak (helyszűkében és a dolog megfoghatatlansága miatt) nem adnak teret a konnotatív jelentéseknek.

Az *Itália* esetében eddig föl sem merült ez az igény, mert a jelentése szinte kizárólag denotatív volt: 'Olaszország történelmi neve'. Mindenki úgy viszonyult hozzá, mint a *Perzsia* vagy a *Sziám* szóhoz. A többség tudta, hogy hajdan így hívták Iránt, ill. Thaiföldet, de hát – tette hozzá gondolatban – „ki emlékszik már arra? Meg aztán, ha Bangkokba akarok repülni, az utazási irodában nem mondhatom azt, hogy *Sziám*, mert még azt hiszik, hogy a macskámat keresem, vagy összenőttem az ikertestvéremmel." Most azonban úgy látszik, hogy az *Itália* megelégelte a letűnt korok emlékének ápolását, és ahogy a gyémánt félkrajcáros kiskakas a darazsakkal, ő a napfény, a kultúra és az életöröm konnotatív jelentésével kezdte teleszívni a begyét. Az *Olaszország* is ki tud fejezni ilyen közösségi képzettársításokat (nevezzük nevén: *sztereo-*

típiákat), de a közbeszédben alig 150 éve van jelen, és ez elég rövid idő ahhoz, hogy az emlékezet mindenféle csúfságokat is hozzákapcsoljon. Így a szó konnotációja nemcsak *O sole mio* és *spagetti*, hanem *Mussolini* és *maffia* is. Az *Itália* más: igazi ma született bárány, csupa *Trevi kút*, *Sanremói fesztivál* és *Gina Lollobrigida*. Összehasonlításként: hol lehetséges az, hogy egy adócsalással és korrupcióval vádolt médiamogult választanak meg kormányfővé, méghozzá négyszer? Ugye, csak *Olaszország*ban? *Itália* hírből sem ismer ilyesmit…

Azért még árnyaljunk az összképen! *Mátyás király szobrászokat hozatott Itáliából*. Ez az országnév megszokott, denotatív jelentésű használata. Mivel abban maradtunk, hogy a mai konnotációk egytől egyig pozitívak, tegyünk egy próbát! *A Béla egy tűzpiros Ferrarit hozatott Itáliából*. Furcsa, nem? Vagy: *Nyerjen egy kétszemélyes hétvégét a napfényes Itáliába!* Ez jó, de az már nem, hogy *Zsuzsikám, ti hol nyaraltok az idén? ~ Itáliában*. A magyarázat az, hogy az *Itália* csak írásban (főleg hirdetésekben és reklámokban) fordul elő, szóban viszont csupán felolvasás esetén. Ha Béla és Zsuzsika a hétköznapokban akarná magát így kifejezni, akkor a hanglejtésével vagy a mosolyával jelezné, hogy tréfásan vagy bizalmasan beszél. Ha azonban e külsőségek nélkül használná a szót az idézett mondatokban, akkor stílushibába esne; mintha valaki rezzenéstelen arccal panaszolná a szomszédjának, hogy elromlott a *személyfelvonó*.

Persze az *Itália* nem akárhogyan született újjá, hanem a megfelelő nyelvtani közegben. A magyar országnevek között ugyanis sok az *-ia* végű. Ez a latin képző főleg népnévből hoz létre országnevet (*Albánia*, *Dánia*, *Grúzia*), bár a szótő nem mindig népnév (pl. *Brazília* ← portugál *brasil* 'börzsönyfa'), ill. a képzett alak nem feltétlenül ország (pl. lengyel és spanyol *Galícia*). Az *-ia* előtti magánhangzó hosszú (ahogy az eddigi példákban is), kivéve akkor, ha két mássalhangzó követi; ezért nincs **Bósznia*, **Hollándia*, **Szérbia*. A szótő néha módosul, de felismerhető (*Anglia ~ angol*; *Ausztria ~ osztrák*; *Nagy-Britannia ~ brit*). Máskor viszont ún. *fantomtő*, azaz önmagában nem létezik. Érdekes, hogy ezek közül egyre több válik *szabad tő*vé: *Algéria → algér*; *Bolívia → bolív*; *Tanzánia → tanzán*. Az iskolázott nyelvhasználat egyelőre kerüli ezt, pedig így rövidíthetne a bakkecskeként ugrándozó *algéri<u>iaiak</u>*, *bolívi<u>iaiak</u>* és *tanzáni<u>iaiak</u>* formákon. Olyan viszont egyik nyelvváltozatban sincs, hogy **itálok*, mivel ott van az *olaszok*.

Összegezzük az elmondottakat! Az *Itália* megfiatalodásának három oka van. Először is, az *-ia* hamisítatlan országnévvé avatja. Másodszor, nyílt (azaz magánhangzóra végződő) szótagjaival dallamosabb, mint az *Olaszország*. Harmadszor, a mellékjelentései mind nagyon kellemesek. „*Taljánország*ban örökös tél vagyon", *Itália*ban viszont állandó nyár van. Ha ezt szegény János vitéz tudta volna, biztos arrafelé indul a franciák segedelmére!

40. ŐSAPÁNK, AZ ETIMON

Ha egy kutató új eredményt ér el, igyekszik minél hamarabb a nyilvánosság elé állni: ő is csak ember, aki meg akarja osztani az örömét másokkal, és így bizonyíthatja is a társadalomnak, hogy a tudományt érdemes pénzelni. Ez az egyik oka annak, hogy a XX. század kezdete óta egymást érik a biológia, a kémia és (az 1950-es évektől) a számítástechnika nagy bejelentései. Ma is úgyszólván naponta értesülünk arról, hogy újabb állat- és növényfajt, ill. kémiai elemet fedeztek föl, 2006. augusztus 24-én pedig szembesültünk a rémisztő valósággal: a Plúró nem bolygó, hanem törpebolygó (én azóta is erős nyugtatókon élek). A nyelvészet kevésbé rukkol elő hasonló közleményekkel, bár úgy fest, hogy egyes képviselői ki akarnak lépni a sikeres műszaki és természettudományok árnyékából. Tőlük származik az alábbi internetes hír is:

> A párizsi Sorbonne egyetem nyelvészei néhány évvel ezelőtt számítógépes összehasonlító elemzés segítségével megvizsgálták a világ összes élő és holt nyelvét. Arra a kérdésre keresték a választ, hogy melyik őrzött meg legtöbbet az ősműveltség közös nyelvének elemeiből, az úgynevezett ős-etimonokból. A vizsgálat eredménye megdöbbentette a tudósokat is. Azt találták ugyanis, hogy az angol nyelv 4, a latin 5, a héber szintén 5, az indiai 9, a tibeti és szanszkrit 12, az ős-török 26, a magyar nyelv pedig 68 százalék ős-etimont tartalmaz!

Hogy a világ legszebb nyelve a magyar, azt eddig is pontosan tudta mindenki (kivéve a franciákat, a németeket, az angolokat, az olaszokat stb., akik – minő balgaság! – ugyanezt állítják a saját vartyogásukról). Az azonban újdonság, hogy most már komoly bizonyítékok alapján hirdethetjük: a legősibb nyelv szintén a magyar. Ám miközben arra készülünk, hogy világgá kürtöljük a tudományos tényt, az éjféli harangütésre megjelenik előttünk Descartes szelleme, hogy mennydörögve ránk rivalljon: „De omnibus dubitandum est" („Mindenben kételkedni kell"). Nem egészséges dolog kivívni egy kísértet haragját, ezért nézzük is meg, hogy egyáltalán bizonyítékokkal van-e dolgunk.

A hír első mondatában szereplő „a világ összes élő és holt nyelvét" kitétel aggályos, mivel a nyelvészet nem tudja eldönteni, hogy például a lengyel és a kasub, a portugál és a galego vagy a holland és az afrikaans közül a második nyelvjárás-e vagy önálló nyelv. Ha már ezekkel is gondban vagyunk, mit mondjunk az egzotikus nyelvekről? A holt nyelvek közül pedig csak az vizsgálható, amelyikből fennmaradt valamilyen nyelvemlék; a többinek a nevét sem ismerjük, nemhogy a szókészletét.

A nyelvek 90 (!) %-ának nincs írásbelisége, márpedig anélkül lehetetlen a kutatás. Ha a magyar egy őserdei törzs nyelve lenne, hogyan kellene leírni a *megfogom a banánt* és a *meg fogom enni* hangsort? Hány szó a *vagyok* és a *leszek*? (A nyelvész szerint egy!) De ha le is írnánk a hangzó nyelvet, honnan tudnánk, hogy a *bár* 'noha' belső keletkezésű, míg a *bár* 'szórakozóhely' az ófrancia *barre* 'gerenda, korlát' átvétele?

Ősnyelvet úgy lehet rekonstruálni, hogy több, rokonnak vélt élő nyelvből kiindulva visszakövetkeztetést végzünk. Az eredmény néha igazolható (pl. az újlatin nyelvekből szépen kirajzolódik a bőségesen dokumentált latin), máskor nem (pl. az eleddig nyelvemléktelen ún. *indoeurópai alapnyelv*). Eszerint *az ősműveltség közös nyelve* mindaddig feltételezés, amíg elő nem kerül egy ilyen szöveg. A szóban forgó hír legfőbb gyengéje éppen az, hogy tényként hivatkozik valamire, ami jelenlegi tudásunk szerint nincs.

Ha azonosítanánk az „ős-etimonokat", azok sem a legősibb, csak az ismert legrégebbi elemek lennének. Honnan tudhatnánk ugyanis, hogy az ősinek tartott nyelv nem egy korábbi nyelvnek a leszármazottja, amely nyomtalanul eltűnt?

Valószínű, hogy a Sorbonne kutatói az alapszókészletet elemezték. A magyarban (csak a fejjel kapcsolatos szavaknál maradva) idetartozik a *fül*, az *orr* és a *szem*. De már az *arc* egy elhomályosult szóösszetétel (= *orr* + *száj*, vö. *orca*), az *elme* származása viszont ismeretlen. Vajon tudjuk-e ugyanezt a vizsgálatba bizonyára bevont baszk, csecsen és zulu nyelv azonos jelentésű szavairól is?

A mai angol szókészlet túlnyomó része tudvalevőleg jövevényszó, az „ős-etimonok" aránya mégis csak 1%-kal kevesebb, mint a jóval „tisztább" latinban. Hogyan lehetséges ez?

Mire irányult az összehasonlítás: a szavak (a) hangalakjára, (b) írásképére, netalántán (c) mindkettőre? Azonosnak látszik (a) az orosz *я* 'én' és a német *ja* 'igen'; (b) a magyar *bolt* és az angol *bolt* 'retesz', ill. (c) a spanyol *brincar* 'ugrándozik' és a portugál *brincar* 'játszik', pedig – az utolsó pár kivételével – semmi közük egymáshoz.

Ha a számítógép nem teljes egyezést keresett, csak hasonlóságot, annak meddig terjedt az érvényessége? A *nyal*, a *nyál* és a *nyel* hangzása, írásképe és jelentése igen hasonló, de akkor hogyan függ össze a *nyél*, a *nyíl* és a *nyúl*?

Ennyi tamáskodás már épp elég a francia filozófus szellemének lecsitításához. Ahhoz viszont, hogy teljesen megnyugtassuk, néhány kultúrpolitikai és tudományszervezési kérdést is föl kell tennünk. Ha a Sorbonne ilyen világraszóló eredménnyel büszkélkedhet, miért nem tudatta máig sem a magyar diplomatákkal, közjogi méltóságokkal és tudósokkal? Hogyhogy nem tette közzé egyetlen nemzetközi szakfolyóiratban sem? Minek tulajdonítható, hogy nem indultak meg haladéktalanul azok a bel- és külföldi kutatások, amelyekkel ellenőrizni szokták az ekkora horderejű felfedezéseket?

Mivel időközben Descartes kísértete majdnem elaludt hosszas kétkedésünkön, nagyot ásított, és elillant. Vérfagyasztó helyzet volt, de túléltük! Ennek örömére elárulhatom, hogy a nyelvészet fentebb említett „egyes képviselőinek" a teljes anyakönyvezett neve: „a nyelvészet egyes önjelölt, szakképzetlen, feltűnésre vágyó, a jámbor laikusokat arcátlanul megtévesztő képviselői". (Azért nem így mutatkoznak be, mert fárasztó lenne mindig végigmondani.)

A lényeg az, hogy háp, háp, háp. Tessék? Nem, dehogy ment az agyamra a tudomány; csak azt az állatot utánoztam, amelyik ilyen hírekről kapta a nevét. Vagy fordítva?

41. [J], DE ÉRDEKES!

Vasárnapi tv-műsor, a jeles rendező méltatása, filmbejátszások. Az egyikben Karády Katalin búgja szívbemarkolóan:

Tudom, hogy várasz, ha őszi csend borul az éjre,
S felnézel a csillagos égre. Tudom, hogy várasz.
Gondolsz rejám, ha este nyolcat üt az óra,
És mész az új találkozóra. Gondolsz rejám.

Semmi sajtóhiba: *rejám*. Hogy itt a *reám* alakult át, az egyértelmű, de hogy mit keres benne a [j], az talán nem köztudott. Szabad a gazda?

Beszéd közben folyamatosan képezzük a hangokat. Sosem tartunk tizedmásodpercnyi szünetet, hogy mindegyiket olyan nagy műgonddal formáljuk meg, ahogy a tankönyvekben le vannak írva. Csak akkor állunk meg, ha levegőt kell vennünk. A hangok között tehát állandó a kölcsönhatás (szakszóval: *koartikuláció*). Ennek jól ismert alesete a *zöngésségi hasonulás*, pl. *azt* = [aszt]; *képben* = [kében]. De mi történik akkor, ha nem mással-, hanem magánhangzók találkoznak össze? Ilyenkor ún. *hiátus* (magyarul *hangűr* vagy *hangrés*) keletkezik, pl. *aorta*, *fiatal*, *káosz*, *mozaik*, *reuma*, *Szöul*. Azt tartja a tudomány, hogy a nyelvek „nem szeretik", így „igyekeznek" kiküszöbölni az efféle hangkapcsolatokat, mégpedig háromféle módszerrel.

Két azonos hang esetén *hangkivetés* (*elízió*) történhet. Így lett *gazdasszony* a hajdani *gazdaasszony*ból. Ez a magyarban szinte kivételes, mert ugyanez a változás nem következett be más összetett szavakban, sőt az igekötős igékben sem: a *faarc*, a *leejt* és a *mezőőr* nem lett **farc*, **lejt* és **mezőr*. Másrészt kevés az olyan szótő, amely azonos magánhangzókat „ragaszt össze". A latin eredetű *vákuum* 'légüres tér' és a *perpetuum mobile* 'örökmozgó' jellemző kiejtése [vákum] és [perpétum]; a pedánsnak tartott [vákuum] nagyon eltér egy magyar szó hangalakjától.

Két különböző hang esetén az ún. *pótlónyúlás* léphet működésbe. Ez azt jelenti, hogy a második hang kiesik, az első pedig megnyúlik, mintha pótolni „akarná" a hiányt. (Pótlónyúlás érhető tetten a *volt* egykor csak tájnyelvi, de ma már a köznyelvben is elterjedt [vót] alakjában is, ahol az [l] távozását az [ó] „próbálja" palástolni.) Az *augusztus* és az *Európa* sokszor [aagusztus] és [eerópa]. Ezeknek a nyelvtani felépítése szakasztott egyforma, a megítélésük már kevésbé. Az [aagusztus] észrevétlenül belesimul a legigényesebb beszédbe is, az [eerópa] viszont műveletlenségnek számít. A nyelvi elemek minősítése szemmel láthatólag független a grammatikai szabályoktól: az [aagusztus] „jó", az [aató] (*autó*) „rossz", az [aatista] (*autista*) „szörnyű". Ilyen címkékkel persze csak a beszélők élnek; a nyelvészt az foglalkoztatja, hogy az [aatista] miért feltűnőbb, mint az [aagusztus]. Valószínűleg azért, mert az *autista* ritka szó, a pótlónyúlás pedig a közkeletűekre „csap le". De ki merné azt állítani, hogy az *augusztus* gyakoribb, mint az *autó*? (Apró betűs rész haladóknak: az olyan családnevekben, mint *Göőz*, *Paál*, *Soós*, *Veér* stb., nem hiátus,

hanem két magánhangzóbetű található, a *Gőz*, *Pál*, *Sós*, *Vér* stb. alakváltozataként, az írásbeli megkülönböztetés céljára.)

A hangrés kiiktatásának (nem **kiktatásának*!) harmadik módja az ún. *hiátustöltő hang*. Ez a magyarban akkor jelenik meg, ha a hiátusban [e] vagy [i] van, pl. *tea* = [teja] és a sosem használt, csak Guinness-rekordként (meg a magyarul tanulók ijesztgetésére) kitalált *fiaiéi* = [fijajijéji]. Az [i] mellett többnyire feltűnik a hiátustöltő [j], pl. [márcijus], [hijú], [pijóca], [rijogat], [sijet]. Nem csoda: az [i] és a [j] képzése alig tér el egymástól. Az [e] viszont csak akkor viseli el a [j]-t, ha a szó gyakori: a [teja] mellett ezért van [beja] (*Bea*) és [ikeja] (*IKEA*) is. De vajon ma, a kreatív menedzserek és a neoncsövek korában miért nincs *[krejatív] és *[nejon]? (Újabb megjegyzés a nyelvtan fakultációsoknak: az [é] is előidézheti a hiátustöltést, de a *Noé* és a *Zoé* keresztnéven kívül csak a toldalékolt alakokban, pl. [apujé] = *apu* + *-é*, [ferijé] = *Feri* + *-é* stb.)

És ezzel ki is merítettünk minden lehetőséget. Ha egy szótőben olyan magánhangzók párosulnak, amelyek közül egyik sem [e], [é] és [i], akkor – „eszi, nem eszi, nem kap mást" alapon – marad a hiátus, pl. *aktualizál*, *január*, *oázis*, *oboa*, *virtuóz*. Mintha lenne pár gyenge ellenállási kísérlet, bár ezekre is van jobb magyarázat. A *kakajó* például annak köszönheti a nevét, hogy a hátulgombolós fogyasztók képzett szóalaknak, a számukra elemi élményt nyújtó *kaka* és a főnévképzőként nem létező *-ó* összegének vélik. De mert az ital finom, a „szótő" rút jelentését a [j] betoldása révén a *jó* végződéssel ellensúlyozzák.

A hiátustöltő [j], amelyet Karády a *rejám* alakban „énekelt meg", a művelt beszélők szemében pongyolaság. Hogy miért, azt ők tudnák megmondani. A nyelvész semmi rosszat nem lát a [j]-ben, csak annyit észlel, hogy ez a hang egyre több helyre toldódik be. Az egyes szám harmadik személyű birtokjel eredetileg csak *-a/-e* volt. A velük ma már párhuzamosan élő *-ja/-je* (pl. *faluja*) egy későbbi hiátustöltés eredménye. Ezt mindenki elfogadja, míg azt, hogy [ide, ja padlásra], csak az idősebb tájnyelvi beszélők, bár írásban talán még ők sem, mert kisdiákként megtanulták, hogy papíron csak az ⟨ide, a padlásra⟩ helyes.

A szakirodalom szerint a hiátustöltés célja az ejtéskönnyítés, így főleg az iskolázatlan beszédre jellemző. Ez általában igaz is, de nem mindig. Édesanyám és az egyik munkatársa (történetünk idején mind a ketten tanárnők) a gimnázium menzájáról kilépve az idős fűtővel találkoztak, aki jóságos mosollyal így érdeklődött: „Jó-e volt-*e a e*béd?" Önmagában is szép, hogy az illető megpróbált idomulni két értelmiségihez (ezért a második *-e*, hiszen az elsővel már jelezte, hogy kérdést tesz fel), de még szebb az [eae] kapcsolat. Anyám és a kolléganője percekig azon ámuldozott, hogy van olyan, aki képes ilyesmit könnyen kiejteni. Pedig a dolog egyszerű. A fűtő bácsi nyelvváltozatában a határozott névelőnek csak egy alakja van, az *a*, ezért számára teljesen szokványos a hiátus (*a iskola*, *a udvar* stb.). Lehet, hogy ez a jelenség a nyelveket rosszul érinti, de hogy őt hidegen hagyja, az biztos. Boldog ember!

42. *MAGASSÁGÁBAN*

Vannak olyan nyelvi jelenségek, amelyek akár egy fél életen át képesek borzolni az emberek kedélyét. A közhellyé laposodott tudományos tétel szerint csak a holt nyelvek nem változnak: az élők állandóan megújulnak. Ennek a felismeréséhez nincs szükség komoly szakkönyvekre, mert általános tapasztalati tény, a többség mégis nagyon vonakodik elfogadni. „Minek eldobni a megszokottat és beváltat az ismeretlenért és megbízhatatlanért?" – dohog a homo sapiens, mióta bizonyíthatóan tud beszélni, azaz legalább (az első fennmaradt sumér ékírásos szövegek szerint) Kr. e. 3000 óta. Az idő eddig sohasem igazolta az ilyen aggályokat, hiszen az eleinte fanyalgást okozó változások előbb-utóbb elterjednek az egész nyelvközösségben vagy annak egy-egy csoportjában, tehát végül mindegyikük ismert lesz és megbízható. Ezt a tényt viszont még kevesebben hajlandóak tudomásul venni, mint magát a változást, pedig békésebb lenne az életük, ha kijelentenék: „Ezt másként mondjuk, mint régen, mégsem dőlt össze a világ."

Ilyen „kedélyborzoló" jelenség lett mára a *magasságában* névutószerű használata, pl. *5 óra magasságában*. A bizalmas stílusban igen általánossá vált, sőt egyre többször hatol be a hivatalos stílusba, néha már annak írásbeli változatába is. A szó ebben az értelemben hajszálra ugyanolyan, mint a *felé*, *környékén*, *körül*, *táján*, *tájban*, *tájt*, ill. a *körülbelül* és a *nagyjából*, azaz arra szolgál, hogy valamely időpontot hozzávetőleg fejezzünk ki. A jelentése mindenki számára világos, ezért – akár szeretjük, akár nem – azt semmiképpen nem állíthatjuk, hogy homályosságával meghiúsítaná a nyelvi kommunikációt; mégis sokakat bosszant. Az *5 óra magasságában* hallatára egy ismerősöm, aki egy felsőoktatási intézmény köztiszteletben álló igazgatóhelyettese, a beszélgetőtársa felé fordulva tüntetőleg ugrálni kezdett az irodájában, miközben kinyújtott karral bökdösött a faliórára: „Ez van a magasban, nem az öt óra!"

A *magasságában* minden bizonnyal a hajózási szaknyelvben keletkezett, pl. *Bologna magasságában horgonyoztunk le*. Ez vonatkozhat a nyílt vízre és a tengerpartra is; a lényeg az, hogy a szárazföld belsejében lévő várossal egy szinten álltunk meg. A *szint* nem más, mint a földfelszínt átszelő képzeletbeli vonal: az északi szélesség 44. fokának 30. perce. Amilyen szakszerű azonban ez a helymeghatározás, olyan lelketlen is, ezért nyilván minden kapitány szívesebben használja a hétköznapi gondolkodásnak és a természetes eligazodásnak egyaránt jobban megfelelő *Bologna* szót. A *magasságában* tehát abból a térképészeti világszemléletből ered, amely gyakran jellemzi korunk emberét. (A legjobb barátom például a *széles* és *keskeny út* mellett sűrűn él a *vastag* és *vékony út* kifejezéssel is. Vö. még *430 m²-es családi ház eladó a Rózsa utca magasságában*.)

Tudvalevő, hogy egy szakterület képviselői sok mindent másként használnak, mint mi, földi halandók, ezért semmi meghökkentő nincs abban, hogy a tengerészek a *magasságában* szóval nem a függőleges, hanem a vízszintes kiterjedést (azaz a bolygó gömbfelületét) jelölik. Az viszont kevésbé kézenfekvő, hogy egy hajózási

kifejezésnek mi köze van egy időponthoz. Ezt az összefüggést két lépésben vezethetjük le.

Első lépésként állapítsuk meg, hogy a hajózás régi közlekedési forma, egyúttal komoly gazdaságalakító tényező, amely a műszaki és szervezési kérdésein kívül nyelvi szempontból is nagy hatással volt a világra. Amikor az ember repülni kezdett a levegőben, majd az űrben, rengeteg szót vett át a hajózásból: *fedélzet*, *hajózó személyzet*, *holdkomp*, *kabin*, *kapitány*, *legénység*, *léghajó*, *légi kalóz*, *légi kikötő*, *másodtiszt*, *móló*, *szkafander* (egykor 'búvárruha'), *űrhajó*, *vitorlázó repülő* stb. Ezzel azonban nem állt meg az ilyen szavak *jelentésbővülése*: kiterjedt a közúti közlekedésre is. Ma már a céges gépkocsik összessége is *flotta*, az autósokat *navigáció* segíti az útvonaltervezésben, a Forma 1 főszereplői pedig szintén *pilóták* (a bizánci görög *pédótez* jelentése 'kormányos' volt). Talán ezért alakult ki az is, hogy *Székesfehérvár magasságában lerobbantam az autópályán*.

A levezetés második lépéseként ismételjük meg, hogy az *5 óra magasságában* a 90-es évek végéig csak így hangzott: *5 óra felé*, *környékén*, *körül*, *táján*, *tájban*, *tájt*, ill. *körülbelül* vagy *nagyjából 5 órakor.* A felsorolt névutók és határozószók eredetileg mind térviszonyt fejeztek ki, sőt most is képesek erre, pl. *a folyó felé (megy)*, *Bicske környékén*, *a tócsa körül*. A *körülbelül* és a *nagyjából* átvitt értelmű lett, de jól felismerhető bennük a helymegjelölés és a méret, azaz a „térség" fogalma. Az „itt", „ott", „közel", „távol", „föl", „le" stb. a legelemibb tapasztalataink közé tartoznak, az idő azonban nem. Ennek mibenlétét nemcsak óvodásként, hanem felnőttként is alig tudjuk felfogni, ezért olyan szavakhoz folyamodunk, amelyek a jól ismert térre vonatkoznak, pl. *kilenc órára*, *májusban*, *nyár előtt*, *tévézés közben*.

Kétlépcsős levezetésünk szerint egyfelől a hajózás szavai könnyen terjednek, másfelől az időviszonyokat téri metaforákkal szokás kifejezni (a gondolkodás egyetemes tulajdonságai miatt minden ismert nyelvben). És mi indokolja a függőleges kiterjedést jelölő *magasságában* használatát az inkább vízszintes térként megragadott idő esetében? Talán két tényező. Részint a német eredetű *magas kor* (< *hohes Alter*) mint „nyelvi tér-idő kapu", részint az autósiskolai *10 óra magasságában fogja a kormányt* kifejezés. Nem biztos, hogy ez pontosan így van, de az világos, hogy a *magasságában* lassan névutóvá válik, így az óra mellett más időegységeket is tud jelölni, pl. *kedd*, *1957*, *hatodik osztály magasságában*. (Sőt, a tőzsdehírek hatására: *Ma átlagban 320 forint magasságában tankolhatunk*.)

Na ugye, megmondtam? Hiába ugrálunk (akár átvitt értelemben, akár úgy, mint tanár ismerősöm), a nyelv változik, mégsem dől össze a világ. Akinek meg nem tetszik, hogy *5 óra magasságában*, az rémálmában se ejtse ki. Ettől még a szerkezet valószínűleg általánossá fog válni, de azt mi úgysem érjük meg. Majd a dédunokáink – 2100 *magasságában*.

43. A HANGTÖRVÉNY FURA URA

Szeszélyes dolog az utókor emlékezete: sosem lehet tudni, mit őriz meg, sem azt, hogy amit megőriz, azt megszépíti-e vagy elcsúfítja; felnagyítja-e vagy lekicsinyli. Kinek mond valamit ma a *Horger Antal* név? Aki legalább nyolc általánost végzett (és egyikben sem bukott ki az első osztályból), az mind kórusban mondaná: „Horger… Várjunk csak! Ja, azt tudom! Ő volt az egyetem fura ura, aki eltanácsolta József Attilát." E tudás forrása a *Születésnapomra*, amellyel a töltőtollkoptató szegénylegény egy kávéházi szegleten lepte meg maga magát. Ez a pompás rímjáték az alanyi költészet egyik gyöngyszeme… lenne, ha a tíz szakaszból öt nem valaki másról szólna.

Amint tudjuk, Horger azért tagadta meg költőnktől a tanári oklevelet, hogy megvédje a magyar ifjúságot a *Tiszta szívvel* című vers „ha kell, embert is ölök" sorának szellemiségétől. A bölcsészkar elvégzését engedélyezte számára, csak a katedrától tiltotta el. Szomorú eset, de gondoljunk bele: mit tettünk volna az 1920-as években (nem ma, az *anything goes* világában), ha beleszólhatunk egy ilyen fiatalnak az oktatói terveibe? Elnéztük volna neki, hogy leendő pedagógus létére lírában közli a betörési szándékát, mert három napja nem evett? Egyébként ha nincs az eltanácsolás, akkor József Attilának „középiskolás fokon" kellett volna dolgoznia, abba pedig nem fér bele az „egész népemet" tanítása. Nehéz ügy ez: a szegedi egyetemistának megkeserítette az egész életét, a professzort pedig úgy betonozta be az utókor emlékezetébe, mint a megtestesült korlátoltságot. Mindezek ellenére vannak olyanok, akik tisztelettel idézik József Attila „ellenlábasát": a nyelvészek. Horger Antal (1872–1946) ugyanis a magyar nyelv kitűnő tudósa volt. Nyelvjáráskutatóként főleg a székelyekről és a csángókról írt, a hírnevét mégis a róla elnevezett *Horger-törvény* kimondásával alapozta meg.

A téma kifejtése előtt fontos tisztáznunk, hogy a nyelvész teljesen mást ért a *törvény* szón, mint a jogász. Amikor az Országgyűlés törvényt alkot, akkor egy magatartásformát ír elő a társadalomnak, azaz befolyásolja mindenkinek az életét. Az előbbi bevezeti, az utóbbi (jó esetben) betartja a szabályt. A nyelvi törvényt viszont nem az államhatalom hozza létre, hanem maguk az emberek, ráadásul a legkevésbé sem szándékosan, és ha később meg akarják változtatni, akkor kudarcot vallanak. A magyarban valóságos törvény, hogy a tagadó névmás (pl. *semmi*) vagy tagadó határozószó (pl. *sehol*) csak a *nem* vagy a *sem* szóval együtt alkothat helyes mondatot: *Nincs semmim*; *Nem voltunk sehol* (vö. **Van semmim*; **Voltunk sehol*). Az ún. *kettős tagadás* nagyon erős: városban és falun, kamasznál és aggastyánnál, őstermelőnél és informatikusnál, udvarias és modortalan stílusban stb. egyformán érvényesül. Itt nincsenek ügyeskedők, akik kihasználják a joghézagot: mindenki engedelmeskedik. Persze a nyelvtani törvények jórészt nem ilyen szigorúak; ezért is gyakoribb a *szabály* megnevezés. A *törvény* az 1870-es évekbeli nyelvészektől származik, akik megirigyelték a természettudósok magabiztos kijelentéseit. Az *újgrammatikusok* elkezdték hirdetni, hogy a nyelvek hangváltozásai éppen úgy kivétel nélkül következnek be, ahogy ősszel minden tölgyfa elhullajtja a lombját. Ez az állítás

valótlannak bizonyult, ezért ma a Horger-törvény inkább a *két nyílt szótagos tendencia* névre hallgat.

A jelenség abban áll, hogy az olyan, három vagy több szótagú szavakban, amelyeknek az első és a második szótagjuk nyílt (magánhangzóra végződik), az utóbbinak hajlamos kiesni a magánhangzója, de csak akkor, ha rövid. A magyar szavak mind tőhangsúlyosak, ezért ez a második magánhangzó értelemszerűen hangsúlytalan. Horger egyik nyelvészeti tananyaggá vált példája az először 1366-ban adatolt *málna*, amely az átadó szláv nyelvekben *malina* volt (és máig is az). A *malina* megfelel az összes ismérvnek: három szótagja van, az első kettő nyílt, és a második magánhangzója rövid. Viszlát, [i]! Horger másik ismert példája a szintén szláv *palica*, amelyből 1452-ben *pálca* lett.

Mielőtt valaki azt hinné, hogy mindig szegény [i] húzza a rövidebbet, mutatok más magánhangzókat, amelyek ugyancsak pórul jártak: *eredő* > *erdő*; *halovány* > *halvány*; *azután* > *aztán*. Horger szerint ez a sajátos szótagkivetés az ómagyar korra, vagyis a 896 és 1526 közötti időszakra, ott is a jövevényszavakra volt jellemző. Jól jegyezzük meg: „jellemző" volt, nem pedig vastörvény. A *citera* is akkortájt, 1230 körül magyarosodott meg a görög *kithára*, majd a latin *cithara*, végül az olasz *zitera* nyomán. Két nyílt szótaggal kezdődik, mégsem lett **citra*. Másrészt az *eredő*, a *halovány* és az *azután* nem idegen, hanem magyar szavak, mégis elvesztették a második magánhangzójukat (bár az *eredő* melléknévi igenévként, a *halovány* a költői stílusban, az *azután* pedig más jelentésben megőrizte). Harmadrészt, a Horger-törvény később is működött: a nyelvújítás korabeli *helyiség* ezért ejtődik sokszor úgy, mint a *helység*. A XX. századi *asszem* is hasonlóan alakult ki. Az *azt hiszem* [asszthiszem] a gyakori használat miatt előbb [asztiszem], majd [asziszem], végül pedig – a szóban forgó szabály hatására – *asszem* lett.

És mi a helyzet manapság? A két nyílt szótagos tendencia olyan, mint egy szunynyadó tűzhányó: rendszeresen 630 évig működött (ahogy Horger éles szemmel észrevette), aztán elcsitult. De nem aludt ki teljesen. Napjainkban sokszor kitör, bár egyelőre nem okoz nyelvi változást. Ha gyorsan beszélünk, illetve a hideg vízben vagy a téli fagyban didergünk, akkor a *kanapé*, a *mosolyog* és a *szomorú* szavakat így ejtjük ki: [kanpé], [mosjog], [szomrú]. 1526 óta sok víz lefolyt a Dunán, de a szabály máig is „ragaszkodik" ahhoz, hogy a második nyílt szótagban rövid legyen a magánhangzó: ezért nincs **bartom*, **negdes* és **rugzik*, hanem csak *barátom*, *negédes* és *rugózik*.

Ha az utókor e kis tárca hatására (merész álom, de mégis) nem egy kényurat, hanem egy elsőrangú nyelvészt fog látni Horgerben, akkor boldog leszek. József Attila stílusában:

Ha eztán Horger hírneve
oly fényes lesz, mint illene,
öröm-
ködöm!

44. TÜKRÖM, TÜKRÖM, MONDD MEG NÉKEM…

Közkeletű vélekedés, hogy a nyelvnek tükröznie kell a valóságot, ezért akkor beszélünk vagy írunk helyesen, ha pontosan visszaadjuk a külvilág tényeit és folyamatait. A kutatók viszont már a XX. század kezdetétől úgy vélik, hogy a nyelv legfeljebb ábrázol, leképez és kódol, de a tükrözésre alkalmatlan. Ha mégis ilyesmit várunk el tőle, akkor nagyobb tévedésben élünk, mint a gonosz mostoha, hiszen lehet, hogy a nyelvi tükör is szépnek nevez minket, de azt már sandán elhallgatja, hogy Hófehérke százszor szebb nálunk. Ha belepislantunk mondatainkba és szövegeinkbe, csak a valóság dévajul vigyorgó torzképét látjuk?

Az ókori görög filozófia egyik legnagyobb vitáját a *physis* és a *thesis* elmélet hívei folytatták. A pitagoreusok szerint a szavak hangjai és az általuk jelölt tárgy között természetes (fizikai < *physis*) kapcsolat áll fenn. A szofisták viszont azt állították, hogy ez az összefüggés csak társadalmi (*thesis* 'megállapítás'). A sztoikusok köztes álláspontra helyezkedtek: valaha, a nyelv keletkezésének idején a tárgyak nevét saját természetük határozta meg, de később az elsődleges szavakból újak lettek, amelyekben már nem lehetett felismerni a hang és a jelentés belső kapcsolatát. Ez a vita pár évszázadra lekerült a napirendről, majd egy svájci nyelvész, Ferdinand de Saussure (1857–1913) nyilatkozott a témáról, s egyben kimondta a XX. század nyelvészetének egyik vezérelvét: a nyelvi jel, vagyis a *jelölő* („hangkép") és a *jelölt* (fogalom) kapcsolata *önkényes*. Híres példája szerint nincs tapasztalatoktól független, eleve elrendelt összefüggés a fákról kialakított belső képünk és a *fa* főnév között. Valóban: az egyes nyelvek másként is hívják, pl. lengyel *drzewo*, német *Baum*, olasz *albero*. Az *önkényes* tehát azt jelenti a nyelvészetben, hogy 'véletlenszerű'. Saussure tétele még a hangutánzó szavakra is érvényes: magyar *röf-röf* = angol *oink, oink*. Vagy a ködös Albion lakói nagyothallók, vagy mi vagyunk beszédhibások, de az egyik (vagy mindkettő) hazugság. Mert a röfögés mindenütt egyforma!

Az önkényesség nemcsak a hangalak és a fogalom összetartozásában nyilvánul meg, hanem az adott hangsor tulajdonságaiban is, mint amilyen a hosszúság vagy a belső szerkezet. Nem a lovak „bűne", hogy a nevük szótagszáma horvátul egy (*konj*), oroszul kettő (*лошадь*), spanyolul meg három (*caballo*). De azt is nehéz indokolni, hogy a magyar *tavaly* miért egy szó, míg a francia megfelelője három (*l'année dernière* 'az utolsó év'). A „nyelvi önkény" a jelentésbővülésben is megmutatkozik. A *kukac* csak a magyarban lett az @ neve. Ugyanezt a többletjelentést csehül a *hering*, görögül a *kiskacsa*, héberül pedig a *rétes* vette föl.

Saussure azonban azt is kimondta, hogy az önkényesség csakis a tőszavakra jellemző, a toldalékolt és összetett szavakra nem. Az előbbiek *motiválatlanok* (vagyis az elemezhetetlen szerkezetük miatt indokolatlanok), az utóbbiak viszont *motiváltak*. Az *ül* motiválatlan, mert nincs megírva sehol, hogy a fenekünkre való ránehezedést ezzel a szóval kell megnevezni. Az *ült* viszont motivált, hiszen a múlt időt mindig a *-t* fejezi ki. A *hegedű* és a *tok* külön-külön szintén nem következik semmiből, de

a *hegedűtok* (világos felépítése folytán) indokoltan utal a hangszertartóra; a motiválatlanság az lenne, ha azt jelentené, hogy ’sörnyitó’.

Csavarjunk még egyet a kérdésen! Több nyelvben is előfordul az ún. *szuppletivizmus*, magyarul *alakkiegészülés*. Ennek az a lényege, hogy néhány szótő bizonyos toldalékok előtt lecserélődik egy másikra, amelynek azonos a jelentése: *nyit → nyiss*; *zár → zárj*; de *jön → gyere*. Továbbá: *lassan jár → lassabban jár*; *szépen énekel → szebben énekel*; viszont *nagyon szeret → jobban szeret*. Végül: *három → harmadik*; *négy → negyedik*; de *kettő → második*. Mondhatjuk-e, hogy a *gyere*, a *jobban* és a *második* önkényes és motiválatlan? Nemigen. Ami az adott fogalmak megnevezését illeti, egyikük sem önkényesebb, mint az általa pótolt *jöjj*, **nagyobban* és **kettedik*. De igazán motiválatlannak is csak a *gyere* tekinthető, mert nincs meg benne a felszólító módhoz szükséges *-j*, miközben a *-bb* fokjel és az *-ik* sorszámnévképző miatt a *jobban* és a *második* egyaránt motivált.

A lényeg az, hogy a szavak önkényesen jelölik a fogalmakat, ráadásul a motiváltságuk is mindig egymáshoz, nem a külvilághoz viszonyítva értelmezhető. Eszerint a nyelv teljesen más, mint egy síktükör: nem veri vissza semminek az azonos méretű (bár csak kétsíkú) képét. Sőt, a homorú borotválkozó tükörre sem emlékeztet, amelyben a frászt hozzák ránk parányi szemeink és óriási pattanásaink. Minden tükör „működési feltétele” a fény. Ha a nyelv is ilyen lenne, akkor hogyan beszélhetnénk sötétségről? Rengeteg minden, amiről szót váltunk, nem is látható. A nyelv tükrében sosem „látnánk” hangokat, ízeket, érzelmeket vagy erkölcsöt. És a tárgyi valóságban hol van az *is*, a *hogy* vagy a *bárcsak*? Minek a képét veri vissza a *fiatal ~ öreg*; *közel ~ távol*; *kérdez ~ faggat*? Ha a nyelv bármit tükrözne, akkor a *fiatal* és az *öreg* az életkoron alapulna, nem pedig azon, hogy az illető hány évesnek érzi magát, hogy néz ki, ill. dicsérni akarjuk-e vagy sértegetni. Hol lesz a *közel*ből *távol*? Biztos van ilyen határpont, de sajnos kiesik a nyelv „látóköréből”. Kinek, hogyan, mikor, hol, miről stb. kell érdeklődnie ahhoz, hogy azt mondjuk rá: *faggat*?

Tulajdonképp örülhetünk, hogy a nyelv sem látványra, sem hangzásra, sem illatra nem hasonlít a mondanivalónkhoz. Mert azzal nem is lenne gond, hogy *Gyönyörű ez a katedrális!*; *A szobából halkan kiszűrődött a Holdfény-szonáta*; vagy *Nálam a vázában mindig van egy csokor friss orchidea* (bár az ízléskülönbségek miatt ezek sem olyan egyértelműek). De már az, hogy *Öt órán át tartott a gyomorműtét*; *Akkora volt a robbanás, hogy kitört az ablak*; *Mire hazaért, megzápult az összes tojás* – ne folytassuk…

„Tükör által, homályosan látunk” – mondta Szent Pál. Ezt nem a nyelvre értette, de ha az utóbbi három példa alapján arra vonatkoztatjuk, akkor a Biblia szellemiségében ennyivel megtoldhatjuk: „Hála Istennek!”

45. MIT CSINÁL A MICSODA?

Egy tévécsatorna reggeli műsorának jó ideig állandó vendége volt a közismert fitneszedző, hogy öt percben kilazítsa a még ásítozó nézők meggémberedett végtagjait, többek között ilyen utasításokkal: „behúz a has”; „emel a láb”; „kitol a fenék”; „leenged a váll”; „lendít a kar”. Már vagy két hete bámultam a tornát bedagadt szemekkel, amikor fölkaptam a fejem. „Milyen mondatok ezek?” – motyogtam idegesen, és jobban beleizzadtam, mint az örökké mosolygó celeb a saját gyakorlataiba. Azonnal gyűjteni kezdtem, és több hasonló példát találtam: *comb megfeszít*; *medence leszorít*; *levegő orron át beszív*; *levegő szájon át kifúj*; *talp behajlít*; *térd berogyaszt*. A balettmester, a gyógytornász, a jógaoktató, a koreográfus, a tánctanár és persze a testnevelő beszél így. A jelenség tehát nem egyedi, mégis ellentmond sok mindennek, amit a magyar nyelvtanról tudni vélünk.

Válasszunk ki találomra egyet a fenti adatokból: *lendít a kar*. Ezt a nyelvtanórán így elemeznénk: *lendít a kar*. A kettős aláhúzás az állítmány, az egyvonalas az alany. Az előbbi arra válaszol, hogy „Mit csinál?”, az utóbbi arra, hogy „Kicsoda/Micsoda?” Igen ám, de azt már senki nem kérdezi meg, hogy „Mit lendít a kar?” A *lendít* ugyanis nem áll meg magában: muszáj, hogy megelőzze vagy kövesse egy *-t* ragos főnév. A „Mit csinál?” kérdésre nem lehet úgy válaszolni, hogy *„Lendít”, csak úgy, hogy „A karját lendíti”. A többi példánál ugyanezt találjuk, és ugyanúgy értelmetlen lenne a „Mit húz be a has?”; „Mit emel a láb?”; „Mit tol ki a fenék?”; stb. Az első problémánk tehát az, hogy a tárgyas ige mellől hiányzik a tárgy. Vannak olyan tárgyas igék, amelyek tárgy nélkül is használhatók (pl. *énekel*, *néz*, *olvas*), de a *behúz*, az *emel*, a *kitol*, a *leenged* és a *lendít* az alapjelentésében nem ilyen. (Csak átvitt értelemben: *behúz valakinek*; *kitol valakivel*; *leenged a gumi*; stb.) Szintén talányos, hogy a tárgyas ige ún. *alanyi ragozású* alakja után, amelyet a tárgyrag jelenlétében mindig határozatlan névelő követ (pl. *emel egy lapot*), itt egy határozott névelő jön: *emel a láb* (vö. *emeli a lábát*).

Az első két fejtörőből mindjárt adódik egy harmadik is. Ha a *lendít* nem tud megállni önmagában, itt pedig határozott névelő követi, akkor kénytelenek vagyunk feltételezni, hogy a *kar* ezúttal nem alany, hanem tárgy! Ezt a vad elképzelést a két említett nyelvtani tényen kívül a jelentéssel is indokolhatjuk. Nyilvánvaló, hogy a has nem húz be semmit, a láb sem emel semmit, és a fenék sem tol ki semmit, hanem valójában a tornász/táncos húzza be a hasát, emeli fel a lábát, és tolja ki a fenekét. Márpedig azt, akire/amire a cselekvés irányul, a *tárgy* nevű mondatrész szokta kifejezni. A *lendít a kar* elemzése tehát pontosabb így: *lendít a kar*. (A szaggatott vonal a tárgy.) Csak egy baj van: a tárgy a magyarban mindig *-t* ragos (kivéve főnévi igenév, pl. *Imádok élni* és a köznyelvben a birtokos személyjel, pl. *Hozd a nadrágod*).

De van itt még valami, ami megnehezíti, hogy a *has*, *láb*, *fenék* stb. szavakat tárgynak tekintsük. A *behúz*, az *emel*, a *kitol* és a *leenged* arra utal, hogy a mondat alanya szándékosan cselekszik, míg a *lendít* azt fejezi ki, hogy az alany előidéz egy törté-

nést. Az első négy ige ún. *cselekvő*, az ötödik *műveltető igenem*ben van ragozva. A gond az, hogy a has, a láb és a fenék a legritkább esetben cselekszik szándékosan, illetve idéz elő történést. Ahogy megállapítottuk, velük történik valami. Ilyenkor több nyelv is ún. *szenvedő igenem*et használ. A magyarból ez köztudottan kiveszett, ezért ma nincs *behúzatik a has*; *felemeltetik a láb*; *kitolatik a fenék*; stb., és a szenvedő ragozás nem is tűri a tárgyragot (pl. **behúzatik a hasat*), hiszen éppenséggel azt fejezi ki, hogy a cselekvést nem más, hanem maga az alany éli át.

Ha egy szenvedő ige cselekvő jelentést hordoz, azt *álszenvedő ige* néven emlegetjük. A latinban ilyen a *loquor* 'beszélek', azaz szó szerint 'beszélkedek'. Úgy tűnik azonban, hogy itt az ellenkezőjével van dolgunk: a *behúz* ezúttal annyi, mint 'behúzatik'. Érdekes, hogy erre nincs külön szakkifejezésünk (talán lehetne *álcselekvő igenem*). Ami valamelyest emlékeztet rá, az a *mediális* vagy *középige* (kívül cselekvő, belül szenvedő): *behúzódik a has*; *emelkedik a láb*; *kitolódik a fenék*; *lendül a kar*; stb. Csakhogy ettől a beszédhelyzettől nagyon idegen a középige; jobban illik hozzá a felszólító mód, pl. *Feszítsük meg a combunkat!*

Mondhatom, szépen állunk: (1) a kötelezően tárgyas igének egyáltalán nincs tárgya; (2) a határozott névelő alanyi ragozást vált ki; (3) a toldalék hiányában alanynak tűnő főnév tárgyi szerepet tölt be; (4) a cselekvő igenem szenvedő értelmet mutat. Semmi sem az, aminek látszik! A nyelvésznek azonban az a dolga, hogy még az ilyesmire is találjon magyarázatot, lehetőleg minél egyszerűbbet. Nos, két irányból próbálkozhatunk: az ige és a főnév felől. Ha fitneszedzőnk vezényszavaiban az igéket tekintjük szabályosnak, nem tudjuk megmondani, hova tűnt a kötelező tárgyi bővítményük (pl. *lendít* + …-*t*), ill. ha a főnevet (pl. *kar*) tárgynak vesszük, annak hova tűnt a ragja (*kar<u>t</u>*), és a határozott névelő (*a*) után hogyan jöhet alanyi ragozás (*lendít*, vö. *lendíti<u>t</u>*). Az ige felőli megközelítés tehát bonyolult.

Nézzük a másik lehetőséget! Ha a főnevet tekintjük szabályosnak, azaz alanynak, mert nincs tárgyragja (*kar*, vö. *kar<u>t</u>*), akkor máris érthető a határozott névelő (*a*), hiszen az adott tornász/táncos karjáról van szó, nem általában egy karról. Ami pedig az igét illeti (*lendít*), az *álműveltető igenem*ben van ragozva, mivel csak az alakja műveltető, míg a jelentésében egy szenvedő (*lendíttetik*) vagy középigével (*lendül*) azonos. Ezek szerint a *behúz*, az *emel*, a *kitol* és a *leenged* a fenti esetben – az új szakkifejezéssel élve – *álcselekvő igenem*.

Láthattuk, milyen nemes dolog a nyelvészet, mégis alig részesül anyagi elismerésben. Talán több támogatót vonzana, ha a jövedelemadó 1%-ának kedvezményezettje a rendelkező nyilatkozat szerint nem az *XY Nyelvészeti Tanszék* vagy a *Nyelvtudományi Intézet*, hanem az *Agyfitnesz Központ* lenne…

46. KETTŐ DUDÁS EGY CSÁRDÁBAN

„Annyi rosszat kiabáltok róla / S ő a föld legjámborabb *szója*" – tolulnak fel bennem Petőfi híres sorai (kissé átköltve), ha valaki egyes szavakat ostoroz, főleg úgy, hogy azokban a nyelv elkorcsosulását látja, és ezt nem magánvéleményként, hanem közismert tudományos tényként adja elő. Manapság nemegyszer vált ki ilyen megnyilatkozásokat a *kettő* jelzői használata, pl. *kettő barát* (vö. *két barát*). A „rosszat kiabálók" szerint ezt a formát a félreértés és a hamisítás elkerülésének szándéka szülte (a *hét* hasonlósága miatt), ezért ha nem postautalványon vagy csekkfüzetben jelenik meg, akkor csak „fölös pontoskodás", „indokolatlan terpeszkedés", sőt „botrányos nyelvhiba" lehet, amely „az utolsó szög a jelzői *két* koporsójában".

A *kettő* kialakulása vitatott. Egyes nyelvtörténészek egy ún. *kettős számú*, azaz olyan számnév maradványának tartják, amely nem egy és nem is több, hanem pontosan két dolog mennyiségét fejezte ki. (A szlovénban máig is van ilyen.) Mások viszont úgy gondolják, hogy a *kettő* nem más, mint a *ket*, vagyis a némileg módosult *két* és az *-é* helyhatározórag elegye, ahol a toldalékból később *-ő* lett. Akárhogy történt, az 1-et követő egész számnak a neve – az 1057-ből származó első írásbeli említése óta – *két* és *kettő*. Ha bármely nyelvben ugyanazt a jelentést egynél több hangalak hordozza, akkor azok között ki szokott alakulni valamilyen „munkamegosztás". A *két* hagyományosan csak jelző volt, így mindig meg kellett előznie egy főnevet, pl. *két szál pünkösdrózsa*. Ugyanakkor a *kettő* a többi mondatrész szerepét „vállalta", és nem kerülhetett főnév elé, pl. *az öt testvérből kettő volt lány*; *egyet fizet, kettőt vihet*.

A *két* és a *kettő* eddig úgy viselkedtek, mint a maffiózók, akik megosztoznak egy város mulatóin, és az egyezményes határokat tiszteletben tartva sosem zavarják egymás köreit. Ahol az egyik ügyködik, ott a másik nem jelenhet meg, és viszont. A nyelvészetben ez a *kiegészítő eloszlás*. Ma azonban a *kettő* „bandaháborút" folytat a *két* ellen. Úgy „kíván" terjeszkedni, mint egy szicíliai don, de többről van itt szó, mint kapzsiságról. A *kettő* térhódításának négy okát adhatjuk: pszicholingvisztikai, nyelvtani, stilisztikai, kommunikációs.

Először is, amint megállapítottuk, a *két* egyetlen mondatrészt alkothat (jelző), a *kettő* viszont négyet is (alany, állítmány, tárgy, határozó). A *kettő* ilyetén „erőfölényét" csak tovább növeli, hogy megáll önmagában is, pl. *Hány kistáskád van? ~ Kettő*. A *két* viszont egy főnév nélkül „mozgásképtelen" (*Hány kistáskád van? ~ *Két*.). A *kettő* tehát egyrészről szélesebb körben használatos, mint a *két*, másrészről önálló, ezért talán az agyunkban is kitüntetettebb helyet foglal el.

Másodszor, két azonos jelentésű hangalak között nincs olyan tiszta munkamegosztás, ahogy fentebb mondtuk; olykor be-besegítenek egymásnak, avagy – a bűnözésnél maradva – be-betörnek egymás felségterületére. Ez a *szerkezetvegyülés*. Az egyik szerkezet legyen az, hogy *Két banánt vettem*, a másik az, hogy *A banánból kettőt vettem*. Ezeknek a nyelvészetben x-szel jelölt szorzata a *Kettő banánt vettem*.

Harmadszor, a *kettő* hosszabb, mint a *két*. Márpedig ami hosszabb, azt beszélőként, ill. íróként rendszerint komolyabbnak, tekintélyesebbnek vagy hitelesebbnek tartjuk. Lehet, hogy ez a hallgatóban, ill. olvasóban okoskodásként, mesterkéltségként és emiatt hiteltelenségként csapódik le, mégis mindenkire igaz, hogy bizonyos helyzetekben hosszabb szavakkal él, mert hatásos akar lenni: *következő ~ elkövetkezendő*; *végül ~ végezetül*; *hiba ~ meghibásodás*; *bár ~ ámbátor*; *eredetvizsga ~ eredetiségvizsgálat*; *két kérdés ~ kettő kérdés*. Ezzel egyébként ki is lőhetjük az „indokolatlan terpeszkedés" vádját. Ha a *kettő* „ormótlan", akkor a *viszont* is az, hiszen ott van a *de*.

Negyedszer, már kiskorunkban felismerjük, hogy a *paronimák* (hasonló alakú, de mást jelentő szavak) gyakori félreértésekkel és fárasztó magyarázkodással járhatnak, így valahogy megpróbáljuk elkerülni őket. Ennek jó eszköze lehet a hangsúlyozás (*júNIus, nem júLIus*), de még jobb és általánosabb is a szinonimával való helyettesítés (*egyhangúlag*; *egyhangúan → ellenszavazat nélkül*; *unalmasan*). A *két* majdnem olyan, mint a *hét*, ezért még nagy háttérzaj és telefonálás sem kell az összekeverésükhöz. Ez eléggé megnehezíti az életet, már csak azért is, mert minden nyelvre igaz, hogy a számneveknek nincs egyszavas szinonimájuk. Az olyan körülírások, mint *a Sátán száma* (666), a *négy meg öt* (9), vagy akár az *annyian vagyunk, mint a gonoszok* (7), csak stílusalakzatoknak jók; a hétköznapi eszmecserékre alkalmatlanok. Ezért a beszélőknek nincs más választásuk, mint a *kettő*.

De mit mondjunk azoknak, akik a fenti négy ok ellenére is váltig állítják, hogy a jelzői *kettő* csak a pénzügyekben és a számvitelben „helyes", egyébként „fölös pontoskodás"? Azt, hogy az ember hiába gondolkodó lény, a nyelvi szabályokat nem tudatosan és még kevésbé a (formális) logika szerint, hanem analógiásan (hasonlóság alapján) használja. Ha a *kettő* mind a *két-hét* tévesztés miatt, mind más okokból ennyire „bevált", akkor senkit nem róhatunk meg azért, hogy ott is használja, ahol a *két* is megtenné (pl. *kettőezer-tíz*).

És vajon tényleg olyan „erőszakos" a *kettő*, hogy a *két* „pusztulásra van ítélve"? Nem. Számtalan szóösszetétel, kifejezés és szólás őrzi, pl. *kétágyas*, *kétbalkezes*, *kétlaki*; *kétfenekű dob*, *kétismeretlenes egyenlet*, *kétpetéjű ikrek*; *két tűz közé kerül*, *két vállra fektet*; *két végén égeti a gyertyát*. Életben tartja a népköltészet és a szépirodalom is: „Elment a <u>két</u> lány virágot szedni…"; „Tizen<u>két</u> kőmíves összetanakodék…"; „Harminc<u>két</u> éves lettem én…". Ha pedig egybevetjük a *két* és a *kettő* internetes gyakoriságát, az végképp magért beszél:

kettő alkalommal	9680	*két alkalommal*	195 000
kettő csaj	788	*két csaj*	82 400
kettő fia	369	*két fia*	32 700
kettő probléma	1120	*két probléma*	54 000
kettőször	8700	*kétszer*	1 980 000

Petőfivel kezdtük, fejezzük is be vele! A *kettő* nem „töri át zúgva-bőgve a gátot", és nem „akarja elnyelni a világot". Ha ő a Tisza, akkor a *két* az Amazonas.

47. BECÉZŐ SZAVAK

Ha egy társaságban nyelvi szokásokra terelődik a szó, biztosra vehetjük, hogy öt percen belül mindenki megvető nevetéssel fogja sorolni az olyan elemeket, mint a *bocsi*, az *izgi* és az *uzsi*, vagyis a *bocsánat*, az *izgalmas* és az *uzsonna* becézett alakváltozatait. Ha egy nyelvész ilyen helyzetbe kerül, igyekszik ugyanazt a vihogásba burkolt lenézést tanúsítani, mint a többiek. Kénytelen színlelni, nehogy valakinek feltűnjön a zavarodottsága, mert amin mások derülnek, azt ő mély csodálattal övezi. „Hogyhogy?" – kérdezheti az olvasó. „Mi abban a bámulatos, hogy a beszélő fog egy szót, amputálja a végét, majd protézisként ráoperálja az *i*-t?"

Egy 1972-es statisztika szerint a spontán szövegekben (beszélgetésekben, riportokban, tanácskozásokban) a 8. leggyakoribb hang az [i], amelyet a magánhangzók közül csak az [e], az [a] és az [o] előz meg. Bizonyos, hogy ehhez a nagy mennyiséghez hozzájárulnak az ún. *játszi képzők*, azaz a puszta *-i* mellett a *-ci*, a *-csi*, a *-si*, a *-szi* és a *-zsi* is. Szóval ha a magyarul beszélők kicsinyíteni akarnak, akkor elég nekik egy *-i*, meg esetleg még valami előtte? Ez így pontatlan. Becézni más toldalékokkal is lehet (pl. *bicaj*, *brifkó*, *tatyesz*), az *-i* pedig nemcsak úgy valamivel, hanem egy olyan csoport tagjaival társul, amelyek nagyon közel képződnek egymáshoz: a [c] és a [sz] a fogmeder fölött, míg a [cs], a [s] és a [zs] az elülső szájpadláson. (Hasonlóságuk ékes bizonyítéka, hogy a selypítésnek egyformán áldozatául szoktak esni.) Az [i] ún. *elöl képzett magánhangzó*: ott szólal meg, ahol a felsorolt mássalhangzók is.

Ami az „édi-bédi" szavak szerkezetét illeti, már elsőre is szemet szúr, hogy ezek mind két szótagosak, pl. *csoki*, *ruci*, *vaksi*. Talán ez a becézni kívánt elemek eszményi hosszúsága. A három szótag alig faragna le valamit a hosszabb szavakból (pl. **csokoli*), a rövideket meg értelmetlenül megnyújtaná (**vakasi*, **ruhaci*). Az egy szótag viszont túl rövid lenne, ráadásul felismerhetetlen: a **cso*, a **ru* és a **va* számos más szóra is utalhatna. Mindenesetre az *-i*, ill. a *-ci*, a *-csi*, a *-si*, a *-szi* és a *-zsi* azok a ritka képzők, amelyek megszabják a szótagszámot.

De hol kurtítják meg a beszélők az alapszót? Az *-i* esetében mindig rögtön a második szótag nyitó mássalhangzójánál: *proli* (← *pro-le-tár*), *süti* (← *sü-te-mény*), *ubi* (← *u-bor-ka*). Ha azonban ezt a mássalhangzót megelőzi még egy, az első szótag végén, akkor nehezebb kiigazodnunk. A *szaktárs* és a *prospektus* elveszti a második mássalhangzóját (*szaki* és *prosi*, nem **szakti* és **prospi*), míg az *Olga* megőrzi (*Olgi*). Az egész azon áll vagy bukik, hogy az első mássalhangzónak mi a képzésmódja, de ez alól igen sok a kivétel (pl. *börtön* → *böri* ↔ *Márta* → *Márti*). Sőt, olyan szó is van (bár csak egy), ahol az *-i* három mássalhangzót követ: *elvti* ← *elvtárs*. A nyelvtan – állítja a szakirodalom – független a külvilágtól, de ez egyszer mintha „ő" is megsínylette volna a diktatúrát…

Szintén mássalhangzót kíván a *-csi*: *amcsi* (← *amerikai*), *Balcsi* (← *Balaton*), *fincsi* (← *finom*). Közelebbről megnézve azonban ezek a hangzók egy jellegzetes halmazt alkotnak: *külcsi* (← *különös*), *telcsi* (← *telefon*), *vilcsi* (← *villamos*); *limcsi*

(← *limonádé*), *szemcsi* (← *szemüveg*), *Timcsi* (← *Tímea*); *csincsi* (← *csinos*), *Jancsi* (← *János*), *tüncsi* (← *tűnés*); *barcsi* (← *barát*), *fürcsi* (← *fürdés*), *Karcsi* (← *Károly*). A [l], a [m], a [n] és a [r] ún. *zengőhangok*. Ezek annyiban a magánhangzókra emlékeztetnek, hogy mind zöngések (ezért szeretik őket az énekesek). A *-csi* tehát a zengőhangokat követi, bár néha a *zörejhangok*at (zöngés-zöngétlen mássalhangzókat) is „elviseli": *Ivcsi* (← *Iván*), *japcsi* (← *japán*), *üdcsi* (← *üdítő*).

Ezzel szemben a *-si* kifejezetten a zörejhangokra „utazik": *aksi* (← *akkumulátor*), *bibsi* (← *biboldó*), *jogsi* (← *jogosítvány*). A *-ci* egész más: vagy magánhangzót követ, vagy egy [r]-t. Az előbbire példa a *föci* (← *földrajz*), a *naci* (← *nadrág*) és a *smaci* (← *smár*); az utóbbira a *Berci* (← *Bertalan*) és a *Marci* (← *Márton* és *Marcell*). A *-zsi* végűek kevesen vannak, de az biztos, hogy szintén a magánhangzókhoz kapcsolódnak: *dizsi* (← *diszkó*), *Gazsi* (← *Gáspár*), *Mózsi* (← *Mózes*). Végül pedig úgy látszik, hogy a *-szi* az összes becéző képző közül a legkevésbé „válogatós". Ugyanúgy csatlakozik a zengőhangokhoz (*csajszi* ← *csaj*), ahogy a zörejhangokhoz (*okszi* ← *oké*) és a magánhangzókhoz is (*nyuszi* ← *nyúl*; *szöszi* ← *szőke*).

A becéző képzők néha megrövidítik a hosszú tőmagánhangzót, néha nem. Mitől függ ez? A nyelvész kétféle rövidülést tart számon. A *Tímea* → *Timcsi* változás az időtartamnak fonetikai, azaz a kiejtésben jól hallható, műszerrel is mérhető csökkenése. A *Mária* → *Marcsi* viszont egy fonológiai szabály, amelynek semmi köze nincs a beszédhez, de annál több van a magyar fonémák viszonyához. Az [a] és az [á] szoros kapcsolatát nem a képzésük okozza (hiszen az igen különböző), hanem az, hogy számos szótőben és azok toldalékos alakjaiban rendszeresen váltakoznak: *Duna* ~ *Dunán*; *nyár* ~ *nyaral*; *szociális* ~ *szocialista*. Ezt azonban nem idézi elő minden képző, jel, rag és utótag, pl. *dunai*, *nyáron*, *szociáldemokrata*. Hogy melyik nem, és melyik igen, az talán tételesen felsorolható, de nem tulajdonítható az adott szó jelentésének. Mondhatnánk tehát azt, hogy ha a becéző képző valamelyik mássalhangzó + *-i*, akkor van rövidülés (pl. *smár* → *smaci*; *szőke* → *szöszi*; *tűnés* → *tüncsi*), ha viszont csak *-i*, akkor nincs (pl. *József* → *Józsi*). Mondhatnánk, de attól még nem igaz: *nő* → *nőci* (vö. **nöci*), *Péter* → *Peti* (vö. **Péti*). (Engem régen így becézett egy szomszéd kisfiú, de ő amúgy is fura szerzet volt…)

Nos, érthető már, hogy a nyelvészből mi váltja ki a csodálatot? Az egyszerűnek tűnő becézéshez elvont szabályok szükségesek, amelyekről a beszélők nem is tudnak, mégis úgy használják őket, mint ahogy levegőt vesznek. Ez bámulatos! Tudom, hány embert kerülget a rosszullét a *bonyi* (← *bonyolult*) vagy a *kircsi* (← *király* 'nagyon jó') miatt, és azt is, milyen szörnyű egy erőltetett szójáték, de őszinte meggyőződéssel mondom ki: noha a sok szabály *bonyi*, a beszélők tudása *kircsi*!

48. VANNAK SZABÁLYOK, AMI ÉRTHETETLEN

Amikor iskolába járunk, úgy érezzük, hogy keresztbe-kasul átlátjuk a világot. Tudjuk, melyik növény kétszikű, mikor volt a második rigómezei csata, hány fokon olvad az acél, és milyen stílust képvisel Beethoven. Tanköteles korunk végére olyanná lesz az agyunk, mint egy óriási szekrény: ha új ismerettel szembesülünk, csak kihúzzuk a megfelelő fiókot. Később is teljes nyugalommal nyitogathatunk, mivel a természet (biológia, földrajz, kémia, matematika) alig változik, ahogy a múlt (irodalom, történelem) sem, csak a megítélése. A készségeink persze fejlődnek és romlanak (ének, rajz, technika, testnevelés), de emiatt nem nevezzük át pl. az „Egyenes vonal" feliratú rekeszt. Van azonban valami, aminek sehogy sem kerül igazán jó „agyfiók": a nyelvtan.

Nézzük meg a következő mondatot! *Én az olyan embert szeretem, aki hiteles.* Az *aki hiteles* ún. *korlátozó mellékmondat*: az emberek több milliárd elemből álló halmazát leszűkíti a hiteles személyekére, mégpedig a főmondatbeli *olyan* utalószó segítségével. Lássunk egy másik esetet! *Anyámnak, aki orvosként dolgozott, volt egy kedves betege*. Itt is van egy *aki*, de ez nem leszűkít, hanem kiegészít. Utalószó nincs, mert az *anyám* szót nem kell megszorítani: az egész világon csak egyvalakire utalhat. Az *aki orvosként dolgozott* eszerint *nem korlátozó mellékmondat*. Elnézést a nyelvészkedésért, de e nélkül nem lennének érthetők a továbbiak.

Lazításként képzeljük magunkat egy vetélkedőbe. „Kedves olvasóink! Íme, jövő heti feladványunk: mitől szokatlan az alábbi mondat?"

A miniszterelnök tegnap olyan bejelentéseket tett, ami minden polgárt érint.

(Egy héttel később:) „Soha ennyi megfejtést nem kaptunk, ám a kávéfőzőként is használható mobiltelefont sajnos senki nem viheti el. A furcsaságot valóban az *ami* okozza, de a helyette javasolt *amelyek*et nem tudjuk elfogadni. Ezt a választ az 1960-as években többször is értékes nyereményekkel díjaztuk volna, mert akkori kérdésünk úgy szólt, hogy a kifinomult írásbeli stílusban melyik névmás illik jobban a főmondati alaptaghoz, az *ami* vagy az *amely*. Másrészt az *amelyek* nem elég, mert az alárendelés állítmánya egyes számban van: **amelyek minden polgárt <u>érint</u>*."

Térjünk vissza a valóságba! 2005 táján figyeltem fel a fentiekhez hasonló mondatokra, és mivel nem akartam hinni a fülemnek, összegereblyéztem több tucatot. Következzék ezek közül tíz:

*Az ott szolgáló nők kerülhetnek olyan **helyzetekbe, ami** papíron nem **történhetne meg**. / Azokon a **zenéken, ami** a Roxyn is **megy**, nincs faxhang. / Egyike azon **filmeknek, ami jó** is. / Ezek azok a **tervek**, **ami még** nem volt olyan fontos. / Keresek olyan **újságokat, ami nekem nincs** meg. / Már most kijátsszák ezt azoknál az **autóknál, ami** nem uniós országból **származik**. / Megbirkózik azokkal a **feladatokkal, ami** eddig nagyon **megizzasztotta** a gépemet. / ...olyan **telefonokra, ami felismeri** a THM formátumot… / Ő a célpont azokért a **problémákért, ami** mostanában **előjött**. / Van egy erős túlzás azokban a **számokban, ami** a tárhelyre **vonatkozik**.*

Ezek az internetes példák azt mutatják, hogy a mai beszélt nyelvben a többes számú élettelen főnevek (*helyzetekbe*, *zenéken*, *filmeknek* stb.) után a vonatkozó névmás (*ami*) gyakran egyes számú, s így természetesen a mellékmondati állítmány is az (*történhetne*, *nincs*, *szólt* stb.), főleg korlátozó mellékmondat esetén (*olyan*, *azon*, *azokkal* stb.), azaz hiányzik a *számbeli egyeztetés*. Ezt az élettelen főnév esetragja sohasem befolyásolja, pl. *filmeknek*, *problémákért*, *számokban*.

Még ennél is meghökkentőbbek az alábbi példák:

> *Azok a **barátaim, aki** így **tettek**, alig jobb nyelvtudással jöttek haza. / Azokat a **politikusokat, aki** ide **juttatták** az országot, börtönnel büntetném. / Belekötsz olyan **emberekbe, aki** nem **bántottak** téged. / Elismerésem azoknak a **színészeknek, aki** ezt így **tudják** visszaadni! / Gyújts egy gyertyát **azokért, aki** már **nincsenek** közöttünk. / Keresi a módot arra, hogy álljon bosszút azokon a **férfiakon, aki megerőszakolták**. / Nem a suttyókra gondolok, hanem azokra az **autósokra, aki képtelenek** lereagálni a helyzeteket. / Nem különbek a **gyerekeknél, aki** saját mesebirodalmuk hóbortos szabályait **követik**. / Sokszor találkozunk **szülőkkel, aki** azon **szörnyülködnek**, hogy lopás volt az osztályban. / Tudok olyan **csajokról, aki** bottal se **piszkálnának**.*

A többes számú élő főnév (*barátaim*, *politikusokat*, *emberekbe* stb.) után ugyancsak nincs számbeli egyezés (*aki*, nem *akik*), de már a mellékmondati állítmánynál van (*tettek*, *juttatták*, *bántottak* stb.)! Húsz példánk tanúsága szerint az *ami* és az *aki* nem elírt (-*k* nélküli) szavak, hanem egy új szabály megnyilvánulásai. Persze a nyelvész semmit nem állíthat biztosan, mert azonnal kivételekbe botlik:

> *Más **sérülésekre** is fény derült, **ami megakadályozzák** az indulását. / Nincs neked szükséged olyan **pasikra, aki** úgy **szerez** önbizalmat, hogy szanaszéjjel **alázza** a lelked.*

Vagyis létezik „élettelen + *ami* + többes szám” és „élő + *aki* + egyes szám” is, sőt az előbbi nem is korlátozó mellékmondat.

A legnehezebb kérdés – mint mindig – most is az, hogy honnan lett az új jelenség. Ha lehetek őszinte az olvasóhoz: fogalmam sincs. Nem magyarázat, hogy „az emberek lusták kimondani a többes számot”, mert akkor hogyhogy nem restek kimondani az előzményként szolgáló főnév és névmás esetében, valamint az *aki* után a mellékmondatban is? Egy biztos: az *ami* és az *aki* csak az élettelen-élő kategóriára érzékeny (de arra nagyon, lásd *egy párt, aki*), a számra viszont ugyanúgy egyre kevésbé, mint az angol *that* és a spanyol *que*.

Szögezzük le, hogy az általában vett, vagyis az alany és az állítmány közötti számbeli egyeztetés szilárdan tartja magát. Olyan, hogy **Tóniék jószívű* vagy **Apám kitagadtak*, akkor hagyja el egy magyar anyanyelvű száját, ha félbeszakítás miatt elfelejti a közlendője elejét, félálomban van, illetve alkohol vagy kábítószer hatása alatt áll. A fenti mondatok nem ilyen tényezőkre vezethetők vissza; inkább arról van szó, hogy a beszélők ezen a ponton csökkentik az összes nyelvre jellemző redundanciát. És miért épp a korlátozó mellékmondatokban? Erre vérbeli tudósként azt felelhetem: csak.

49. HA ÉN RÓZSA VOLNÁK…

Van a világ nyelveinek egy fontos közös tulajdonságuk: az ún. *variabilitás*, a változékonyság. Egyrészről ugyanaz a közléstartalom (*nyelvi változó*) – a lakóhelytől, társadalmi szereptől, beszédhelyzettől stb. függően – többféleképpen is kifejezhető (*nyelvi változat*), másrészről egy-egy változat a többinél gyakoribbá vagy kizárólagossá válhat, és akkor *nyelvi változás* történik. A változékonyságot észleljük, sőt minősítjük is: szép és csúnya; fennkölt és tréfás; megható és taszító. Mivel a neveltetése, ízlése, műveltsége stb. mindenkinek más, a nyelvben semminek nem egyöntetű a megítélése. De egy-két dolog jól megközelíti ezt az állapotot.

A magyarban ilyen a hátul képzett igetöveknek az alanyi ragozású, feltételes módú, egyes szám első személyű illeszkedéses raggal való ellátása, a *nákolás*. Ha van valami, amire az ember már az általános iskola első osztályának végén is felkapja a fejét, az a *dolgoznák*, *futnák*, *meghalnák* és más effélék. Vajon mit vétett ez a jelenség, hogy a pallérozott stílusból alighanem mindörökre kiszorult, és még a mindennapi fesztelen társalgásban is gyakran hívja fel magára a figyelmet? Erre a legtöbben azt felelik, hogy pl. a *futnák* igazában többes szám harmadik személy, mint abban a mondatban, hogy „Könnyen *lefutnák* a teljes kört, ha egy hónapig edzenének”. A folytatásban gyakran elhangzik valami olyan, hogy „ezt a kettőt nem szabad összekeverni, mert mást jelentenek”. Ez az érv azonban gyenge, hiszen a „Könnyen *lefutnák* egy teljes kört, ha egy hónapig edzenék” esetében nemcsak a második ige (*edzenék*) utal világosan az egyes szám első személyre, hanem a *teljes kört* névelője is! Az *egy* alanyi ragozást kíván meg, ezért ha csakugyan többes szám harmadik személy előzné meg, az bizony nem a *lefutnák*, hanem a *lefutnának* lenne. A „Könnyen lefutnák egy…” csak annak érthető félre, aki nem tud magyarul, vagy a nyelv elemeit a természetes környezetükből kiszakítva akarja vizsgálni. Aki ugyanis zavarforrást lát az olyan *homonim* (azonos alakú) párokban, mint az (*én*) *lefutnák* és az (*ők*) *lefutnák*, annak elleneznie kellene az (*én*) *sütnék* és az (*ők*) *sütnék* egybeesését is, és az „egyértelmű” *futnék* alapján az *(*én*) *sütnák* használatát kellene követelnie.

Talán most azt hiszi az olvasó, hogy a **sütnák* hiányának jó oka van: az ún. *hangrendi illeszkedés* szigorú érvényesítése. Csakhogy ez az alak semmivel nem sértené meg jobban az említett szabályt (azt, hogy egy toldalékban lévő magánhangzónak a vízszintes nyelvmozgás szerinti képzéshelye egyezzen meg a szótő magánhangzójával), mint a *futnék*. Megfordítva: ha a hangrendi illeszkedés valóban olyan szigorúan érvényesülne, akkor a *hűség ~ csúfság*; *tűznél ~ tusznál* és *ültél ~ úsztál* mintájára a *sütnék* párja kizárólag a *futnák*, nem a szabálynak „beintő” *futnék* lehetne. Ennek fényében a nákolók lenézése olyan, mintha egy országban az autóknak – valami fura hagyomány miatt – befelé nyílna az ajtajuk, a vezetőik pedig (tehát a nékelők) kigúnyolnák azokat, akik a józan eszükre hallgatva kifelé akarják tárni az ajtókat, de mindig csak a fejüket vágják be.

Hogy az emberek miért és hogyan élcelődnek egymáson nyelvhasználati okokból, az roppant izgalmas társadalom-lélektani kérdés, de feleannyira sem, mint az, hogy honnan ered az a bizonyos „fura hagyomány”. A válaszhoz – ahogy a tudományban mondani szokás, ha fogalmunk sincs valamiről – további kutatások szükségesek. Annyit mégis leszögezhetünk, hogy bár az [é] mint beszédhang elöl képződik, a mögötte „lapuló” /é/ *fonéma* már semleges. Ez azt jelenti, hogy egyes toldalékokban hátul képzett tövekhez is hozzá tud járulni, és/mert ilyenkor nincs is hátul képzett párja. Ezt szemlélteti többek között a mára elfeledett *elbeszélő múlt*, pl. az *Ómagyar Mária-siralom*ban („*Volék* sirolm tudatlan”), egy ősi népi imádságban („Hegyet *hágék* / Lőtőt *lépék* / Kőkáplonicskát *láték*”), vagy Petőfinél a *Füstbement terv*ben („S a kis szobába *toppanék*”). Figyeljük meg: *volék*, *hágék*, *láték*, *toppanék*, nem **volák*, **hágák*, **láták*, **toppanák*, ahogy a hátul képzett szótő kívánná, ugyanúgy alanyi ragozásban és egyes szám első személyben, mint a nákoló igék. Ott vannak továbbá az ikes igék egyes szám harmadik személyű, ma már úgyszintén elavult felszólító módú alakjai: *ázzék*, *csússzék*, *kopjék* (vö. *ázzon*, *csússzon*, *kopjon*). Itt is hiába az [á], az [ú] és az [o]: a személyrag *-ék* (vö. **ázzák*, **csússzák*, **kopják*). Végül, de nem utolsó sorban megemlíthetjük az olyan egyalakú főnévi toldalékokat, mint amilyenek a *Kisék ~ Nagyék* (nem **Nagyák*), *sörért ~ borért* (nem **borárt*); *emberként ~ állatként* (nem **állatkánt*) stb. párokban lelhetők fel. A városi nyelv két ínyencfalatja az *arrébb* és az *odébb* (vö. a szabályos, de inkább vidéki *arrább* és *odább*).

Bár ezek fényében a *futnék* (tudományos szempontból) nem is olyan fura hagyomány, a hangrendi illeszkedésnek tökéletesen megfelelő, vagyis nyelvtanilag szabályos nákolás az egyik legerősebben megbélyegzett jelenség. Sokan úgy látják, hogy lehet valaki tisztességes, udvarias, segítőkész, többdiplomás stb., csak egyet kell nákolnia, és máris „kizárta magát a klubból”. A nákolók ezért annyit tehetnek, hogy közszerepléskor elkezdenek nékelni. Amúgy nincs miért végleg áttérniük; ez nem is sikerülne, de nem a „primitívség”, hanem az önérzetük miatt! Képzelje csak el a nékelő olvasó, hogy mától egyetlen, illeszkedés nélküli toldalékot kell használnia, ahogy ő is elvárja a nákolóktól, különben kirekesztik a „jobbak”. Mit szólna, ha a *Halotti Beszéd* mintájára a *fajánek*, *halálnek*, *pukulnek* (= *pokolnek*) stb. lenne a művelt változat? Szerintem ezt mondaná: „Micsoda? Nem csinálok bohócot magamból! Az nekem *fajának*, *halálnak* és *pokolnak*. És nehogy már bárki megmondja, hogyan beszéljek!”

A nákolást nem kell szeretni és átvenni, de üldözni sincs miért. Ha valaki mégis erre vágyik, inkább énekelje a népszerű dalt az alábbi átiratban:

Ha én nyelvész volnák, jobb lenne a világ:
*Alszok*ban, *suksük*ben nem találnák hibát.
Mindent úgy tisztelnék, mint egy szent kápolnát,
Akkor is, ha magam sohasem nákolnák.

50. HÖLGYVÁLASZ

„Miről fogom felismerni?" – kérdeztem telefonon egy soha nem látott ügyfelemtől, akivel találkozót beszéltem meg, hogy kifizesse a fordításomat. „Én egy 50 év körüli, szőke hajú hölgy vagyok" – felelte, majd elnevettük magunkat: ő zavartan, én az önirónián felbátorodva könnyeden. Mind a kettőnknek az tetszett, hogy a *hölgy* szóval, amelyet a beszélők másokra szoktak használni, saját magát illette. Mintha viszontkérdésére azt mondtam volna, hogy „Én pedig egy magas, szemüveges úr vagyok". De vajon mi tarthatta vissza megrendelőmet a *nő* kimondásától?

Ezerarcú világunkban van kellemes és kellemetlen, előnyös és hátrányos, hasznos és haszontalan stb. Ezeket közös tapasztalataink folytán mindannyian ismerjük és elismerjük, de szívesebben beszélünk az előbbiekről, és ha mégis kénytelenek vagyunk az utóbbiakat szóba hozni, azt is inkább az előbbiek segítségével tesszük. Az ilyen szavak nemzetközi elnevezése *eufemizmus*, a magyar pedig *szépítés* vagy *enyhítés*, pl. *füllent*, *ittas*, *kiütés*, *megvan*, *túlsúlyos* (vö. *hazudik*, *részeg*, *ragya*, *menstruál*, *kövér*). Agytekervényeink mélyén jól tudjuk, hogy mindez puszta játék, hiszen egy százkilós embert hiába neveznek nyilvánosan *elhízott*nak, ha az adott közösségben ez a súly akár a magasságtól függetlenül is meghaladja az átlagot, akkor az illető a háta mögött úgyis *dagadt* lesz.

Az eufemizmus tehát főleg a tapintat eszköze, adott esetben saját magunkkal szemben is. Egy szomorú apától hallottam egyszer, hogy a családja csak nagyon ritkán tud utazni, mert a fia beteg. Nyilvánvaló volt, hogy a *beteg* itt nem *náthás*, hanem *értelmi fogyatékos* és/vagy *mozgássérült*. Ez a két kifejezés eredetileg ugyancsak szépítésként keletkezett (a *debil*, *gügye* stb., illetve a *béna*, *nyomorék* stb. helyett), de úgy látszik, hogy egy fájó szívű szülőnek még ők is túl szókimondóak. Ebből következőleg az eufemizmusokkal nemcsak kíméljük, hanem ámítjuk is egymást és persze magunkat. Az apa valójában azt a meggyőződését fejezte ki a *beteg* szóval, hogy a gyermeke semmivel sem rosszabb, mint az, aki megfázott, hiszen *beteg* = 'nem egészséges'. Arra használta a nyelvet, hogy megváltoztassa a valóságot. Fura? Pedig ez lehetséges, és naponta meg is tesszük.

Egy angol filozófus, név szerint John Austin (1911–1960) ismerte fel, hogy nemcsak olyan mondatokat alkotunk, amelyek igaz vagy hamis megállapításként értelmezhetők (ún. *konstatívumok*), hanem olyanokat is, amelyekkel cselekszünk (*performatívumok* < angol *perform* 'végrehajt'): a kimondásukkal új tényállást hozunk létre a világban, de ez a közlés már nem értelmezhető az igaz és hamis tartományában. A *Mindennap megkérlek, hogy segíts* konstatívum, mert megállapít valamit, bár cáfolható, pl. *Te? Sose kértél meg, hogy segítsek*. Az viszont, hogy *Kérlek, segíts*, performatívum: itt magának az egyes számú első személyű igének a kimondása hajtja végre a cselekvést. Az erre adott válasz kétségbe vonhatja az illető tényleges rászorultságát (*Na ne izélj már! Meg tudod azt te csinálni egyedül is.*), de – a *kér* jóvoltából – nem tagadhatja le a kérés elhangzását.

Mielőtt az olvasó a szememre vetné, hogy bármilyen jót trécseltünk az eufemizmusról és a performatívumokról, megfeledkeztem a *nő* és a *hölgy* használatáról, máris elárulom, hogy ezeket a vargabetűket szándékosan írtam le. A *hölgy* mai gyakoriságát ugyanis az említett két jelenségnek tulajdoníthatjuk. Ez a szó szépít, és új valóságot teremt. Vegyünk három irodalmi példát! Marguerite Gautier egy kurtizán, Claire Zachanassian egy bosszúszomjas milliomos, míg a páduai Katharina egy csípős nyelvű és indulatos menyecske. Mai fogalmaink szerint az első *prosti*, a második *vénasszony*, a harmadik meg (elnézést, de a nyelvészetben nincs helye álszeméremnek) *hisztis p…* lenne. Ehhez képest így ismerjük őket: *A kaméliás hölgy*, *Az öreg hölgy* (*látogatása*), ill. *A makrancos hölgy.*

Kezdő angoltanulóként igencsak elcsodálkoztam a *cleaning lady* kifejezésen: „de nagy urak ezek; még a háztartási alkalmazottaik is kékvérűek!" Ma már nem álmélkodom, mert az álláshirdetésektől a híreken át az élménybeszámolókig egyre-másra *takarító*, továbbá *ápoló*, *pincér* és *rendőr hölgyek* tűnnek fel az eddigi *takarító-*, *ápoló-*, *pincér-* és *rendőrnők* mellett. A *hölgy* szótári alapjelentése még mindig 'ismeretlen (elegáns vagy érett) nő', viszont az ún. *pragmatikai jelentése* változóban van: egyre szélesebb azoknak a köre, akiket ezzel a szóval neveznek és szólítanak meg.

Talán a felületes megfigyelőnek ez az új nyelvszokás merő finomkodás, de a nyelvész nemcsak eufemizmust, hanem védőpajzsot is lát a *hölgy* szóban. Egy *nő* lehet *buta*, *csúnya* és *pletykás* (kedves macsó olvasóim figyelmébe: ez itt mind nyelvi megfigyelés, nem közvetett bujtogatás!), de egy *hölgy* soha. Mint a nemesi nevek világában: bármilyen degenerált is, egy *gróf Alsó-Técsey Técsey Pixi* nem hülyézhető le olyan könnyen, mert mire a beszélő kimondja az egész nevet, elfeledkezik a szándékáról. Másrészt a különböző foglalkozásnevek végén álló *nő* (feminista elemzésben) nyelvileg is megtestesíti a nőknek a férfiakhoz képest másodlagos helyzetét. Nos, a nemi szerepek ennél azért bonyolultabbak, de az tény, hogy az *énekesnő*, a *fodrásznő* és a *munkásnő* előtagja (*énekes*, *fodrász*, *munkás*) hiába teszi lehetővé az általános („kétnemű") olvasatot, a beszélők többsége férfiakat képzel mögéjük, ezért itt a *-nő* utótag segíti elő az egyértelműsítést. Ha azonban túl sokat „*nő*zünk" az egyszerű foglalkozásnevek helyett, azt a vádat kockáztatjuk, hogy fenntartjuk a férfiak több ezer éves uralmát. Talán az ügyfelem is ettől tartott, amikor „lehölgyezte" magát, pedig legkevésbé ő gyanúsítható azzal, hogy a *nő* szóval önbecsmérlést vagy hímsovinizmust követett volna el.

Szívesen latolgatnám még, hogy milyen lehet (avagy lesz?) az a világ, ahol *barátnők*, *guminők* és *istennők* helyett *baráthölgyek*, *gumihölgyek* és *istenhölgyek* szaladgálnak, de erre már nincs terem, és így is marad bőven nyelvészeti téma, ezért csak Pósalaky urat idézhetem, aki ezzel állította le Nyilas Misit: „No, hagy maraggyík hónapra is."

51. ITT A PIROS, HOL A VÖRÖS?

A kis nyelvek beszélőit állandó bosszankodás és irigység tölti el a nagy nyelvek beszélőivel szemben: „Mitől olyan jó az ő nyelvük, hogy a fél világ azt beszéli, és miért kell mindenkire ráerőltetni?" Ilyeneket a magyar anyanyelvűek is szoktak gondolni, pedig a statisztikai adatok szerint a magyar nagyon előkelő helyet foglal el a földkerekség kb. 6000 nyelvének sorában: valahol a 40. és az 50. között áll. Igen ám, de egy nyelv nemzetközi tekintélyét a beszélőknek nemcsak a száma határozza meg, hanem a politikai, gazdasági és katonai hatalma, valamint a kultúrája is. Nagy lélekszámunk és kultúránk nekünk is van, a többi viszont…

Csoda-e, ha a magyarok büszkén emlegetik a külföldieknek, hogy a nyelvük páratlanul gazdag? A leglátványosabb akrobatamutatványai között azt szokták megemlíteni, hogy az a szín, amely angolul *red*, franciául *rouge*, németül meg *rot*, az magyarul *piros* és *vörös*. Bibibí! Nesztek, bugyuta nyelvi gőzhengerek! Ez a szópáros olyan büszkévé tesz egyeseket, hogy legszívesebben más, egyébként szolidárisan szemlélt kis nyelvek beszélőinek is az orruk alá dörgölnék: „Finn *punainen*, katalán *vermell*, lengyel *czerwony*? Hahaha! Az semmi! *Piros* és *vörös* – az igen!" Ha ekkora kincs van a birtokunkban, az megér egy rövid elemzést!

Legelőször is nézzük meg, hogy ami a többi nyelvben egyetlen szó, azt a két magyar megfelelője közül mikor melyik fejezi ki. Általában *piros* a gyümölcs: *alma*, *cseresznye*, *eper*, *görögdinnye*, *meggy*, *ribizli*, *szamóca*, *szőlő* stb. (Van *vörös szőlő* is, de az talán egy másik fajta.) Ezen kívül *piros* a legtöbb ruhadarab és kiegészítő (*cipő*, *csat*, *harisnya*, *kabát*, *kendő*, *masni*, *póló*, *pulóver*, *táska*, *zokni* stb.), és nekik köszönhetően a mesebeli *Piroska*. Szintén *piros* az *autó*, a *busz*, a *villamos* és a *vonat* (a Krúdy Gyula-féle *vörös postakocsi*t suvasszuk el a „Költői szabadság" feliratú ládában). *Piros* néhány tárgy (*ceruza*, *labda*, *toll*), a zászlók és a sportmezek (*piros-fehér-zöld*, *kék-piros*) meg egy-két jelkép (*lámpa*, *lap*, *riasztás*). *Piros* ezenkívül a játékok színe: kártya (*piros ász*), rulett (*nyert a piros*), társasjátékok (*piros bábu*). Jobb híján az „egyéb" címszó alatt említhető a *piros betűs ünnep* és a *piros tojás*.

A *vörös* a következők jelzője: ásványok és kőzetek (*bauxit*, *homok*, *márvány*, *meteor*, *salak*, *szikla*; a Mars is ezért *vörös bolygó*), fémek (*arany*, *réz*, *rozsda*; tudom, hogy a rozsda nem fém, de a nyelv nem tudja), állatok (*macska*, *mókus*, *oroszlán*, *óriáskenguru*, *panda*, *rák*, *róka*, *vércse*, *vörösbegy*). És ha már a valódi állatok bundája, szőrzete, tollazata stb. miatt ez a szóhasználat alakult ki, akkor a képzeletbeli (vagy legalábbis láthatatlan) *démon*, *ördög* és *sárkány* szintén *vörös*. Valószínű, hogy ugyancsak az állatok kültakarója ihlette a *vörös haj* kifejezést. (A *piros haj* a félresikerült árnyalat.) *Vörös* minden növény (*áfonya*, *borostyán*, *cékla*, *fenyő*, *hagyma*, *korall*, *lencse*, *liliom*, *répa*, *rizs*, *som*), bár a *magyal piros*. Továbbá *vörös* néhány építőanyag (*cserép*, *pala*, *tégla*) és az azok felhasználásával emelt épületek is: *kápolna*, *templom*, *malom* (lásd *Moulin Rouge*). *Vörös* még a szövet: *bársony*, *fonal*, *kelme*, *posztó*, *szőnyeg*. Stendhal regénycímében is ilyen a *vörös*: a katonadolmány színe

(a *fekete* a reverendáé). A *lakk* és a *rúzs*, illetve a velük „kezelt" *köröm* és *száj* lehetne a „színezékek" kategóriája. A *vörös* jelkép is: főleg a politikai baloldalé (*brigád*, *csillag*, *diploma*, *hadsereg*, *khmer*, *könyvecske*, *október*, *zászló*), de nem kevésbé szimbolikus a *vörös kereszt* és a *vörös (rakéta)jelzés*. Minden itt sem sorolható be: *vörös bor*, *folt*, *hús*, *ingesek*, *mocsár*, *pecsenye*, *pecsét*, *pimpernel*, *tea*, *tenger*.

A virágok (pontosabban: a szirmaik) esetében sokszor felcserélhető a *piros* és a *vörös*: *jácint*, *muskátli*, *rózsa*, *szegfű*, *tulipán*. Sajátos még, hogy ha egy orr *piros*, akkor a viselője bohóc, ha *vörös*, akkor egy hóban-fagyban didergő vagy részeg ember. A *piros szem* a nyulak és a fényképezőgép vakujába néző, míg a *vörös szem* a síró vagy kialvatlan emberek sajátja. *Elpirul* és *elvörösödik*: mindkettő szégyent vagy zavart jelez, de az utóbbi mérget is.

Már a virágszirmoknál is láthattuk, hogy vannak olyan színhordozók, ahol kibicsaklik a nyelvérzék (lásd még *tűzpiros* és *tűzvörös*), de nem ez az érdekes. Ha a fenti csoportokból bármelyiknek áttekintjük a tagjait, akkor mindjárt rájöhetünk, hogy ugyanaz a színnév milyen sok árnyalatot jelöl. Az alma, a cseresznye és az eper pirosa nagyon más, hát még ha számba vesszük mindegyiknek a fajtáit (pl. Idared, Jonagold, Starking). Így van ez a többi alapszínnel is. Az *ibolya*, *narancs*, *sárga* stb. nemcsak egy adott fényhullámhossznak, hanem egy teljes hullámhossztartománynak is a neve. Ezért jelölheti a *sárga* egyformán a *citrom*, a *kanári* és a *nap* színét.

A *vörös* szintén egy külön tartomány neve az optikában, a színelméletben, valamint a vegyészetben; a *piros* a köznyelv eleme, a *vörös* aleseteként. Vagy inkább önálló színként? Ha az olvasó szerint igen, akkor a *nyelvi determinizmus* szellemében válaszolt: a piros színt maga a *piros* szó hozta létre; addig mondogattuk-írogattuk, amíg el nem hittük magunknak, hogy létezik ilyen. Ha azonban az olvasó tagadó választ ad, akkor a *nyelvi univerzalizmus* áll hozzá közel: a tapasztalati valóság mindenkinek egyforma, így mindenki láthatja, sőt ma már műszeresen is bizonyítható, hogy a piros tényleg a vörös alesete. A nyelv tehát csak rögzíti ezt a tényt.

A *piros* sokak szerint világosabb vagy élénkebb, mint a *vörös*, holott a *piros szamóca* bármikor lehet sötétebb, mint a *vörös szikla*, a nemzeti lobogók pirosa pedig lehet mélyebb, mint a munkásmozgalmi vörös zászló. Azt a réges-régi nyelvfilozófiai problémát tehát, hogy mi volt előbb: a szavak vagy a dolgok, a *piros* és a *vörös* hordozóinak felsorolásával sem lehet eldönteni. Az olvasó bátran vitatkozhat ilyesmikről, ha érez hozzá kedvet, de jobban jár, ha minden nációnak tovább dicsekszik a két színnévvel. Csak arról az egyről hallgasson mélyen, hogy – stílusosan – halványlila segédfogalmunk sincs arról, mi a különbség köztük.

52. SZÁZEGY KIS SZÓCSKA

Van a nyelvészetben két rokon fogalom: az *idegen szó* és a *jövevényszó*. A tankönyvszerzők úgy szokták magyarázni az összefüggést, hogy minden, ami nem az adott nyelv *ősi örökség*e vagy saját fejleménye, az idegen szó. Amikor pedig egy idegen szó közkeletűvé válik, illetve „belesimul" az átvevő nyelvbe, akkortól már jövevényszó. Ez azt jelenti, hogy a külső eredetű elem hangalakja fokozatosan vagy egy csapásra hozzáidomul a belső származású elemekéhez: *hangsúlyeltolódás*sal (pl. olasz *stracciatella* > *sztracsatella*), *hanghelyettesítés*sel (pl. francia *brochure* [brosűr] > *brosúra*), *ejtéskönnyítő hang*gal (pl. német *Schrammel* > *sramli*) vagy *időtartam-változás*sal (pl. angol *story* [sztóri] > *sztori*). Ahogy az eddigi négy példából kitűnt, a hangalak ösztönös módosítását gyakran kíséri az írásmód tudatos megváltoztatása.

A magyar köztudottan sokféle idegen szót olvasztott magába, de ezek között van kb. 100 olyan, amely igazán különleges. Ahogy az okos lány vitt is ajándékot Mátyás királynak, meg nem is, úgy ezek bele is simultak a nyelvbe, meg nem is, pl. *blöff*, *frakk*, *gitt*. Amint látja az olvasó, mindegyikben van egy rövid magánhangzó (*ö*, *a*, *i*) és egy hosszú mássalhangzó (*ff*, *kk*, *tt*). A különlegességük abban rejlik, hogy ezzel a képlettel mintegy tüntetőleg közszemlére teszik az idegen eredetüket. Rögtön kifejtem, hogyan.

Az olyan egy szótagú magyar szavakban, amelyeknek rövid a magánhangzójuk, a záró mássalhangzó szintén rövid szokott lenni, pl. *baj*, *dob*, *fül*, *hit*, *kör*, *luk*, *seb*. Ettől főként azok a szavak térnek el, amelyek hangutánzóak (pl. *csepp*, *fröccs*, *hamm*, *kopp*, *nyissz*, *puff*, *zümm*) vagy toldalékosak (pl. *jobb = jó + bb*; *szedd = szed + d*; *vitt = visz + tt*). Amúgy a rövid + hosszú felépítés ritka, ezért nyelvtani értelemben kivételes, pl. *függ*, *kedd*, *hull*, *könny*, *rossz*, *vall*. (Fontos megjegyzés: a *Kiss* és a *Papp* kettős mássalhangzója nem a hosszú kiejtést jelöli, hanem a névviselőknek segít „elhatárolódni" a *Kis*ektől és a *Pap*októl.)

A 101 kis szócska bő 600 éve áramlik be a magyarba: *griff* (1395), *friss* (1437), *gall* (1559), *placc* (1641), *lakk* (1783), *krepp* (1818), *giccs* (1909). Ami az eredetüket illeti, van köztük angol (*dressz*), francia (*trükk*), görög (*gramm*), latin (*moll*), német (*zacc*), olasz (*skicc*) és ismeretlen származású is (*bükk*). Évszázadok jöttek-mentek, az átadó nyelvek váltakoztak, de a záró hang mindig megnyúlt. Ez a mássalhangzó az esetek legnagyobb részében a *k* (pl. *blokk*, *csikk*, *drukk*, *pakk*, *sekk*) és a *p* (*drapp*, *hepp*, *nipp*, *trupp*). Valamivel ritkább a *t* (*flott*, *jatt*, *nett*, *sitt*), a *c* (*hecc*, *procc*, *pucc*, *vicc*), a *s* (*bross*, *fess*, *flöss*, *juss*, *nass*, *plüss*) és a *sz* (*bessz*, *klassz*, *slussz*). A középmezőnybe sorolható a *cs* (*fuccs*, *meccs*, *priccs*, *taccs*) és a *l* (*grill*, *null*, *tüll*). A legritkább a *f* (*muff*, *paff*, *treff*), a *m* (*stramm*) és a *n* (*dzsinn*). A *jazz* sorsa érdekesen alakult. A helyesírási szabályzat bevezette a *dzsesszt*, a korabeli (1926) kiejtésnek megfelelően. De mivel az elmúlt pár évtizedben egyre erősebb lett az angol hatás, pironkodva figyeltünk fel az anyanyelvi [dzsæz] formára, ezért ma a *jazz* írásmód

terjed. Így viszont a szó kiesett a második legnagyobb csoportból (a *t*, a *c* és a *s* mellől), és *z*-végűként egyedül maradt.

Még két helyesírási kérdés. Az összes eddigi példaszó kiejtés szerint íródik, de van 14, amely nem veszi tudomásul a mássalhangzó megnyúlását: *brit*, *bridzs*, *cech*, *chip*, *dzsip*, *fach*, *fit*, *klip*, *krach*, *pech*, *plusz*, *rap*, *rock*, *stop*. A *rock* és a *ch* esetében (pl. *cech*) hivatkozhatunk az idegen íráskép „szentségére", a *bridzs*nél a négyjegyű betű (**briddzs*) kerülésére, a többit viszont csakis a véletlennel magyarázhatjuk. Másrészt megjegyzendő, hogy a kiejtés szerinti írásmód nemcsak az utolsó betűt érintheti (pl. *dock* > *dokk*; *pass* > *passz*; *Tratsch* > *traccs*), hanem a jövevényszavak egyéb részeit is (pl. *chic* > *sikk*; *hausse* > *hossz*; *quitt* > *kvitt*).

Végül tegyük fel az egyetlen, nyelvészetileg lényeges kérdést! Miért hosszú az utolsó mássalhangzó a magyarban, ha eredetileg rövid? Tulajdonképpen nem mindig az, mert a latin és olasz szavakban szintén hosszú (pl. *Fenni* > *finn*; *struzzo* > *strucc*). A többi szóban viszont (az esetek 90%-ában!) rövid a záró elem, már csak azért is, mert sem az angol, sem a francia, sem a német nem ismer hosszú mássalhangzós tőszót. Ami itt [drill], [kuss] és [slukk], az ott [dril], [kus] és [sluk]. Gyanakodhatunk az írásképre is: ha a németek *klott*nak rögzítik a szót, akkor miért ne ejthetnénk ki úgy? Hát, éppen lehetne, de nagyon ritkán, mert ezek a szavak többnyire másként íródnak (*Netz* > *necc*; *tip* > *tipp*). Egyébként pedig a XIV. századtól kezdve hol volt annyi olvasni tudó ember, aki ilyesmiken morfondírozhatott volna?

Ne kerülgessük tovább a forró kását! A dolog hátterében minden bizonnyal az osztrák, azon belül is a bécsi német áll. Ez a nyelvváltozat ugyanis – hogy részben megcáfoljuk fenti megállapításunkat – ismer hosszú mássalhangzós tőszókat. A *Zimmer* 'szoba' hangalakja pl. a művelt norma alapjául szolgáló észak-német területeken [cimer], Bécsben viszont [cimmer]. De nem csak ott: a magyar városokban (leginkább Budán) jó ideig ugyancsak ilyen formákkal éltek a németajkú lakosok. És mert az ő anyanyelvükből rengeteg minden került a magyarba, a 101 kis szócska az említett hangzónyújtással honosodott meg; azok is, amelyeket a német csak közvetített, vagy amelyeknek a tőle független átvételéhez pusztán mintát adott (pl. angol *csekk*, francia *klikk*, orosz *sztyepp*).

Noha a bécsi német e téren is mély nyomokat hagyott a magyar nyelvben, ahhoz nem volt eléggé hatásos, hogy minden idegen szóban megkettőzze a rövid magánhangzó utáni záró mássalhangzót. Itt-ott ingadozást tudott előidézni (pl. [blog] ~ [blogg], [klub] ~ [klubb], [top] ~ [topp]), de ez – a jelen szerző füle szerint – nem következett be az olyan szavakban, mint a *cet*, *drog*, *dzsem*, *net*, *pub*, *rum*, *spam* stb. Talán a magyar nyelv elunta és a következő hat évszázadra felfüggeszti a hosszabbítgatást?

Mindent az olvasóért, de erre már biztos nem én fogok válaszolni…

53. *JÓ, JOBB… LEGOPTIMÁLISABB*

„Tégy igazságot!" – írta egy fordítóiroda vezetője, e-mailjének mindjárt a tárgy rovatában. Mint kifejtette, egy alkalmazottján számon kérte a *legoptimálisabb* szót, hiszen az *optimális* nem fokozható. A fordító azzal védekezett, hogy a latin felsőfok észrevehetetlen a magyarban, ezért a *legoptimálisabb* is jó. Az irodavezető ebből arra jutott, hogy noha a szó „nem teljesen az ördögtől való", a *leg-* és a *-bb* „a legjobb esetben is felesleges". Nos, a nyelvekben sok minden szükségtelen. A szófölösleg neve *pleonazmus* és *tautológia*, a nyelvtani túlbiztosításé *redundancia*. Mindhárom típus információveszteség nélkül mellőzhető lenne, mégis gyakran előfordulnak. Úgy látszik, hogy a nyelvi pazarlás *optimális*, talán még a gazdaságosságnál is *optimálisabb*. A kettő aránya volna a *legoptimálisabb*?

A pleonazmus (ógörög jelentése: *bőség*) olyan jelző vagy határozó, azaz *bővítmény*, amelynek a jelentése semmivel sem toldja meg az ún. *alaptag* jelentését, pl. *gyors kapkodás*, *lábbal rúg*. A *kapkodás*nak szerves része a *gyorsaság*, a *rúgás*nak a *láb*, ezért a *gyors* és a *lábbal* elhagyható. Aki azt írja a névjegyére, hogy *ideggyógyász szakorvos*, ill. a közlekedési vállalatnál *villamos járművezető*knek hirdet állást, az is pleonazmussal él: az ideggyógyász természetesen *szakorvos*, a villamos pedig köztudottan *jármű*. Hogy miért nem elég akkor az *ideggyógyász* és a *villamosvezető*? Azért, mert a hosszabb alak hatásosabb, és mert a lényeg az alaptag: *szakorvos* (nem pusztán általános orvos), ill. *járművezető* (egy nagyobb munkakör összefoglaló neve). Ezután már csak pontosítunk: *ideggyógyász* (nem *szájsebész*) és *villamos* (nem *autóbusz*).

A pleonazmus békésen eltenyészget a köznyelvben is (*a saját két szememmel láttam*; *tovább folytat*), de az igazi táptalaja a hivatali nyelv, pl. *egy Mazda típusú személygépkocsival* (vö. *egy Mazdával*), *8.20 óra körüli időben* (vö. *8.20 /óra/ körül*). Ezek nem nyelvtani hibák, de kimerítik a *stílusvétség* fogalmát, mert fontoskodóvá és körülményessé tehetik a szöveget. A pleonazmusnak azonban fontos szerepe az értelmezés is. A *tonhal* utótagja például elárulja, hogy mi az a *ton*.

Ha a pleonazmust hiponimikus fölöslegként határozzuk meg (hiszen pl. a *fa* nem más, mint a *pálma* fölérendelt fogalma, azaz *hiponimája*), akkor a tautológia (görögül 'ugyanazt mondás') *szinonimikus fölösleg*. Az *ilyen és ehhez hasonló*, a *kielégítő és megfelelő* vagy a *tényleg valóban* elemei rokon értelműek, ezért az információ szempontjából „helyben járnak". Csakhogy a szinonimapár egyik felének igen gyakran megváltozik a jelentése, így az egykori tautológiából új szó vagy stílusérték lesz. Az *éspedig* nem *és* + *pedig*; az *ámde* hangulata más, mint az *ám* és a *de* kötőszóé.

A tautológia szintén tud értelmezni: az *ingyenes zöld szám* segítség azoknak, akik nem tudják, hogy a *zöld* telefonszám díjmentesen hívható. Ez az értelmező szerep főleg az idegen szavakban tapasztalható. Sokan kinevetik a *tipikusan jellegzetes* és a *vizuális látás* kifejezést, pedig ha tudnák, hogy ők is mondanak ilyeneket! A *Hamupipőke* második felében *Popelka* néven maga a mesehős rejtőzik – csehül (< *popel*

'hamu'). A *kugligolyó* meg a *rénszarvas* a német *Kugel* 'golyó' és *Ren* 'szarvas' megkettőzése. De ne felejtsük el a *Franciaország* esetét sem! Az ország magyar neve 1372-ben *Francia*, a lakóié a *franc* volt. De mivel több európai állam is a népről kapta a nevét (pl. *Németország* < *német*), a *Francia* egyszer csak népnévként értelmeződött, így 1533-ban létrejött a *Franciaország.* Ez akkor olyan lehetett, mint amilyen ma a **Norvégiaország* lenne.

A redundancia (latinul 'túláradás') szintén szinonimikus fölösleg, de már a nyelvtan szintjén, a szótő–toldalék és az ige–igekötő viszonylatban, pl. *engemet*, *hallatszódik*, *kipostáz*, *övéké* (vö. *engem*, *hallatszik*, *postáz*, *övék*). Ezek a redundáns elemek kihagyhatók, és egyes stílusrétegekben ez kívánatos is (pl. az *engemet* kirí egy díszbeszédből). Mások viszont olyan mélyen „gyökereznek", hogy csak nyelvtani hiba vagy félreértés árán lehetne őket „kitépni". A mozgásigék irányjelölő igekötője (*beül az autóba*, *elmegy a fiához*, *kilép az erkélyre*) fölös, mert az esetrag (*autóba*, *fiához*, *erkélyre*) ugyanarra a helyviszonyra utal. Az igekötő hiánya azonban helytelen (**ül az autóba*, **lép az erkélyre*), vagy mást jelent (*megy a fiához*).

Ahogy a tautológia, úgy a redundancia is segít az idegen szavak meghonosításában. Az *aktívák* például megkettőzi a latin többes számot (*activa*, vö. egyes számú *activum*), míg az *omnibuszoknak* tulajdonképpen annyi, mint *mindenkineknek*. De csak tulajdonképpen, mert az *omnibusz* magyarul nem 'mindenkinek', hanem egy jármű. A *leasing* angolul főnév, a *light* melléknév, de ez magyar szemmel nem látszik; így lett belőlük *lízingelés* és *lightos* (*lájtos*).

Mielőtt igazságot tennénk, le kell nyelnünk egy (nyelvi) békát: az *optimális* kapcsán nincs értelme a latinra hivatkozni, mert ott ilyen szó nem létezett! A *legjobb* megfelelője az *optimus* volt. Ezt a melléknevet számos nyelv átvette. A német úgy, hogy az *-us* végződést lecserélte a (szintén latin eredetű) *-al* képzőre, majd az így keletkezett *optimal*t ellátta a saját középfokú *-er* és felsőfokú *-st* toldalékával. Ezt a redundanciát nyilván az okozta, hogy az *optimus* rendhagyóság a latinban: a *novus* 'új' ~ *novissimus* 'legújabb' alapján a *bonus* 'jó' mellett szabályosan várható **bonissimus* hiányának pótlása. Az *optimal* azután gyorsan bejött a magyarba, és megkapta a latinos *-is* végződést, de így is csak *állatinizmus* lett. Időközben a szó széles körben elterjedt, azaz már olyanok is éltek vele, akik sosem tanultak latinul, ezért hamarosan kimondták/leírták, hogy *am optimalsten*, illetve *legoptimálisabb.* De ez igazában nem is (idegen nyelvi) műveltség kérdése: a jövevényszavakon nemigen látszanak az eredeti tulajdonságaik (pl. jelentés, ragozás, számosság), így az átvevő nyelvek mindegyiket a saját szabályaikhoz igazítják.

„Jó, de végül is kinek van igaza? Az irodavezetőnek vagy a fordítónak?" – kérdezheti az olvasó. Megmondom szívesen, csak maradjon köztünk!

A nyelvnek.

54. SZÓNEMESÍTÉS

A magyar nyelv egyik közismert sajátossága a *nyelvtani nem* hiánya: nincs olyan végződés, amely a főneveket hímnem, nőnem és semlegesnem alapján különválogatná, és egyeztetné velük a névelőket, a melléknevеket és a névmásokat. A nemnek más nyelvekben az a szerepe, hogy megerősítse az ún. *kohéziót* (szövegösszetartó erőt), vagyis az ún. *koherens* (tartalmilag összefüggő) mondatok kapcsolatát nyelvtanilag is szorosra fűzze. Ez igazán szép gesztus, de épp a magyar esete bizonyítja, hogy nemek nélkül is lehetséges olyan mondatsort létrehozni, amelyet a hallgató/olvasó szövegnek fog tekinteni.

Ha van valami, amiben a magyar kezdettől fogva őrzi az önazonosságát, az a nyelvtani nemek teljes mellőzése. Ez annyira így van, hogy bármilyen nagy vendégszeretettel fogadja is a jövevényszavakat, a „határállomáson" azonnal elveszi a nemüket: „Isten hozta! Felhívjuk figyelmét, hogy Hungarolingviában nincsenek nemek, ezért az Ön ilyen jellegű vámáruja az egész ország területén használhatatlan. Kérjük, hogy dobja bele nemét a megfelelő szelektív tartályba. Harminc napnál rövidebb látogatás esetén nemét a kilépéskor visszaszolgáltatjuk. Köszönjük." A francia *friteuse* és a német *Wirtschaft* életében például mindig is fontos volt a nőneműség. Ez határozza meg, hogy az *une* és az *eine* 'egy' (nem az *un* és az *ein*) névelő, ill. a *nouvelle* és a *neue* 'új' (nem a *nouveau* és a *neuer/s*) melléknév egyezhet velük, valamint azt, hogy az *elle* és a *sie* 'ő' (nem az *il* és az *er/es*) névmás helyettesíti őket. Amikor azonban „belépési", majd – a magyaros *fritőz* és *vircsaft* néven – „letelepedési engedélyt" kaptak, olyan értelmetlen lett a nemiségük, mint a pénz egy lakatlan szigeten.

Álljunk meg egy szóra! Az olasz *amoroso* 'szerető' hímnemű, és a magyarban szintén csak egy férfi lehet *amorózó* 'hódító, szerelmes természetű'. A francia *suffragette* (< *suffrage* 'szavazás, választójog') nemcsak eredetileg nőnemű, hanem magyar történelmi szakszóként is (*szüfrazsett*) kizárólag nőkre alkalmazható. Nincs itt valami ellentmondás? „Hungarolingvia" hivatalosan elkobozza, aztán csempészáruként mégis használja a nemeket? Szó sincs róla. Az *amorózó* és a *szüfrazsett* csupán megtartották egy jelentéselemüket, de az *egy* névelőt vagy pl. a *lelkes* melléknevet nem tudták két végződéssel „felszerelni", és az *ő* névmást sem sikerült „kettéhasítaniuk" hímnemre és nőnemre. Vagyis nyelvtani nemet képtelenség „becsempészni" a magyarba; a természetes nem viszont kifejezhető ezen a nyelven.

Kezdjük azzal, hogy a két nem képviselőit több tucat szóval meg lehet nevezni. A *nő* szinonimái: *asszony*, *bige*, *bőr*, *csaj*, *csibe*, *hölgy*, *liba*, *nyanya*, *pipi*, *tyúk* stb. A *férfi* rokon értelmű szavai többek között a *bika*, *fickó*, *fószer*, *hapsi*, *ipse*, *kan*, *krapek*, *manusz*, *pasi* és az *ürge*. Külön csoport utal a nők és a férfiak életkorára: *bakfis*, *csitri*, *csoroszlya*, *csotrogány*, *matróna*, *öreglány*, *szatyor*, *vénasszony*; *aggastyán*, *bácsi*, *öregember*, *trotty*, *vénember*. Más szavak meg a küllemüket írják le: *bájos*, *canga*, *debella*, *delnő*, *faluszépe*, *kecses*, *kívánatos*, *lompos*, *trampli*; *dalia*,

délceg, *deli*, *ficsúr*, *gigerli*, *hórihorgas*, *izomkolosszus*, *izompacsirta*, *jóképű*, *jóvágású*, *langaléta*, *nyakigláb*, *nyalka*, *piperkőc*, *sármos*, *sármőr*, *snájdig*, *szőrmók*. Szellemi adottságokat minősít a *butácska*, *butus*, *naiva*, *szőke* (a mai 'buta' jelentésében), ill. a *mamlasz*. Egyes jellemhibákat nevez meg a *cserfes*, *hárpia*, *némber*, *nyafka*, *pletykafészek*, *sárkány*, *satrafa, szipirtyó*, ill. az *anyámasszony katonája*. A lelkület és az életmód szavai az *aranyifjú*, *hímsoviniszta*, *macsó*, *magányos farkas*, *metroszexuális*, *playboy*. Kimondottan a szexuális adottságok és magatartások ábrázolói egyrészről a *buja*, *céda*, *cefet*, *domina*, *kacér*, *kikapós*, *könnyűvérű*, *ledér*, *leszbikus*, *repedtsarkú*, *ringyó*, *szajha*, másrészről a *buzi*, *csábító*, *hímringyó*, *impotens*, *köcsög*, *nőcsábász*, *pederaszta*, *szatír*, *szoknyabolond*.

A foglalkozások között is van jó néhány, amely nyelvileg vagy az egyik, vagy a másik nemhez kötődik. Női mesterség vagy hivatás az *apáca*, *bába*, *bajadér*, *balerina*, *bébiszitter*, *dajka* (*dada*, *dadus*), *dizőz*, *frajla*, *gardedám*, *gésa*, *hosztesz*, *kofa*, *kurva*, *manöken*, *masamód*, *nővér*, *odaliszk*. A férfiak megélhetési módja a *bandita*, *cowboy*, *eunuch*, *hadvezér*, *honatya*, *inas*, *janicsár*, *lakáj*, *lovag*, *trubadúr*, *útonálló* és a *zsivány*. Sajátos kategória a világvallások papjai és vezetői: *ajatollah*, *láma*, *müezzin*, *pápa*, *pópa*, *püspök*, *rabbi*. Az előadó-művészet női szavai az *alt*, *heroina*, *mezzo*, *múzsa*, *primadonna*, *szoprán*, *szubrett* és az *üdvöske*; férfi szavai a *bariton*, *basszus*, *bonviván*, *hősszerelmes*, *kontraalt*/*kontratenor* és a *tenor*. Vannak más főnevek és igék is, amelyek nemileg jelöltek: *anyáskodik*, *cipellő*, *csacsog*, *hajcsavaró*, *kosztüm*, *monokini*, *szül*; *atlétatrikó*, *atyáskodik*, *bokszeralsó*, *mandzsetta*, *megnősül*, *öltöny*, *udvarol* stb.

A magyar férfi-női párokat eltérő szótövek alkotják: *apa ~ anya*; *báty ~ nővér*; *vő ~ meny*; stb. Néhány idegen szó azonban magával hozta „élete párját": *diakónus ~ diakonissza*; *direktor ~ direktrisz*; *doktorandusz ~ doktoranda*; *komikus ~ komika*; *komornyik ~ komorna*; *masszőr ~ masszőz*; *medikus ~ medika*; *novícius ~ novícia*; *patrónus ~ patróna*; *steward ~ stewardess*. Ilyenekből láthatólag kevés van, a használatuk belterjes (pl. *diakonissza* – vallás), és még rohamosan fogyatkoznak is: a *direktrisz* és a *masszőz* kihalt, a doktoráló nők immár *doktoranduszn*ak hívják magukat, a *medikák* az *orvosira járnak*, stb.

Ez a semlegesülés napjainkban egyre látványosabb. Sok férfi hord *alsónadrág* helyett *bugyi*t, nagyvárosi divat szerint *szőrtelenítenek*, és ha túlzásba viszik az indulatos kitöréseket, akkor *hisztisek*, főleg *klimax* idején. A nők – szintén a módi kedvéért – *borotválkoznak*, 30 éves koruk körül *megházasodnak*, de a legfeltűnőbb az, hogy dühükben ők is használják a *tele van a tököm* és a *tudja a f...om* kifejezést. Ilyenkor mindig elképzelem, hogy mit mondanának egy feltámadó szüfrazsettnek a feminizmus vívmányairól: „Tanulunk, dolgozunk, szavazunk, elválunk, és megvan mindenünk: nadrágunk, házunk, autónk, sőt…"

55. A GUGLIZÓ SZINGLI

Nagyjából a XVIII. század utolsó harmadában, a nyelvújítás kezdetén vetődött fel az a máig is közkeletű gondolat, hogy a magyar nyelvet elözönlik, és előbb-utóbb kihalással veszélyeztetik az idegen szavak. Kazinczy és a kortársai főleg a latinban és a franciában, a két világháború közötti nyelvvédők pedig a németben látták az agresszort. Mára az angol érdemelte ki a „gaz betolakodó" büszke címet. Lassan 250 éve folyik a békés össznépi gyűlölködés, hol ezzel, hol azzal szemben, de az senkinek nem szúr szemet, hogy a magyar nyelvnek csak nem akaródzik elköltözni ebből az árnyékvilágból. Szánalmas elpusztulás helyett birkatürelemmel fogadja a jövevényeket, és közben mindegyiket úgy alakítja át, mint úri szabó a finom külföldi szövetet. Itt bevesz, ott leenged, ezt elszegi, azt felvarrja. A kész ruhán látszik az alapanyag eredete, de az is, hogy kinek a műhelyében lett egyedi darab.

Ilyen átszabott szövetdarabok a *-li* végű német (bajor, jiddis, osztrák) jövevényszavak, pl. *bóvli*, *kifli*, *stempli*. Ezeknek az eredeti alakjuk *Bovel*, *Kipfel*, *Stempel*, és így magyarul is egyszerűen kiejthetőek lennének, mégis rajtuk díszeleg egy picike *-i*. Ez a véghangzó azonban nem valami nemzeti színű pántlika, amelyet az átvevő nyelv beszélői szelíd erőszakkal kötnek rá minden idegenre, mintha azt mondanák: „Ez itt Magyarország, úgyhogy ennek megfelelően tessék öltözködni!" Nem ez a helyzet. Az *-i* ún. *ejtéskönnyítő hang*, amely azért szükséges, mert a *Bovel*, *Kipfel* és *Stempel* német hangalakja kb. [bóvl], [kipfl] és [stempl], egy magyar szónak viszont nem lehet ilyen végződése. Ráadásul a németben mind a három főnevet két szótag alkotja (*bó-vl*, *kip-fl*, *stem-pl*), és ezt a magyar nyelv „tiszteletben akarja tartani". Mivel tehát a *-vl*, a *-fl* és a *-pl* nem állhat szó végén, ugyanakkor a két szótagot illenék megtartani, betoldódik az *-i*. A kiejtés-kecske is jóllakott, és a szótag-káposzta is megmaradt.

Tudom, most azon tűnődik az olvasó, hogy a *-vl*, a *-fl* és a *-pl* hogyan lehet szótag, ha nincs bennük magánhangzó. Nos, vannak olyan nyelvek, ahol egyetlen mássalhangzó is elég a szótaghoz: cseh *pr̥st* 'ujj', horvát *Kr̥k*, szlovén *smr̥t* 'halál'. A német *-l* ugyanúgy *szótagalkotó mássalhangzó*, mint a szláv *-r*. Ez abból adódhatott, hogy az *-el* kicsinyítő képzőből többnyire kiesik a hangsúlytalan *-e*. Mivel ez a toldalék gyakori a németben, a *-l* sok száz szóban került egyéb mássalhangzók mellé, az anyanyelvűek pedig érezhették az egyszervolt magánhangzót a torlódás helyén, így külön nyomatékkal kezdték kiejteni a *l*-t.

De bármennyire érdekfeszítő más nyelvek titkait kutatni, a magyarul beszélőket mégis az foglalkoztatja, hogy a jövevényszavakban hogyan ejtsék ki a szótagalkotó mássalhangzót. Három irányban lehet elindulni. Az ejtéskönnyítő hang állhat a két mássalhangzó előtt vagy után, illetve közöttük. Az első eljárás neve a *protézis*, a másodiké a *paragogé*, a harmadiké az *epentézis*. A protézis a mi esetünkben nem használható; ilyen technikához csak szó kezdetén folyamodik a magyar, pl. latin *schola* > *iskola*. De ma ez is muzeális érték, mivel a későbbi, szintén *s* + mássalhang-

zós latin szavakat gyorsan megszokták a beszélők, és már nem akarták megtoldani, pl. *skarlát*, *spóra*, *stóla* (nem **iskarlát*, **ispóra*, **istóla*). Sőt, más nyelveknél, főleg a tulajdonneveknél még kevésbé fordulhat elő protézis. A *Brno*, a *Hlavács*, a *Gbagbo*, a *Nfubea* és a *Tbiliszi* szemtelenül vihog az ejtéskönnyítés szándékán. Az efféle torlódásokat legfeljebb az epentézis (lásd lejjebb) tudja szétbombázni, pl. *Dmitrij* esetében, aki az Omega együttes dalában *Di̲mitrij* néven mesél Lénáról.

A mássalhangzó + *l* végű német szavak magyarosításának a leggyakoribb eszköze a paragogé, pl. *Kurbel* > *kurbli*; *Nudel* > *nudli*; *Schwindel* > *svindli*. Mutatóba még húsz: *bejgli*, *cetli*, *cucli*, *csúzli*, *fásli*, *hokedli*, *krumpli*, *kvargli*, *mázli*, *muskátli*, *pakli*, *prézli*, *ribizli*, *rumli*, *sámli*, *smirgli*, *spicli*, *tipli*, *vádli*, *virsli*. (Ugyanilyen „hungarikum" a záró *-i* egy maroknyi, mássalhangzó + *n* végű német szóban: *fakszni*, *hakni*, *kalucsni*, *kapucni*, *lokni*, *pacni*, *pacsni*, *plecsni*, *pofézni*, *sirhógni*, *spulni*, *vekni*.)

Az epentézis (magyarul *bontóhang*) nemigen vett részt a *nudli* és hasonló köznevek honosításában. De annál nagyobb szerepet játszhat (játszik is) az ilyen jellegű tulajdonnevek magyaros, kulturáltnak tekintett kiejtésében. Az olyan családnevek, mint amilyen az *Amschl*, *Disztl*, *Eckl*, *Feszl*, *Fischl*, *Fogl*, *Gógl*, *Heigl*, *Kungl*, *Lidl*, *Lingl*, *Lőbl*, *Mádl*, *Meinl*, *Rengl*, *Rippl-Rónai*, *Ruppl*, *Steindl*, *Stróbl*, *Ybl*, *Wierdl*, jobban elfogadhatóak a közízlés számára egy ajakkerekítés nélküli, epentetikus [ö]- vagy [ü]-szerű hanggal, mint egy paragogikus *i*-vel. Vagyis a [mádöl/mádül] szalonképesebb, mint a [mádli]. (Persze vannak olyanok is, akik egy huszárvágással elintézik a dolgot. Az Országház egyik idegenvezetője végig [steind] Imréről beszélt. Vajon olyat is mond, hogy [fesz] Frigyes, [strób] Alajos vagy [ib] Miklós? Sajnos, a hely és az idő nem volt alkalmas, hogy rákérdezzek…)

Az angolban szintén van szótagalkotó mássalhangzó, így meg kell emlékeznünk ennek a nyelvnek a jövevényszavairól is. Ilyen köznévből nagyon kevés tagozódott be a magyarba. Német mintára *i*-zik a *bicikli* (< *bicycle*) és a *szingli* (< *single*), bontóhangot kapott a *dzsungel* (< *jungle*), a kettő között ingadozik a *puzzle* ([pázö/ül] ~ [pázli]), viszont epentetikus a *beagle* (nincs **bigli*). A mássalhangzó + *l* végű angol tulajdonnevek szintén bontóhanggal bővülnek, vagy maradnak úgy, ahogy vannak. A *Jingle Bells* tehát lehet [dzsingö/ül] és [dzsingl], a *Ms Marple* [márpö/ül] és [márpl], a *Marble Arch* [márbö/ül] és [márbl], a *National Geographic* pedig [nesöne/öl] és [nesönl]. A választás ma az életkortól függ. Az angolul tudó fiatalokra az utóbbi alakok jellemzők, az epentézis kezd kiveszni, a paragogikus *i*-nek pedig befellegzett.

Egy kivétel azért van: a *Gugli*. Egész jól beszélünk angolul, de a *Google*-re rákötjük azt a nemzeti színű pántlikát, mintha azt mondanánk: „Ez itt Magyarország, úgyhogy tessék németesen öltözködni!"

56. *AD HOC* ÉS *ATHOK*

Egy magára valamit is adó nyelvész mindig tartózkodott az elhamarkodott kijelentésektől, de ma már olyasmit sem mer határozottan állítani, amit évtizedek kutatásai támasztanak alá. Ezt a nagy bizonytalankodást az internet okozza. A világhálón tömegestül bukkan fel sok minden, amit nyelvész elődeink is észleltek, de hibának vagy periférikus (és ezért elmélyült vizsgálatra méltatlan) nyelvi jelenségnek minősítettek. Az egyik weblapon például egy egyetemi előadás jegyzete olvasható, az alábbi három mondattal:

> *Athok* jellegű diplomáciai küldetések már az ókorban és a középkorban is voltak.
> A diplomácia a XV–XIX. században *athok* jellegű volt.
> Napjainkban újra nő az *athok* küldetések jelentősége.

Egy magára valamit is adó nyelvész évtizedekkel ezelőtt kétféleképp reagált volna erre a leletre: bosszankodva, mégis közönyösen. Úgy érvelt volna, hogy a jegyzetelő egyetemista műveletlen: nem ismeri az *ad hoc* pontos jelentését, így a helyes írásmódját sem. (Az olvasó persze mind a kettővel tisztában van, de hátha kipellengérezett adatközlőnk is belefut ebbe a tárcába, ezért az ő kedvéért rögzítsük, hogy a latin kifejezés ugyanaz, mint a magyar *alkalmi*, *egyszeri* vagy *eseti*.) Az *athok* egy embernek a tudatlansága, mások sosem írnának le ilyet, ezért ezt az elvétett szót nem kell tudományosan elemezni – így a régi érvelés. És mit szól ehhez korunk nyelvésze?

Legelőször is azt, hogy egy szó vagy kifejezés helytelen írásmódjából nem következik a pontos jelentés ismeretének a hiánya. A *csevely* például egy erőteljes írásbeli analógián (vö. *csermely*, *karvaly*, *veszély* stb.) alapuló *hiperkorrekt*, azaz túlhelyesbített alak, míg a *kőrut* egy sokak szemében „mucsai" ejtésváltozat megjelenítése. Teljesen nyilvánvaló, hogy az ilyesmik „nemkívánatosak" a gondozott nyelvhasználatban (mondjuk egy kormányzati közleményben), de értelmetlen volna azt állítani, hogy a helyesírási hiba elkövetőjének fogalma sincs a *csevej* és a *körút* jelentéséről. (A *helyesírási hiba* skatulyájába egyébként sem volna szabad annyi mindent belegyömöszölni. Szintén az interneten, egy különben színvonalas helyesírási szótár hibajegyzékében szerepel az *eldeformálódik* és a *ledegradál* – a *deformálódik* és a *degradál* gyakori „elírásaként".)

Talán még nem sikerült meggyőznöm minden olvasómat, ezért játszadozzunk tovább azzal a gondolattal, hogy a téves *athok* írásképet a jelentés nem ismerete okozza. Ehhez előbb tisztáznunk kell, hogy az *athok* miért téves. Természetesen azért, mert a latin kifejezés eredeti írásmódja *ad hoc* volt, sőt a magyaron kívül több más európai nyelvben is így honosodott meg. Idáig biztonságban utaztunk a nyelvészeti gondolkodás vonatán, de az előző mondatot bevezető „természetesen" menet közben rántotta át a váltósínt, és kisiklatta a szerelvényt! Egyáltalán nem természetes, hogy magyarul is úgy íródik minden, ahogy az átadó nyelvben. Volt ilyen tendencia, még a XIX. században is, de aztán tért hódított az a felfogás, hogy minél több jövevény

elem írásképének tükröznie kell a magyar kiejtést, főleg akkor, ha annak nem alakul ki épkézláb magyar megfelelője. Aki tehát úgy gondolja, hogy az *athok* barbárság, az összehasonlításul ízlelgesse ezeket: angol *dzsem* (< *jam*), *koktél* (< *cocktail*), *szörf* (< *surf*); francia *bulvár* (< *boulevard*), *kampány* (< *campagne*), *reklám* (< *réclame*); német *gyémánt* (< *Diamant*), *kuncsaft* (< *Kundschaft*), *szósz* (< *Sauce*). Aki szerint pedig azért borzalmas az *athok*, mert eredetileg külön kell írni, az mostantól háborodjon fel a *persze* és a *randevú* láttán is; az előbbi a latinban szóközzel tagolt *per se*, míg az utóbbi a kötőjeles francia *rendez-vous* összeragasztása. Mindezek tudatában ki van zárva, hogy egyetemistánk ne lenne tisztában az *ad hoc* jelentésével (az idézett három mondat is pontosan az ellenkezőjét mutatja).

Ám korunk nyelvészének van még egy fontos megjegyzése. Az *athok* rávilágít, hogy a különírás és az egybeírás távolról sem mindig felel meg az *egyszerű szó* és az *összetett szó* kategóriájának. Azt hinnénk, hogy az *ad hoc* azért írandó külön, mert két egyszerű szóból áll. És honnan tudjuk, hogy egyszerű szavakkal van dolgunk? Hát onnan, hogy külön íródnak… Az ókorban az ilyen okoskodást nevezték *circulus vitiosus*-nak (*ördögi kör*, *körkörös érvelés*). A különírás valójában a beszélőknek azt a felismerését tükrözi, hogy az *ad* '-hoz/-hez/-höz' és a *hoc* 'ez' (semlegesnem, egyes szám, tárgyeset) két egyszerű, azaz kisebb értelmes elemekre nem bontható szó. Ugyanakkor itt is érvényes Arisztotelész tétele: az egész több mint a részek összessége, hiszen az *ad hoc* jelentése már nem 'ehhez'. A két szóból egy harmadik sarjadt, de ez az összeforrás írásban jelöletlen. Így keletkezett az *antehac* 'korábban' is (*ante* 'előtt' + *hac* 'ez' /nőnem, egyes szám, elöljárós eset/), viszont ennek az elő- és utótagja grafikusan is egyesült. Az *ad hoc* tehát ugyanúgy összetett szó, mint az *antehac*, csak külön kell írni.

Hogy az egyik esetben ilyen, a másikban meg olyan lett a helyes írásmód, annak nem a nyelvtan, hanem a hagyományőrzés (mondjuk ki bátran: a véletlen) az oka. Bár az érvényes szabályzat szerint az *ad hoc* jó, és az *athok* rossz, a fentiekből remélhetőleg kiviláglott, hogy elvileg az *athok* is lehetne helyes. Semmivel sem „piszkítaná össze" jobban a latin eredetinek a „tisztaságát", mint amennyire a *lagzi* „elcsúfítja" a miatta már helytelen *lakzi* (< *lakodalom*) „szépségét". Mi van, ha az *ad hoc* mégsem véletlenül lett akadémiailag szentesített írásmód? Elvégre ezt a kifejezést az összes „nagy" nyelvben külön kell írni. Meglehet, de ez közömbös. A magyar *demokrácia* is másként íródik, mint az ógörög *δημοκρατία* (ábécéváltás + [t] ↔ [c] különbség), és még büszkék is vagyunk a magyarosságára.

Epilógusként még egy idézet az internetről: „Hét különböző világverseny volt az öt év alatt az épületben, *atchok* jelleggel." A nyilatkozó ráérzett a kifejezés idegenségére, de latin helyett németnek hitte, ezért ⟨ch⟩-val írta le. Ez bizony szarvashiba, bár aki olyan sok nyelvet tud, mint egy átlagos magyar, az könnyen téveszthet…

57. NE MONDJUK AZT, HOGY… DE MIÉRT IS?

A XVIII–XIX. században az újdonsült európai nemzetállamok lakói azon tanakodtak, hogy mi fejezhetné ki legjobban az összetartozásukat. Arra jutottak, hogy a közös származásuk és a történelmük meg a hagyományaik. A nyelvvel már bajban voltak, mert az egyik vidéken így beszéltek, a másikon meg úgy, ahhoz pedig, hogy ugyanazon nemzet tagjai lehessenek, szót kellett érteniük egymással. Nem volt mit tenni, mint kiszemelni az adott nyelv egyik területi vagy társadalmi változatát, majd leírni a kiejtési, szókészleti, ragozási és mondatszerkesztési szabályait. Ez a több néven is ismert képződmény (*irodalmi* v. *köznyelv*; *művelt* v. *normatív nyelvváltozat*; *standard* v. *sztenderd nyelv*; *igényes* v. *választékos beszéd*; stb.) a legfontosabb szövegek hordozója lett, a közigazgatástól és a sajtótól kezdve a művészeten és a tudományon át az oktatásig és a hitéletig.

Az új nyelvváltozat az uralkodók, a nemesek és a főpapok beszédén alapult, mivel ők büszkélkedhettek a legnagyobb hatalommal, műveltséggel és tekintéllyel. Ez áhítattal tölthette el a sorra kiadott nyelvtanok, szótárak és helyesírási szabályzatok szerzőit, akik a sztenderdet a tiszta értelem és logika letéteményeseként mutatták be. Az kérdéses, hogy ebben ők maguk is hittek-e, de az már tény, hogy az olvasóik úgy tekintettek a sztenderdre, mintha az nyelvileg eleve a lehető legjobb kifejezésmód lenne, és ragyogó pályafutását egyedül a belső értékeinek köszönhetné. Emiatt az összes többi nyelvváltozat tökéletlen és logikátlan kommunikációs eszközként rögzült a köztudatban. „Ó, szent együgyűség!” – sóhajt fel az olvasó a máglyára vetett Husz János szavaival. „Mi már nem így gondolkodunk.” Nem akarok ünneprontó lenni, de azt kell mondanom: „Dehogyisnem!” Az általános iskolában és a gimnáziumban olyanokat szoktak tanítani a nem sztenderd változatokról, amik tudományos szempontból tarthatatlanok. Pukkantsunk hát szét néhány ilyen léggömböt!

„Az a mondat, hogy *Én az öt kerületben lakom*, hibás, mert félreérthető: mintha valaki öt lakást használna, mondjuk az I., a III., az V., a VII. és a IX. kerületben.” – Tévedés: ez a mondat egyértelmű. Az I., III., V., VII. és IX. kerület lakosa így fogalmazna: *Öt lakásom van*; *Több lakásom is van, öt különböző kerületben*; *Öt kerületben is van lakásom*. Csak azt nem mondaná, hogy *Én az öt kerületben lakom*, mert a határozott névelő egyedít: minden városban csak egy kerület viselheti az ötös számot. – Az sem igaz, hogy a *Sok bába közt elveszik a gyermek* kétértelmű, és csak az *elvész* a helyes. Ha a beszélő arra célozna, hogy az újszülöttet elrabolják, akkor tárgyraggal élne (*elveszik a gyermek<u>et</u>*), és természetesen egy alannyal, hogy kiderüljön, kik az elkövetők.

A második hamis érv a kognitív deficit; keresetlenül szólva az, hogy a beszélő ütődött. Aki szerint a *komplexum* és a *komplexus* összekeverése zavaros gondolkodásra vall, az nagyot téved. A legegyszerűbb ember agyában sem zagyválódik egymásba egy épületegyüttes és egy elfojtott vágy. – A *suksükölés* (pl. *Majd lefessük a korlátot*) szintén nem arról tanúskodik, hogy az illető összevissza kutyulja a kijelen-

tő módot a felszólító móddal. Ha így lenne, akkor azt is mondaná, hogy **Majd lefessem a korlátot*, de nem mondja. No meg ilyen alapon hibás az *Azonnal lefested a korlátot!* is, hiszen ide felszólító mód „kellene" (*fesd le*), nem kijelentő (*lefested*). Az elmebeli adottságok (pl. észjárás, lényeglátás, emlékezet) köszönőviszonyban sincsenek a nyelvtani kategóriákkal.

A harmadik hamis érv a logikázás. Eszerint egyes igekötős igék (pl. *bepótol*, *kiértékel*, *leellenőriz*) logikátlanok, mivel az ige magában is ugyanazt jelenti (*pótol*, *értékel*, *ellenőriz*). Csakhogy itt az igekötő arra való, hogy a cselekvésnek ne a folyamatát, hanem az eredményét fejezze ki: *Egész héten pótoltam a lemaradásomat.* ↔ *Péntekre mindent bepótoltam*. – Vagy ott van a gyűjtőnév + *aki* szerkezet: *Végre egy cég, aki nem csak a pénzre hajt!* Ezt sokan azért helytelenítik, mert egy cég – noha emberekből áll – nem személy, így csak az *amely* a helyes. Aki ezt hirdeti, az remélhetőleg még erős tudatmódosító szerek hatására sem mondja azt, hogy *egy kedves család* vagy *az a szemét bank*, mert *kedves* és *szemét* csak az egyén lehet, viszont a család és bank egyaránt közösség, azaz nem személy. Vagy mégis, és nem véletlen, hogy a jogban a cégek is *személyek*?

A negyedik hamis érv a „magyartalanság". „Nincs olyan, hogy *Nem tudom, itt-e van*, csak olyan, hogy *Nem tudom, itt van-e*". A nyelvészet álláspontja egyszerű: amit rendszeresen kimondanak vagy leírnak, az létezik. Hogy ez a dolog milyen gyakori, melyik vidékre, rétegre és helyzetre jellemző, az másodlagos, az pedig, hogy kinek tetszik, kinek nem, századrangú. A *Nem tudom, itt-e van* és a *Nem tudom, itt van-e* ugyanazt jelentik, sőt azonos elemekből is állnak, csak a szórendjük más. Egyébként a tudomány csak azt minősíti *agrammatikus*nak, ami megsérti az ismert nyelvtani szabályokat. Ez esetben legföljebb a **Nem itt tudom-e van* érdemelné meg ezt a jelzőt, mivel ilyen sehol nincs a magyar nyelvterületen. A *Nem tudom, itt-e van* viszont létezik, méghozzá régóta, széles körben és egy jól ismert szabály alapján.

Mindezek alapján nyugodtan kimondhatjuk: az *öt kerület*; az *elveszik a gyermek*; a *komplexum* 'vágy' ~ *komplexus* 'épület'; a *majd lefessük*; a *bepótol*; a *cég, aki*; és az *itt-e van* nem kétértelmű, nem „őrült beszéd", nem logikátlan, és nem magyartalan. Csak az általános megítélésük rosszabb (a használóik vélt vagy valós iskolázatlansága miatt), mint az *ötödik kerület*; az *elvész a gyermek*; a *komplexum* 'épület' ~ *komplexus* 'vágy'; a *majd lefestjük*; a *pótol*; a *cég, amely*; és az *itt van-e* formáknak. Ebből kifolyólag minél több ember előtt, ill. minél hivatalosabb helyzetben kell megszólalnia valakinek, annál inkább kell közelítenie az utóbbiakhoz. De most már tudjuk: pusztán azért, mert az előbbiek rossz színben tüntethetik fel az általa képviselt csoportot, intézményt vagy eszmét, és őt magát is – akár a *két kerületben* lakik, akár a *nyócban*…

58. NYELVI KUKKOLDA

„Aki egyszer Forrest Gump szemével nézte, annak örökre megváltozik a világ" – szólt az 1994-es film plakátja. Egy nyelvész IQ-jának hivatalból meg kell haladnia a 75-ös értéket, néha mégis ugyanúgy megmosolyogják, mint a mozisiker címszereplőjét. Ez érthető is. Egy átlagember egyszerűen használja, a tudós viszont feldarabolja a nyelvet, és furcsa dolgokon tépelődik. A környezete meg arra gondol: „Hogy egyeseknek mire van idejük, mialatt mások becsületesen dolgoznak!" Érdekli az olvasót, hogy milyen a világ nyelvészszemmel?

A magyarban van vagy félszáz szó, amelyet a *-da/-de* képző zár le, pl. *bölcsőde*, *iroda*, *szövöde*. A nyelvész, akár egy jó hentes, azzal kezdi a darabolást, hogy szétválogatja az össze nem tartozó részeket. Az olyanokat, mint a *ballada*, *csorda*, *dada*, *préda*, *rozsda* stb., bedobja a „Monomorfemikus lexémák" feliratú hűtőkamrába. Ezek a szavak ugyanis egy *morfémá*ból (*alakelem*ből) állnak. Ez abból következik, hogy a *-da* levágása csupa értelmetlen hangsort eredményez: **balla*, **csor*, **da* és **pré*. A *rozs* létezik, de más jelentésben, ezért elvethetjük. Ugyanakkor a *bölcsőde*, az *iroda* és a *szövöde* kiállja a csonkítás próbáját (van *bölcső*, *ír* és *sző*), és minden ilyen szó (kivéve: *csapda*, *csúszda*, *járda*, *vizelde*) egy intézményt nevez meg, ill. annak az épületét. E jelentésazonosság csak a *-da/-de* ottlétével magyarázható. Márpedig ha egy nyelvi elemnek saját jelentése van, amely más elemekkel kombinálva is állandó, akkor az *morféma*. A *-da/-de* is az, közelebbről *kötött morféma* (önmagában nem áll meg).

Kis eszmefuttatásunkkal sajnos nem találtuk fel a spanyolviaszt, mert a becsületesen dolgozó átlagember – természetes nyelvérzéke folytán – eddig is tudta, hogy a *bölcsőde*, az *iroda* és a *szövöde* képzett szó. Azt azonban már nem, hogy a *-da/-de* nem mindig volt képző. Először 1787-ben írták le, amikor gőzerővel folyt a nyelvújítás. Ennek legbuzgóbb képviselői, a *neológusok* (csak a legismertebbek: Csokonai, Kazinczy és Kölcsey), semmit sem tartottak méltatlan eszköznek a szókészlet bővítéséhez. Talán kifogyóban voltak az ötletekből, amikor megtetszett nekik a *csárda* vagy a *kaloda* végződése, és máris kaptafaként kezdték használni a tömeges szógyártáshoz. Azt állították, hogy a költőknek „gyakran még a grammatikai regulát is félre kell vetniük", de maradt bennük annyi mértéktartás, hogy ha már képzővé léptettek elő egy szóvéget, akkor a *hangrendi illeszkedés* szabálya szerint megalkossák a párját is, pl. a *csillagda* 'csillagvizsgáló' mellett a *gyűlde* 'klub, kamara' szót.

Innen már nem volt megállás. 1799-ben megszületett a *csapda*, 1830-ban a *nyomda*, 1837-ben a *járda*, 1838-ban a *zárda*, 1843-ban az *iroda*, a *tőzsde* és az *uszoda*, 1844-ben a *dalárda*, 1845-ben az *óvoda*, a *rivalda*, a *sütöde* és a *szálloda*, 1846-ban pedig az *öntöde*. Kis szünet következett (úgy látszik, a nyelvújítókat lefoglalta a szabadságharc), majd 1850-ben meglett a *zenede*, 1854-ben a *fonoda* és a *zúzda*, 1856-ban a *csúszda*, és 1857-ben a *bölcsőde*. Hosszabb pihenő (vagy a Bach-korszak kiheverése?) után, 1872-ben bukkant fel a *mosoda*, és ezzel a *-da/-de* be is fejezte

diadalútját. Az 1942-es *varroda* legföljebb nosztalgiát ébresztett azokban, akik a kiegyezés táján születtek, míg az 1959-es *böngészde* 'antikvárium' már csak stíluspa-ródiának illett be: ha bárki komolyan vette volna, ma is élne.

De vajon mi vetett véget a *-da/-de* pünkösdi királyságának? A neológusokkal szemben álló *ortológusok*, akik kizárólag a tájszavakat és a korabeli nyelvállapot szabályait fogadták el a szógyártás alapjaként. Ez a *szóvég-megelevenedés* azonban nagyon csípte a szemüket, így tűzzel-vassal irtották. De ők is csak félmunkát végeztek: a *bölcsőde*, *iroda*, *óvoda*, *szálloda*, *tőzsde* és az *uszoda* olyannyira túléltek minden gyomlálást, hogy máig sem pótolhatók mással. Ugyanakkor – mint a *böngészde* kapcsán megjegyeztük – a *-da/-de* képzőt úgy kapta örökül az utókor, ahogy az ortológusok óhajtották: félresikerült nyelvi hagyatékként. Amikor tehát az 1980-as évektől megjelent a *bútorda*, *gombócda*, *kajálda*, *kukkolda*, *másolda* és a *napozda*, nyilván az ötletgazdák sem hitték, hogy leleményeik közkeletűek lesznek. Nem is lettek azok, csak üzletfeliratokká váltak. Aki székre, fagylaltra vagy barnulásra vágyik, az *bútoráruház*ba, *fagyizó*ba és *szolárium*ba megy, nem pedig *bútordá*ba, *gombócdá*ba és *napozdá*ba. Az ismét divatba hozott *vizelde* szintén nem lépett a francia eredetű *piszoár* helyébe, pedig ma minden szaniter-nagykereskedő így hirdeti a portékáját. Csak a *kajálda*, a *másolda* és a *kukkolda* 'peepshow' kezd köznyelvivé válni.

A *-da/-de* képzős szavak kisebb része két szótagos: *csapda*, *csúszda*, *fogda*, *gyűlde*, *járda*, *jósda*, *nyomda*, *tőzsde*, *zárda*, *zúzda*. A többségnek a szótagszáma három, ez azonban egy kis meglepetést tartogat. Ha az alapszó két szótagos, akkor csak rá kell erősíteni a képzőt, akár főnév (pl. *áru+da*, *cukrász+da*, *lovar+da*), akár ige (pl. *étkez+de*, *hizlal+da*, *távír+da*). Ha viszont egyetlen szótagból áll, akkor – kivéve a „kisebb részként" említett tíz szót – meg kell toldani valamivel, hogy a származéknak meglegyen a három szótagja. Ez a *főz* és a *ver* esetében egy-egy főnév, amely két szótagosra növeli a „vézna" alapszót: *pénzverde* (nincs **verde*) és *sörfőzde/szeszfőzde* (nincs **főzde*). Egyébként egy *kötőhang* ékelődik be: *óv+o+da*, *süt+ö+de*. Hát nem tündéri szabály? Egy szóalkotási mód eredménye számára semmi mást nem tesz kötelezővé, csak a szótagszámot (mint a legalább három szótagot előíró *-gat/-get* gyakorító képző: *ír+o+gat*, *önt+ö+get*, nem **írgat*, **öntget*.)

Búcsúzóul még annyit, hogy a *rivaldá*nak semmi köze a *rivall* igéhez. Valójában az olasz *ribalta* származéka, amely a színpadnak a nézőtér felőli pereme és a függöny közötti részt jelöli. Egyébként engem megöl a kíváncsiság, hogy miért van *lövölde*, nem **lövöde* (vö. *szövöde*), és hogy a kézitáskában is elférő *tébolyda* helyett minek kellett a hajóládát igénylő *elmegyógyintézet* és *pszichiátriai klinika*. A választ már meghagyom nyelvész utódaimnak; hadd legyen 2094-ben *Forrest Gump 2.* – az ő életük alapján!

59. NYELVI VÁLTOZÁSOK MENTÉN

Mit gondol az olvasó, hová kívánkozik a nyelvész? A beszélők agyába. Sokért nem adná, ha ott lehetne, amikor egy nyelvi újdonság keletkezik, vagy egy meglévő nyelvi elem átalakul. Sajnos, ez lehetetlen: az emberek nemigen vállalkoznak a tudományos célú koponyalékelésre, és még az ennél kifinomultabb módszerek is csak azt tudják kimutatni, hogy beszéd, írás, hallgatás és olvasás közben milyen agyi területek és idegpályák aktiválódnak, de azt már nem, hogy mit miért használunk úgy, ahogy. A nyelvész tehát annyit tehet, hogy valamilyen hihető magyarázatot ad a változásokra. Szemléltessük ezt a *mentén* újszerű használatával!

Ez a szócska feltűnés nélkül tette a dolgát egészen a rendszerváltásig. Több névutóhoz hasonlóan térviszonyt fejezett ki: 'valami mellett végig, vonalszerűen'. Ennek a valaminek a hosszúság volt a fő jellemzője. Lehetett útvonal (*58-as út*, *Margit körút*, *M1-es autópálya*, *sáv*, *Tinódi utca*), képzeletbeli vonal (*arcvonal*, *észak-déli irány*, *hosszúsági kör*, *nyomvonal*, *tengely*), építmény (*árok*, *csatorna*, *drótkerítés*, *fal*, *töltés*) és tereptárgy (*agyagréteg*, *folyó*, *nádas*, *part*, *törésvonalak*). A *mentén* azonban többet akart, és az 1990-es évektől kezdve már az esszékben, illetve a politikai és más közéleti vitákban is feltünedezett, pl. „Azonos értékek *mentén* tudunk együtt dolgozni". Talán nem egyszerűen arra vágyott, hogy a ritkább névutók közül (mint a *fogva*, a *gyanánt* és a *végett*) a gyakoribb *előtt*, *nélkül* és *szerint* társaságába kerüljön, hanem arra is, hogy feledtesse rovott múltját. Nincs abban semmi rossz, hogy „Lenn a, lenn a, lenn a Volga *mentén* // Élt egy kislány, Katyusa a neve", de a rendszerváltás után jobbnak érezte eltussolni, hogy az árvízi híreken kívül legtöbbször egy szovjet katonadalban szerepelt.

Ha egy új vagy megújuló elem viselkedésére vagyunk kíváncsiak, mindig meg kell nézni a mondatbeli előzményeit és következményeit. Ennek legjobb eszköze a *konkordancia*, vagyis olyan mondatok függőleges elrendezése, amelyekben a kérdéses szó vagy kifejezés előfordulásai pontosan egymás alatt sorakoznak. Eszkábáljuk össze a *mentén* új használatának konkordanciáját!

ezen alapelvek	mentén	**alkalmazott** módszerek
A digitális analfabetizmus	mentén	**szakadhat** a magyar társadalom.
olyan dimenziók, melyek	mentén	az emberek **összehasonlíthatók**
nem politikai felfogások	mentén	**alakultak ki**
olyan információkat továbbítani, amelyek	mentén	**szóba kerülnek** politikusok nevei
Klikkesedés csak a teológiai kérdések	mentén	**történik**.
mélyebb logika, amelynek	mentén	az események belső dialektikája **kirajzolódik**
A fejlesztéstartalom egyéni ütemterv	mentén	**segíti** a fiatalokat.
egyike azoknak a vízválasztóknak, amelyek	mentén	egy személy a csoport tagjává **válik**
a kapcsolatrendszerek különböző vonalak	mentén	**elrendeződve** meghatározzák az ország sorsát

Az aláhúzott szavak azt mutatják, hogy a *mentén* újabban elvont főnevekhez társul: *alapelvek*, *analfabetizmus*, *dimenziók*, *felfogások*, *információk*, *kérdések*, *logika*, *ütemterv*, *vízválasztók*, *vonalak*. (Ez a két utóbbi szó, a *vízválasztók* és a *vonalak* esetében is igaz, mert átvitt értelemben jelennek meg.) A kivastagított szavak pedig arra utalnak, hogy a *mentén* immár nemcsak a főneveknél, hanem az igéknél is (*alkalmaz*, *összehasonlít*, *kialakul*, *szóba kerül*, *történik*, *kirajzolódik*, *válik*, *elrendeződik*) az absztrakt jelentést „kedveli". (A *szakadhat* és a *segíti* ezúttal szintén képletesen értendő, nem szó szerint.)

Fentebb csak tíz mondat látható, de már ez a kis mennyiség is sejtet valamit, amit egy nagyobb vizsgálat teljesen megerősít: a *mentén* jellemzően többes számú főneveket követ (*alapelvek*, *dimenziók*, *felfogások*, *információk*, *kérdések*, *vízválasztók*, *vonalak*). A maradék három főnévből kettő (*analfabetizmus*, *logika*) azért kivétel, mert a jelentése miatt csak egyes számban használatos. (A ritka *logikák* nem 'sok logika', hiszen ennek alig van értelme, hanem 'a logika típusai'.) Az *ütemterv* már igazi ellenpélda (ezért mondtuk, hogy „jellemzően többes számú"), de ilyenekből kevés van (ezért mondtuk, hogy „nagyobb vizsgálat").

Megtudtuk tehát, hogy a *mentén* manapság elvont főnevekkel és igékkel veszi körbe magát, és azt is, hogy ezek a főnevek jellemzően többes számúak. De van valami, amit még nem tudunk. A *mentén* internetes előfordulásai közül azokból állt össze a fenti konkordancia, amelyeknek ez az új „elvontság-többesség" a megkülönböztető jegyük. Ugyanakkor kimaradt minden, ami a hagyományos viselkedéshez, vagyis az útvonalakhoz, képzeletbeli vonalakhoz, építményekhez és tereptárgyakhoz köthető. Pedig ezek vannak jelentős többségben; az olvasó kedvéért 200 internetes mondatot néztem végig a *mentén* szóval (igazán nem kell hálálkodni; elég egy jelképes hat számjegyű csekk), és ebből csak 16-ban, azaz 8%-ban volt felfedezhető az „elvontság-többesség". A maradék 184 előfordulás (vagyis 92%) a szokásos térviszonyt fejezte ki.

A *mentén* fő érdekessége azonban mégsem ez a feltűnő aránytalanság, hanem az, hogy az újfajta használata a választékos stílusra korlátozódik: olyan beszédhelyzetekre, amelyekben a résztvevők társadalmi vagy korkülönbségét a hivatalos és ünnepélyes magatartás, illetve az emelkedett kifejezésmód testesíti meg. Ugyanakkor az új típusú *mentén* bizonyos témákhoz is kötődik: bonyolult államigazgatási, egészségügyi, gazdasági, szociális, társadalomtudományi stb. kérdésekhez. Magyarán azt, hogy „Az aktuális képzőművészet kevésbé az irányzatok és csoportok, mint inkább problémák *mentén* rendeződik el", előbb fogja kimondani vagy leírni egy esztéta, mint egy átlagos múzeumlátogató.

Ebből kifolyólag a *mentén* minden nagyravágyás ellenére sem lett gyakoribb névutó, de magára vessen. Ő ragaszkodott a választékos stílushoz meg a bonyolult témákhoz, és ezzel saját magát rekesztette ki a köznyelvből (a legáltalánosabb hétköznapi beszédből), pedig ott aztán megizmosodhatott volna. A „rovott múltat" viszont fölösleges volt ennyire feledtetnie, mert a 90-es évek óta úgyse igen hallható a szép Katyusa dala.

Nos, nyájas olvasó, hihető ez a magyarázat, vagy jöhet a koponyalékelés?

60. HOMO ÉS HETERO

Tudja az olvasó, mire jó a tudomány? Mármint azon kívül, hogy minél inkább megismerjük a valóságot? Arra, hogy apró, pálmafás szigetként menedéket nyújtson a közélet óceánjának állandó, olykor haragos hullámzásában. Ha egy nyelvészt mint magánembert tengeribetegség környékez, mert századszorra ragadja el valamilyen társadalmi vita örvénye, szépen beleül a ladikjába (jachtra nem telik neki), és elevez a tudomány kicsiny szárazulatára. Amikor például arról szópárbajoznak körülötte, hogy a homoszexualitás rosszabb-e, mint a heteroszexualitás, és jó dolog-e a melegfelvonulás vagy a „kamingautolás", máris üdvözült mosollyal oldozza el a lélekvesztőt, és irány a nyelvészet szigete. Bár ott is vannak „homók" és „heterók", ők olyan eltérőek és mégis egyformák, hogy közösen hordozzák a másság zászlaját.

Az első nagy meglepetés mindenkit az általános iskolában ér, amikor a helyesírással ismerkedik. Ekkor tárulnak elénk a *homofón* vagy *heterográf*, vagyis azonos kiejtésű, de más írásképű szavak. Egy világ omlik össze bennünk, amikor megtudjuk, hogy a *Képzeld, Pistike már térdel!* és a *Hogy fussak fájós térddel?* utolsó eleme papíron nem ugyanaz, vagy hogy a *Toldi estéje* egy létező műcím, a *Toldi estélye* viszont legföljebb Miklósunk álmában történt meg. Az előbbi furcsaságról a *szóelemző írásmód*, az utóbbiról a *hagyományőrző írásmód* „tehet". Egyikkel sem könnyű megbarátkozni. A szóelemzéssel azért, mert ott a fülünk helyett az eszünk után kell mennünk. A dialektika fogalmaival élve: a jelenség helyett a lényeget kell megragadnunk. Ez a tudatosítás igencsak természetellenes, hiszen a nyelvhasználat nagyrészt ösztönműködés. Beszéd közben egyszerűen csak kimondjuk, hogy [tojja], amikor azonban ezt le akarjuk írni, át kell gondolnunk, hogy éppen a *tojik* vagy a *tol* igét ragozzuk-e, és eszerint rögzítjük a *tojja* vagy a *tolja* alakot. A hagyományőrző írásmód még nehezebb, mert az tisztán magolást követel meg. Ítéletnapig elemezgethetjük az [árbóc] vagy a [röktön] szót, akkor sem fogjuk kiokoskodni a helyes *árboc* és *rögtön* formát.

E jelenség fordítottja a *homográfia* vagy *heterofónia*, az ugyanúgy leírt, de másként kiejtett szavak viszonya. Az angol dúskál az ilyenekben, pl. *lead* [líd] 'vezet' ~ [led] 'ólom'; *sow* [szou] 'vet' ~ [szau] 'koca'; *wind* [vind] 'szél' ~ [vájnd] 'teker'. S a magyar? Nos, ahogy vesszük. Elvben csupán az *egyek* [egyek] 'táplálkozzak' ~ [eggyek] 'egységesek' tartozik ide. De gyakorlatilag az is, hogy (ők/ti) *néztek*, vagy *sejtette* 'sugallta' és 'gyanakodott', illetve *szemét* 'hulladék' és 'látószervét', meg több száz hasonló páros, mert ezeknek a második tagja nemcsak a tájnyelvekben, hanem sokszor még a köznyelvben is az ún. *zárt* [ë]-vel szólal meg. A helyesírás jelölhetné a különbséget (pl. *sejtette* ~ *sejtëtte*), de bizonyos – most mellékes – okokból nem teszi.

Mit szólna mindezek után az olvasó a „homók" és a „heterók" házasságkötéséhez vagy bejegyzett élettársi kapcsolatához? Örömmel közlöm, hogy a nyelvészet szigetén teljes a hőn áhított tolerancia. Ha két szónak azonos a hangalakja és az írásképe, de más a jelentése, akkor rohanhatnak is az anyakönyvvezetőhöz vagy a közjegyző-

höz, hogy *homonímia* néven vegye őket nyilvántartásba. Ez történt például a kecsua *láma* 'a tevével rokon állat' és a tibeti *láma* 'buddhista szerzetes' szavakkal. A *szótári homonímia* mellett *nyelvtani homonímia* is létezik, amely vagy a ragozásban nyilvánul meg (pl. *ő eszik* = *ők eszik*), vagy a képzésben (pl. *uncsi* = *unalmas* vagy *unoka*). Ez ügyben a világbajnok az a sokszor idézett talányos mondat, amelyet az esztergomi érsek írt (latinul) Bánk bánnak:

A királynőt megölni nem kell. Félnetek jó lesz. Ha mindnyájan beleegyeztek,
én nem: ellenzem.
A királynőt megölni nem kell félnetek. Jó lesz, ha mindnyájan beleegyeztek.
Én nem ellenzem.

Persze nem lehet mindent ilyen szépen összeboronálni. Ha két szónak a hangalakja és az írásképe is eltérő, akkor valósul meg a *heteronímia*. Ennek azonban fokozatai vannak. Ha nagy a különbség, akkor nem akadunk fenn rajta (pl. *sün* ~ *tör*), ha viszont kicsi, akkor igen, mert rögtön fürkészni kezdjük a jelentésbeli kapcsolatot. A *koszorú* ~ *köszörű* párosnál meg is találjuk (kerekség), míg a *torol* ~ *töröl* duónál nem. Az ember mindig az értelmet keresi, de a *paronímia* (szóhasonlóság) így is csőbe tudja húzni. Hiába ég és föld a *káplán* 'segédlelkész' és a *káplár* 'tizedes', húszadszorra is összekeverjük őket. A tévesztés lehetősége annál kisebb, minél nagyobb az alaki különbség. Ugyanakkor a nagy különbség is összetarthat szavakat, ha a jelentésük megegyezik. A *lopakodik* és az *oson* beszédben és írásban is más, de nagyjából ugyanarra utalnak, ezért *szinonimák*.

Kezdi már kapiskálni az olvasó, hogy a nyelvész miért szereti annyira azt a pálmafás szigetet? Azért, mert aki ott homo, az egyúttal hetero is; csak nézőpont kérdése, hogy valami *homográfia* vagy *heterofónia*, ill. *heterográfia* vagy *homofónia* néven kerül-e szóba. Itt nincs min vitatkozni... kivéve persze azt, hogy megfeledkeztünk a nyelv sokféleségéről és állandó változásáról. Mert így már nem olyan éles a tudományos kategóriák határa, mint amilyennek hittük. Aki azt mondja, hogy *Bajba vagyok*, az legyalulja a *bajban–bajba* picike különbségét, más szóval a paronímiából, vagyis a heterofónia egy sajátos formájából homofóniát hoz létre. Ez nemcsak egyes nyelvjárásokra jellemző, hanem a normál (azaz nem feltétlenül fesztelen vagy lezser) közbeszédre is. De még egy beszédhiba is egybeolvaszthat két szót. A raccsolás egyik fajtájában a *régi* ugyanúgy ejtődik ki, mint a *légi*. A *bajba* 'bajban' ritkán, a *légi* 'régi' soha nem jelenik meg írásban, ezért itt csupán homofónia alakul ki, nem homonímia. Annyit mégis megállapíthatunk, hogy számos „hetero" szóból lesz „homo", a *Similis simili gaudet* (*Hasonló a hasonlónak örül*) igazolásaként, ez azonban a szövegkörnyezet miatt nem gátolja a megértést.

Hát ezért olyan hívogató a nyelvészet szigete. Nem fenyegeti a személyeskedő viták szökőárja, és senki nem somolyog, ha azt hallja, hogy a vízpart *homokos*.

61. MOST MÁR TÉNYLEG „NEM HASZNÁLTATIK”

Volt a német felvilágosodásnak egy jeles alakja, foglalkozására nézve polihisztor. Akkor még nem léteztek főállású celebek, így – jobb híján – filozófiával, költészettel, műfordítással és teológiával foglalkozott. Az illető azt jósolta, hogy Európa urai évszázadok múltán a szlávok lesznek, míg a közéjük, ill. a németek, románok és mások közé beékelt magyaroknak még a nyelvük is eltűnik. Igen, a helyes megfejtés: Johann Gottfried Herder (1744–1803).

Ez az állítás hatalmas felháborodást keltett a korabeli Magyarországon, s így jókorát lendített a nyelvújításon, amely kb. 1772 és 1872 között sorra alkotta az európai műveltséghez szükséges magyar szavakat. A szóteremtést azonban végigkísérte a magyarosság kívánalma, amely főleg az idegen elemek kiebrudalására irányult. Ez a vágy úgy áthatott egyeseket, hogy sok mindent sikerült nevetségessé tenniük, pl. „A *-tatik/-tetik* a magyarban nem használtatik.” Nem az a kimondott költészeti remekmű, mégis annyira közismert a XXI. század elején is, hogy alkalmanként nyelvhasználati intelem vagy feddés gyanánt is elhangzik.

A *-tatik/-tetik* megbélyegzésének egyszerű oka volt: az idegenszerűség. A szlávok, a németek, a románok és mások rendszeresen használtak ilyesféle ragozást, a közéjük „beékelt” magyarok azonban nem. A királyi udvar és az egyház az államalapítástól bő nyolcszáz éven át latinul írt le mindent, de közben egyre több pap, szépíró és tudós próbálkozott meg a magyar fogalmazással. Csakhogy ez a nyelv pusztán a hétköznapi közlésekre volt alkalmas, az elvont témák kifejtésére nem. Ha például egy szerződést kellett papírra vetni, mintára volt szükség, és ez nem is lehetett más, mint a latin. Tömegével születtek a fordítások és az átdolgozások, lehetőség szerint magyar szavakkal, de a mondatok felépítésében és kölcsönviszonyában latin „ízekkel”. Mármost ebben a nyelvben az igék külön személyragot kapnak, ha az alany nem végrehajtja, csak átéli a cselekvést. Az *amat* azt jelenti, hogy ’szeret’, az *amatur* pedig azt, hogy ’őt szeretik’, ’szeretve van’. Ha egy latin szövegben ilyen szerepelt, a fordító talán úgy gondolta, hogy ezt ügyetlenség lenne két szóval visszaadnia. Leírta hát, hogy *szerettetik*.

A *-(t)atik/-(t)etik* láthatóan két részből áll; olyan *képzőbokor*, ahol az ősi *-ik* egyedül is megtestesíti a szenvedő értelmet. Ez fedezhető fel az *esik*, a *törik*, a *(ki)világlik*, illetve a *-sz* gyakorító képzővel is ellátott *látszik* és *tetszik* alakokban. Az *-ik* jelentése azonban lassacskán kiüresedett. Az *alszik* még igazi átélt eseményt fejezett ki, de már az *eszik*, *iszik*, sőt a *baszik* nagyon is akaratlagos cselekvésekre utaltak (és utalnak máig). A beszélők valószínűleg ezért érezték szükségét az *-ik* megerősítésének valami olyannal, amiben szintén a szándéktalanság nyilvánul meg. Az erre kiszemelt *műveltető képző* és az *-ik* (félig-meddig tautologikus, azaz szószátyár) párosításából keletkezett *-tatik/-tetik* és *-atik/-etik* aztán az állandó fordítói munka folytán nagyon elterjedt a hivatalos írásművekben és az azokat utánzó nyilvános, leginkább ünnepélyes beszédekben.

Ilyenkor tör ki a nyelvészből a kérdés: mi a különbség az *-atik*/*-etik* és a *-tatik*/*-tetik* között? Biztosan az igető utolsó hangja dönti el, hogy mikor melyik kell (máskor így szokott lenni). Ám a megfigyelések nem erre utalnak, pl. *oldatik ~ fogadtatik*; *tolatik ~ romboltatik*; *kenetik ~ fogantatik*; *ásatik ~ olvastatik*; *húzatik ~ kivégeztetik*. De ne szontyolodjunk el olyan hamar! Ha nem a záró hang a fontos, próbálkozzunk a szótagokkal! Tegyük fel, hogy egy szótag után *-atik*/*-etik*, több szótag után *-tatik*/*-tetik* a végződés: *oldatik*, *tolatik*, *kenetik* ↔ *fogadtatik*, *romboltatik*, *fogantatik*. Máris koccinthatunk, bár… az *ellopatik*, a *kidobatik* és a *számű*zetik is az *-atik*/*-etik* család tagja, pedig a tövük egynél több szótagból áll. Úgy tűnik, hidegen hagyja a toldalékot, hogy az alapszó „kivel bútorozott össze” (*el-*, *ki-*, *szám-*), ezért csak a „születési jogon szerzett” szótagokat veszi számba. Ha félretesszük az „élettársakat”, akkor marad az egy szótagú *lop*, *dob* és *űz*.

De még mindig várjunk azzal a pezsgőbontással! A *közhírré tétetik* igetöve szintén egy szótagból áll, mégis *-tetik* a vége, nem *-etik*. Hogy lehet ez? Úgy, hogy a *tétetik* szerkezete nem *té+tetik*, hanem *tét+etik*, mivel a *tesz* utolsó hangja rendszeresen váltakozik a *t*-vel: *tett*, *tettet*, *tét*, *tétel* stb. (vö. *hisz ~ hit*; *iszik ~ ital*; *lesz ~ lét*; *visz ~ vitet*). Kiegészítésként: az egy szótagú tövek közül a *-t* végűek kivételesen *-tatik*/*-tetik* képzősek (*köttetik*, *láttatik*, *üttetik*), de ha a *-t* előtt van még egy mássalhangzó, akkor csak *-atik*/*-etik* jöhet utána (*bántatik*, *költetik*, *gyűjtetik*). Elő a dugóhúzóval!

Ma a szenvedő ragozást antik tárgynak látjuk (*bevégeztetett*, *dicsértessék*, *elhagyatott*, *felvétetett*, *kéretik*, *megadatott*, *méltóztatik*, kivéve: *születik*), míg az olyan szavakhoz, mint amilyen az *elragadtatás*, *fogadtatás*, *fogantatás*, *hivatás*, *küldetés*, *megaláztatás*, *megbízatás*, *megpróbáltatás*, *megrázkódtatás*, *megtiszteltetés*, *neveltetés*, *rendeltetés*, *számű*zetés vagy az *üldöztetés*, fennköltséget kapcsolunk. Bizonyára ez a képzettársítás bábáskodott a „túlhordott” *hányattatás* és *megméretetés* bölcsőjénél is. A 40. héten még *hányatás* és *megméretés* néven születhettek volna meg, de akkor most az előbbi félreérthető lenne (a jó ízlés kedvéért talán hagyjuk, hogy miért is), az utóbbi meg nem volna elég hosszú. Legalábbis erre hivatkozott a szülész (dr. *Bebocsáttatás*), meg a keresztapa (*indíttatás*) és a keresztanya (*összeköttetés*), ezért amolyan hatujjú csecsemők lettek. (Rendellenességük nyelvészeti neve: *pleonazmus*, ez esetben *képzőkettőzés*.)

És Herder? A próféciája „megméretett és könnyűnek találtatott”, mert a magyar nyelv nem tűnt el, csak egy igeragozással szegényedett, sőt tízezer szóval gazdagodott is. Szegény Johann Gottfried! Haláláig annak a sok haszontalan tudománynak hódolt, ma meg a látnoki képességeivel főállású celebként élhetne. Csak jósolnia kellene minden létező tévécsatornán – emelt hívásdíjért!

62. MIT EGYEN A ~~PURISTA~~ NYELVTISZTÍTÓ?

„Szeretem a töltött káposztát is, a csokoládét is. De a kettőt együtt útálom." A mai olvasónak a szeme sem rebbenne egy ilyen, írásmódjában hatásos (*útálom*, nem *utálom*), de tartalmában sekélyes megnyilvánulás láttán. Ez az idézet azonban nem egy bulvárlapból, hanem a *Nyugat* című irodalmi folyóirat 1933. évi 9. számából származik. Az idegen szavakról szóló cikket Kosztolányi Dezső jegyezte, aki szerint mindaz, ami „összezagyválja az egybe nem tartozó és egymást kizáró elemeket", az tagadja a „nyelv természetét". Nem csalás, nem ámítás: költőnk *purista* volt (puristán szólva: nyelvtisztító).

A purizmus az a meggyőződés, hogy egy nyelvnek – ismét Kosztolányit idézve – az „elkorcsosítását" és „meghamisítását" okozzák az idegen eredetű hangok, szavak, toldalékok, szólások, szerkezetek, jelentések stb. A purista egy eszményt keres, a „tiszta" nyelvét, csak hát az eszményeknek az a lényegük, hogy nem léteznek. Ez azonban még egy puristát sem tántorított el az igazától. A *Mostan színes tintákról álmodom* című versében Kosztolányi is használja a török *kapu*, a német *krikszkraksz* és a latin *tinta* szót. Nem is olyan gusztustalan az a csokoládés töltött káposzta? Vagy a kérdés is rossz?

De mennyire! Ez a gasztronómiai hasonlat azon a hiedelmen alapul, hogy egy nyelv akkor tökéletes, ha nem érintkezik másokkal. Elképzelhető egy ilyen világ is, de a valóság az, hogy a nyelvek nem gondosan lezárt spirituszos üvegekben, hanem az elmében „lebegnek". És mivel a Föld népei csak úgy kerülhetnek kapcsolatba, hogy egymás beszédét jól-rosszul megtanulják, a nyelvek keveredése természetes. Soha egyik sem volt tiszta, s ha mégis, annak a használói hamar belehalhattak az elszigeteltségbe, hiszen az embernek lételeme a vándorlás, a kereskedelem, a háború, az exogámia stb. Ha egy közösség képtelen ezekre, akkor a „tiszta" nyelv minden, csak nem tökéletes.

Ez a könnyen belátható tény azonban mit sem gyengített azokon az erős harcállásokon, amelyeket a purizmus kiépített az emberek fejében. Európa története a reneszánsz óta másból sem áll, mint „nyelvi nagytakarításokból". A sorra születő nemzetek bizonyítani akarták, hogy az ő nyelvük sem alábbvaló a latinnál vagy leigázóik nyelvénél. Így szorult vissza a csehben a német elem, az izlandiban a dán, a katalánban a spanyol, a litvánban a lengyel, a spanyolban a francia, a szlovákban a cseh, a törökben pedig az arab és a perzsa. A megtisztulás persze csak részleges volt, de legalább megerősítette a nemzeti öntudatot. Eszerint a purizmust az táplálja, hogy a nyelv nemcsak a mondanivalónkat fejezi ki, hanem jelképesen az összetartozásunkat és a másoktól való különállásunkat is.

A tisztogatás szükségét részben – Kosztolányihoz visszatérve – az „elkorcsosulás", részben a kihalás rémképével szokás indokolni. Már megállapítottuk, hogy nem a keveredés, hanem az elkülönülés a kockázatos, sőt életveszélyes, de ehhez tegyünk hozzá még valamit. Az idegen elemek csak megváltoztatni tudnak egy nyelvet, „meg-

ölni" nem. A változást sokan végzetként élik meg: mintha belőlük halt volna meg egy darab. Ám ez érzéki csalódás, mert a következő nemzedékek értetlenül állnak felmenőik szörnyülködése előtt. Mi kivetnivaló van abban, hogy *A mokány vendég megkóstolta a kék szőlőt*? Ük- és szépapáink azt válaszolnák (egy kis nyelvtörténeti tudással felvértezve), hogy a második szó román, a harmadik olasz, a negyedik bajor, a hatodik ótörök, a hetedik csuvas származású. „Na és?" – vonogathatnánk a vállunkat. „Nekünk ez már magyarul van."

A purista ilyenkor hangoztatja azt, hogy „hagyjuk a múltat, mert ezt a csatát már régen elvesztettük; inkább verjük vissza a mai támadókat: *agrárium*, *alternatív*, *dereguláció*, *image*, *know-how*, *konszenzus*, *lízing*, *logisztika*, *ombudsman*, *szcenárió*, *tolerancia*." Nos, ezektől kutyabaja sem lett a magyar nyelvnek: úgy módosította a hangalakjukat, ill. a többségnek az írásképét is, ahogy korábban a *mokány*, a *vendég*, a *kóstol*, a *kék* és a *szőlő* szavakét. A nyelvi beilleszkedés tehát felfogható „a támadók hadifogságba ejtéseként" is, hisz a *befogadó nyelv* mindig erősebb az *átadó nyelv*nél.

„Nem a mi kutyánk kölyke" – mondaná a purista, ha őszinte akarna lenni (magához is). Ehelyett arra hivatkozik, hogy az idegen szavak nem közérthetők. Ez túlzás: az *alternatív* és a *tolerancia* közérthető. És minél gyakrabban hangzik el, annál inkább az lesz az *agrárium* meg a *lízing* is. Hát a magyar megfelelőik? A *mezőgazdaság* jelentése szűkebb, míg a *tartós bérlet* vagy *haszonbérlet* szintén semmitmondó annak, aki járatlan a banki ügyletekben. Ha pedig a beszélő valaminek kíváncsi a jelentésére, akkor megkérdezi mástól, vagy utánanéz.

A legjobban mégis az csapja be saját magát, aki „csak a fölösleges idegen szavakat" ellenzi. Egy konkrét szövegben lehet szükségtelen egy mondat vagy egy bekezdés és persze egy szó is, mert túl bonyolult/egyszerű, ill. túl hosszú/rövid. A nyelvben viszont csak azt lehet fölöslegesnek hívni, ami elavult. Mindegy, honnan jött, milyen gyakori volt, és meddig élt: ha egy egész közösség mellőzi, akkor haszontalan. A *szituáció* szükséges, különben senki nem használná (hiába a „jó magyar" *helyzet*), a német *gardedám* azonban éppúgy nem az, mint az ómagyar *emik* 'szopik'.

Egy régi tanács szerint kerülni kell az idegen szavak öncélú használatát. Ezt könnyen megfogadhatjuk, minthogy a nyelvben semmi sincs önmagáért. Nemcsak azért jár a szánk és a számítógép-billentyűzetünk, hogy eszmét cseréljünk, hanem azért is, hogy valamilyen képet mutassunk a személyiségünkről. Amit mások öncélúnak látnak, az csak a belsőnk kivetítése, akár a beképzeltségünkkel és a tudálékosságunkkal együtt. Ha ilyesmit fejezünk ki, már nem öncélú az, hogy *A marketingstratégia implementációja markáns prioritásként artikulálódik*.

De mit egyen a nyelvtisztító, ha undorodik a káposztával töltött csokoládétól? Egy kis édes-savanyú levest, és közben gondoljon a nyelvre. Ahogy ő nem fogja elcsapni a hasát (már ha frissek a hozzávalók), úgy nem árt a beszélőknek a nyelvek keveredése.

63. *TÖRVÉNYKEZÉS*

Egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy alkotmányjogász. Ez a tudós ember interjút adott egy hetilapnak, majd külön levélben kifogásolta, hogy nyilatkozata „forradalmi törvény*kezés*" alcímmel jelent meg, pedig ő a törvény*hozás*ról beszélt. A *törvénykezés*, amely szerinte azt jelenti, hogy 'ítélkezés', „szép, régi magyar kifejezés (…), és megérdemli, hogy mindig hozzá illő, helyes összefüggésben használjuk." Ez a panasz és megjegyzés korántsem egyedi eset. Leginkább történészek szokták tollhegyre tűzni a *törvénykezés* új használatát, de már arra is volt példa, hogy egy neves újságíró marasztalta el emiatt a saját szaktársait. E sorok olvasója furcsállhatja a „szerinte azt jelenti" meg az „új használatát" kitételt, és helyettük ezt tartaná jónak: „igazából azt jelenti", ill. „helytelen használatát". Hát akkor cseréljünk eszmét!

A *törvénykezés* valóban azt jelentette még „gyerekkorában", hogy 'ítélkezés'. Ez azon alapul, hogy a bíróknak törvényeket kell értelmezniük és betartatniuk. A *törvény* szónak és egész családjának a használati köre azonban fokozatosan leszűkült a jogszabályokra, miután 1799-ben feléledt az addigra elavult *jog*, mégpedig *jelentéskölcsönzés*sel, mert az angol *right*, a francia *droit(e)*, a német *Recht(e)* stb. egyszerre 'jobb (kéz)' és 'jog'. Addig az alanyi jog *igazság* volt, vagy a latin *ius* átszabásával *juss* (Toldi is ezt követelte kissé összeférhetetlen bátyjától), a tárgyi jogot pedig a *törvény* jelölte. Mivel a *jog* ennyi jelentést habzsolt be, a *juss* kiszorult a hivatalos-tudományos nyelvből, míg az *igazság* és a *törvény* megállapodott a mai értelménél (pl. *törvénycikk*, *törvényerő*, *törvényes*, *törvényszerű*, *törvénytelen*), és közben az utóbbi így cserélődött le a pereskedéssel kapcsolatos szavakban:

Előtte	Utána
törvényház	*bíróság(i épület)*
törvénykezési szünet	*ítélkezési szünet*
törvénynap	*panasznap*
törvényszék	*bíróság*
törvényszéki szakértő	*igazságügyi szakértő*
törvényszolga	*bírósági végrehajtó*
törvény elé állít	*bíróság elé állít*, *beperel*

A *törvény* egyrészről 'jogszabály', ill. 'jogszabályok összessége' lett, másrészről pedig az igazságszolgáltatási jelentéseit más szavak vették át, ezért a *törvénykezés* elvesztette a talajt a (nem létező) lába alól. De a helyzet még bonyolultabb:

1) Az irányelv a természetvédelmi **törvénykezés** legfontosabb jogszabálya.

2) Az európai környezetvédelmi **törvénykezés** előnyben részesíti a hulladékok megelőzését, csökkentését és felhasználását.

3) Az önvédelem, a magánbirtok védelme a jelenlegi **törvénykezés** alapján kétélű fegyver.

4) **Törvénykezés** Berlusconira szabva – Az alkotmánybíróság ősszel elvetette mentelmi jogát. Most a pergyorsítási törvény menti meg Silvio Berlusconit a bíróságra járástól.

A *törvénykezés* az 1) mondatban ’jogalkotás’, a 2)-ben ugyanaz vagy ’jogszabályok’, a 3)-ban ’jogszabályok’ vagy az eredeti ’igazságszolgáltatás’, a 4)-ben egyértelműen az utóbbi. Nagyobb összegben lefogadnám, hogy a hetilapbeli alkotmányjogász, a fanyalgó történészek és a kollégáit kiokító újságíró számára ez maga az őskáosz, amelyben csak önigazolást látnak. A nyelvész azonban nem zűrzavart észlel, hanem egy nyelvi változást. A *törvénykezés* szónak ma egyesek vagy csak az új (1), vagy csak a régi (4) jelentését ismerik, míg mások kibővítik az újat (2), megint mások pedig ezt a kibővített új jelentést a régivel elegyítik (3). A nyelvben semmi sem fekete-fehér. A 2) például egy nagy zagyvaléknak látszik, de valójában egy olyan jelentésbővülést szemléltet, amely több szóban is végbement. A jogalkotás egy folyamat, míg a jogszabály annak az eredménye. Az ún. *nyelvi gazdaságosság* ezt a két jelentést ugyanúgy egy hangalakhoz rendeli, mint az *írás* vagy a *vetés* szóban. A rendszer mozgását legjobban mégis a 3) érzékelteti, ahol a kérdéses szó kétértelmű. Ez a négy mondat nem reprezentatív minta, de jól mutatja, hogy a ’jogalkotás’ már jóval gyakoribb jelentés, mint az ’ítélkezés’.

Hogy ez így alakult, abban nemcsak a mindent felforgató *jog* játszott szerepet, hanem a *törvénykezés* felépítése és jelentése is. A *-kozik*/*-kezik*/*-közik*, amelynek a középső változata létrehozta a *törvénykezik* igét, minden egyéb képzőhöz hasonlóan kitűnően alkalmas a jelentés összesűrítésére. Például a *begombolkozik* rövidebb, mint a *begombolja a kabátját*, az *építkezik* velősebb, mint a *házat épít*. E mennyiségi különbség azonban megmutatkozik a minőségben is. A terjengősebb – tudományos néven *analitikus* (széttagoló) – változatoknak ugyanis már első ránézésre világos a jelentésük, míg a *szintetikus* (tömör) szóalakoknak olykor homályos. A *-kozik*/*-kezik*/*-közik* képzős ige legtöbbször visszaható (pl. *ajánlkozik*, *szépítkezik*, *ütközik*), kölcsönös (*érintkezik*, *találkozik*, *vitatkozik*), vagy – a visszaható jelentésre emlékeztetve – szellemi-érzelmi állapotot jelöl (*csodálkozik*, *gondolkozik*, *utálkozik*). Más esetekben viszont igen vegyes az ilyen szavak jelentése: *érkezik*, *fogadkozik*, *foglalkozik*, *hivatkozik*, *imádkozik*, *következik*, *tréfálkozik*, *vétkezik* stb. A *törvénykezik* sem árulja el rögtön, hogy az alany mit is csinál a törvényekkel: hozza-e vagy alkalmazza őket. Az a néhány *-kozik*/*-kezik*/*-közik* képzős ige, amelynek szintén főnév a töve, sokkal átlátszóbb. A jelentésük visszaható (*fegyverkezik*, *szégyenkezik*), kölcsönös (*barátkozik*, *tanácskozik*) vagy szellemi-érzelmi (*megbotránkozik*). A *segédkezik* egyik csoportba sem fér be, de még így is jobban érthető, mint a *törvénykezik*. A homályos jelentés azonban csak megkönnyítette a *bíráskodik* és az *ítélkezik* dolgát, mert azok főleg a *jog* feltűnése miatt kerülhettek fölénybe. A *törvénykezik/és* gazdátlanul hevert a talált tárgyak osztályán, mígnem valaki elhozta, és alkalmazni kezdte.

Bármily „szép, régi magyar” egy kifejezés, csak az a használat „illik hozzá”, amelyet a beszélők neki szánnak. Elemzett szavunk ’törvényhozás’ jelentését kifogásolni tehát olyan, mint azt követelni, hogy a kerti szökőkútba beépített parabolaantenna akkor is kerüljön vissza a tetőre, ha ott már egy újabb működik. „Meggyőző az érvelés” – szólt az alkotmányjogász. De vajon csak a mesében?

64. LENIN IS MEGMONDTA

„Idegen szavakat használunk szükségtelenül. Helytelenül használjuk ezeket a szavakat. Miért mondjuk: *defektusok*, amikor mondhatjuk: *hibák*, *hiányok*, *fogyatékosságok*?" – olvasható az *Anyanyelvi kaleidoszkóp* című 1973-as ismeretterjesztő könyvecskében. Ezek a megjegyzések már az eredeti cikkben is idézetként szerepeltek, mivel azokat nem a szerző fogalmazta meg, hanem Lenin. „Hát igen. A diktatúra olyan témákban is elvárta a fő ideológusok emlegetését, amelyeknek semmi közük nem volt a politikához, úgyhogy az észrevétel kitűnő, bár jobban hatna egy hitelesebb személytől" – gondolhatja az olvasó. A nyelvész szerint azonban a fenti idézetnek nemcsak a kútforrása, hanem a tartalma is kétes.

Hogy kire hivatkozunk egyetértően, az nem mindegy a tudományban; akkor sem (sőt, akkor még kevésbé), ha a nagyközönséghez szólunk, mert így tényként „adhatunk el" valamit, ami nem az. Szüleinktől, majd általános iskolai tanárainktól sokáig azért fogadjuk el azt, amit mondanak, mert úgy gondoljuk, hogy többet tudnak nálunk, átérezzük a szeretetüket, meg (többnyire) tiszteljük is őket. Ám amilyen hasznos a tekintélyelv gyermekkorunkban (és néha később az életben), annyira ártalmas a tudományban. Ott csak az olyasmik számítanak, mint az észérvek, a következetes módszerek, az ellenőrizhető eredmények és a megismételhető kutatások. Nem az a gond, hogy Vlagyimir Iljics némiképp megosztó személyiség volt (végül is melyikünk nem ilyen?), hanem az, hogy az állításai nem állják ki sem az észérvek, sem a következetes módszerek, sem az ellenőrizhető eredmények, sem a megismételhető kutatások próbáját. Ami ezeknek nem felel meg, az lehet aranyköpés, magvas gondolat vagy megérzés, csak tudományos tény nem.

Azt súgja a hatodik érzékem, hogy az olvasó itt összezavarodott. A tudományelméleti fejtegetést csak-csak elfogadja, de hogy Lenintől nemcsak a nyelvészeti illetékességét vitatom el, hanem még az igazát is, amelyben évszázadok óta osztoznak vele a legkülönbözőbb népek, az ellen tiltakozik. Pedig az, hogy bizonyos idegen szavak „fölöslegesek", merő babona. Aki szerint a *defektus* haszontalan, mert – a klasszikus érvelés szerint – „van rá jó magyar szó" (*hibák*, *hiányok*, *fogyatékosságok*), az a létező világ helyett egy szebb hely után sóvárog, ahol csak „jó magyar" (vagy Lenin kedvéért: jó orosz) szavak léteznek. Bár a mai tudásunk szerint soha nem volt ilyen hely, ez az álom gyönyörű meséket, festményeket vagy akár ezoterikus példázatokat ihlethetne. A nyelvészetnek azonban – fájdalom! – sivár a lelkülete, ezért nem a képzelettel foglalkozik, hanem a valósággal. A szintén sivár valóság pedig az, hogy minden nyelvnek vannak belső keletkezésű (részben az ősöktől örökölt, részben tudatosan alkotott) és máshonnan átvett szavai. Ha van elég nyelvemlék, akkor ki lehet kutatni, hogy ez a két réteg hogyan aránylik egymáshoz, ill. hogy mikor melyik került fölénybe. Az is vizsgálható, hogy az idegen szavak miként változtatták meg az átvevő nyelv szavainak hangalakját, és közben ők maguk hogyan

módosultak. Ennek mind van értelme. A „fölösleges” vagy a „haszontalan” viszont szubjektív minősítések: nem a nyelvi tényeket jellemzik, hanem a saját ízlésünket.

A „van rá jó magyar szó” nem egyéb, mint a rokon értelmű elemek kifejezési vagy hangulati többletértékének tagadása. Ezzel az erővel nemcsak a *defektus* való kukába, hanem a *nézelődik* („mert ott van a jó” *nézeget*), az *óriási* (vö. *hatalmas*), a *félezer* (vö. *ötszáz*) vagy a *noha* (vö. *bár*) is. Hogy a kidobásra ítélt és a zárójeles szavaknak nem azonos a jelentésük? Valóban nem. De ugyanilyen árnyalatnyi különbség van a *defektus* és a *hiányosság* között is. Akkor a felsorolt szavakból miért egyedül a *defektus* „fölösleges”? A szokásos válasz szerint azért, mert az ilyesmik csak a műveltségfitogtatásra vagy a bennfentesség érzékeltetésére jók. Ez a gondolat zsákutca. A *defektus* nem kizárólag az okoskodás eszköze. Vegyes hangrendje miatt (*e – e – u*) sajátos a hangulata; nincs meg benne a *fogyatékosság* kellemetlen mellékíze; rövidebb, mint a *hiányosság*; stb. Másrészt „jó magyar” szavakkal is lehet okoskodni: „Ma még nem ismert, hogy ehhez elegendő forrással rendelkezik-e a főváros”; vö. „Ma még nem tudjuk, hogy erre van-e elég pénze a fővárosnak”. A fölöslegesség másik gyakori indoka, hogy az idegen szó „nem közérthető”. „Rendelt a tévéjéhez *set top box*ot is?” – kérdezte egy 60 év körüli nőtől a távközlési cég ügyintézője, de az csak riadtan pislogott. „Van boxa? Az a…” – próbált segíteni, majd a két mutatóujjával egy téglalapot rajzolt a levegőbe. „Ja, igen, van” – világosodott meg az ügyfél. Vajon az ügyintézőnek jobb lett volna *beltéri egység*et vagy *vevőegység*et mondania? A hölgy láthatólag nem értett a digitális műsorszóráshoz, ezért a magyar szavakkal sem ment volna sokra.

Végül, azért is szoktak „lefölöslegesezni” idegen szavakat, mert azok „kiszorítják a jó magyar megfelelőiket”. Sokak szerint például „ma már nincs is *egyetértés*, *egyezség* vagy *megállapodás*, csak *konszenzus*”. Ezt akkor lehetne kimondani, ha százszámra néznénk át minél több szövegműfajt (leírt élőbeszédet is), és egyikben sem fordulna elő az *egyetértés*, az *egyezség* és a *megállapodás*. Egy ilyen munka valószínűleg azzal zárulna, hogy a *konszenzus* gyakoribb egy politikai cikkben, mint egy kötetlen társalgásban, de korántsem egyeduralkodó a magyarban.

Beszéljünk végre őszintén! A „fölösleges idegen szavak” – divatosan szólva – egy „politikailag korrekt” kifejezés, amely a felvilágosodás által bálványozott tiszta ésszel akarja leküzdeni, hogy az ember ösztönösen irtózik az idegentől. Magyarán: finomkodva közvetíti azt a benyomásunkat, hogy „az idegen csúnya, főleg akkor, ha befurakszik közénk”. Ez tehát egy elfojtott, tudat alatti tartalom, ezért a pszichológus asztala. És mivel a nyelvész nem az emberi lelket vizsgálja, hanem a nyelvet, a „fölösleges idegen szavak” jelenségével nem tud mit kezdeni. Így is van annyi minden, amiről többet kellene tudnia.

Hiszen Lenin is megmondta: „Tanulni, tanulni, tanulni.”

65. LENN, DÉJLEN, ÉJDES ÉJEN ÉJDENT REMÉJLSZ

Találós kérdés: „Mi a közös Eliza Doolittle-ben és egy átlagos magyar beszélőben?" Válasz: mindkettőnek gondot okoz az angol [éj] kettőshangzó.

Eliza Doolittle az ír George Bernard Shaw 1912-es *Pygmalion* című színdarabjában tűnt fel, majd berobbant a popkultúrába a *My Fair Lady* című 1956-os musical, ill. 1964-es film egyik főszereplőjeként. A történet szerint a szegény virágáruslány megismerkedik Henry Higgins nyelvészprofesszorral, majd beszédórákat vesz tőle, hogy boltos kisasszony lehessen egy virágüzletben. A tudós azonban szakmai hiúságból többre vágyik: azt akarja, hogy Elizát született úrinőnek nézzék a Buckingham Palotában. A lány keserves tanulásba kezd, de végül sikerül belesimulnia az előkelőségek világába, és (a musicalben) Higgins szerelmét is elnyeri.

A „szép kiejtéshez" Elizának meg kell szabadulnia a kelet-londoni munkások *cockney* nevű nyelvváltozatától, többek között úgy, hogy annak jellegzetes [áj] kettőshangzója helyett átáll a „finom beszédben" szokásos [éj]-re. Erre szolgál a professzor gyakorlómondata („The rain in Spain stays mainly in the plain", kb. Spanyolországban az eső főleg a síkságon fordul elő), amely „helyesen" nem [dö ráj̲n in szpáj̲n sztáj̲z máj̲nli in dö pláj̲n], hanem [dö réj̲n in szpéj̲n sztéj̲z méj̲nli in dö préj̲n]. Nyelvészetileg mindkét változat egyenértékű, de az olykor osztálytudatosnak nevezett brit társadalom az előbbi használóitól hagyományosan megtagadta a belépést a felső tízezerbe, sőt a polgárságba is. A sors fintora, hogy Eliza a maga idejében csak Higgins kínzásai árán juthatott egyről kettőre, ma viszont nemhogy boltos kisasszony, hanem kis híján a BBC bemondója is lehetne. Az egykor emberhez méltatlannak ítélt cockney persze továbbra sem olyan becses, mint a *Queen's English*, a királynői angolság, ugyanakkor mind kevesebbekre süti rá a bunkóság bélyegét.

Az átlagos magyar beszélő felemelkedését is gyakran akadályozza az ún. *vernakuláris*, azaz *elsődleges nyelvváltozat*, de az [éj] kettőshangzóval másképpen gyűlik meg a baja, mint Elizának. Az ilyet tartalmazó angol jövevényszavakban lenyeli a [j]-t, és csak egy [é]-t ejt ki, pl. *aftershave* [áftersév], *aids* [écc], *baseball* [bézboll], *catering* [kétering], *email* [imél]. Ez történik a családi nevekkel (*Nicholas Cage*, *Michael Cain*, *Matt Damon*, *Bill Gates*, *Ronald Reagan*), a keresztnevekkel (*Ace Ventura*, *David Copperfield*, *James Bond*, *Jane Austen*, *Kate Middleton*) és sok egyéb tulajdonnévvel is (*Bailey's*, *Baker Street*, *Facebook*, *Rangers*, *Tate Galéria*). Ez az egyszerűsítési hajlam olyan erőteljes, hogy néha a helyesírás is tükrözi (*bébi*, *blézer*, *drén*, *koktél*, *kvéker*, *lézer*, *relé*, *tréning*, vö. *baby*, *blazer*, *drain*, *cocktail*, *Quaker*, *laser*, *relay*, *training*), bár nem mindig (*behaviourizmus*, *break*, *grapefruit*, *lady*, *pacemaker*, *playboy*, *spray* stb.). Az ilyesmi természetesen csak a közneveknél lehetséges. A tulajdonnév – mint rendesen – szent és sérthetetlen: *Fame*, *Shakespeare*, *Liz Taylor*, *Dick Tracey*, *Mark Twain* (nem **Fém*, **Sékszpír*, **Télor*, **Trészi*, **Tvén*). Egyébként kivételt képez a *keksz* (← *cakes*, nem **kéksz*), a *Wales* (nem *[vélsz]) és a *bifsztek* (← *beefsteak*, nem **bifszték*), noha ez ma egyre inkább *steak*, és így a kiejtése is [szték].

Az átlagos magyar beszélő nem szegény virágáruslány, aki egy finom virágüzletben kíván elhelyezkedni, és az [éj]-t helyettesítő [é] amúgy sem fosztaná meg ettől a lehetőségtől. Mégis különös, hogy egy ilyen egyszerű hangsort képtelen kiejteni; főleg annak tudatában, hogy más ún. *ereszkedő kettőshangzó*kat nem egyszerűsít. A *Spice Girls* első felében eszébe sem jutna lenyelni a [j]-t ([szpájsz], nem *[szpász]), viszont a szóközbillentyű angol nevében (*space*) a [szpéjsz] helyett csak a [szpész] alakra futja tőle. Hogy is van ez?

A titok nyitja a *fonotaktika*, vagyis az egyes nyelvek sajátos hangsorépítési szabályai. A magyar fonotaktika engedélyezi az [éj] elrendezést, de csak két környezetben: szótő végén (pl. *kastély+park*, *mély+ség*, *veszély*) vagy magánhangzó előtt (pl. *héja*). Ez azt jelenti, hogy szótő belsejében nem állhat [éj] + mássalhangzó. Bár tízből tizenegy magyar beszélő biztosan nem tud erről a tilalomról, az *aftershave*, az *aids*, a *baseball* és a többi felsorolt jövevényszó kiejtésekor menetrendszerűen betartják. Az [áftersé<u>j</u>v], az [é<u>j</u>c] és a [bé<u>j</u>zboll] formába aligha gabalyodnának bele, de a [j]-törlő szabállyal nem mernek kukoricázni. Annyira nem, hogy az alábbi internetes szövegrészek szerint a szótő végén is főleg csak egy [é]-t ejtenek:

	[é]	**[éj]**
CIA	Pakisztánnak elege van a CIA-s [szíájés] akciókból.	Van valami CIA-es [szíájéjes] informátoruk.
DJ	Nem underground DJ-k [dídzsék] is szoktak kis klubokban játszani.	Legalább 50 ember tolja a kunsztokat és közben dj-ek [dídzséjek] keverik a zenét.
JFK	Kisebb baleset történt a JFK-n [dzsé(j)efkén].	A JFK-en [dzsé(j)efkéjen] nem igazán tudtam körülnézni.

A táblázat jobb oldali oszlopában szemléltetett kisebbségi kiejtés, amely tetten érhető még a *Baywatch* [bé<u>j</u>vaccs], az *HBO* [é<u>j</u>dzsbió], a *PhD* [pié<u>j</u>dzsdí], a *Rain Man* [ré<u>j</u>nmen] és a *sales-es* [szé<u>j</u>lszes] 'értékesítési munkatárs' kifejezésekben is, két dolgot bizonyít. Egyrészről azt, hogy egy szigorúnak látszó fonotaktikai szabálynak is „van szíve", és néha nagylelkűen engedményeket tesz. Másrészről, olykor még egy fonotaktikai szabálynál is erősebb az átvevő nyelv (itt: magyar) használóinak az a törekvése, hogy az átadó nyelv (itt: angol) egyes szavait minél pontosabban utánozzák. Ez a vágy azonban nem valósul meg vaskövetkezetességgel. Van, aki a *Ja<u>s</u>on Biggs* névben [éj]-t mond, a *Billy Za<u>n</u>e*-ben viszont csak [é]-t, van, aki éppen fordítva, és olyan is van, aki mind a kettőnek váltogatja a kiejtését.

Még annyit, hogy az *éjszaka* nálam mindig [északa], a *ganéj* pedig sok vidéken *gané*, holott egyik sem angol eredetű, vagyis az [éj] kérdésköre bonyolultabb, mint amennyire fent megtárgyaltuk, de egy biztos: bár Higgins tanítványa tévedett, amikor Elizát magyarnak hitte, a mi esetünkben telibe találna, ha elkezdenénk neki, hogy „Dö rén in szpén sztéz ménli"…

66. *ALAKÍT* ÉS *ALAKUL*

Kevés tudományt, áltudományt, foglalkozást és más tevékenységet övez annyi félreértés, mint a nyelvészetet. Mindenki tudja, hogy a fizika tárgya az anyag, míg a kriptozoológiáé minden rejtélyes állat, ill. azt, hogy a dietetikus dolga a táplálkozási tanácsadás, a projektmenedzseré meg a projektek menedzselése. No és mire való a nyelvészet? „Hogy mire?" – kérdi korunk embere. „Arra, hogy szabályozza a nyelvet." Hát, ha már egyszer van ilyen elvárás (méghozzá elég általános), tegyünk neki eleget, és gondolkodjunk el a következményein.

Válasszunk ki egy nyelvi jelenséget, mutassunk rá a mögöttes szabályokra, majd irtsuk ki a rendhagyóságokat: mintha franciakertet varázsolnánk valami elgazosodott foghíjtelekből. Vegyük szemügyre a *békít ~ békül*; *csorbít ~ csorbul*; *dugít ~ dugul* párosokat! A mögöttes szabály olyan egyértelmű, hogy a nyelvész szinte röstelkedik leírni, de hát a gyomtalanításhoz először erre van szükség. A három duó egy-egy alapszónak (*béke*, *csorba*, *dug*) az igeképzős alakjaiból áll. Az *-ít* toldalék *tárgyas cselekvő igé*t, az *-ul/-ül* viszont *középigé*t hoz létre, s bár egyaránt állapotváltozást jelölnek, ezt más-más szemszögből teszik. A tárgyas cselekvő ige (*békít valakit*; *kicsorbít*, *eldugít valamit*) azt fejezi ki, hogy az alany egy másik személyt (vagy dolgot) hoz egy bizonyos állapotba (pl. *békít* 'előidézi, hogy az illető békés legyen'). Ezzel szemben a középige, amely mindenkor tárgyatlan (nincs **békül valamit*), arról tudósít, hogy maga az alany kerül egy bizonyos állapotba (pl. *megbékél* 'békés lesz'). A *középige* név arra utal, hogy ez az igenem „középutas": alakilag cselekvő, de tartalmilag szenvedő. Példáinkból az is kitűnik, hogy az alapszó lehet főnév (*béke*), melléknév (*csorba*), ige (*dug*), sőt ritkábban más szófaj (*bizony ~ bizonyít ~ bizonyul*) és toldalék nélkül nem használt, ún. *passzív tő* is (*bód-*: *bódít ~ bódul*; *fesz-*: *feszít ~ feszül*; *rep-*: *repít ~ repül*). Mivel az *-ít* és az *-ul/-ül* egy sereg szótő mellett ugyanezt a kettősséget mutatja (pl. *csábít ~ csábul*; *csődít ~ csődül*; *idomít ~ idomul*; *irányít ~ irányul*; *lágyít ~ lágyul*; *némít ~ némul*), a viselkedésüket szabályosnak kell neveznünk.

Most fogjunk egy nyesőollót, és vagdaljuk le a vadhajtásokat! De mi is érdemli meg ezt a sorsot? Ha a szavak jelentését nézzük, akkor például a *konyít* 'ért valamihez', hiszen ez nem tárgyas cselekvő ige (a *konyul* maradhat, mert középige). A *tanít* jó, de a *tanul* rossz, mert az új ismeretek elsajátítása többnyire szándékos, és ez idegen egy vérbeli középigétől. Kimetszendő a *boldogul* is: értelmileg ('előrejut, érvényesül') nem illik a *boldogít* igéhez (vö. *bolondul ~ bolondít*). Vannak olyan párosok, amelyeknek az egyik fele nagyon ritka, talán csak egyes költeményekben él, a hétköznapi beszédben nem. Eszerint a *hűsít ~ hűsül*; *kurtít ~ kurtul*; *tarkít ~ tarkul* második tagja gaz. A legnagyobb dudva a *csúfít ~ csúnyul*. Micsoda skandalum, hogy csak két különböző, bár hasonló szótő tud kiadni egy párt! Lehetne *csúfít ~ csúful* vagy *csúnyít ~ csúnyul*, de ez nem állapot!

Súlyosan szabálytalan, ezért kigyomlálandó minden olyan kettős, amelynek az egyik része kizárólag igekötővel életképes, pl. *kiközösít ~ közösül* (ráadásul mást jelentenek); *sántít ~ lesántul* (ráadásul a *sántít* nem tárgyas cselekvő). Igaz, más párok egyformán rászorulnak az igekötőre (*eltörpít ~ eltörpül*; *kiábrándít ~ kiábrándul*), de ez az előtag önkényes (miért nem **kitörpít* és **leábrándít*?), és nem is különösen következetes: ha jó az, hogy *Lefordítottam ezt a szerződést*, miért rossz az *Ez a szerződés lefordult*? Az *-ul/-ül* csoportból nyesőollóval kell nekiesni mindennek, ami egyedül a befejezett melléknévi igenév *-t* képzőjével használatos, pl. *iparosít ~ iparosult*; *megnyomorít ~ nyomorult*.

Mi legyen azzal, hogy bizonyos töveknek plusz egy (néha kötőhangzós) *-s* kell az *-ít* és az *-ul/-ül* felvételéhez? A *gyors* egyszerűen toldalékolható: *gyorsít ~ gyorsul*. A *korcs* nem: *elkorcsosít ~ elkorcsosul*. Máglyára vele! Csakhogy nem mindegy, miből hányjuk össze azt a felgyújtandó gyomhalmazt. Mert az *-s* főleg az *-ú*, *-ű* végződés után jelenik meg (*egyszerűsít*, *nagykorúsít*), bár csak ott, ahol az *-ít* nem vágja le (*gömbölyít*, *savanyít*). Melyik a szabályos, és melyik a rendhagyó? A *bővít ~ bővül*, *hevít ~ hevül* és *javít ~ javul* szabálytalan, mert egy *v*-hez folyamodik (a *hő* és a *jó* még a tőhangzóját is lecseréli), ahogy a *dicsőít ~ dicsőül* is (se nem **dicsít ~ dicsül*, se nem **dicsősít ~ dicsősül*). Hát a többi ige?

A szemfüles olvasónak feltűnhetett, hogy az imént említett *egyszerűsít*, *nagykorúsít* és *gömbölyít* más problémát is felvet: középigét nem az *-ul/-ül*, hanem csak az *-odik/-edik/-ödik* tud csinálni belőlük (*egyszerűsödik*, *nagykorúsodik*, *gömbölyödik*). Ha ez szabálytalan, akkor a nyelvésznek velük együtt vagy kilencven szót kell kiirtania (pl. *benedvesít*, *büdösít*, *dühít*, *élesít*, *fehérít*, *gazdagít*, *hosszabbít*, *kanyarít*, *közelít*, *magyarosít*, *öregít*, *részegít*, *szakosít*, *takarít*, *undorít*, *vizesít*). Szintén számüzendők a *-szik* (*haragszik*, *melegszik*, nem **haragul*, **melegül*) és az *-ódik/-ődik* képzős párok (*bonyolódik*, *kiegyenlítődik*, *telítődik*, vö. **bonyolul*, **kiegyenlül*, **telítül*). A tárgyatlan (többnyire hangutánzó) szavaknak megkegyelmezhetünk (pl. *ásít*, *nyerít*, *nyüszít*, *ordít*, *rikít*, *sápít*, *selypít*, *sikít*, *süvít*, *visít*, *vonyít*), mivel a szabályunk a tárgyas cselekvő *-ít* toldalékról szólt, ezek az igék viszont nem olyanok. De „nincs mentség” az *árusít*, *biztosít*, *díszít*, *egyenjogúsít*, *időzít*, *megzenésít*, *összesít*, *sokszorosít*, *tartósít*, *utasít* stb. igékre, hiszen a középigei megfelelőjüket nem az *-ul/-ül* (**árusul*, **biztosul* stb.), hanem az *-ódik/-ődik* (pl. *összesítődik*, *tartósítódik*) teremti meg.

„Végül egész szókincsünket ide kellene írnom” – idézhetném Kosztolányit (bár ő arra utalt, hogy a *fantasztikus* számos magyar szóval pótolható). Ha a nyelvész szabályozni akarná a nyelvet, akkor nem kertépítő mérnök, hanem egyszemélyes tatárjárás lenne. Mondjuk ki hát, hogy az ember sok mindent ügyesen *alakít*, de jobb, ha a nyelv magától *alakul*.

67. TÉNYLEG [JUTÚB] A [JUTYÚB]?

Nehéz megmondani, melyik nyelvi jelenség váltja ki a legtöbb személyeskedő vitát, de annyi biztos, hogy az idegen szavak magyar hangalakja benne van a tíz leggyakoribban. Kérdezze csak meg az olvasó egy pár ismerősét, barátját és ellenségét, hogyan szokták kiejteni a *Levi's* és a *Nike* szót: [lévisz] vagy [livájz]; [nájk] vagy [nájki]? Öt percen belül ki fog derülni, hogy ki meddig élt nyelvterületen, milyen jó tanára volt, mennyire vájt fülű, és hogyan borul ki, ha a helyes kiejtést meghamisítja a dél-hortobágyi akcentus. 2005 februárjában, amikor létrejött a világ legnépszerűbb videómegosztó oldala, a netezők egy újabb eszközzel, az örökzöld vita résztvevői pedig egy újabb zaftos gumicsonttal lettek gazdagabbak: [jutúb] vagy [jutyúb]-e a *YouTube*? Mivel számos blogger és fórumozó szerint csakis az előbbi a helyes, hasonlítsuk össze a két változatot, és derítsük ki, hogy hibás-e a [jutyúb]!

A [jutúb] a lehető legközelebb áll az eredeti hangalakhoz: maga a weblap Amerikában született és működik. De ezt a változatot sugallja az íráskép is (az angol ábécében egyébként sincs kétjegyű ⟨ty⟩ betű, csak ⟨t⟩+⟨y⟩ kapcsolat, pl. a *twenty* 'húsz' szóban). A magyarban minden *tu-* kezdetű jövevényszó kiejtése [tu]: *tuba*, *tumor*, *tumultus*, *tunika*, *turista*, *tus* stb. Az ezekhez tartozó *tubus* tartalmilag is motiválja a [jutúb] alakot: az angol *tube* szintén a latin *tubus* [tubusz] 'cső' származéka. De nem zárható ki a *paronímia* (hasonló alakúság) sem: mi van, ha a [jutúb] mögött részben a népszerű U2 (ejtsd: [jutú]) együttes neve ólálkodik?

A [jutyúb] arra vezethető vissza, hogy az angol szavakat hagyományosan a brit kiejtési szabályok szerint vettük át. Ezért a *duty free* nekünk [gyutifrí], a *New York* [nyujork], a *Tudor* pedig (a királyi család, nem a törpe!) [tyudor]. (Kivétel a németesen ejtett *tuning*.) Csak az a bökkenő, hogy az angolban nincs [ty] hang. A három szó brit kiejtése [djútifrí], [njújork] és [tjúdor]. Mint látjuk, e hangsorok közös része a [jú]. Hogy ez egy puszta [ú]-e, amely a néha eléje kerülő [j]-vel komplex magánhangzó lesz, vagy eleve [jú], amelyből néha törlődik a [j], az legyen az angol nyelvészet gondja. (Az is.) Itt csak az számít, hogy a példaszavainkban szereplő [j] nem olvad össze a [d], a [n] és a [t] hanggal. Magyar szemmel nézve különös, hogy a kettőből nem lesz egy harmadik, mint az *adja* [aggya], a *bánja* [bánnya] vagy a *látja* [láttya] esetében, de a nyelvek nemcsak az egyes hangjaikban, hanem azok kölcsönhatásaiban is jócskán különböznek egymástól. Ez a kérdés *fonológiai* (nyelvi hangtani) része.

Az érem másik oldala a *fonetika* (beszédhangtan), pontosabban a *percepciós fonetika* (hangészlelés). Vajon azért van [gy], [ny] és [ty] a *duty free*, a *New York* és a *Tudor* magyar kiejtésében, mert a magyarul beszélőknek nincs fülük a [dj], [nj] és [tj] kapcsolathoz? Van nekik, de ilyenekkel a saját nyelvükben csak szóhatáron találkoznak (*vadjuh*; *lassan jár*; *nem lát jól*), ráadásul gyors beszédben azok is összeolvadhatnak. Érthető tehát, hogy a [dj], a [nj] és a [tj] hallatán egy magyar nyelvhasz-

náló – bármilyen furcsa is ezt mondani – nem hisz a saját fülének, ezért [gy], [ny] és [ty] hangot ejt.

Ámde az internetes viták „[jutúb]-hívő" résztvevői valószínűleg nem csak a magyaros összeolvasztás miatt marasztalják el a [jutyúb] alakot. A fintorgásuknak két olyan oka is lehet, amely talán bennük sem tudatosul. Az egyik az, hogy az angol jövevényszók hagyományos brit kiejtését egyre inkább felváltja az amerikai. A táncos lábú fiatalok *denszelnek* (< *dance* 'tánc'), nem **dánszolnak*, a *rock and roll* pedig [rok(k)endrol(l)]-ból lassan [rák(k)endrol(l)] lesz, noha a hódolói ma is *rokiznak*, nem **rákiznak*.

A [jutyúb] elutasításának másik feltételezhető oka a rosszhangzás. A [ty] sok magyar szóban fordul elő „észrevétlenül", pl. *aggastyán*, *báty*, *Etyek*, *fátyol*, *gyertya*, *hattyú*, *kártya*, *Mátyás*, *ostya*, *patyolat*, *szatyor*. De még több szót ruház fel sajátos hangulattal. Nyelvújítási, azaz íróasztalnál kiötlött, s ezért máig is komikus hangzású termék a *csappantyú*, *emeltyű*, *forgattyú*, *szerkentyű*, *tolattyú* stb. Bizalmas, mivel becézésre-kicsinyítésre szolgál a *bratyó*, *dutyi*, *lityi* (← *liter*), *Pityu* és a *Totya*. Hangutánzó és hangfestő lévén, szintén nem süthető el akárhol az *etyepetye*, *fityfiritty*, *hablatyol*, *kotyvalék*, *lefetyel* vagy a *szutyok*. Rossz jelentést hordoz, és többnyire rosszallást is fejez ki a *betyár*, *bratyizik*, *kátyú*, *latyak*, *motyog*, *mutyi*, *potyázik*, *retyerutya* és a *tutyimutyi*. „Jobb társaságban" illetlenség a *fütyi*, *gatya*, *kamatyol*, *lotyó*, *ratyi*, *retyó*, *suttyó*, *trottyos*, *trutymó*. (Ezzel igazoltuk is a *hangszimbolika* alaptételét: egy hangnak soha nincs önálló jelentése, de értelmi vagy érzelmi rokonságot hozhat létre több szó között.)

A magyaros összeolvasztás, az amerikai kiejtés nagyobb tekintélye és a [ty] különös hangszimbolikája bőven elegendő a [jutyúb] hibáztatásához – az átlagembernek. Ő ugyanis általában ragaszkodik ahhoz, hogy két alakváltozat közül csak egy lehet a jó. A tudós másként vélekedik. Ha elfogadná a [jutúb] kizárólagos helyességét az eredeti hangalakra hivatkozva, akkor elutasíthatná a [bolonya], a [csajkovszkij], a [hondurasz] meg a [berlin] alakot is, mert magyarul is könnyen kiejthető lenne az olaszosabb [bolonnya], az oroszosabb [csijkovszkij], a spanyolosabb [ondurasz] és a németesebb [berlín]. De a nyelvész semmit nem utasít el, mivel a forrásnyelvi beszélőket nem lehet, így nem is kell tökéletesen utánozni, a [jutúb] ~ [jutyúb] kettősség nem gátolja a kölcsönös megértést, és az utóbbi forma nincs is – még az ellenzők szándéka ellenére sem – úgy megbélyegezve, mint a *röntgen* [röggöny] változata.

Ha valaki mégis le akarja szoktatni embertársait a [jutyúb]-ról, akkor mutasson példát a [tudor], a [nujork] és a [dutifrí], sőt a még amerikaiasabb [dúrifrí] használatával. Néhányan majd kinevetik, mások meg felháborodnak vagy elalszanak a „helyes kiejtés" bizonygatásán, de boldogítsa az a tudat, hogy a Vidorok, Morgók és Szundik között ő lesz a Tyudor!

68. KICSI A BORS, ÉS GYENGE

A kutatónak minden jelenség egyformán fontos, de amikor ország-világ előtt akar számot adni az eredményeiről, hajlamos túlhangsúlyozni azt, ami csupán az átlagembernek érdekes. Ha az olvasó átlagembernek érzi magát, nyilván érdekességként raktározta el, hogy a leggyakoribb magyar magánhangzó az [e]. De azt tudja-e, hogy melyik a legritkább? Nem kell találgatnia, az [ű]. Mit tud róla mondani a nyelvész?

Az [ű], amelynek a nemzetközi fonetikai jele [y:], felső nyelvállású, ajakkerekítéses, elöl képzett hosszú magánhangzó. A *felső nyelvállás* arra utal, hogy a magánhangzók képzése során a nyelv a legmagasabbra emelkedik, azaz a lehető legközelebb kerül a szájpadláshoz. (Ha egy fokkal lejjebb ereszkedik, akkor pl. az [é] szólal meg, ha alul állapodik meg, akkor pl. az [a], míg ha legalul, akkor az [á]). A *kerekség* a két ajakra vonatkozik. Ha kört formáznak, akkor az adott hangzó *kerek* (pl. [o]), ha szélesre húzódnak, akkor a hangzó *ajakréses* (pl. [í]). Az *elölség* a nyelv vízszintes mozgását jelenti. Ha a nyelv a kemény szájpadlás alatt terül el, akkor *elöl képzett* (pl. [ö]), ha viszont visszahúzódik a lágy szájpadlás közelébe, akkor *hátul képzett* (pl. [ú]). A *hosszú* nem is szorul magyarázatra; ezt a helyesírásban egy vagy két vonás jelzi (kivéve *1.A* [első aa], *OTP* [ótépé] stb.).

A gyakoriság kétféleképpen értelmezhető: elméletben (az egész nyelv szókészletében) és gyakorlatban (beszédben és írásban). Az [ű] hang szókészleti gyakorisága azért nevezhető elméleti, sőt spekulatív kérdésnek, mert a tudomány nem képes egyértelműen megállapítani, hány szó van egy nyelvben. Egy szótárban össze lehet számolni a címszavakat, de ezek között több régiség és újdonság, ill. tájszó vagy szakszó is lesz, amelyek nem élnek széles körben. Komolyabb eredményre jutunk hát a nyelvhasználati gyakorisággal. Hogy megállapíthassuk, hányszor botlunk bele az [ű]-be, elég számítógéppel feldolgoznunk néhány ismert verset.

Szerző és műcím	Év	Összes betű	⟨ű⟩	Arány
Tinódi Lantos Sebestyén: *Egri históriának summája*	1553	14 525	4	0,0002%
Zrínyi Miklós: *Szigeti veszedelem*	1648	193 705	79	0,0004%
Csokonai Vitéz Mihály: *Dorottya*	1798	102 742	274	0,0026%
Arany János: *A walesi bárdok*	1857	2890	4	0,0013%
Radnóti Miklós: *Nem tudhatom*	1944	1561	3	0,0019%

A táblázat utolsó oszlopa az összes betű és az ⟨ű⟩-k hányadosát tartalmazza. Eszerint a XVI. és a XVII. századi versekben statisztikailag minden tízezredik, a következő háromszáz évben minden ezredik betű volt ⟨ű⟩, azaz ötbetűs átlagterjedelemmel számolva minden kétezredik, később pedig minden kétszázadik szóban fordult elő.

Ez az eredmény azonban nem teljesen megbízható, mert – írásművekről lévén szó – nem az [ű] hangra, hanem az ⟨ű⟩ betűre vonatkozik. Márpedig nyelvész legyen a talpán, aki tudja, hogy az ⟨ű⟩ mindig hosszan ejtődött-e. Mivel a szótőbeli [ű]-ből több

képző mellett is [ü] lesz (*fűz ~ füzet*; *gyűlik ~ gyülekezet*; *hűl ~ hüledezik*; *szűz ~ szüzesség*; *tűnik ~ tüntet*; *tűr ~ türelem*; *tűz ~ tüzér*), előfordulhat, hogy olykor analógiásan önmagában is megrövidül. Ez nyilván régebben is így volt, hiszen van olyan nyelvjárás, a nyugat-dunántúli, amelyre még mindig a *bün*, *eltünik*, *gyür*, *müvész*, *szük* stb. a jellemző. A dialektusok pedig tudvalevőleg gyakran árulkodnak a korábbi nyelvállapotokról. Az tehát, hogy a Csokonai által leírt *nélkűl* és az Arany-féle *ellenszegűl* utolsó magánhangzója hosszú volt-e, máig kérdéses.

De azért is kell csínján bánni a fenti táblázatunk adataival, mert – ahogy mondtuk – a használati, nem a szókészleti gyakoriságot tükrözik. Ha ezt elfelejtjük, akkor azt hihetjük, hogy a XVIII. századtól több lett az [ű], holott éppen ellenkezőleg. A magyar nyelvtörténet egyik legismertebb „eseménysorozata" az ún. *nyíltabbá válás* volt: az ómagyar szavak felső nyelvállású magánhangzói jórészt középső nyelvállásúvá alakultak át a szükséges ajaknyílás megnövekedése mellett (pl. *aru̲k* → *áro̲k*; *i̲gy* → *e̲gy*). Ez alaposan megritkította, bár nem számolta fel mind a felső nyelvállásúakat. Másrészt a reformkorra egy olyan nyelvváltozat lett az irodalmi norma, amely a sokfelé most is meglévő felső-középső ingadozást az utóbbiak javára döntötte el. Ami Tinódinál *lűnek*, Zrínyinél pedig *ű* volt, az a mai köznyelvben már *lőnek*, illetve *ő*.

Ez a ritkulás egyre folytatódik, főképp szóvégi helyzetben. Több évtizedes kutatások szerint a *billentyű*, *egyszerű*, *fésű*, *gyönyörű*, *gyűrű*, *hegedű*, *jármű*, *jóképű*, *jószívű*, *kesztyű*, *könnyű*, *korszerű*, *köszörű*, *nagylelkű*, *népszerű*, *szörnyű*, *tetű*, *valószínű* stb. utolsó elemében erősen ingadozik a nyelvhasználat. Sőt, lassan tényként könyvelhetjük el, hogy itt már az [ü] van fölényben. Arra azonban nincs bizonyíték, hogy a korábbi írógépek, amelyeken nem volt külön ⟨ű⟩ billentyű (ahogy ⟨í⟩ és ⟨ú⟩ sem), visszaszorították volna az [ű]-ket.

De miért az [ű] a legritkább magyar magánhangzó? Esetleg azért, mert ehhez kell a legnagyobb erőkifejtés, és itt a legerőteljesebb az ajkak összeszűkülése? (Talán nem véletlen, hogy a *szűk* szóban is [ű] van…) Kényelmetlen, hogy a hosszúság miatt feszesen kell tartani a szájizmokat? Elvben nem zárható ki, de ha az [ű] olyan fáradságos lenne, már kiveszett volna a nyelvből.

Többre megyünk, ha a *funkcionális* v. *szerepköri terheltség*et nézzük. Az [ű] esetében szinte lényegtelen a hosszúság: alig van néhány olyan szópár, amelynek a tagjai csak ebben a képzésjegyben különböznek, pl. *szűret ~ szüret*. A középső nyelvállású [o] ~ [ó] és [ö] ~ [ő] esetében fontos a hosszúság: *foton ~ fotón ~ Fóton*; *tör ~ tőr*. A felső nyelvállásúaknál viszont a hosszú-rövid ingadozás nem vezet félreértéshez. A magyarban eleve kevés az [ű]-s szó (az olyan jövevényekkel együtt is, mint az *allűr*, *bordűr*, *kűr*, *manikűr*, *pedikűr*, *zsűri* stb.), s ezek számát még csökkenti is az időtartam kis funkcionális terheltsége.

Vessünk keresztet az [ű]-re? Semmiképp, mert van még benne életerő. Amikor ráérős emberek megalkották a *szellentés* csak azonos magánhangzókból álló szinonimáit (*alfarhang*, *hátvágánygáz* stb.), az [ű]-vel is kitermelték a szinte tökéletes *űrgyűrűfütty* szót!

69. A MAXIMALISTA LINGVISTA

Az eposzírók módszerével hadd vágjak a dolgok közepébe! Az alábbi táblázat *-ista* képzős szavakat sorol fel az első adatolásuk évével együtt.

1594. *kálvinista.* **1660.** *naturalista.* **1704.** *piarista.* **1736.** *szeminarista.* **1748.** *humorista.* **1760.** *realista.* **1771.** *ateista.* **1783.** *materialista.* **1787.** *novellista.* **1789.** *artista, moralista.* **1792.** *idealista, propagandista.* **1794.** *fatalista, kapitalista.* **1795.** *terrorista.* **1798.** *turista.* **1799.** *latinista.* **1802.** *nacionalista.* **1807.** *professzionista.* **1810.** *pesszimista.* **1832.** *reformista.* **1839.** *racionalista, szocialista.* **1840.** *kommunista.* **1844.** *kollégista.* **1846.** *germanista.* **1862.** *humanista.* **1865.** *enciklopédista.* **1867.** *szólista.* **1874.** *specialista.* **1877.** *gimnazista.* **1879.** *baritonista.* **1880.** *esszéista.* **1890.** *romanista.* **1894.** *alkoholista.* **1895.** *impresszionista.* **1902.** *karikaturista.* **1904.** *morfinista.* **1906.** *futballista.* **1910.** *futurista.* **1917.** *militarista.* **1919.** *bolsevista, maximalista.* **1951.** *centrista, karrierista*

Mit tükröz ez az „ista-lista”?

Először is azt, hogy az *-ista* a XVI. század óta van jelen a magyar nyelvben, és kisebb megszakításokkal máig is bővíti a szókészletét. Másodszor, ezek a szavak – más hangalakkal és írásképpel, de azonos jelentéssel – több nyelvben is megtalálhatók (pl. angol *tourist*, olasz *turista*, orosz *mypucm* stb.), ezért *nemzetközi szó* néven tartjuk számon őket. Sokszor nem is lehet tudni, hogy melyik nyelvben keletkeztek. A magyarba elsősorban az ún. *hazai latinság* részeként, másodsorban a németből vagy annak közvetítésével kerültek be. Harmadszor – az elmondottak miatt – az *-ista* jórészt idegen szótövekhez járul, de egy pár magyar szóval is „frigyre lépett”: *egyetemista*, *focista*, *forgalmista*, *irodista*, *zongorista* + az elavult *elemista*, *kereskedelmista* és *polgárista*. (A *polgár* ugyan a német *Bürger* átvétele, de itt a képzés alapja nem a *polgár*, hanem a *polgári /iskola/*.) Amint megállapítottuk, az *-ista* jellemzően idegen szavak részeként honosodott meg nálunk, ezért az adott szótő változásait nem is a magyar, hanem a mindenkori átadó nyelv alaktanában kell leírni. Mégsem haszontalan áttekinteni, mi történik az *-ista* képzős szavakban.

A legszembeszökőbb jelenség az, hogy a (csonka) tő végi magánhangzó megrövidül: *fatális ~ fatalista*; *germán ~ germanista*; *humánus ~ humanista*. Itt egyetlen szó állja a sarat, a *gárdista* (nem **gardista*), az [ó] esetében három (*kórista*, *szólista*, *utópista*), a többi kivétel nélkül rövidre változik: *folklór ~ folklorista*; *metódus ~ metodista*; *ökonómia ~ ökonomista*; *szimbólum ~ szimbolista*. Az [é] néha tartja magát (*akadémista*, *kollégista*), néha „elgyengül” (*enciklopedista ~ enciklopédista*; *evangelista ~ evangélista*). A beszédben ugyanígy ingadozik az *alkimista*, a *karikaturista* és a *turista* aláhúzott hangzójának időtartama (csak a helyesírás ragaszkodik a rövid formához).

Néhány szóban viszont a mássalhangzó módosul (*klasszikus ~ klasszicista*; *publikus ~ publicista*), nyilván német hatásra. A *kreacionista*, *professzionista*, *revizionista* stb. töve azért bővül egy [n]-nel az eredeti latin *creatio*, *professio* és *revisio*

alakokhoz képest, mert az angol, francia, német stb. tárgyesetben vette át őket (*creationem*, *professionem*, *revisionem*), levágta róluk az *-em* ragot, és úgy biggyesztette oda az *-ist(e)* képzőt.

Ha a szótő végén mássalhangzó áll, az többnyire „épségben átvészeli" a toldalékolást, (pl. *advent*, *akvarell*, *alkohol*, *bariton*, *drog*, *futball*, *humor*, *Kálvin*, *karrier*, *kokain*, *latin*, *legitim*, *nihil*, *pünkösd*, *reform*, *tenor*, *terror*, *traktor*). Mindössze azok a tövek kivételesek, amelyeknek a latin vagy visszalatinosított alakját az *-is*, az *-us*, illetőleg az *-um* zárja le, pl. *reali~~is~~ista*; *optim~~us~~ista*; *futur~~um~~ista* (jobb híján idesorolandó az orosz eredetű *bolsevi~~ik~~ista* is). A három képző sorsa nem véletlenül ugyanaz: magánhangzóval kezdődnek. Az *-ista* pedig „vadászik" a magánhangzókra, főleg a szótövek végén (pl. *bicikl~~i~~ista*, *csell~~ó~~ista*, *novell~~a~~ista*), adott esetben a vokális előtt álló [i]-vel együtt (pl. *anarch~~ia~~ista*, *utóp~~ia~~ista*), hogy megelőzze a számára talán kellemetlen *-ii-* torlódást. Az *at<u>e</u>ista*, *eg<u>o</u>ista*, *essz<u>é</u>ista*, *hebr<u>a</u>ista*, *pant<u>e</u>ista* és a *sint<u>o</u>ista* tővéghangzója azonban keményen ellenáll (nem **atista*, **egista*, **esszista* stb.). Ez az *esszé* esetében azért lehetséges, mert az [é] hosszabb és ezáltal „erősebb" az [i]-nél. A többi szónál más a helyzet. Az **atista* és a **pantista* egyetlen hangra/betűre csökkentené a görög *theos* 'isten' elemet (az *a-* és a *pan-* egyaránt képző), és valószínűleg az **egista* is túlságosan rövid lenne. A *hebraista* szintén a görög tövet „akarja" hűen megőrizni (*Hebr<u>a</u>ios*), a *sintoista* viszont olyan, mint a nem csonkítható *franc<u>o</u>ista* és *ma<u>o</u>ista*, azaz tulajdonnévként viselkedik, pedig nem az.

Szűk csoportot alkot a *fasis<u>sz</u>ta*, *fetisis<u>sz</u>ta*, *masinis<u>sz</u>ta*, *sovinis<u>sz</u>ta*, *spiritis<u>sz</u>ta*, *statis<u>sz</u>ta*, *stilis<u>sz</u>ta* és a *zsurnalis<u>sz</u>ta*. Ezekben *elhasonulás* történik, amelynek során a tőbeli [s] és zöngés párja, a [zs] megváltoztatja a képző [s]-ét, hogy „megszépítse" a származékszó hangalakját. Csakhogy minél gyorsabb a beszéd, az elhasonulásos [sz] annál könnyebben cserélődik össze az [s]-sel, ami a *stiliszta* esetében hagyján (**sztilista*), de a *fasiszta* esetében már kínos…

Az *-ista* kétféle jelentéssel ruházza fel az általa létrehozott főnevet vagy melléknevet: valamely irányzat, tan, vallás vagy viselkedés követője (*autista*, *cionista*, *feminista*, *sintoista*), ill. egy bizonyos művészet, szakma vagy tevékenység űzője (*aktivista*, *komponista*, *parodista*, *vokalista*). A két halmaz sok fogalmi átfedést mutat, de nyelvileg az különbözteti meg őket, hogy az előbbinek a szótövei felvehetik az *-izmus* képzőt (*autizmus*, *cionizmus*, *feminizmus*, *sintoizmus*), míg az utóbbiak nem (**komponizmus*, **parodizmus*), vagy csak más jelentésben (*aktivizmus*, *vokalizmus*). Ezenkívül az első csoport ma is bővül (pl. *mentalista*), főképpen személynévi tövekkel (pl. *gyurcsányista*, *orbánista*), a második viszont az ún. *relexifikáció*, azaz szókészleti csere miatt szűkül: *ekvilibrista* → *egyensúlyozó művész*; *jurista* → *jogász*; *ökonomista* → *közgazdász*.

Azért így is marad elég *-ista* képzős szó, amellyel sok minden kifejezhető. Én például egy tökélyre vágyó nyelvész, más szóval egy *maximalista lingvista* vagyok.

70. UGYANAZ, CSAK TELJESEN MÁS

Minden tudományban vannak olyan szakkifejezések, amelyeket nem épp a józan paraszti ész, hanem egy pihent agy ötlött ki. A nyelvészetben ilyen a *kölcsönzés*. Ez a szó arra utal, hogy X nyelvben elterjed Y nyelvnek valamilyen toldaléka, hanglejtése, mondatszerkezete, használati szabálya vagy más eleme. Az X nyelv persze semmit nem vesz el, és főleg nem ideiglenesen, hanem csupán a beszélői utánozni kezdik az Y nyelv beszélőit. Ennek alapján az *átadó nyelv* és az *átvevő nyelv* helyett a *mintanyelv* és a *másoló nyelv* lenne a megfelelő kifejezés. Ez még hagyján, de a *kölcsönzés* kitermelte a nála is ügyetlenebb *többszörös kölcsönzés*t!

Ez a kifejezés az olyan szópárokra utal, mint a *bank ~ bankó*, a *császár ~ cár* vagy a *géniusz ~ zseni*. A magyar nyelv néha kétszer is átveszi ugyanazt, bár nem egyszerre. A *bank* 1541-ben „másolódott le", a *bankó* 1785-ben. A *császár* 1233, a *cár* 1555 óta magyar szó. A *géniusz* 1619-ben „érkezett", a *zseni* 1789-ben. Akár 244, akár 322, akár 170 év telik el a két átvétel között, a „kölcsönzés" tárgya ugyanaz. De hol van itt az azonosság, ha a *bank ~ bankó* és a *császár ~ cár* jelentése, illetőleg a *géniusz ~ zseni* hangalakja kétségtelenül más?

Azonosnak igazában azt a szót nevezhetjük, amelyre végső soron mindkét kölcsönszó visszavezethető. A *bank* éppúgy az olasz *banco* (eredetileg 'a pénzváltó asztala') származéka, mint a *bankó*, csak az utóbbi kissé kalandosabban lett magyar. Az olasz *cedola di banco*, majd az általa ihletett német *Bankozettel* mintájára született a *bankócédula*, amelynek önállósult az előtagja. A *császár* és a *cár* egyaránt Caius Julius Caesar nevéből ered, azzal a különbséggel, hogy az előbbit az óegyházi szláv vagy a horvát-szerb vagy a cseh vagy az orosz közvetítette (esetleg ez is, az is), az utóbbit viszont az orosz, amelybe nem egyenesen a latinból, hanem a gótból került. Ezzel szemben a *géniusz* közvetlen latin jövevényszó, míg a *zseni* francia-német áttétellel honosodott meg a magyarban, szintén a latin *genius* alapján.

Minden többszörös kölcsönzésre kisebb-nagyobb időeltolódás és több-kevesebb nyelvi beékelődés jellemző, de az átvevő nyelvben kialakuló szópároknak a rokonsága így is sokszor szembeszökő marad. A *baptista ~ batiszt*; *dékán ~ doyen*; *konferencia ~ konferansz*; *memória ~ memoár* vagy a *passió ~ passzió* esetében a többség a fogalmi-jelentésbeli hasonlóság miatt felismeri az összetartozást. (Kis klasszikus műveltséggel azt is, hogy az első szó mindig latin, a második pedig francia.) De ez nem szükségszerű. A *keresztény ~ kretén* kettősnél a jelentés, a *stúdium ~ etűd* párosnál a hangalak tér el annyira, hogy az átlagember nem is gyanít semmit.

Remélhetőleg már az eddigiekből is világos, miért szerencsétlen kifejezés a *többszörös kölcsönzés*. Hiába igaz, hogy a *doyen* ugyanúgy a latin *decanus* származéka, mint a *dékán*, ha nem a latinból, hanem a franciából került a magyarba. A *doyen* annak köszönheti a létét, hogy miközben a hajdani Galliában beszélt latin nyelvváltozat fokozatosan franciává lett, a *decanus* is lassan *doyen*né alakult. Erről azonban a magyar nyelv „nem tud": a *doyen*t anélkül vette át, hogy valami dohos irattárban

megvizsgálta volna a káderlapját. S hogy a *doyen* „végső soron” ugyanaz, mint a *dékán*?

A modern nyelvészet egyik atyjaként számon tartott Ferdinand de Saussure mondta ki, hogy a *diakrónia* és a *szinkrónia* két különböző dolog, amelyeket nem tanácsos összekeverni. A diakrónia az egymást követő nyelvállapotok összessége, azaz egy adott nyelv változásainak időbeli láncolata. A szinkrónia viszont e végtelen folyamatnak egy szakasza, vagyis egy adott nyelv egyetlen korszakban tapasztalható állapota. A *többszörös kölcsönzés* összemossa ezt a két kategóriát. Olyan benyomást kelt, mintha – bizonyos indián törzsek gondolkodásmódja szerint – nem létezne se a múlt, se a jövő, csak az állandó jelen, amelyben minden változás látszólagos. Pedig nem érzéki csalódás, hanem tény, hogy pl. a *memória* és a *memoár* a közös jelentésmozzanat (emlékezés) és az alaki hasonlóság ellenére is más szavak.

Bármilyen izgalmas tehát azt állítani, hogy a *bazár ~ pazar*; *citera ~ gitár*; *história ~ story*; *kapucinus ~ kapucsínó*; *mezsgye ~ megye*; *muzikális ~ musical*; *operátor ~ operatőr*; *papiros ~ papirusz*; *tallér ~ dollár*; *zselé ~ gél* „valahol” ugyanaz, ez tudományosan nem igaz. Ugyanez érvényes a személynévi párokra (*Baltazár ~ Boldizsár*; *Barbara ~ Borbála*; *Bianka ~ Blanka*; *Rózsa ~ Róza*; *Zsanett ~ Janka*) és az olyan köznévi hármasokra, mint a *bodega ~ butik ~ patika*; *diszkosz ~ diszkó ~ diszk*; *piac ~ placc ~ pláza*; *poén ~ pont ~ punktum*.

A *többszörös kölcsönzés* csak az olyan átvételre utalhat, amelynek a forrása egyazon átadó nyelv. Ez azonban igen ritka a magyarban: e sorok írójának kutatásai szerint mindössze a *kar ~ kórus* ilyen. (Szakbarbár olvasóim folytathatják a gyűjtést, és egymás között értékes nyereményeket sorsolhatnak ki.) A latin *chorus* a XIII. század elején lett *kar* (a szóvégi *-us* lekopásával és a tőbeli *-o-* nyíltabbá válásával), majd a magyar nyelvközösség úgy döntött, hogy még egyszer „kölcsönveszi” a *chorus*t. Így jött létre 1560-ban a *kórus*. (Ez a spanyolnak arra a szokására emlékeztet, hogy a latinból örökölt és önkéntelenül megváltozatott szavai közül jó párnak tudatosan bevezeti az eredeti formáját, pl. a latin *directus*ból kisarjadt *derecho* ’jog’ mellett a *directo* ’közvetlen’.)

Ha a többszörös kölcsönzést (szinte) nem létező jelenségként elfelejtjük is, annyit még elmondhatunk, hogy néha érdekes kettősségek adódnak egyfelől a latin, másfelől a német és az angol mint átadó nyelvek között. Mivel ez utóbbiak sokszor „lenyelik” a főnévi *-us* és a melléknévi *-is* végződést, a magyarban kialakulnak az olyan párosok, mint a *bónusz ~ bón*; *centrális ~ centrál(zár)*; *kontaktus ~ kontakt*. Ezeknél a jelentés különböző, míg az *anális ~ anál*; *brutális ~ brutál*; *orális ~ orál*; *totális ~ total* esetében a stílusérték (semleges és/vagy szaknyelvi ↔ bizalmas/szlenges).

Így nyer tudományos értelmet a tréfás fordulat: „ugyanaz, csak teljesen más”.

71. AZ ŐSZI KIKERICS ÉS AZ IKES IGÉK

Játékot hirdetett egy patinás hetilap: „Szívet melengető érzés arra gondolni, hogy számtalan olyan magyar értékünk van, amire büszkék lehetünk". A folytatás arra bíztatta az olvasókat, hogy válasszanak ki egyet a hat értékkategóriából (magyaros ételek, magyar várak, magyar gyógyvizes fürdők, magyar nyelv, magyar filmek, hazai élővilág), majd egy kétszemélyes utazásért válaszolják meg, hogy kiről nevezték el a Gundel-palacsintát. Mindegyik kategória öt tételt tartalmazott (pl. hazai élővilág: gólya, túzok, őszi kikerics, puli, szürkemarha), talán azért, hogy megkönnyítse a választást, és egyúttal szemléltesse az adott kategóriában rejlő értékeket. A magyar nyelvhez a következők tartoztak: ikes igék, ⟨ly⟩, magázódás, rövid és hosszú magánhangzók, az [ő] és az [ű] hang. Elő a nyelvészeti górcsővel!

Az ikes igék eredetileg csupán az alany által elszenvedett eseményt, nem az általa végzett cselekvést fejezték ki, pl. *esik*, *fázik*, *mállik*. Ez már a XVII. századra megbomlott, így számos cselekvő értelmű ige is ikessé vált, pl. *dolgozik*, *iszik*, *költözik*. Közben megindult az *iktelenedés* (pl. *csökkenik* → *csökken*) és az *ikesedés* (*botol* → *botlik*), a felszólító és feltételes módban megváltozott az első és harmadik személyrag (*hazudjam* → *hazudjak*; *távozzék* → *távozzon*; *mérkőzném* → *mérkőznék*; *vágynék* → *vágyna*), kialakultak a csak 3. személyben ikes, ún. *álikes igék* (pl. *illik*). Ez utóbbi csoport folyamatosan bővül (pl. *dévédézik*, *iwiwezik*, *parázik*), de az ikes igék rendszere mind a toldalékolás, mind pedig a jelentés szempontjából felbomlott. Ezt helyreállítani, ill. hajdani formájában megtanulni lehetetlen és értelmetlen. Az ikes igék legfőbb sajátossága a névadó *-ik* maradt, mivel egyes szám harmadik személyben az összes többi jelen idejű magyar igét egy ún. *testetlen szóelem* zárja le (pl. *tesz*+Ø, vö. *esz+ik*). Olyan nagy dolog ez?

Az ⟨ly⟩ tudvalevőleg egy *kétjegyű betű* (nemzetközi nevén: *digráf*), vagyis két olyan írásjegy kapcsolata, amely egyetlen hangot jelöl. Ilyesmi előfordul másutt is a nagyvilágban, pl. holland ⟨ij⟩, horvát ⟨dž⟩, lengyel ⟨cz⟩, a magyarban meg különösen sokszor: ⟨cs⟩, ⟨dz⟩, ⟨gy⟩, ⟨ny⟩, ⟨sz⟩, ⟨ty⟩, ⟨zs⟩. De akkor miért az ⟨ly⟩ lett a magyar nyelvi kategória öt tételének egyike, nem pedig a más ábécékben digráfként szintén ismeretlen ⟨ty⟩ vagy ⟨zs⟩? Nyilván azért, mert az ⟨ly⟩ színtiszta hagyományőrzés: a tájnyelvi jelenséggé vált [lj] hang utolsó mementója. Az ⟨ly⟩ hangértéke ma szinte az egész nyelvterületen azonos a ⟨j⟩-ével, így pokollá teszi az írni-olvasni tanulók életét. Tényleg büszkeség ez?

A magázódás a társadalmi kapcsolatok egyik nyelvi kifejezőeszköze. A beszélő ennek segítségével jelzi, hogy az általa megszólított személy idősebb nála, vagy számára ismeretlen, vagy a szemében tiszteletreméltó, vagy rangban fölötte áll, vagy más nemű, esetleg azt, hogy ezek közül egyszerre több körülmény is fennáll. Az ismertebb nyelvek sorában az angol, a brazíliai portugál, az eszperantó, a latin, az ógörög és a svéd egyetlen személyes névmást és ragozást használ, míg a többi nyelv mind megkülönbözteti a tegezést és a magázást. Nem igaz, hogy a magázás csak

ebben a nyelvben dívik, ráadásul egyre nagyobb területeket ad át a tegezésnek. Hol itt az érték?

Egy magánhangzó rövidségének nincs hírértéke. Ez tekinthető „alapfelszereltségnek”, nyelvtörténetileg elsődlegesnek, a hosszúság pedig „extrának”. Nem véletlen, hogy az ábécék mindenkor alapbetűkkel jelölik a rövid magánhangzókat (pl. ⟨i⟩, ⟨a⟩), a hosszúakat viszont ékezettel (pl. lett ⟨ā⟩), kettőzéssel (pl. finn ⟨aa⟩), plusz mássalhangzóbetűvel (pl. német *Zahn* ’fog’) vagy másképpen. A magyar tehát csak a hosszú magánhangzók miatt érdekes, de nem jobban, mint az azokat szintén használó japán, koreai, litván, maori, szanszkrit, szlovák, vietnami és walesi.

Az *ő* és az *ű* említése tipikus példája a hang és a betű összekeverésének. Merthogy az [ő] hang (pontosabban: az /ő/ fonéma) megtalálható a dán, az észt, a feröeri, a finn, a francia, a holland, a koreai, a német, a norvég és a svéd nyelv építőelemei között is. Az [ű]-n (értsd: az /ű/ fonémán) pedig a dánnal, a frízzel, a kínaival, a lombarddal, a mongollal meg a némettel osztozik a magyar. Amit teljes joggal hirdethetünk magyar sajátosságként, az nem más, mint az [ő] és az [ű] írásbeli megfelelője, az ⟨ő⟩ és az ⟨ű⟩. Olyan betűt ugyanis nem ismernek más ábécék, amelyen az ún. *kettős éles ékezet* díszeleg.

Összegezzük tehát, hogy az újságíró szerint mitől értékes a magyar nyelv! Egy félig kihalt igeragozástól, amely a mai beszélőnek haszontalan; egy kétjegyű betűtől, amely puszta hagyománytiszteletből megkeseríti minden hatéves életét; egy megszólítási módtól, amely egyre ritkább; a magánhangzók időtartambeli különbségétől, amely megvan más nyelvekben is; az [ő] és az [ű] hangtól, amelyek igazában betűk. Ha erre azt válaszolja az olvasó, hogy „egész hihetőnek hangzik, de apám-anyám is így tudta, nekem meg mindegy erre a kis időre”, akkor nem csodálkozom. Az ember a legerősebb cáfolatok ellenére is ki tud tartani a közös hiedelmek mellett, mert egyebek között attól lesz valamely kultúra tagja.

Iskoláskorunktól kezdve tudjuk, hogy a bálna nem hal, hogy a dió egyfajta gyümölcs, és hogy Mátyás nem is annyira igazságos, mint amennyire szociálisan érzéketlen volt, hiszen súlyosan megadóztatta a népét, méghozzá hadicélokra! Ezt mind tudjuk, csak nem fogadjuk el. Addig szoktuk tisztelni a tudósokat, amíg az okoskodásukkal meg nem ingatják a mi kis hiedelmeinket… Ettől függetlenül a magyar nyelv érték: több millió ember összetartozásának egyik legbecsesebb jelképe. De nem azért, mert így vagy úgy ragoz, ilyen vagy olyan betűi vannak, illetve ennyi vagy annyi szabályból áll. Hanem azért, mert az anyanyelvűek sajátja.

A hetilap máig sem tartott eredményhirdetést. Talán most is arról vitatkozik a sorsoló bizottság, hogy megérdemli-e az utazást az, aki a Gundel-palacsinta névadójaként Gerbeaud Emilt jelölte meg, esetleg az őszi kikerics helyett az ikes igékre szavazott…

72. *PIKKPAKK*

Úgy a 2000-es évek elején kezdett feltűnni a *pikkpakk*. A szókészletkutató (alias *lexikológus*) meg a szótárszerkesztő (alias *lexikográfus*) ilyenkor hanyatt-homlok rohannak lejegyezni az új szót. Mindketten hónapokig vagy akár évekig követik nyomon a verbális találmányt, hogy eldönthessék: felveszik-e a közreműködésükkel készülő szótár(ak) legközelebbi kiadásába. Nem így a leíró nyelvész (alias *leíró nyelvész*), aki unottan legyint, esetleg szenvtelenül ezt mondja: „Puff neki, megint egy *párhuzamos ikerítés*". De nézzük magát a szót!

A *pikkpakk* 1982-ben „debütált" egy akkoriban szabadalmaztatott magyar társasjáték márkaneveként. Mielőtt az olvasó kóros emlékezetkieséssel gyanúsítana (hiszen fentebb azt állítottam, hogy a kifejezés „a 2000-es évek elején kezdett feltűnni"), hadd magyarázkodjak. Két külön szóval állunk itt szemben. Az első tulajdonnév, ezért nagy kezdőbetűs (*Pikkpakk*), a második azonban határozószó, ezért kis kezdőbetűs (*pikkpakk*). De ez csak a külcsín. Ha most arabul vagy japánul írnék, az egészet nem is említeném, mivel ezekben a nyelvekben nincs külön kisbetű és nagybetű. Fontosabb tehát a belbecs, a két szó viselkedése. A régebbi ilyen mondatokban fordult elő:

> Jössz pikkpakkozni?
> Naaaa, ez nem ér! Mindig te győzöl a Pikkpakkban!
> De uncsi ez a Pikkpakk! Inkább dámázzunk!

Az újabb szónak viszont ilyen a szövegkörnyezete:

> Mit szóltok, milyen pikk-pakk eltemették Oszamát?
> Pikk-pakk lecsaptak a betörő-trióra.
> Pikk-pakk levágták a láncokat a bringákról.

Az „új *pikkpakk*" annyi, mint '(nagyon) gyorsan', 'egy szempillantás alatt'.

A két szónak tehát csak a hangalakja azonos, míg a jelentésük és a szófajuk más, ezért az ún. *homonimák* közé sorolhatjuk őket. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk, hogy mire az új határozószó „kibújt a tojásból", az említett társasjáték a nevével együtt szinte feledésbe merült. Ha két elem véletlenszerű egybeesését nem a kortárs nyelvhasználók észlelik, hanem az utókorban élő kutató, akkor azt a *pánkrón homonímia* (értsd: az összes ismert nyelvállapot egymásra vetítésekor megfigyelhető azonosalakúság) szép példájának tekinthetjük.

Rátérve most a *pikkpakk* elemzésére, a felépítéséről azt lehet elmondani (amint már az unott leíró nyelvésztől tudjuk), hogy a *párhuzamos ikerítés* hozta létre. Ennek a szóalkotási módnak köszönhető a *bim-bam*, *irgum-burgum*, *kutykurutty* stb. is: csupa olyan képződmény, amely két hasonló, külön-külön értelmetlen elemből tevődik össze. A *pikkpakk* azonban nem ezért érdemli meg ezt a kis tudományos elmélkedést, hanem azért, mert – eseményszámba menően – egyszerre vadonatúj és színmagyar szótőként bővíti a szókészletet.

Ha megnézzük, honnan kerülnek elő a magyar nyelv ún. *lexikai neologizmus*ai, akkor két fő csapásirány tárul elénk. Az első a *szókölcsönzés* vagy *átvétel*, azaz valamilyen idegen nyelvi elem lemásolása, pl. japán *karaoke*, olasz *ruccola*, német *tempomat*. A második egy igen gazdaságos, mondhatni környezettudatos módszer: a meglévő, belső keletkezésű elemek „újrafelhasználása". Ebből lesz új szóösszetétel (*sorselemző*), kifejezés (*buborékos ásványvíz*) vagy toldalékos alak (*bankol*, *élhető*, *lefedettség* stb.). Az újrafelhasználás tárgya azonban nemcsak a forma lehet, hanem a tartalom is. Ha egy nyelvi elem – alaki módosulás nélkül – egy olyan valóságrészre utal, amelyet korábban nem jelölt, akkor *jelentésbővülés* történik (pl. *lefagy* a számítógép). A szókészleti változások dzsungelében természetesen vannak kisebb ösvények is, sőt az sem ritka, hogy az a két fő csapásirány keresztezi egymást (pl. az olyan *részfordítások* esetében, mint amilyen a *kindertojás*). A lényeg az, hogy a *pikkpakk* eltér az összes fenti példától. Ahogy már mondtuk, olyan szótő, amely egyszerre vadonatúj (sem a jelentésében, sem a nyelvtani viselkedésében nincs köze a *Pikkpakk*hoz) és színmagyar (nem más nyelvből származik).

A tisztánlátás kedvéért jegyezzünk meg valamit! A „vadonatúj" soha nem azt jelenti, hogy az adott szónak nincs előzménye. A *pikkpakk* hangalakja a *cikkcakk*, *flikkflakk*, *tiktak* stb. szavakat, hangulati értéke általában az ikerszavakét mintázza, köztük az olyanokét, mint a vele rokon értelmű *ripsz-ropsz* és *sitty-sutty*. És ha már a szinonimáknál tartunk, a *pikkpakk* nagyjából ugyanazt jelenti, mint a *hamar*, *rögtön*, *pillanatok alatt*, *se perc alatt* stb. Ez pedig arról tanúskodik, hogy ő *stilisztikai neologizmus*. A neologizmusok (új szavak és kifejezések) ugyanis alapvetően két okból szoktak felbukkanni. Az egyik az, hogy az adott nyelvközösség új tárgyakat, intézményeket, eljárásokat, foglalkozásokat, sportágakat stb. akar megnevezni (pl. *bankkártya*, *közalapítvány*, *levélreklám*, *metrórendőr*, *strandröplabda*). Ez afféle objektív kényszer; ennek a produktumai az ún. *szükségszerű neologizmus*ok. A másik ok azonban a beszélőknek az a szubjektív késztetésük, hogy a már elkeresztelt jelenségeket átkereszteljék. A nyelvi agresszió fajtáit eddig is többféle szóval lehetett azonosítani (pl. *felesel*, *gúnyolódik*, *megjegyzéseket tesz*, *sérteget*), ám a jelek szerint ez a kínálat is szűkös. Ebből lett a *beszól*. Egyelőre a szlengben nyüzsög, de népszerűsége folytán egyszer még az irodalomkönyvekbe is bekerülhet. (Ízlelgessük csak: „Remus beszólt Romulusnak, Jago Otellónak, Káin pedig az Úrnak.") Ilyen stilisztikai neologizmus a *pikkpakk*, amely szintén a szlengben és a bizalmas stílusban próbálgatja a szárnyait.

Megerősödésére jellemző, hogy határozószóként igazi határozószói ragot is felvehet (pl. „Akkor simán ment, pikkpakk<u>ra</u>, most valahogy nem."), melléknévként is terjedőben van (pl. „amszterdami pikk-pakk kirándulás gyerekekkel", *pikkpakk gyümölcstorta*), sőt újabban főnévként is. Egy internetes receptben volt olvasható az „almás-fahéjas pikk-pakk", azaz egy percek alatt összedobható sütemény. Ezenkívül ezt a nevet viseli többek közt egy barkácsbolt, egy csomagolócég, egy építőipari társaság, egy futárszolgálat, egy könyvelőiroda, valamint egy szálláshely.

Hát ennyit változott a (nyelvi) világ 1982 és a 2000-es évek eleje között. Meghalt a *Pikkpakk*, éljen a *pikkpakk*!

73. IKSZ FAKTOR

Amióta Magyarországra is berobbant az *X-Faktor*, már a magyarul beszélők milliói is tudják, mire utal a címadó kifejezés: arra az ismeretlen tényezőre, amely sztárt csinál valakiből. Igaz, ami igaz, sokszor valóban nem tudni, hogy egyesek milyen különleges adottságok jóvoltából viselik a *sztár* titulust… De ebbe most ne menjünk bele, mert ez más tudományokra tartozik: a médiaelméletre és a kulturális antropológiára, súlyosabb esetekben pedig a pszichiátriára. Maradjunk csak a nyelvészet ismeretlen tényezőinél!

Itt van például az *X-Faktor* első betűje, az ⟨x⟩. Az olvasókönyvek és a szótárak annyit árulnak el róla, hogy a *kiterjesztett magyar ábécé*ben a 41. helyen áll (utána már csak az ⟨y⟩, a ⟨z⟩ és a ⟨zs⟩ jön). A közlékenyebb forrásművek azt is megjegyzik, hogy ez az írásjegy csupán idegen szavakban fordul elő, pl. *export*, *komplex*, *oxigén*. Ennyivel azonban nem lenne szabad elintézni az ügyet: az ⟨x⟩ a többi latin betűhöz képest egy horrorfilmbe illő mutáns lény. A fenti szavak kiejtése [ekszport], [kompleksz] és [okszigén], vagyis az ⟨x⟩-nek nem egy hang felel meg, hanem kettő: a [ksz]. Ilyen betű nincs több a latin és ezáltal a magyar ábécében sem.

Ha most az olvasó arra gondol, hogy a [ksz] egy kutyaközönséges kettőshangzó, ezért nincs mit megbámulni rajta, hacsak azt nem, hogy írásban a helytakarékos ⟨x⟩ jelöli, akkor hadd oszlassam el a tévedését. A *kettőshangzó* egy olyan sajátos magánhangzó, amelynek a képzése során elmozdul a nyelv, ezért voltaképpen két, önállóan is létező, de szótagoláskor el nem különülő rész alkotja. A magyar köznyelvben nincs ilyesmi, csak néhány nyelvjárásban fordul elő, pl. *jou = jó*. Más nyelveknek a sztenderd változatában is megvan, pl. német *nein* 'nem', olasz *fuori* 'kint'. A kettőshangzók leírásához jellemzően két betű szükséges (kivéve az olyan angol szavakat, mint az *I* [ai] 'én' vagy a *go* [gou] 'megy'), a [ksz] viszont egyetlen betűt igényel.

De hogyhogy „nem éri be" a ⟨k⟩+⟨sz⟩ kapcsolattal, amely félreérthetetlenül képezné le a nyelvi valóságot? Miért „különcködik" az egyjegyű ⟨x⟩-szel? A válasz – mint sok más témában – az ókori görögöknél keresendő. Az ő ábécéjük 14. tagja volt a *kszí* (nagybetűvel ⟨Ξ⟩, kisbetűvel ⟨ξ⟩), mintha ugyanannak a betűkészletnek a 10. és 18. helyén nem szerepelt volna a *kappa* (⟨K⟩ / ⟨κ⟩), ill. a *szigma* (⟨Σ⟩ / ⟨σ⟩ / ⟨ς⟩). Hellászban sokat kellett körmölni, hiszen írni kevesen tudtak, a tömegtermelésre alkalmas könyvnyomtatás pedig csak 1450 után terjedt el Gutenberg nyomán, ezért azt hihetnénk, hogy a ⟨Ξ⟩ / ⟨ξ⟩ ötletét a kényelemszeretet ihlette. Miért is ne? Ha az ember beletörődött volna, hogy súlyos tárgyakat csak vonszolva tud megmozgatni, máig sem ismernénk a kereket. Csakhogy a görög ábécében ott volt még a 6. számú *dzéta* (⟨Z⟩ / ⟨ζ⟩) és a 23. számú *pszí* (⟨Ψ⟩ / ⟨ψ⟩), amelyek szintén két-két hangot sűrítettek magukba, a [d]+[z] (esetleg [z]+[d]), illetve a [p]+[sz] kapcsolatot. Itt tehát többről van szó, mint néhány írnok lustaságáról.

A dzéta és a kszí a föníciai ábécéből származik (a *zajin* és a *számeh* írásképének és hangértékének megváltoztatásával, amelynek az oka vitatott), a pszí viszont a görögök

„saját termése”. A dzéta ma már csak a [z], míg a kszí és a pszí változatlanul a [ksz] és a [psz] jele. De a három említett betűnek nem csupán ebben más az „elő- és utóélete”: a görög nyelvterület nyugati részén a [ksz] rögzítésére idővel a *khí* (⟨X⟩ / ⟨χ⟩) szolgált. Ez terjedt el Itáliában az etruszkoknál, majd a rómaiaknál. Így lett latin az iksz, a kisbetű kampóinak kiegyenesítésével, hogy úgy nézzen ki, mint a nagybetű. A pszí „jogutód nélküli megszűnése” miatt a [psz] csak ⟨p⟩+⟨s⟩ volt a latinban, pl. *ψαλμός* ’zsoltár’ → *psalmus* ’ua.’. A fenti zárójeles megjegyzés szerint a kszí kialakulásának módja homályos, az azonban ismeretes, hogy mind a [ksz], mind a [psz] kapcsolat egy ógörög szónak az elején, a közepén és a végén is állhatott. Valószínűleg ezzel „érdemelték ki” az egyjegyű betűt.

Tekintettel a latin jelentős művelődéstörténeti szerepére, az ⟨x⟩ hangértéke csaknem az összes európai nyelvben megmaradt [ksz]-nek, de vannak kivételek is. A baszkban mindig, a gallegóban, a katalánban és a portugálban többnyire [s], az albánban [dz], a vietnamiban [sz], az angolban pedig nemcsak [ksz] lehet (pl. *Bronx*), hanem [z] (*xylophone* ’xilofon’), [gz] (*exam* ’vizsga’), [ks] (*luxury* ’fényűzés’), sőt [gzs] (*luxurious* ’fényűző’) is.

Mivel az ⟨x⟩ kivétel nélkül [ksz] a magyarban, a kiejtése senkinek nem okoz gondot, annál kevesebben ismerik viszont (pontosan) azoknak a szavaknak a jelentését, amelyekben előfordul. Ahogy fent megállapítottuk, ezek mind idegenek, tehát nem az anyanyelv kiskori elsajátításának, hanem az iskolai tanulásnak és a későbbi önképzésnek a részeként vesszük birtokba őket. Ilyenformán az ⟨x⟩-szel írt szavak szabatos használata (az olyan közkeletűeket leszámítva, mint a *maximum*, *szex*, *taxi* stb.) a műveltség sajátos fokmérője. A játék kedvéért gondolja végig az olvasó, mi fán is terem az *axióma*, *extrudálás*, *filoxéra*, *főnix*, *nexus*, *ónix*, *oxitocin*, *plexi*, *xanax* vagy a *xenon*, majd egy szótár segítségével osztályozza le magát.

Ez a rövid felsorolás is hűen érzékelteti, hogy az ⟨x⟩-nek „aurája van”. Bármenynyire földhözragadt az írásban őt is tartalmazó szó jelentése, magát az írásképet mindig belengi egy leheletnyi előkelőség: *extra*, *klimax*, *szaxofon*, *textil*, *uniszex*. Ha ezeket kiejtés szerint írnánk le (**eksztra*, **klimaksz* stb.), éppen olyan hétköznapiak volnának, mint a ⟨k⟩+⟨sz⟩ felépítésű *buksza*, *dakszli*, *fakszni*, *gikszer*, *keksz*, *pikszis*, *steksz* stb. Elvileg ilyen lenne a *fax* is, hiszen ezt a latin *facsimile* ’hasonmás kiadás’ (tkp. ’tedd hasonlóvá’) utolsó öt hangjának/betűjének lecsípésével alkották meg, de az ⟨x⟩ – a szóelemző írásmódú **facs* (vagy magyarul **faksz*) helyett – beleviszi azt a bizonyos eleganciát, egyúttal jelezve, hogy ez a szó már nemcsak egy másolatra, hanem az azt továbbító eszközre is utal.

De több nem fér ebbe a tárcába, ezért most befejezem a *botox*, a *pixel* és a *BUX-index* nevében. Ámen.

74. ÁROKON-BOKORON TÚL

Aki anyanyelveként, szellemi képességeinek birtokában sajátította el a magyart, az bizonyára megdöbben a cím láttán, mert ezt a kifejezést úgy szokás mondani, hogy *árkon-bokron túl*. Az **árokon-bokoron* forma nem használatos az említett közösségben, ezért annak tagjai számára hibás. Nem is foglalkozik ezzel senki, csak a nyelvész. Őt ugyanis azért fizetik (már amikor és amennyire), hogy minél értelmesebben fejtse ki azt, amit milliók használnak ösztönösen, azaz úgy, hogy nem képesek megindokolni.

A tudományos elemzéshez először is adatok kellenek, úgyhogy szedegessük össze az *árok* és a *bokor* „fajtársait"! Olyan szavakat keressünk, amelyeknek egyes toldalékok hatására kiesik az utolsó tőmagánhangzójuk. Ahogy a televíziós főzőműsorok (a fiatalabbak kedvéért: gasztro-reality show-k) sem valós időben mutatják az élelmiszer-vásárlást, én is megkímélem az olvasót a fárasztó gyűjtéstől, és rögtön kirakok mindent a nyelvészeti konyhapultra:

> *álom*, *átok*, *bagoly*, *bajusz*, *barom*, *bátor*, *bögöly*, *burok*, *bürök*, *bütyök*, *cukor*, *csokor*, *csorog*, *csörög*, *csücsök*, *csülök*, *dolog*, *eper*, *érem*, *érez*, *étek*, *ezer*, *farok*, *féreg*, *fészek*, *fodor*, *fogoly*, *forog*, *gödör*, *görög*, *halom*, *három*, *haszon*, *horog*, *hurok*, *iker*, *izom*, *kapocs*, *kapor*, *karom*, *kebel*, *kehely*, *kéreg*, *korom*, *kotor*, *kölyök*, *köröm*, *közöl*, *lélek*, *majom*, *malom*, *marok*, *méreg*, *mocsok*, *morog*, *mozog*, *nyereg*, *nyirok*, *öböl*, *ököl*, *ökör*, *pehely*, *petrezselyem*, *pezseg*, *piszok*, *pocok*, *pokol*, *pödör*, *pörög*, *retek*, *rezeg*, *sajog*, *sarok*, *sátor*, *selyem*, *seper*, *sólyom*, *sulyok*, *sürög*, *szatyor*, *szeder*, *szirom*, *szitok*, *szobor*, *szurok*, *szutyok*, *takony*, *teher*, *telek*, *terem*, *titok*, *torony*, *töröl*, *tücsök*, *tükör*, *vékony*, *verem*, *vétek*, *vödör*, *zörög*

Hasonló eset bőven van még a magyarban, de már ebből a 100 példából is sok következtetés vonható le. Elsősorban az, hogy a hangkieséshez legalább két szótag szükséges. A szótagszám az egész gyűjteményben kettő, a *petrezselyem* esetében kivételesen négy, ezért egyszerűbb azt mondani, hogy legalább kettő. Annál is inkább, mert a felsorolt szavakon kívül, amelyeket a mai nyelvi tudat nagyrészt tőként (kisebb értelmes egységekre nem tagolható elemként) tart számon (pl. *farok* = *far* + a hajdani *-k* névszóképző), sok az olyan is, amely a kortárs beszélők szerint is képzett alak. Ezek pedig mind három és négy szótagból állnak: *hiedelem*, *jutalom*, *udvarol*, *vigyorog* (→ *hiedelmet*, *jutalmaz*, *udvarlás*, *vigyorgó*). Képzőből is van tehát néhány, amely hangzóvesztést szenvedhet.

Most helyezzük tepsibe a szótöveinket, szórjunk rájuk mindenféle toldalékot, majd az egészet rakjuk be a sütőbe! (A rövid műsoridő miatt megint átugrunk néhány órát.) Amikor kiszedjük a kész ételt, azt látjuk, hogy bizonyos toldalékok mindig kiváltják a hangzóvesztést. Van közöttük rag (*halmot*, *kérgen*; *pörgök*, *törlünk*; *hárman*) és jel (*átkom*, *baglyod*, *csokra*, *dolgunk*, *epretek*, *fészkük*; *majmok*; *bátrabb*; *zörgött*), de a legtöbb képző (*álmatlan*, *ezredik*, *forgatag*, *gödröcske*, *horgol*, *kapros*, *keblű*, *köz-*

lendő, *mozgékony*, *pezsget*, *sarki*, *söpredék*, *szobrász*, *termő*, *titkár*, *tükröz*, *zörgés*). Más toldalékok azonban csak a teljes tőhöz járulnak hozzá: *baromkodik*, *cukorka*, *érez*tek, *féregként*, *kotord*, *malomig*, *retekkel*, *toronyszerű* (nem **barmkodik*, **cukrka*, **érztek* stb.).

Mi okozhatja a toldalékoknak ezt a tőváltakozással járó eloszlását? Honnan származik a *taknyot* ~ *takonyban* kettőssége? Miért nem mindig teljes a szótő? Mitől lenne rosszabb a **takonyt*, mint a *mákonyt*? Magyarázat van éppen, de nem teljesen kielégítő. Az *ősmagyar kor* kezdetén (Kr. e. 1000 táján) minden magyar szótő rövid magánhangzóra végződött, amely lassan kopni kezdett (így lett *út* a *Tihanyi alapítólevél*ből ismert *utu* is). Ugyanakkor azokban a szavakban, amelyekben legalább három, magánhangzóra végződő szótag követte egymást, a második vagy a harmadik magánhangzó gyakran kiesett (ez a *két nyílt szótagos tendencia*). Ami valaha talán *hatalomu* volt, az előbb *hatalmu*, majd a tővéghangzó lekopásával *hatalm* lett (vö. *hotolm* a *Halotti Beszéd*ben). Végül a mássalhangzó-torlódást egy *ejtéskönnyítő hang* oldotta fel (*hatalom*). Amit mi hangzóvesztésnek tartunk (*hatalmas*, *hatalmi*), az történetileg hangzótoldás. Hangzóvesztő szótőnek igazában pl. a *korom* nevezhető, mert annak nem a tő-, hanem a toldalékos alakjában ment végbe a folyamat (*koromus* > *kormus* > *kormos*).

Ez a magyarázat tudományos, de – mint mondtuk – nem teljesen kielégítő: „csak” egy 3000 évvel ezelőtti nyelvállapotra világít rá, nem a mai beszélők ismereteire. Nem árulja el, honnan tudja a digitális kor magyar anyanyelvű gyermeke, hogy a *görög* kizárólag igeként hangzóvesztő (*én görgök*), főnévként nem az (*görögök*), illetőleg azt, hogy egyáltalán milyen szótövekből pottyanhat ki a magánhangzó. Töltsük ki együtt ezt a hézagot!

A fenti lista szerint ezeknek a csonkuló szótöveknek a második magánhangzója [o], [e] vagy [ö]: *burok*, *fodor*, *piszok*; *érem*, *kehely*, *rezeg*; *bütyök*, *öböl*, *vödör* (kivéve: *bajusz* → *bajszocska*, *bajszos*, *bajszú* stb.). Az [o] és az [ö] középső, az [e] viszont alsó nyelvállással képződik, de ez csak látszólagos különbség. Az itt bemutatott száz szóból 27 tartalmaz olyan [e]-t, amelynek számos beszélőnél a *zárt ë* (= rövid [é]) felel meg, ez pedig szintén középső nyelvállású hangzó. A 27 szó valójában csak 22, mert a *kebel*, a *kehely*, a *pehely*, a *teher* meg a *telek* mindenkinél [e]-vel szólal meg, de ez legyen a legnagyobb bajunk. A fő probléma az, hogy nem tudjuk, miért mindig a középső nyelvállásúak esnek ki. Mit sértene a nyelvtanban, és mivel gátolná a közlést, ha a *pödör* ~ *pödrés* mellett *hadar* ~ **hadrás* is létezne?

Aki tehát anyanyelveként, szellemi képességeinek birtokában sajátította el a magyart, az sokat tud a hangzóvesztő szavakról, csak éppen a „Honnan ilyen okos?” kérdésre nincs válasza. Ez hagyján, de igazán a nyelvésznek sincs, és ez már baj. Ha a fejtegetései nem elég értelmesek, akkor félő, hogy a *cukrot*, a *csülköt*, az *epret*, az *étket*, a *kaprot*, a *petrezselymet*, a *retket*, a *szedret* és ezek alapját, az (anyagi) *hasznot* csak a szótárból fogja ismerni.

75. TŐCSERE ÉS FOGPÓTLÁS

Van az időnek egy ellenszenves tulajdonsága: mindent megrág a közmondásbeli vasfogával. A harapásnyomai ott éktelenkednek ásványon, növényen, állaton, tereptárgyon és műtárgyon, az ember pedig, akibe szintén vámpírként mélyeszti bele a jobb és a bal felső hármasát, alig győzi helyreállítani vagy pótolni a megcsócsált áldozatokat. Az idő kényszeres nassolása nem kíméli a nyelvet sem, de az legalább kifejlesztett egy elmés pótlást néhány veszteségre.

A *-hat/-het* bármelyik magyar igéhez hozzá tud járulni (egyéb toldalékok mellett is): *él+<u>het</u>*, *i+<u>hat</u>+nál*, *megnéz+et+<u>het</u>+t+em*. Biztos, hogy még a vízözön előtt rákapcsolódott a *van* igére is, de később a **vanhat* szétmállott az idő vasfogától, és felváltotta a *lehet*. A *-bb* „munkaköri leírásában" az szerepel, hogy melléknévi toldalékként összehasonlítást fejez ki, ha annak nincs semmilyen jelentésbeli akadálya: *melegebb*, *szőkébb*, *tisztább* (vö. **erdeibb*, **parkettásabb*, **tavalyibb*). A *sok* értelmileg fokozható, ezért valaha létezett a **sokabb*, de azt is az idő nyelte le, így azóta kizárólag a *több* használatos helyette.

Ez a jelenség a *szuppletivizmus*, más néven *alakkiegészülés*, *tőalakpótlás*, *tőcsere* vagy *tőváltás*. A lényege az, hogy egy szótőt, amely után nem állhat valamely toldalék, egy rokon értelmű szótő helyettesít. Példáinknál maradva: a *van* kámforrá válik a *-hat/-het* társaságában, ezért a szintén (bár nem csak) létezést kifejező *lesz* váltja fel. A *sok* szétfoszlott a középfok jele előtt, de hamarosan kipécézte magának az ugyancsak 'sok' jelentésű (máig is adatolatlan, ezért *-gal jelölt) ősi **top* melléknevet, amelynek meg az alapfoka lett semmivé, így a két szó „lebarterezte" egymás kiegészítését. A szuppletivizmus előfordul az indoeurópai nyelvcsalád egészében, de az érintett nyelveknek mindössze 5–10 szavában nyilvánul meg. Még mielőtt továbbmennénk, tegyünk félre két jelenséget, amely nem tartozik ebbe a körbe!

Az egyik a *hiányos* vagy *defektív ragozás*, amelyet részben a nehézkesen kiejthető hangzótorlódások vagy egyébként szokatlan hangalakok, részben pedig a rendellenes jelentés elkerülésének a szándéka okoz. A *fénylik* igének nincs igazán felszólító módjeles alakja, mert a *fényljen* kitöri az ember nyelvét, a *fényeljen* pedig furcsán cseng. Ez nem azt jelenti, hogy senki nem használja a *fényljen* vagy a *fényeljen* formát, hanem azt, hogy a különös hangzás általában megakasztja a folyamatos beszédet, olykor egy „Hogy is kell ezt mondani?" típusú megjegyzéssel. A *Kazahsztán* főnévnek nincs többes száma (**Kazahsztánok*), mert ezt a nevet csak egy ország viseli. Bármikor alkotható olyan szöveg, ahol szükséges a **Kazahsztánok*, de a köznapi beszédben és írásban nincs ilyen.

A másik jelenség a szóképzéssel kapcsolatos. Az *áskál*, *bujkál*, *csúszkál*, *furkál*, *irkál*, *járkál*, *nyúlkál*, *szurkál*, *turkál*, *úszkál*, *vájkál* stb. tanúsága szerint a *-kál* egy szótagú tövekhez csatlakozik, és ismétlődő, elaprózott cselekvést jelöl. Ám ebből nem következik, hogy a *-kál* nyakló nélkül lehet gyakorító képző: nincs **futkál*, csak *futkároz*, sem **sugkál*, csak *sugdos*, sem **varrkál*, csak *varrogat*. Mondjuk ki: bár-

milyen jól azonosítható egy-egy képző jelentése és alaktani viselkedése, azt az egyet lehetetlen megjósolni, hogy végül is melyik tővel „óhajt” társulni.

Ezt a tényt nagyon fontos szem előtt tartanunk, hogy az egyes nyelvek leírása során ne gyarapítsuk indokolatlanul a szabályok számát az alakkiegészülés állandó emlegetésével. Ha magyar és más nyelvű szócsaládokat hasonlítunk össze, tőcserére gyanakodhatunk ott is, ahol az nincs. Az *esik* és az *esés* azonos tőből származnak, míg francia megfelelőik, a *tomber* és a *chute*, nem. A *seper* és a *seprű* „egy akolból valók”, de spanyol megfelelőik, a *barrer* és az *escoba*, nem. És fordítva: az eszperantó *mallonga* a *longa* származéka, míg a magyar *rövid* sehogy sem vezethető le a *hosszú* melléknévből. A német *mopsen* ige a *Mops* főnéven alapul, viszont a magyar *lenyúl* nem a *lóvé* kőtömbjéből van kifaragva.

Mindez arra utal, hogy a tőváltást nem a képzők, hanem a jelek és a ragok környékén kell keresnünk. Az *első* és a *második* csak félig-meddig kivétel, mert az *egy* és a *kettő* csupán előtagok nélkül cserélődik le a sorszámnévképző *-dik* miatt: a *tizen-*, *huszon-*, *harminc-* stb., ill. a *mínusz* után a szabályos *egyedik* és *kettedik* következik. Ez az átmenetiség tapasztalható a *jön* ragozásában is. A felszólító módú *gyere*, *gyerünk* és *gyertek* mellett a *jöjj*, *jöjjünk* és *jöjjetek* nemcsak stíluselemként, hanem bizonyos igekötők jelenlétében nyelvtanilag kötelező szóalakként is használatosak (pl. *jöjjünk össze*, nem **gyerünk össze*). A *van* feltételes módú alakja a *lenne*, nem a **vanna*, de a *lesz* létezik külön is, ’válik valamivé’ értelemben. A *kicsit*, a *nagyon* és a *sokáig* közép- és felsőfoka (*kevésbé ~ legkevésbé*; *jobban ~ legjobban*; *tovább ~ legtovább*) szintén csak „élősködik” egy másik szótövön (*kevés*, *jó*, *tova*), az azonban egyedül is, kedélyesen fütyörészve megél. Ez az egyoldalú függőség a *részleges szuppletivizmus*.

A jóval ritkább *teljes szuppletivizmus* azt jelenti, hogy két vagy három szó közül éppen az hiányzik mindegyiküknek, ami a másiknak megvan, ezért kölcsönös függőségbe kerülnek. Ilyen a magyar *sok ~ több* (az előbbinek a közép-, az utóbbinak az alapfoka veszett ki), az orosz *человек* [cselovek] ’ember’ ~ *люди* [ljugyi] ’emberek’, vagy a spanyol *ir* ’menni’ ~ *voy* ’megyek’ ~ *fui* ’mentem’. Nyelvi ínyenceknek való a *jó*, amely sokfelé „tőcserés támadással” fokozódik. Az újlatin nyelvek ártatlanul megörökölték a „lingua materna” hóbortját: *bonus ~ melior* > katalán *bo ~ millor*; olasz *buono ~ migliore*; portugál *bom ~ melhor*. A germán és a szláv nyelvek azonban mintha csak kedvet kaptak volna a másoláshoz: német *gut ~ besser*; svéd *god ~ bättre*; cseh *dobrý ~ lepší*; orosz *хороший* [horosij] ~ *лучший* [lucssij].

Hát így segítenek magukon az összeharapdált szavak, s közben károrvendően nevetnek az időn, amely addig rágcsált mindent, amíg a saját csontfogát is tövig nem koptatta, és azóta ő is elborzadva nézi a tükörben a vasból készült fogpótlást.

76. ILYEN NINCS ÉS MÉGIS VAN

A régi történet szerint egy vidéki bácsika életében először elvetődik a fővárosi állatkertbe, és amikor meglátja a zsiráfot, percekig csak a szemét meregeti, majd döbbenten így szól: „Ilyen állat nincs". Távol álljon tőlem, hogy az olvasó kegyeit egy olyan viccel keressem, amelynek a szakálla a földet súrolja. Csak azért idéztem az egészet, hogy eláruljam: a nyelvésztől még egy halvány mosolyra sem futja ennek hallatán, pedig a humorérzéke fikarcnyit sem rosszabb, mint másoké. Az a helyzet, hogy ebben a történetben a saját tudományos csetléseire-botlásaira ismer rá, öniróniával meg hiába van megáldva, ő sem képes annyiszor gyakorolni ezt a nemes erényt, ahányszor ezt a poént el szokták sütni. A nyelvészet egyik legnyugtalanítóbb kérdése az, hogy mi van és mi nincs. Hányszor, hol és mikor kell előfordulnia egy nyelvi elemnek ahhoz, hogy létezőnek lehessen minősíteni? Más nézőpontból: hol van az a határ, amelyen túl egy szóról, kifejezésről vagy szerkezetről biztosan kijelenthető, hogy nincs?

Van-e a magyarban olyan szó, hogy *noiusjfd*? Akár eskü alatt állíthatjuk, hogy nincs. Bár a nyelvész nagyságrendileg sem tudja megbecsülni a szókészlet méretét, mert azzal sincs tisztában, hogy mi az a szó, nyilvánvaló számára, hogy a *noiusjfd* nem létezik a magyarban. Ezt arra alapozza, hogy egyik magyar szó sem tartalmaz *oiu* és *sjfd* hangkapcsolatot. Három magánhangzót csak az eredményezhet, ha egy szótő és egy toldalék, egy összetételi előtag és utótag vagy két külön szó találkozik (pl. *fiú+é*, *fiú+iskola*, *fiú és lány*); másként nincs rá mód. A négytagú mássalhangzó-torlódás még kevésbé lehetséges, mert a *sj* és a *fd* sem szó elején, sem szó végén nem állhat, így a toldalékolásban, összetételben és szókapcsolatban nem vehet részt. A **noiusjfd* tehát nem létezik a magyarban, mert kizárják a *hangsorépítési szabályok*. (Csak a történelmi hűség kedvéért: én alkottam meg úgy, hogy vaktában kezdtem nyomkodni a számítógép billentyűit. Mit meg nem teszek az olvasóért!)

Ami engedelmeskedik a hangsorépítési szabályoknak és állandó jelentést is hordoz, az létező szó. Ezt azonban sokszor csak az egész nyelvtörténet ismeretében lehet megállapítani. A *jegec*, amelyet a nyelvújítók találtak ki az ógörög eredetű *kristály* pótlására, ma kizárólag az egyik származékában, a választékos, sőt már-már keresett *kijegecesedik* 'kikristályosodik, megszilárdul' igében, szótőként legfeljebb a rejtvényekben vagy a műveltségi vetélkedőkben jelenik meg. A *jegec* mindezek alapján *elavult szó*: régebben létezett, újabban nem. Az ilyen elemek kikopása nem mindig végleges. Csokonainak egy 1796-ban írt leveléből is adatolható a 'megalakul, létrejön' értelmű *feláll*, amely napjainkban olyan gyakori vendége a hivatalos és politikai szövegeknek (pl. „Az októberben *felállt* testület az alakuló ülésen megválasztotta az alpolgármestert"). Nyilván örülne az olvasó, ha kifejteném, hogy egyes szavak miért kerülnek süllyesztőbe (pl. *alít* 'vél, sejt'), mások meg miért támadnak fel főnixként, ahogy a *feláll* is, de csalódást kell okoznom: nem tudom. (Hogy elmaszatoljam az egyéni felelősségemet, büszkén jelenthetem, hogy más nyelvészek sem tudják.)

A létező és a nem létező szavak birodalma között van egy jókora senki földje is, ahol a *lehetséges szavak* tengődnek. Ezekre az jellemző, hogy az őket alkotó hangok és szóelemek egyaránt eleget tesznek a rájuk vonatkozó sorrendi követelményeknek, a jelentésük nagyjából behatárolható, de nem felelnek meg az *intézményesültség* feltételének. Ilyen a magyar szavak hosszúsági versenyének örökös győztese, a *megszentségteleníthetetlenségeskedéseitekért*. Az ebben található hangkapcsolatok mind szabályosak, a magánhangzók *hangrendi illeszkedése* tankönyvbe kívánkozik (nem **megszentságtalaníthatatlan*…), az alakelemek meg ugyanúgy követik egymást, mint bármelyik toldalékolt magyar szóban (nem **megszenttelenségkedít*…). Ezenkívül ennek a főnévnek *kompozicionális* (értsd: az alkotórészekből levezethető) jelentése van. Csak éppen a közösségi szentesítésnek, vagyis az általános használatnak van híján, amit a nehézkessége okoz: a 43 hang, 44 betű és 16 szóelem, ill. a természetes szövegkörnyezetbe csupán izzadságszagúan beleszuszakolható jelentés. Nyilván örülne az olvasó, ha kifejteném, hogy hány fős az a kritikus tömeg, amely a rendszeres használattal létezővé tud varázsolni egy lehetséges szót, de… (lásd az előző bekezdés végét).

A lehetséges szavak többsége *alkalmi szóalkotás* révén keletkezik. A nyelvközösség összes tagjával megesik, hogy szépen mondja a magáét, amíg egy olyan szóhoz nem érkezik, amely nem jut eszébe, vagy az egész nyelvből hiányzik. Ilyenkor jön jól a nyelvtani szabályok ismerete. Egy internetes csevegésben találtam rá a következőkre: „Megpróbáltuk *visszainni* magunkat abba a bizonyos érzésbe.” A *visszainni* nincs benne egyik szótárban sem, de valaki az igekötős igékről szerzett tudásával megalkotta. A szó jelentését jó sok analógia támogatja (*bekönyörög*, *elkunyerál*, *kidumál* stb.), ezért akár el is terjedhet. Hogy mikor és milyen széles körben, az erősen kérdéses. Még inkább így van ez a halandzsával (pl. *Apacuka, fundaluka, fundakávé, kamanduka*), ahol a forma rendben van, a tartalom viszont kevésbé.

De nem minden alkalmi szóalkotásnak sikerül méhként beporoznia a nyelvhasználók „agyi rétjének” virágait. Néhai lelki vezetőm, egy ferences barát, meghívott az első miséjének 50. évfordulójára rendezendő szertartásra, amelyet a római katolikus egyház *aranymise* néven emleget. Az ünnepelt boldog volt, hogy a fél évszázad alatt szerzett gazdag lelki élményekért a nagy nyilvánosság előtt mondhat hálát az Úrnak, csak a meghívóján virító *aranymise* szóval nem tudott megbékélni. A szerzetesek egyszerű életéhez méltatlannak, szenzációhajhásznak találta ezt a megnevezést. „Látod – mutatta csüggedten a nyomtatványt –, hiába mondtam nekik, hogy ne csinálják, csak azért is *belearanymiséztek*.”

Érti már az olvasó, hogy miért nem nevet a nyelvész a zsiráflátogató bácsin? Tényleg, van olyan szó, hogy *zsiráflátogató*?

77. NEM KÁPTALAN, DE TANULNI SEM KÉPTELEN

Ahhoz, hogy folyékonyan beszéljük az anyanyelvünket, életünk első éveiben tömérdek szót és kifejezést kell megjegyeznünk. Ezt egy ép hallású és értelmű ember bámulatos könnyedséggel teljesíti. De bármilyen sok dolgot akarunk is észben tartani, egyikünknek sem káptalan a feje. Szerencsére vannak nyelvtani szabályok, amelyek megkímélnek az állandó magolástól, mert beszéd közben segítenek nagyobb mennyiségben „legyártanunk" bizonyos szavakat.

Van a magyarban egy toldalék, amely valaminek a hiányát és/vagy tagadását fejezi ki; ez a *fosztóképző*. Három alakja, a *-talan/-telen* (pl. *hajléktalan*, *ízléstelen*), az *-atlan/-etlen* (pl. *ártatlan*, *értetlen*) és a *-tlan/-tlen* (pl. *anyátlan*, *békétlen*), történetileg levezethető egymásból, de a beszélőket nem a régészkedés élteti, hanem az a vágy, hogy minél kevesebb biflázás után mondhassák a magukét. Még mielőtt az olvasó a „lusta disznaja" névvel illetné mindegyiket, gondoljon arra, hogy testvérek között is 400 (!) melléknév zökkenőmentes használatáról van szó. Ennek tudatában fogjuk vallatóra a fosztóképzőt!

Ha a szótő magánhangzóra végződik, akkor a *-tlan/-tlen* „veti be magát": *önállótlan*, *erőtlen*, *sarutlan*, *gyanútlan*, *népszerűtlen*. Az *-a* és az *-e* után csak a *hangzónyújtással* együtt következik a *-tlan/-tlen*: *hazátlan* (nem **hazatlan*), *szerencsétlen* (nem **szerencsetlen*). Ha tehát valaki olyan fogalmak hiányát vagy tagadását akarja kifejezni, amilyeneket az *apa*, *atya*, *csíra*, *egyenlő*, *fa*, *felelő*, *felhő*, *forma*, *gazda*, *hiba*, *hű*, *idő*, *kedvező*, *kritika*, *levegő*, *logika*, *munka*, *nívó*, *nő*, *pára*, *példa*, *pofa*, *ruha*, *való* vagy *zabola* jelöl, akkor benyomhatja a fejében a „takarékos üzemmód" gombot, és gyárthatja a fosztóképzős mellékneveket. Néhány ilyen „gyártmány" időközben elvesztette az „alapanyagát", hiszen a *makulátlan*, az *ormótlan* meg a *rakoncátlan* a mai köznyelvben az egykori alapszava nélkül használatos (nincs **makula*, **ormó* és **rakonca*), de ez nem változtat a szabály lényegén.

A *-talan/-telen* és az *-atlan/-etlen* közötti választás főleg szófaji kérdés. Ha a tő főnév vagy melléknév, akkor a toldalék *-talan/-telen*: *alak* → *alaktalan*; *esemény* → *eseménytelen*; *bátor* → *bátortalan*; *szerény* → *szerénytelen*. Az igei tövek viszont az *-atlan/-etlen* képzőt igénylik: *gondoz* → *gondozatlan*; *kímél* → *kíméletlen*. Az esetek túlnyomó részében elegendő a szófaji besorolásra hagyatkozni. Ha tehát valami főnév, máris ki lehet mondani/le lehet írni az *állástalan*, *céltalan*, *családtalan*, *díztelen*, *étvágytalan*, *fajtalan* és *gyökértelen* alakokat. Ugyanígy elég a szótő melléknévi és igei mivoltát alapul venni, hogy – a fölösleges tanulás kiiktatásával – létrejöhessen egyrészt a *boldogtalan*, *elégtelen*, *gyengédtelen* és *komolytalan*, másrészt az *akaratlan*, *csiszolatlan*, *készületlen* és *neveletlen*. Az *-atlan/-etlen* nem járulhat hozzá bármilyen igéhez (nincs **hitegetetlen*, **sétálatlan*), de ettől még az ige alapvetően ezt a képzőt veszi fel.

Ha az olvasó akár egy hangyabokányit is fogékony a nyelvi jelenségekre, talán kezdi sejteni, hogy a fosztóképzők világa legfeljebb a mesékben olyan szép kerek,

mint amilyennek ábrázoltam. Valójában több minden van benne, ami kiskorúaknak és/vagy mimózalelkeknek csak nagykorúak és/vagy kérges lelkűek felügyelete mellett ajánlható. Ilyen csúfság az, hogy a *-talan*/*-telen* néha igei tőhöz is csatlakozhat (*nincstelen*, *szüntelen*, *unos-untalan*). Ezzel még meg lehet barátkozni, ha gyorsan memorizáljuk a három kivételt. Azt is le lehet nyelni, hogy bizonyos melléknevek (a *-talan/-telen* helyett) az *-atlan/-etlen* változattal „partizánkodnak". Kevesen vannak, ezért külön is megtanulhatók lennének, de mindannyian *-i* végűek, és ez a tulajdonságuk ismét megkíméli a beszélőket a magolástól: *eredeti* → *eredetietlen*, *költői* → *költőietlen*, továbbá: *lovagiatlan*, *művészietlen*, *nemzetietlen*, *nőietlen*, *udvariatlan* stb.

Az már a torkunkon akad, hogy az „igékre szakosodott" *-atlan/-etlen* a kivételes, bár valahogy kimagyarázható mellékneveken kívül főnevekhez is hozzájárul, méghozzá nem is olyan kevéshez! Azért nem kell megijedni: ennek is van oka. Az *alkalmatlan*, *ártalmatlan*, *bizalmatlan*, *értelmetlen*, *figyelmetlen*, *irgalmatlan*, *kényelmetlen*, *szemérmetlen*, *türelmetlen* stb. egytől egyig *hangzóvesztő szótő* (nem **alkalomatlan*, **ártalomatlan* stb.). Ez szabályos viselkedés, ezért mentesít a fosztóképzős alakok tételes megtanulásától. De mi indokolja azt, hogy a *fej*, *fenék*, *ház*, *héj*, *kegy*, *láb*, *párt*, *pont*, *rend*, *szarv*, *szerv*, *termék*, *test*, *toll*, *ujj* és *ügy* után szintén az *-atlan/-etlen* áll? Vélhetően az, hogy ezek a szavak tárgyesetben nem sima *-t*, hanem kötőhangzós *-at/-et* ragot kapnak (pl. *házat*, *rendet*; vö. **házt*, **rendt*). Ez – itt nem részletezhető okokból – *nyitótő* néven ismert. A nyitótövek egyik sajátossága pedig éppen az, hogy nem vehetik fel a *-talan/-telen* képzőt. Csak az a baj, hogy a *párt* és a *pont* tárgyesete *pártot* és *pontot* (nem **pártat* és **pontat*), mégis a *pártatlan* és a *pontatlan* származékokban mutatnak szamárfület a nyelvésznek.

Külön említésre méltó az *agytalan* ~ *agyatlan*; *álomtalan* ~ *álmatlan*; *gondtalan* ~ *gondatlan*; *íztelen* ~ *ízetlen*; *kellemtelen* ~ *kellemetlen*; *lélektelen* ~ *lelketlen*; *tárgytalan* ~ *tárgyatlan* stb., ahol az első tag szó szerint, a második pedig inkább átvitt vagy valamilyen sajátos értelemben használatos (pl. *gondtalan* 'gond nélküli' ↔ *gondatlan* 'hanyag'), és nem is közvetlenül az alapszóból, hanem annak *-as*/*-os*/*-es*/*-ös* képzős alakjából származik. Ez a beszélőket szintén kisebb magolásra, a nyelvészt pedig annak megmagyarázására kényszeríti, hogy miért csak itt következett be *szóhasadás* (párhuzamos alaki és jelentésbeli elkülönülés), hiszen a *fajtalan* és a *dísztelen* mellett nincs **fajatlan* és **díszetlen*.

Fenti elemzéseink tehát azt mutatják, hogy a fosztóképzős melléknevek javarészét nem kell egyenként megtanulnunk, ha ismerjük a rájuk vonatkozó szabályokat, ám van néhány, amely „kibújik" a nyelvtan alól. S bár az agyunk kapacitása véges, bőven el tud raktározni új ismereteket; vagyis nem *káptalan*, de tanulni sem *képtelen*.

78. HA MEGÉRTSÜK, MIÉRT NEM SZERESSÜK?

Ha valaki a nyelvészetnek szenteli az életét, nem árt mihamarabb belenyugodnia, hogy a nem szakmabeliek mindig ugyanarról a pár dologról faggatják. Beszélhet napestig a kutatásairól és azok eredményeiről, előbb-utóbb elhangzik a kérdés: „Na és te mit szólsz a suksüköléshez?” A tudós ilyenkor szíve szerint kajánul visszakérdezne: „Arra miért nem vagy kíváncsi, hogy mit gondolok a melléknévfokozásról?” De nem kérdez vissza, mert a válasz egyértelmű. Az összehasonlítás csak a *fokjel* segítségével lehetséges (pl. *Ez a könyv sokkal unalmasabb, mint a másik*), anélkül nem (**Ez a könyv sokkal unalmas, mint a másik*), azaz a beszélőknek nincs választásuk. Ezzel szemben a *-t* végű igék bizonyos csoportjainak a kijelentő módú ragozása döntés elé állít (*beosztja* vagy *beossza*?; *meglátjuk* vagy *meglássuk*?; *nem csábítjátok vissza* vagy *nem csábítsátok vissza*?), és ez utóbbiak használata még kellemetlen következményekkel is járhat: „Beszélni se tud rendesen.”; „Kilóg a szájából a kapanyél.”

A kutató azt vizsgálja, hogy a *suksükölés*, a *szukszükölés* és a *csukcsükölés* menynyire illik bele egy nyelvi alrendszerbe. Feltételezem, hogy az olvasó vizuális típus (olyat még nem hallottam, hogy valaki auditív, gusztatív, taktilis vagy olfaktorikus típus lenne, ezt a vizuálist meg mindenki olyan jelentőségteljesen tudja mondani…), ezért táblázatba foglaltam az ide vágó alrendszert, a tárgyas igeragozás kijelentő és felszólító módú alakjait:

Nem *-t* végű igék				**-*t* végű igék**			
Mély hangrendű		**Magas hangrendű**		**Mély hangrendű**		**Magas hangrendű**	
Kijelentő	**Felszólító**	**Kijelentő**	**Felszólító**	**Kijelentő**	**Felszólító**	**Kijelentő**	**Felszólító**
várom	*várjam*	*kérem*	*kérjem*	*látom*	*lássam*	*értem*	*értsem*
várod	*vár(ja)d*	*kéred*	*kér(je)d*	*látod*	*lás(sa)d*	*érted*	*érts(e)d*
várja		*kéri*	*kérje*	*látja*	*lássa*	*érti*	*értse*
várjuk		*kérjük*		*látjuk*	*lássuk*	*értjük*	*értsük*
várjátok		*kéritek*	*kérjétek*	*látjátok*	*lássátok*	*értitek*	*értsétek*
várják		*kérik*	*kérjék*	*látják*	*lássák*	*értik*	*értsék*

Az árnyékolt részek azt szemléltetik, hogy a mély hangrendű igék tárgyas ragozásában azonos a kijelentő és a felszólító mód egyes szám harmadik, valamint többes szám első, második és harmadik személyű alakja. A magas hangrendűeknél csak a többes szám első személy mutatja ezt az egyezést. A táblázat jobb oldalán lévő *-t* végű igék esetében (*lát*, *ért*) nincs egybeesés.

Ilyen igéből több ezer van a magyarban, mert a *-t* nemcsak szótöveket zár le (pl. *alkot*, *bocsát*, *szeret*, *üt*), hanem képzőket is, pl. *mosdat*, *vitet*; *csókolgat*, *ijesztget*; *játszhat*, *vérezhet*; *adóztat*, *öltöztet*. Bár ez az ezres nagyságrend lenyűgöző, még így is elmarad az összes többi ige számától. A *-t* végűek tehát mégis csak kevesen vannak, ezért az, hogy a nem *-t* végűektől eltérően más ragot vesznek fel a kijelentő és a felszólító mód egyes szám harmadik, valamint többes szám első, második és har-

madik személyében, mondhatni belepiszkít a nagy egészbe, azaz rendhagyóság. Az *elriassza*, *belássátok*, *nem értsük* ennek a „kiigazítása", szabályossá tétele, nyelvészeti értelemben az ún. *analógiás kiegyenlítődés* példája. Az efféle változások során egy kisebb csoport (itt: a *-t* végű igék) hozzáidomul egy nagyobb csoporthoz (itt: a nem *-t* végű igékhez), hogy megszűnjön egy felemás helyzet (itt: két eltérő ragozás). A suksükölés ennek alapján beleillik a saját alrendszerébe, méghozzá jobban is, mint a művelt beszédben egyedül elfogadott *tyuktyükölés*.

Most már rátérhetünk arra, hogy miért vált ki sokakból ellenérzést a suksükölés. Netán azért, mert félreérthetővé teszi a mondanivalót, mivel nem mindegy, hogy *nem hallgassa* vagy *ne hallgassa*? Elvben tényleg van különbség, csakhogy – amint az a táblázatból látszik – a nem *-t* végű igék említett alakjai szintén „összemossák" a kijelentő és a felszólító módot (*nem várjuk = ne várjuk*; *nem kérjük = ne kérjük*), ám ez soha nem okoz félreértést. Ha mégis így lenne, a nyelv már réges-rég „kitermelt" volna valamilyen megoldást.

Megállapítottuk, hogy a suksükölés mind a nyelvtan (rendszerbe illeszkedés), mind a kommunikáció (érthetőség) szempontjából feddhetetlen, csak éppen a címül választott gúnyos kérdést nem válaszoltuk meg: „Ha megértsük, miért nem szeressük?" Lényegében azért nem, mert az írásbeliségben kezdettől fogva alig található suksükölés. Az ó- és középmagyar kori kódexekben, bírósági jegyzőkönyvekben, levelekben, szerződésekben, receptekben stb. nem nagyon fordul elő. Ezeket a szövegeket kizárólag iskolázott emberek alkothatták. Ne feledjük: a beszéd velünk született, ösztönösen kibontakoztatott képesség, míg a betűvetés tudatosan, intézményes segítséggel elsajátított készség, amelyet évszázadokig csak kevesen gyakoroltak. Az, hogy a suksükölés kívül rekedt a (főleg nyilvános) írásbeli nyelvhasználaton, végső soron ezeknek a keveseknek tulajdonítható. Akár a félreérthetőség – láthattuk – alaptalan veszélye, akár a puszta véletlen miatt, a suksükölés írásbeli mellőzéséből hagyomány lett. Egy nyelvi hagyomány úgy nemes, ahogy van, bármilyen érzelmi, művelődési, vallási, történelmi stb. okra vezethető vissza. A gond az, ha az ápolását valaki nyelvészetileg próbálja meg igazolni, ez ugyanis a legritkább esetben lehetséges.

A leggyakrabban felhozott „tudományos" érv szerint a suksükölő ember összetéveszti a kijelentő és a felszólító módot. Ugyan már! Az összetévesztés kölcsönös felcserélést jelent, így nemcsak annak kellene léteznie, hogy *Minek nyaggassátok azt a fiút?*, hanem annak is, hogy **Ne nyaggatod azt a fiút!*; vagy **Jövő héten csináltassak egy új szekrényt*. De ezek nem léteznek. Másrészről a tárgyatlan igék esetében, illetve a tárgyas igék tárgyatlan ragozásában a megrögzött iskolakerülő és a legbutább ember sem téveszti össze a kijelentő és a felszólító módot (**Alszol el szépen, kis Balázs*; **Ne eszünk!*).

A „Tyuktyükölni vagy suksükölni?" egyszerre nyelvtani és társadalmi kérdés. Akinek fontos az írásbeli hagyomány, a rendhagyó ragozás és a kedvező benyomás keltése, az nyilván az előbbit *választja*. Aki viszont többre *tartsa* a szóbeli hagyományt, a szabályos ragozást, és különben is fütyül a „kapanyelezésre", az bizonyára az utóbbit *válassza*.

79. A BARCELONAI LANOVKA

Csupán kétféle tudós él a világon: az egyik szét tudja választani a munkáját és a szabadidejét, a másik nem. Ahhoz, hogy valaki a kétségtelenül szerencsésebb „egyikek" táborát erősíthesse, olyasmivel kell foglalkoznia, amit könnyűszerrel kizárhat a magánéletéből. Az oceanográfus például leszáll a hajójáról, vagy (ha tengeribetegsége miatt inkább az elméletet kutatja) feláll a számítógépe elől, és azonnal átadja magát a pihenésnek meg a szórakozásnak. Teheti, mert akkor sem lát körös-körül vízi élőlényeket, ha hivatásszeretetből a mediterrán partvidéken él. A nyelvész viszont a szerencsétlenebb másik klub tagja: délután 4-től reggel 8-ig is mindenütt a nyelvbe botlik bele, ezért szinte állandóan dolgozik.

Erre nem egyébkor eszméltem rá, mint amikor Barcelonában jártam – nászutasként. Az úgy kezdődött, hogy alig néhány nap leforgása alatt kipipáltuk az összes nevezetességet, majd úgy döntöttünk, hogy a hátralévő időben csak ráérősen gyönyörködünk a városban. Így jutottunk el a Montjuïc (ejtsd: [munyzsuik]) nevű hegyre. Odafelé gyalogoltunk, visszafelé azonban felszálltunk egy különleges járműre, amelynek a végállomásán a katalán *Telefèric* és a spanyol *Teleférico* felirat látható. Ez a közlekedési eszköz egy kabin, amely a tetején lévő görgők segítségével egy kifeszített acélsodronyon csüngve halad a kikötő és környéke fölött, több mint 50 méter magasan. Az utazás megkapó látványt kínál, és ha csekély a légmozgás, még a túlzott himbálózás sem csökkenti az élményt. Persze kell némi bátorság ahhoz, hogy az ember lenézzen az alatta tátongó mélységbe, miközben megpróbál bízni az ernyedten fityegő kábelek szakítószilárdságában. Ami engem illet, az első öt percben tűvé tettem mindent azért a kurázsiért, de sehol nem találtam!

Éppen arra készültem, hogy leülök egy képzeletbeli fotelbe (úgy mégis kényelmesebb végignézni az élet gyorsan lepergő filmjét), amikor megszólalt a mézeshetekben is szorgos nyelvész énem: „Hogy is hívják magyarul ezt azt az izét, amin utazunk?" A helybeliek által használt *telefèric* és *teleférico* egyaránt a francia *téléphérique* átvétele. Mint sok más technikai vívmány, ez is egy ógörög elemekből összeállított mesterséges nevet visel. A *tele* annyi, mint 'távol' (vö. *telefon*, *telegráf*, *televízió*), a *pherein* jelentése pedig 'visz'. Az említett újlatin nyelvekben tehát ez a jármű a *meszszevivő* vagy *távhordozó*. De mi lehet a magyar neve?

Legyen talán *drótkötélpálya*? Szabatos kifejezés, annyi szent: lerí róla, hogy mérnökök találták ki, ezért műszaki és közlekedéstechnikai szövegkörnyezetben remek szolgálatot tehet. De belefér-e egy hétköznapi párbeszédbe és az arra jellemző fesztelen stílusba? Mondaná-e az olvasó, hogy *Felszálltam a drótkötélpályára*? Hát azt, hogy *Barcelonában nemcsak a metró drága, hanem a drótkötélpálya is*? Kötve hiszem. Ha ez így van, annak talán a *pálya* az oka, amely a szakembereken kívül mindenkinek csak az egyes járművek mozgására való építményt (itt: a kifeszített sodronyt) jelenti, nem a kabint. Arról nem is beszélve, hogy a *drótkötélpálya* lehet sikló, sífelvonó, libegő vagy csille is, mert ezek mind kábelvontatással működnek.

Aki szereti a pontos megfogalmazásokat, annak nem a legjobb választás egy ilyen *gyűjtőnév.*

A következő lehetőség a *függővasút*. Elsőre jobbnak hangzik, mint az előző jelöltünk: a szótagok száma öt helyett négy, az összetételi tagoké három helyett kettő (ha úgy tekintjük, hogy a *vasút* mint összetétel mára elhomályosult), és még egy jármű nevét is tartalmazza. De éppen ez az elem bizonytalaníthatja el a teleférico jobb sorsra érdemes utasát. A vasúti pálya ugyanis sínekből, azaz a kerekek vezetésére szolgáló hengerelt idomacélokból áll. A drótkötél viszont minden, csak nem sín. – *Kabinos felvonó*? Ilyen is van, de ez bennem a függőleges vagy rézsútosan fölfelé irányuló, nem a Barcelonában tapasztalt, nagyjából vízszintes mozgás képét idézi fel.

Ideje bevallanom, melyik az a szó, amelyik elsőként jutott az eszembe. Lefogadom, hogy az olvasónak is rögtön ez ugrott be, úgyhogy mondjuk is ki együtt háromra! Eeeegy, kettttő, hááááárom: *lanovka*. A Szlovákiában élő és a síelni oda járó (meg az ő hatásukra más) magyar anyanyelvűek főleg így emlegetik azt a bizonyos járművet. Ha ez a nyelvközösség nagyrészt ezzel a szóval él, nincs is min tovább morfondírozni, bár…

Elnézést az újabb tolakodásért, de mondaná-e az olvasó, hogy *Sosem volt térizonyom: Barcelonában is felszálltam a lanovkára*? Ez sokak számára lehet természetes, de talán nem mindenkinek. Aki az ilyen megnyilatkozásokban kerüli, vagy csak egy cinkos kacsintással ejti ki a szót, az úgy érezheti, hogy a *lanovka* – szlovák eredetű lévén – kizárólag Szlovákiában megfelelő, máshol meg a helyi megnevezést kell használni. E logika szerint a *lanovka* olyan, mint a nagy, fátlan, füves pusztákat jelölő, egymással ritkán felcserélhető szavak. Winnetou kalandjainak (egyik) helyszíne a *préri*, sosem a *pampa* vagy a *sztyepp*, mert az apacs hős nem Dél-Amerika vagy Oroszország, hanem Észak-Amerika síkságain szokott vágtatni. Pedig ezek a főnevek ugyanazt az alapjelentést hordozzák. A *lanovka* egyes nyelvhasználóknál *xenizmus* (táj- vagy népjellemző szó), másoknál meg olyan, mint a német származású *kuplung*, amellyel a magyarban nemcsak a német, hanem bármilyen más gyártmányú (francia, japán, olasz stb.) autók tengelykapcsoló pedálja is megnevezhető.

Szerintem egyetlen kifejezés mentes a többi szó gyengéitől, a *függőkabin*. Kutatásaim alapján ez a legritkább, nálam mégis ez a nyerő, de – figyelem! – ez nem tudományos tétel vagy szakvélemény, hanem egy rettegő nászutas egyéni ízlése. Ha valakinek jobban tetszik a *lanovka*, a *függővasút*, a *kabinos felvonó* vagy akár a *drótkötélpálya*, ám mondja úgy!

Csupán kétféle ember él a világon: az egyik képtelen átadni magát a pihenésnek, mert egy piszlicsáré szóhasználati kérdésből is problémát csinál. Ő a nyelvész. A másik csak 8-tól 4-ig dolgozik, a nyelvészre meg úgy néz, mint egy marslakóra. Ilyen mindenki más, de főként a drótkötélpálya karbantartója.

80. TÓN A LÚD ÁTÚS(Z), VISSZAÚS(Z) MEG ÁTÚS(Z)

Az idegen szavak befogadásának gyakori eszköze a *hanghelyettesítés*, amelyre legfőképpen azért kerül sor, mert a beépülő elem egyik hangja nincs meg az átvevő nyelvben. Az angolban ⟨th⟩-val jelölt [θ], amelynek a képzésekor a nyelv hegye a két fogsor közé ékelődik, hiányzik a magyarból, pontosabban csak beszédhibaként fordul elő benne. Így aztán a *Bluetooth* nálunk [blútúsz] vagy [blútút], de sosem [blútúθ].

A hanghelyettesítést azonban nem feltétlenül az átvevő nyelv hiányossága kényszeríti ki. A latin [sz] például az angol [θ]-től eltérően a világ egyik leggyakoribb hangja, mégis sok olyan szóban megváltozott, amely bekerült a magyarba. Hol [s] lett belőle (pl. *bacilus*, *lista*, *skála*), hol [zs] (*Balázs*, *uzsora*, *zsinat*), hol [z] (*ceruza*, *medúza*, *pozitív*), és nagy ritkán [cs] is (*paradicsom*, *tacskó*, *virgács*). Jó párszor megmaradt [sz]-nek (*agresszió*, *cirkusz*, *szekció*), de néha így is az [s]-sel váltakozik (pl. *daktilusz* ~ *daktilus*; *státusz* ~ *státus*), főként egy-egy latin eredetű szócsaládban (pl. *Jézus* ~ *jezsuita* ~ *Jesszus*). Mi lehet e mögött?

Az ⟨s⟩ betűt minden (írástudó) római [sz]-nek ejtette, mivel a klasszikus latinban nem is volt [s]. Ezt többek között abból lehet tudni, hogy a latin ábécével írt nyelvek nem ⟨s⟩-sel jelölik az említett hangot, hanem *mellékjel*lel (cseh ⟨š⟩, eszperantó ⟨ŝ⟩, török ⟨ş⟩), kétjegyű betűvel (francia ⟨ch⟩, maláj ⟨sy⟩, svéd ⟨rs⟩), vagy másként (baszk ⟨x⟩, berber ⟨c⟩).

Az tehát, hogy az [s] a magyar írásbeliségben ⟨s⟩, különleges (bár nem egyedülálló, vö. ír *Sean* [són] 'János'). Ennek az oka azonban nincs teljesen tisztázva. Annyi biztos, hogy az ⟨s⟩ hangértéke az ómagyar korban (896–1526) [s] és [zs] volt, és ez a kettősség vélhetően az ófelnémetből (750–1050) eredt (akárcsak az, hogy a ⟨z⟩ egyszerre volt [sz] és [z]). Hogy egy zöngés-zöngétlen pár egy betűn osztozik, az más nyelvekben is előfordul(t). A fő kérdés az, hogy a *hazai latinság* miért kezdett [s]-ezni és [zs]-zni, ha egyik sem hagyta el a rómaiak száját. Nos, az [s] csupán a klasszikus latinban nem létezett; a *népi latin*ban, azaz a birodalom köznyelvében meg kellett lennie. Erről tanúskodik egy sor újlatin nyelv: a francia, a portugál és a román mellett a kevésbé ismert mozarab (VIII–XIII. század) és velencei is.

Mármost a kereszténység felvételében főszerepet játszó Szent Gellért (980–1046) ez utóbbinak volt a beszélője, akárcsak Orseolo Péter (uralkodott: 1038–1041 és 1044–1046), aki – a *Képes krónika* szerint – „fecske módjára fecsegő olaszokkal" vette körül magát. Az első magyar nyelvemlékeket nem ők alkották, de mindazon külföldi írnokokkal együtt, akik Szent István felkérésére közreműködtek az új állam megszervezésében, közvetve hozzájárulhattak a [s]/[zs] elterjesztéséhez az ⟨s⟩ betűs latin szavakban. E hagyomány gyökerei mélyre nyúltak, de így sem tudták teljesen „elszívni a tápanyagot" a [sz], a [z] és a mégoly ritka [cs] elől sem. Hogy egy-egy jövevény miért így és nem úgy honosodott meg, arról csak sejtéseink lehetnek. A nyelvújítás kezdetéig (1772) tájanként eltértek az ejtés- és írásváltozatok: a nyelvhasználat országos egységesítése nemigen merült fel, és iskolázott emberből is keve-

sebb volt. Ehhez képest a latin ⟨s⟩ magyar hangértékei nem teljesen összevissza alakultak.

Kezdjük a [cs]-vel, mert az előfordulása ennek a legszórványosabb és – mai szemmel nézve – a legötletszerűbb: *grádics*, *Lukács*, *paradicsom*, *tacskó*, *virgács*. Valamivel gyakoribb a [zs], amely a szavak belsejét „kedveli" (*alamizsna*, *Ázsia*, *bazsalikom*, *Boldizsár*, *eklézsia*, *elemózsia*, *Erzsébet*, *hozsanna*, *izsóp*, *József*, *kámzsa*, *perzsa*, *petrezselyem*, *pézsma*, *rózsa*, *uzsora*), az elejét és a hátulját kevésbé (*zsálya*, *zsinat*, *Zsófia*, *Zsuzsanna*; *Balázs*). Hasonló ehhez a [z], mivel az egy szem *fríz* kivételével se kezdő, se záró elemként nem jelenik meg, hanem félúton, főleg két magánhangzó között (*amazon*, *bazilika*, *ceruza*, *fantázia*, *gargalizál*, *illúzió*, *kompozíció*, *múzeum*, *próza*, *rezeda*). Szintén jellemző rá az [l], [n] és [r] követése: *pulzus*, *konzul*, *verzió*.

Már csak annyit kell megnéznünk, hogy a latin ⟨s⟩ magyar hangértéke hol lett [sz], és hol lett [s]. Ha a szókezdő ⟨s⟩ után magánhangzó jön, akkor többnyire [sz]-ként szólal meg: *szalutál*, *szanál*, *szatír*, *szekta*, *szenátor*, *szeptember*, *szimbólum*, *szimpla*, *szirén*, *szuggerál* (vö. *salétrom*, *sátán*, *séma*, *sikátor*, *silabizál*). Az ⟨s⟩ + mássalhangzó viszont [s]: *skandál*, *skorpió*, *skót*, *smaragd*, *spekulál*, *spongya*, *stáció*, *statárium*, *strófa*, *sváda* (kiv.: *szfinx*, *szláv*). A szavak végén szinte mindig [s] található, néhány igen gyakori (itt aláhúzással jelölt) latin képzőnek köszönhetően: *anatómus*, *április*, *cölibátus*, *diagnózis*, *docens*, *egoizmus*, *globális*, *humánus*, *július*, *kapucinus*, *koreográfus*, *maliciózus*, *mentalitás*, *nukleáris*, *politikus*, *tigris*, *unitárius*, *urológus*. Ezek mellett eltörpül a *fókusz*, *gipsz*, *himnusz*, *káosz*, *lótusz*, *metropolisz*, *nárcisz*, *plusz*, *rinocérosz*, *szervusz* stb. mintegy harminc tagú csoportja.

A szavak belsejében már nagyobb a változatosság. A [t] előtt főleg [sz] áll (*amnesztia*, *ciszterna*, *disztingvál*, *episztola*, *imposztor*), de jó néhányszor [s] is (*apostol*, *bestia*, *instancia*, *posta*, *restaurál*). Ugyanígy ingadozik a ⟨str⟩ kiejtése: *adminisztrál*, *katasztrófa*, *regisztrál* ↔ *alabástrom*, *demonstráció*, *lajstrom*. Tendenciaszerűen csak az látszik, hogy a ⟨ss⟩-ből [ssz] lett: *agresszió*, *asszisztál*, *basszus*, *disszertáció*, *disszonáns*, *impresszió*, *klasszikus*, *massza*, *misszió*, *professzor* (kivéve *messiás* < *messias*; *mise* < *missa*; *passió* < *passio*, bár van *passzió* is). A többi esetet inkább hagyjuk!

Szabályszerűség szinte nincs is, van viszont *sekrestye* és *szekció*; *Simon* és *szignál*; *aspiráns* és *aszpirin*; *história* és *hisztéria*; *humusz* és *tubus*; *mirtusz* és *virtus*. És a legszebb: „[s]*ummáját írom Eger várának*"; [sz]*umma* [k]*um laude*; [s]*umma* [s]*ummárum* és [sz]*umma* [sz]*ummárum*. A magyar nyelvnek mindegy, hogy egy latin szóban [s] vagy [sz] van-e, de a beszélőknek nem. Csak egyszer mondjuk azt, hogy *márciusz iduszán*, és máris *logopédusz*hoz küldenek…

81. MARGIT, A KÉSŐBBI KÁROLY

A tudásalapú társadalom korát éljük. Csámcsogva habzsoljuk az újabbnál újabb ismereteket, és a beavatottak fölényességével ütjük rá a „Városi legenda" feliratú bélyegzőt sok mindenre, ami évszázadokon át valóságnak, netalántán tudományos ténynek számított. A hírforrásainkat gondosan megválogatjuk, az értesüléseinket pedig minél többféleképpen ellenőrizzük és/vagy a józan gondolkodás mérlegére helyezzük, mégis bármi megingathatja a magabiztosságunkat. Nagy Lajosról például – ha mást nem is – annyit tudunk, hogy több hadjáratot folytatott, és Pécsen egyetemet alapított. És azt vajon hallottuk-e már, hogy a keresztségben a *Károly* és a *Róbert* nevet is megkapta, az első felesége pedig transzszexuális volt?

Ez a két állítás nem az én agyszüleményem: egy nyelvésznek nincs ennyire gazdag és piszkos fantáziája. Mindegyikkel egy szép vendéglátóhelyen találkoztam, amely a lovagkirály nevét viseli. (A részleteket mellőzöm, mert a titoktartás nemcsak a kémeket, a maffiózókat és a szabadkőműveseket köti, hanem a társadalomkutatókat is.) Nemsokára megtudtam azonban, hogy az elképesztő mondatokat az üzletvezető is csak átvette a mai tudásipar leghatékonyabb eszközéről, az internetről. Ez a lényegen nem változtat, bár azt jelzi, hogy a leghatékonyabb eszköz sem tökéletes, sőt… De lássuk a (két) medvét!

> Lajos Károly Róbert és negyedik felesége, Erzsébet lengyel hercegnő házasságából származott.

Talán az olvasó ki fog nevetni az együgyűségem miatt, de elárulom, hogy ez a mondat két kérdést is fölvetett bennem. Az első így szólt: „Ki az a Lajos Károly Róbert?" A második meg így: „Ki származott Lajos Károly Róbert és Erzsébet házasságából?" Ami a *Lajos Károly Róbert* ügyét illeti, hirtelen arra gondoltam, hogy látott már a világ „névhalmozó" királyokat. Ha régebben a franciáknak és a poroszoknak jó volt a *Lajos Fülöp*, illetve a *Frigyes Vilmos*, ma meg a spanyoloknak a *János Károly*, akkor nekünk még jobb a *Lajos Károly Róbert*. „Na hiszen – gonoszkodott bennem a Karinthy-féle énke –, Európa kényes-fényes dinasztiáinak csak ezekre a satnya kételemű nevekre futotta, bezzeg nekünk!" És ki származott az uralkodói frigyből?

A leírtakat bizonyára úgy kell érteni, hogy a Károly Róbert és Erzsébet házasságából született utód nem más, mint Lajos. Szóval *Lajos* és *Károly Róbert* nem ugyanaz! (Ahogy az egyszeri fizikatanár mondta a nebulóknak: „*Boyle–Mariotte* az két bácsi, viszont *Gay-Lussac* az egy bácsi.") A tréfát félretéve: hiába tudtam, hogy nem létezett **Lajos Károly Róbert*, jól fejbe kólintott az idézett mondat. Ennek pedig az volt az oka, hogy a magyarban a *birtokos jelző* (itt: *Károly Róbert*) ugyanúgy részt vehet toldalék nélkül a mondatalkotásban, mint az *alany* (itt: *Lajos*). Ha felveszi a *-nak/-nek* esetragot (*Lajos Károly Róbert<u>nek</u>… hercegnő<u>nek</u>* stb.), akkor látszik rajta, hogy nem alany. (Persze még ehhez a megoldáshoz is kell történelmi háttértudás, különben fölmerülhet a kérdés: „Ki az a Lajos Károly?") Ha azonban hiányzik az esetrag, az alkalmas lehet „a kóbor apácák megtévesztésére".

Íme, a második meghökkentő állítás:

> Első felesége Luxemburgi Margit, a később IV. Károly néven német-római császárrá választott morva őrgróf, majd cseh király lánya volt.

A *Margit* utáni vesszőből sejtettem, hogy egy ún. *értelmező jelző* fogja leírni az ara kilétét, de azt nem, hogy egy olyan abszurd vicc formájában, mint amilyet a *IV. Károly*, a *császárrá*, az *őrgróf* és a *király* sugall! Mint mondtam, egy nyelvész fantáziája nem piszkos (legalábbis az átlagnál nem piszkosabb), mégis elborzadtam a sötét középkornak ezen az aberrációján: „Egy uralkodónő – hithű keresztény létére – férfivé operáltatta magát?" Ismét félretéve a tréfát: hiába tudtam, hogy erre még a boszorkánysággal vádolt nők sem vetemedtek, a rosszindulatú félreértelmezés kísértésének csakis a *lánya* olvastán tudtam ellenállni. Ahhoz, hogy ez előbb sikerüljön, megint a *-nak/-nek* volna szükséges (*őrgrófnak*, *királynak a*), bár ez is megkésett segítség lenne. Mire ugyanis valaki eljut ehhez az esetraghoz, már túlvan a mosolyra fakasztó *IV. Károly* és *császárrá* szavakon. A toldalékolást tehát érdemes megtámogatni egy szórendi cserével: *Első felesége Luxemburgi Margit volt, … őrgrófnak… királynak a lánya*.

Mivel állunk szemben? Biztosan nem *nyelvtani hibá*val, azaz olyan jelenséggel, amely ellentétes minden magyar nyelvváltozat szabályaival, mert az ilyen lenne:

> Lajos Károly Róbert és felesége negyedik, házasságából lengyel hercegnő Erzsébet származtak.
> (…) a késő IV. Károly névből német-római császárig választottam (…).

De nem is *stílushiba* történt, azaz bármi, ami az adott helyzethez, tárgyhoz vagy műfajhoz illő szóhasználatot vagy mondatszerkesztést sérti, mert az meg ilyen lenne:

> Lajos a Károly Robi meg a negyedik neje, a Bözsi lengyel királylány gyerkőce vót. Először Luxemburgi Margitot vette el, aki annak a morva őrgrófnak, aztán meg cseh királynak volt a leánykája, akiből később IV. Károly néven német-római császár lett.

A két idézet a *fogalmazási hiba* kategóriájába tartozik: eleget tesznek minden létező magyar nyelvváltozat szabályainak, az adott helyzethez, tárgyhoz és műfajhoz illő szóhasználattal és mondatszerkesztéssel együtt, mégis meg tudják akadályozni a zavartalan befogadást. Az első esetben vissza kell térni a mondat legelejére (*Lajos*), a másodikban pedig az utolsó előtti szóig (*lánya*) kell folytatni az olvasást, hogy elháruljon a félreértés.

Mindennek ellenére ezek a mondatok nem mindenki számára „beugratósak". A szóbeli és írásbeli közlések értelmezésében a világismeret is fontos szerepet játszik. Aki az iskolában végig bukdácsolt történelemből, az is tudja, hogy sosem élt *Lajos Károly Róbert* nevű magyar király, és hogy a mai bulvárdiktatúrában olyan izgalmas kérdésként tárgyalt transzszexualitás legkevésbé a középkori hercegkisasszonyok „úri huncutsága" volt. De persze háttértudás ide vagy oda, az ilyen mondatok sok embert lépre csalhatnak. Ezt a tárcát rájuk gondolva, mély együttérzésből írtam, a kóbor apácák népes rendjének (átoperált) tagjaként.

82. A FRANCIAORSZÁGI KRÉMES

A 2010-es sanghaji világkiállítás elején azzal fordult valaki egy nyelvész kollégámhoz, hogy gondban van a Thaiföld bemutatására szolgáló építmény nevével: *thai pavilon* vagy *thaiföldi pavilon*? Internetes vizsgálódása szerint a *thai miniszterelnök* látványosan kevesebbszer fordul elő, mint a *thaiföldi miniszterelnök*, a *thai konyha* viszont gyakoribb, mint a *thaiföldi konyha*. „A nyelvünket mi magunk formáljuk, de jó lenne, ha ezt mégis valami szabályrendszer vagy logika követésével tennénk" – így az illető. Mit válaszolhatunk erre?

Ha azt akarjuk kifejezni, hogy egy személy, tárgy, jelenség stb. honnan származik, az esetek túlnyomó többségében az *-i* képzőt illesztjük hozzá egy államnévhez. Az így létrejövő melléknevek jelentésében néha a földrajzi terület kerül előtérbe (pl. *egyiptomi piramis*, *kenyai szafari*), máskor az ott élő népé (pl. *jamaicai trombitás*, *monacói herceg*), vagy akár egyszerre mind a kettőé (pl. *izraeli sékel*, *tibeti buddhizmus*), az adott főnévtől és a szövegkörnyezettől függően. Ezen azonban nemigen gondolkodunk el, mert az említett szószármazékoknak nincs se rövidebb, se hosszabb párjuk. A *svájci gazdaság* az *svájci gazdaság*, és kész, a *São Tomé és Príncipe-i* meg – mai aszfaltnyelven – „felejtős", hiszen mind a kiejtése, mind pedig az írásmódja nehéz, ha egyáltalán tudjuk, hogy kire, mire utal…

A gond ott kezdődik, hogy kb. 60 esetben nemcsak egy *-i* képzős államnévvel, hanem az abban rejtőző népnévvel is operálhatunk. Ilyen főként az *-országi* utótaggal és anélkül is használható *cseh*, *észt*, *finn*, *francia*, *görög*, *horvát*, *ír*, *lengyel*, *lett*, *magyar*, *német*, *orosz*, *örmény*, *spanyol*, *svéd* és *török*. Ugyanez igaz a perzsa eredetű *-(i)sztáni* végződésre: *afgán*, *kazah*, *kirgiz*, *tádzsik*, *türkmén*, *üzbég* (kivéve *Pakisztán*, mivel nincs **pak*). Lecsippenthető még az *-ai* (*argentin*, *palesztin*) és a *-földi* (*szvázi*, *thai*), továbbá van pár, külön tanulmányt érdemlő eset (*azeri*, *belga*, *bosnyák*, *japán*, *osztrák*, *szaúdi*). Főszabályként leeshet a latin *-ia* képző (*albán*, *ausztrál*, *bolgár ~ bulgár*, *dán*, *grúz*, *holland*, *indonéz*, *litván*, *melanéz*, *moldáv*, *mongol*, *norvég*, *polinéz*, *portugál*, *román*, *szerb*, *szír*, *szlovák*, *szlovén*). Bár hagyományosan voltak kivételek, egyik-másik internetező nyelvhasználó ezeket is elkezdte felszámolni:

*Itt a lehetőség, hogy **algér** filmeket nézzünk.*
*Egyszerűbb volt a **bolívok** részéről, hogy pontot tettek az ügy végére.*
*A **jordánok** nagy része alkoholt nem fogyaszt.*
*Szandra már a beszállókártyáját veszi át a **kolumb** reptéren.*
*A **líbek** váltig állították, hogy több repülőt lelőttek.*
*Elnézést kérek minden **libér** őslakostól.*
*Újabb részletek derültek ki a **mauritán** légierő akciójáról.*
*A **namíb** külügyminiszter Budapesten*
*Megérdemelték volna a **nigérek** a továbbjutást.*
*4,5 év börtönre ítéltek egy **szomál** tizenévest.*

*Egy **tanzán** iskola vizsgái közben 20 lány ájult el.*
*Harmadik mérkőzésük a **tunézok** ellen volt.*
*Csökkent a **venéz** valuta értéke.*

Az ilyen alakok szórványosak, és nem is jöhetnek létre minden *-ia* végű államnévből (nincs **gamb* és **zamb*), viszont akármikor elterjedhetnek az *albán*, *ausztrál*, *bolgár* stb. mintájára. Az *algér*, *bolív*, *jordán* stb. nép hiánya nem akadály, hiszen történelmileg és embertanilag *argentin* és *brazil* nép sem létezik; ez a két szó annyi, mint 'ezüstföldi' és 'börzsönyországi'. A *venéz* igazi „nyelvészcsemege": a spanyol *Venezuela* mellett az olasz *Venezia* 'Velence' is kitapintható benne, mert az ország neve azt jelenti, hogy 'kis Velence'.

De térjünk vissza arra az életbevágó kérdésre, hogy milyen jelzővel kellene illetnünk Thaiföld pavilonját! Vannak dolgok, amelyeket a magyar nyelv mindig egy-egy néphez köt, nem annak az országához: *dán dog* (nem **dániai dog*), *franciakrémes* (nem **franciaországi krémes*), *norvég korona* (nem **norvégiai korona*). Vannak azonban olyan dolgok is, amelyek inkább egy területnek, mint egy népnek a nevével azonosíthatók (lásd *kenyai szafari*). Ehhez képest azt látjuk, hogy az *angliai partok*, az *indonéziai cunami* és a *kirgizisztáni zavargások* mellett az *angol partok*, az *indonéz cunami* és a *kirgiz zavargások* is léteznek, méghozzá – a világháló szerint – nagyobb számban, mint az előbbiek!

Ha szőrszálakat akarunk hasogatni, a *kirgizisztáni zavargások* csak olyan eseményeket jelenthet, amelyek Kirgizisztánban következnek be, míg a *kirgiz zavargások* mindössze annyit közöl, hogy a konfliktusban kirgizek vettek részt; hogy Kirgizisztánban-e vagy más államban, azt nem árulja el. De hagyjuk is a szőrszálhasogatást, különben a pontatlansága és a csekély valóságtartalma miatt jórészt haszontalannak ítélhetnénk a nyelvet! A *kirgiz zavargások* csupa olyan tudósításban fordul elő, amely Kirgizisztánról szól, nem más országról. Az *angol partok* és az *indonéz cunami* viszont még a legakadékoskodóbb elemzésben sem jelenthet mást, mint az *angliai partok* és az *indonéziai cunami*. Úgy néz ki, hogy a magyarul beszélők többnyire a népnevet használják; talán azért, mert csak ritkán jár együtt olyan jelentéskülönbséggel, mint amilyen a *grúz kisebbség* és a *grúziai kisebbség* között figyelhető meg. Másrészt a népnevek rövidebbek is, ezért kényelmesebbek az államneveknél, többes számú állítmányként pedig jól gyógyítják azokat a kényes ízlésű beszélőket, akiknek fáj a fülük az elakadt lemezjátszótűhöz hasonló *hollandiaiak* meg *szíriaiak* alakoktól (vö. *hollandok*, *szírek*).

Thaiföld kiállítótere ezek szerint *thaiföldi pavilon* és *thai pavilon* is lehet. Hogy végül is melyikre esik a választás, az inkább stilisztikai kérdés. Ha az expó egész területén *-i* képzős államnevek olvashatók, akkor a *thai* bizalmasnak érződhet, mint egy tankönyvben a *sebváltó* a *sebességváltó* helyett. Ha viszont mindenütt népnevek szerepelnek, akkor a *thaiföldi* olyan hivatalosnak hathat, mint egy baráti csevej közben az *ernyőszűrő állomás* a *röntgen* helyett.

Szabályrendszer? Logika? Egyikből is, másikból is van a nyelvben, amely e két dolog bonyolult összjátékától lett olyan tarkabarka, akár valami népsűrűségi térkép. Mintha Radnóti Miklós is épp a nyelvről írta volna: „Ki gépen száll fölébe, annak térkép e *thai*…"

83. KIEJTÉS SZERINT?

„A magyar helyesírás első alapelve a kiejtés szerinti írásmód” – szól az iskolában bemagolt megállapítás, amelyre a ballagás után is emlékszik mindenki, hiszen ami szóban [magyar], az papíron/képernyőn ⟨magyar⟩, az [első] az ⟨első⟩, a [szerinti] meg ⟨szerinti⟩. A sors fintora, hogy éppen a [hejesírás] nem *⟨hejesírás⟩, hanem ⟨helyesírás⟩, de a császárnak is meg kell adni, ami a császáré: ha már szavak ezreinek az írásmódját kegyesen a kiejtés hatáskörébe utalta, kijár neki, hogy az ő és kb. 250 udvaroncának a neve (pl. *erkély*, *lyuk*, *pálya*) ekkora kiváltságban részesüljön. A nyelvhasználók örömébe tudvalevőleg némi üröm is vegyül mind a *szóelemző írásmód*, mind a *hagyomány elve* miatt (⟨kiváltság⟩, nem *⟨kiválcság⟩; [dínár] = ⟨dinár⟩), noha feleannyi sem, mint az angolban, ahol – a magyar népi megfigyelés szerint – a [zongora] leírva ⟨kefe⟩. Ehhez képest a mi kiejtés szerinti írásmódunk maga a tökély; csak az a baj, hogy nem létezik…

A kiejtés mint a legegyszerűbb írásmód alapja két kérdést is felvet: kinek a kiejtése és melyik beszédmód legyen a minta? Amikor Európa-szerte megjelentek az első szabályzatok (Litvánia – 1653, Franciaország – 1694, Dánia – 1739, Spanyolország – 1741), a szerkesztőik azokat a hangalakváltozatokat vették alapul, amelyek a királyokra, a grófokra, a püspökökre, a művészekre és a tudósokra, azaz a politikai, gazdasági és műveltségi elitre voltak jellemzők. Akinek az a dolga, hogy szabályozza a helyesírást, illetve átdolgozza a meglévő szabályzatot, az a világon mindenütt lényében máig is ezt a szemléletet érvényesíti. Hogy ez igazságtalan-e azokkal szemben, akik nem élvezik a politikai, gazdasági és műveltségi javakat, avagy úgy van-e jól, hogy a helyesírás alapelveinek modellje az említett javak birtokosainak nyelvezete, azt döntse el az olvasó. Mindenesetre a magyarban „elitista” az ⟨alumínium⟩, a ⟨bicikli⟩, a ⟨cigaretta⟩, az ⟨infarktus⟩, a ⟨posta⟩, a ⟨röntgen⟩ és a ⟨technika⟩ írásképe. Ha az 1832 óta többször módosított szabályzat demokratikusabb volna, akkor az *⟨alamíniom⟩, a *⟨bicigli⟩, a *⟨cigeretta⟩, az *⟨infraktus⟩, a *⟨pósta⟩, a *⟨röggöny⟩ és a *⟨teknika⟩ olyan elfogadott írásváltozat lenne, mint a ⟨seper⟩ mellett a ⟨söpör⟩.

És melyik beszédmód legyen a minta? Erre szintén egyformán válaszoltak a helyesírás gondozói: ne a *lezser*, ne is a *fesztelen*, hanem egyedül a *gondozott beszédmód*, tehát a hangzó nyelvhasználatnak az a fajtája, amelyben a szavak összes hangja tisztán, a többi hangtól jól megkülönböztethetően képződik; nagyjából úgy, mint a legpallérozottabb bemondók, mesélők vagy szóvivők ajkán. Hogy ez igazságtalan-e, hiszen a többség nem hivatásos beszélőként keresi a kenyerét, vagy ellenkezőleg: megvan az alapja, azt ismét döntse el az olvasó (később még visszatérünk rá). Mindenesetre a magyarban a „szép beszéd” fedezhető fel az ⟨akkor⟩, a ⟨szakszervezet⟩, a ⟨szóval⟩, a ⟨tulajdonképpen⟩ vagy a ⟨volt⟩ írásképében. Ha a szabályzat elismerné a lezser és a fesztelen beszéd létezését is, akkor az *⟨a(k)kó⟩, a *⟨szakszeret⟩, a *⟨szal⟩, a *⟨tonképpen⟩ és a *⟨vót⟩ olyan elfogadott írásváltozat lenne, mint az ⟨azután⟩ mellett az ⟨aztán⟩.

A szabályzat azonban számos más dologról sem vesz tudomást, így például arról, hogy a hangképzés milyen nyelvi és nyelven kívüli körülmények között történik. Ahhoz ugyanis, hogy a kiejtés szerinti írásmód mindezt leképezhesse, többféle helyesírásra lenne szükség. Az egyik a suttogást jelenítené meg (ahol *garázda* = ⟨karászta⟩), a másik a náthát (ahol *minyon* = ⟨bigyod⟩), a harmadik a foghíjasságot (ahol *beszél* = ⟨befél⟩), a negyedik a raccsolást (ahol *ráér* = ⟨láél⟩), az ötödik a nevetést (ahol *látod* = ⟨lháthod⟩). És persze hatodikként ott lenne a harmincas évek dalra fakadó filmszínésznőinek helyesírása: „Köszönöm, hogy bæcézett / Dæ egy kissé ælkésett / Mært titokban másé lett szívæm."

Az eddigiek alapján tehát a kiejtés szerinti írásmód meghatározása úgy szólna, hogy „az elit nyelvváltozatra épülő, hangos (nem suttogó), egészséges (nem náthás, foghíjas vagy raccsoló) és komoly (nem kacagó), gondozott beszédmód leképezése". De a definíció nem így szól, mert ebben a formájában egyetlen emberre sem húzható rá: élt már a világon dadogós és nevetgélő uralkodó, bedugult orrú és hadaró esperes, illetve selypítő és a szóvégeket elharapó atomfizikus, és ezek szentül hitték, hogy a kiejtés szerinti írásmód csakugyan a kiejtést adja vissza. Pedig ők is észlelhették, hogy a hangképzésük még a felsorolt körülmények hiányában sem egyforma.

Éppen ezért van az, hogy a kiejtés szerinti írásmód nem a tényleges beszédhangokon, az egyes nyelvhasználók milliónyi hangpéldányán, hanem azokon a mögöttes hangtípusokon alapul, amelyeket soha senki nem mond ki, de a különböző közléshelyzetekből általánosítva rögzülnek az elmében. Ezek az elvonatkoztatott hangtípusok a *fonémák*. Amit a magyartanár és a ballagó „vén diák" úgy emleget, hogy *kiejtés szerinti* vagy – komolyabbnak hangzó, de nem kevésbé pontatlan névvel – *fonetikus írásmód*, az valójában *fonematikus írásmód*. Ha az olvasó állva kibírta ezt a megrendítő hírt, hadd tegyem próbára még jobban a tűrőképességét! A fonematikus írásmódnak még abban az értelemben sincs köze a kiejtéshez, hogy az egyes *grafémák* (a milliónyi betűpéldányból elvonatkoztatott betűtípusok) nem tükrözik – hogyan is tükrözhetnék? – a fonémákat, hanem egyezményes jelként utalnak rájuk. Ez az egyezmény nem más, mint a latin ábécé, ahol a ⟨p⟩ graféma a [p], nem pedig a [b] fonéma megfelelője, bár úgy is lehetne. Képtelenség? Nem jobban, mint ezek:

Nyelv	**Írd**	**Ejtsd**	**Nyelv**	**Írd**	**Ejtsd**
albán	⟨x⟩	[dz]	spanyol	⟨v⟩	[b]
holland	⟨u⟩	[ü]	svéd	⟨z⟩	[sz]
izlandi	⟨g⟩	[j]	török	⟨c⟩	[dzs]
lengyel	⟨ó⟩	[u]	vietnami	⟨d⟩	[z]
máltai	⟨z⟩	[c]	walesi	⟨f⟩	[v]

A fonematikus írásmód tehát nyelvenként más hangalakot takarhat, és ez nem is baj – néhány furcsaság kivételével. Mindenki ismeri annak a *Lovas* nevű légi utasnak az esetét, akit egy német repülőtér hangosbemondója „echte" német kiejtéssel szólongatott (ahol ⟨v⟩ = [f] és ⟨s⟩ = [sz]). Hát ennyit a gondozott beszédmódról!

84. ÓDON MÓDON

Ahhoz képest, hogy a szavakon milyen sokan osztoznak, egyiket sem lehet úgy elnyűni, mint egy használati tárgyat. Ha egy fésűnek szinte mindegyik foga kitörik, akkor azt ki kell dobni. Ezzel szemben egy szó akkor is jól szolgál, ha az évszázados koptatás után alig néhány hang marad meg belőle. A franciában például a *víz* kiejtve [o], leírva *eau*. Ez riasztó „vérveszteség" a kb. [ákvá] hangalakú és *aqua* írásképű latin alapszóhoz képest, a *víz* francia megfelelője mégsem került a lomtárba valami ócska bútor vagy penészes befőtt mellé. Vannak azonban olyan szavak is, amelyek feleekkora „sorvadáson" sem mennek keresztül, mégis fokozatosan kiszorulnak a használatból, míg végül csak a rejtvényújságok nyelvi rovatában fordulnak elő: „Mi az a *sezlon*? A sikeres megfejtők között egy sezlont sorsolunk ki."

A *régies szó* és az *elavult szó* egyaránt csak az *élő nyelv*ekben értelmes kategória. Egy *holt nyelv*ben, amely főleg arról ismerszik meg, hogy nem száll apáról fiúra (no meg anyáról leányra), az „életciklusát" tekintve minden szó egyforma. A latin *infamis* 'hírhedt, gyalázatos' se nem újabb, se nem régebbi, mint bármelyik társa. Ugyanakkor az azonos jelentésű *infámis* elavult szó a magyarban, mert aki él vele, az sem a gyermekkori ösztönös nyelvelsajátításának részeként, hanem később, pl. egy XIX. századi regényből tanulja meg, így a mindennapokban nem „zsigerből", hanem tudatos választás alapján használja.

A szavak elavulása sok szempontból homályos folyamat: többnyire nem tudni, hogy valami pontosan mivel „érdemelte ki" a leselejtezést. Odáig nincs gond, hogy ha a valóságnak egy bizonyos része megszűnik létezni, akkor az azt jelölő szó is felszívódik. Ez a valóságrész lehet valamely állami intézmény (*helytartótanács*, *reálgimnázium*, *sóhivatal*), eszköz (*cvikker*, *fakutya*, *kamásli*), foglalkozás (*bognár*, *házmester*, *szűcs*), jármű (*bricska*, *lóvasút*, *omnibusz*), mértékegység (*akó*, *icce*, *mesz-szely*), pénznem (*garas*, *krajcár*, *tallér*) vagy ruhanemű (*atilla*, *kacagány*, *pruszlik*). Az is érthető, ha egy közösség azért mellőz bizonyos szavakat, mert azok rossz emlékűek, pl. *békeharc*, *disszidál*, *éberség*, *osztályellenség*, *reakciós*. Kevésbé érthető viszont, hogy hova tűnik az időhöz, térhez, kultúrához nem köthető egyetemes cselekvések, létezők, tulajdonságok stb. megnevezése. Miért hiányzik a mai nyelvből a *borissza* 'részeges', a *heon* 'csak', a *jorgat* 'kegyelmez', a *készántag* 'készakarva, önként' vagy a *puzsér* 'legény, gyerek'? A legtöbb ember azzal magyarázza a nyelvi változásokat, hogy úgy egyszerűbb lesz a beszéd. De tényleg egyszerűbb az *elemista* helyett az *általános iskolás*; a *külügyér* helyett a *külügyminiszter*; a *műtörténész* helyett a *művészettörténész* vagy az *olyik* helyett a *némelyik*?

Ha valami kívül reked a társadalmi nyelvhasználat körén, nem biztos, hogy feledésbe is merül. Ezt részben az okozza, hogy az egyes nemzedékek a gondolataikon, a szokásaikon és a tapasztalataikon kívül a rájuk jellemző szavakat is továbbadják az utánuk következőknek. A mai beszélők a szüleiktől és a nagyszüleiktől hallhatták, bár már csak tréfából vagy családi nosztalgiából, nem a közlendőjük „normális"

kifejezésére használják az *eszcájg* ’evőeszköz’, a *hepciáskodik* ’kötekedik’ vagy az *üstöllést* ’azonnal’ szavakat. A másik tényező, amely meg tud menteni egy-egy elavult elemet a feledéstől, az irodalmi hagyomány. Az olyan műcímek, mint *A velencei kalmár* vagy a *Büszkeség és balítélet*, illetve a Micimackó lakóhelyét jelölő *Százholdas pagony* őrizték meg a *kereskedő*, az *előítélet*, illetve a (*fiatal, ritkás*) *erdő* régies nevét.

De az elavulás folyamatában van más homályos részlet is. Mitől függ például, hogy egy szónak a formája vagy a tartalma „öregszik-e ki”? A *hiszem* → *hiszen*; *kedig* → *pedig*; *szerént* → *szerint* esetében a hangalak, a *bűzke* → *büszke*; *tsók* → *csók*; *ucca* → *utca* esetében pedig az íráskép „vonult vissza a közélettől”, a jelentés azonban megmaradt. Ezzel ellentétes utat járt be a *korcs*, a *lakoma*, a *nyakra-főre*, a *puhány* és a *valamint*, mivel a megjelenésük mit sem változott, a lényegük viszont igen (elavult jelentésük: ’fattyú’, ’falánk’, ’fejjel lefelé’, ’puhatestű’, ’úgy, ahogy’).

Az etimológiai szótárak feltüntetik az első adatolás idejét: azt az évet, amelyben egy szó mai ismereteink szerint először jelent meg írásban (pl. *Franciaország* – 1533; *dohány* – 1647; *lakk* – 1783; *nyomda* – 1830; *karrierista* – 1951). A szavak kihalásának viszont nincs feljegyezve az ideje. Ez talán azért van így, mert az elavulás nem mindig nyomtalan eltűnés, illetve végleges pusztulás. A magyar nyelvújítók például tudatosan bővítették az irodalmi és köznyelv szókészletét olyan elemekkel, amelyek az ő korukra már régen kikoptak a beszédből (*aggastyán*, *dísz*, *év*, *hős*, *terem*). A 2010-es kormányváltás óta pedig egyre több kifejezésről derül ki, hogy olyan, mint Petőfi szerint „ősszel a föld”, amely „csak elalszik, nem hal meg”. A mai nyelvhasználó még úgy érezheti a *háznagy*, a *kúria* vagy a *törvényszék* láttán-hallatán, mintha egy Mikszáth-regénybe csöppent volna, az unokái számára meg valószínűleg már ezek lesznek a természetes formák.

Egy szó úgy avul el, hogy előbb belekerül az egyes beszélők ún. *passzív szókincs*ébe. Aztán minél többekre lesz jellemző a „csak értem, de nem használom” állapota, annál inkább szorul vissza az egész szókészletben. E jelenség kutatását megnehezíti, hogy kevesen tudnak hitelt érdemlően nyilatkozni a szókincsükről. Ha a nyelvész arra a kérdésre, hogy „Szoktad-e még mondani a *zsörtölődik* igét?”, a „Persze!” választ kapja, azt komoly fenntartással fogadja, mert nagyon jól tudja, milyen csalóka az emlékezet és az önmegfigyelés. Miért olyan biztos, hogy az illető nem pusztán hallotta vagy látta a szót?

A régies és elavult szavak csokoládéreszelékként díszíthetik a beszélt nyelv tortáját, de ehetetlenné tehetik, ha a szokásos hozzávalók helyébe tolakodnak. Lomb Kató, a legendás 16 nyelvű szinkrontolmács idézi egyik könyvében azt a Jókain nevelkedett német barátnőjét, aki ekként jellemezte az új szobatársnőjét: „Délceg, de kevély.”

85. A SZOMSZÉD MICSODÁJA

A *Nemzeti Sport* egyik olvasója szóvá tette egy nyelvi folyóiratban, hogy a lap egy szűk éven belül többször is másként idézett egy közmondást, mint ahogy ő ismerte: *Túl zöld a szomszéd fűje*; *Zöldebb a szomszéd fűje*; *A szomszéd fűje zöldebb*; nem pedig *A szomszéd rétje mindig zöldebb.* A fordulatok, a közmondások és a szólásmondások a közösség tapasztalásából és emlékezetéből sarjadnak, ezért több változatban élnek. Itt még egy nyelven kívüli tényezővel is számolhatunk: a magyar ajkúak egyre nagyobb fokú városiasodásával. Aki panelban vagy társasházban lakik, az mindent láthat zöldebbnek a szomszédban, csak rétet nem. Az olvasó azonban nem ezért pellengérezte ki a fenti címeket. Úgy ítélte meg, hogy azok megszegik „a magyar nyelv alaktanának egyik szabályát", amely szerint „a *fű* főnév birtokos személyjeles alakjaiban nem a szótári tő (*fű*-), hanem a megrövidült és *v*-vel bővült melléktő (*füv*-) áll a toldalék előtt: *füvem*, *füved*, *füve* stb."

Ha ez a szigorú megállapítás szűkebb érvénnyel lenne megfogalmazva (pl. „*többnyire* / *az irodalomban* / *az iskolai nyelvtankönyvekben* nem a szótári tő stb."), elfogadható volna. De híján van a dőlttel szedett kiegészítéseknek, és a nyelvi folyóiratnak is abban a rovatában kapott helyet, amely hibákat tesz közszemlére, ezért csak úgy érthető, hogy a *fűje* nem létezik: ahogy József Attila (finoman szólva) szűk látókörű öcsödi nevelőszülei szerint az *Attila* sem, szemben a derék *Pista* keresztnévvel. Járjunk hát utána, hogy a *Nemzeti Sport* olvasója miért „atilláz le" valamit, ami nem sajtóhiba, mivel hosszú ⟨ű⟩-vel van írva (nem **füje*), háromszor is nyomdafestéket látott (bár egyazon lapban), a számítógép ⟨j⟩ billentyűje pedig eléggé távol van a ⟨v⟩-től ahhoz, hogy elírást okozhasson!

Már az is probléma, hogy a sportújság bírálója alaktani szabályról beszél. A *v* ugyanis – éppen ellenkezőleg – rendhagyóság a *fű* némelyik toldalékos formájában (*fűvecske*, *fűvek*, *füves* stb., nem **fűcske*, **fűk*, **fűs* stb.). Inkább *lexikális sajátosság* ez: a kérdéses szó egyedi jellemzője. A fő gond mégis az, hogy az illető nyelvtani hibát emleget. A dolog pikantériája az, hogy a *fűje* alakot nem más kárhoztatta, mint egy nyelvész! Mivel Horatius *Ars poetica* című költeményének nyomán sokan azt hiszik, hogy a nyelv békétlen tudósai éjt nappallá téve vitatkoznak (a latin eredetiben: „Grammatici certant"), itt a kitűnő alkalom, hogy leleplezzem évszázados civódásunk egyik tárgyát.

A *fű* és a hozzá hasonlóan viselkedő *bő*, *cső*, *hó*, *jó*, *kő*, *lé*, *ló*, *lő*, *mű*, *nő*, *nyű*, *rí*, *ró*, *szó*, *sző*, *szú*, *tó* és *tő* eredetileg olyan hangra végződött, mint amilyen a spanyol *Eva* 'Éva' közepén áll. Ennek a becsületes neve *ajak-rés hang* vagy *bilabiális frikatíva*, fonetikai jele a [β]. Ez a tővéghangzó egyszer gondolt egy merészet, és magánhangzók előtt *v*-vé vált, máshol pedig lekopott; így alakult ki a *fű* ~ *füve* pár. A nyelvben semmi nem olyan szabályos, mint egy hókristály, ezért természetes, hogy a *v*-s tőváltakozás is egyenetlen: több alcsoportban és még annál is több egyedi kivételben nyilvánul meg.

Vannak ún. *időtartam-váltakoztató* tövek, ahol a *v* megrövidíti a magánhangzót, pl. *kő ~ kövek*. Ilyen még a *cső*, *fű*, *lé*, *ló*, *nyű*, *ró*, *sző*, *szú* és a *tő*. Ezenkívül vannak *hangszínt és időtartamot váltakoztató* tövek, pl. *hó ~ havak*; *szó ~ szavak*; *tó ~ tavak*. A melléknevek közül a *jó* és az *ó* képzett alakjai tartoznak ide: (a *jók*tól már eltérő jelentésű) *javak*, *javasol*, *javul*, *javít*, illetve az *avas* és az *avult*. *Változatlan tőhangzós* a *bő* (vö. *bővelkedik*, *bőven*, *bővít*, *bővül* stb.) és a *mű* (*művelődik*, *művész*, *művünk* stb.). A nagy egésznek része a *hangzóhiányos tövek* csoportja is (pl. *daru ~ darvak*; *tetű ~ tetvek*), de ez most messzire vinne, főleg a *fenyő ~ fenyők ~ fenyves*; *hamu ~ hamuk*/*hamvak ~ hamvas*; *keserű ~ keserű(e)k ~ keserves* fordulatos „élettörténete" miatt. A négy alcsoport mellett így is eleget gyönyörködhetünk a kivételekben, pl. *sava-borsa*, nem **sója-borsa*, holott a *sav* ma mást jelent, mint a *só*. Csinos darab a bajok nagyságát kifejező *csőstül* is, szemben a kukoricára vonatkozó *csövestül* szóalakkal. Szintén szemrevaló kivétel a *fűt-fát ígér* (nem **füvet-fát*) és a *tövig* (nem **tőig*, vö. *csőig*, *kőig*).

Kiegészítésül tekintsük az alábbi példákat!

*Előnytelen az **alapkős** fotó a polgármester úrról.*
*Magyarok építik az első szerb biogáz **erőművet**.*
*3 jól elhelyezett **fültőn** paskolással köszönt el.*
*Ha meg akarsz betegedni, akkor **gyógyfűt** ne szedjél.*
*Az egyesületnek saját **halastója** van.*
*A **hintalón** nemcsak ülni, de állni is lehet.*
*Már megint azt a **mosogatólét** iszod?*
*Úgy érzem, mintha nem lenne **nyelőcsőm**.*
*Síelők és snowboardosok szántották a finom szemcsés **porhót**.*

Tény, hogy a kivastagított elemek mind összetételek, nem tőszavak, s ezek utótagja vélhetőleg azért toldalékolható *v* nélkül is, mert az előtaggal együtt már mindegyik új szónak számít, és abban valahogy kevésbé érződik az önálló használatra jellemző rendhagyóság. Szintén tény, hogy a felsorolt összetételek ritkábbak, mint a *v*-s változataik (*alapköves*, *erőművet*, *fültövön* stb.), de attól még léteznek. Olyannyira, hogy a *fűje* például az irigyelt szomszédról szóló közmondásban már gyakoribb is a *rétje* és a *füve* szót tartalmazó változatnál. (Aki nem hiszi, járjon nyitott füllel és szemmel!) Ha a *tősgyökeres* kifejezésben szintén „zárványként" élő *tős* szép és jó (szemben a szabályos *töves* alakkal), ugyan miért is lenne annyira csúnya és rossz a szomszéd *fűje*?

Végül: a nyelvészek egyebek között azon marakodnak, hogy egy tudósnak hogyan kell viszonyulnia a valósághoz. Kollégám szerint úgy, hogy amit ő nem ismer és/vagy nem szeret, azt hibának nevezi, és megpróbálja leszoktatni róla a beszélőket. Szerintem viszont úgy, hogy az ízlésemet kihagyom a nyelvleírásból, ha pedig valami új vagy ritka dologgal szembesülök, nem másokat pirongatok meg vagy nevelek át, hanem felülvizsgálom az általam megállapított szabályokat. De azt is „csak pontosan, szépen, ahogy a csillag megy az égen, úgy érdemes", miképpen nagy költőnk, a légből kapott *Attila* álnéven alkotó József Pista javasolta.

86. *ANIMÁTOR*

1992-ben a katalán tengerparton nyaraltam. Két éve tanultam spanyolul lelkesen és sikerrel, de hátravolt még a legnagyobb próbatétel: szót érteni az anyanyelvűekkel. Mintha el akartam volna nyerni „Az év buzgómócsingja" címet, a céltalan séták közben is útbaigazítást kértem, tízféleképpen rendeltem üdítőt, és mondvacsinált okokból feltartottam minden helybelit. Néha fölmerült bennem, hogy a gimnáziumban megcélzott „fentebb stíl" és választékos nyelvezet pallérozásának nem az a legjobb módja, ha a szállodában dolgozó algériai londinerekkel meg koreai szobalányokkal bájcsevegek, de azzal vigasztalódtam, hogy ez is életszerűbb, mint az iskola. Egyébként voltak ott ízig-vérig spanyol alkalmazottak is, akikre ráakaszkodhattam.

Közéjük tartozott három vagy négy mosolygós, narancssárga pólós, huszonéves lány, aki napközben sportokkal, vetélkedőkkel és játékokkal, esténként meg változatos műsorokkal szórakoztatta a vendégeket, nehogy a szemközti bárban verjék el a pénzüket. Egy alkalommal sürgős megbeszélnivalóm akadt valamelyikükkel (emlékeim szerint a kötőmód folyamatos múlt idejének használata mint a szakmájához és a láblógatós pihenéshez illő téma), de nem találtam. Máris rohantam az örökké tréfálkozó leszedő pincérhez, hogy segítsen felkutatni az áldozatomat. Amikor azt tudakoltam tőle, hogy hol van Lucía, válasz helyett visszakérdezett: „¿La animadora?" (*la* = 'a/az' nőnemben, a fordított kérdőjellel ez egyszer ne törődjünk, mert a beszédben nem hallatszik.) „Sí" („Igen") – adtam át a fentebb stíl eme csiszolt drágakövét, és már nem is az érdekelt, merre bujkál Lucía, hanem az *animadora* jelentése. Azzal tisztában voltam, hogy az *animar* 'lelkesít, ösztönöz, szurkol' (< latin *anima* 'lélek'), de azzal is, hogy az említett munkakör magyarul nem *lelkesítő*, *ösztönző* vagy *szurkoló*. Úgy döntöttem hát, hogy az ifjú hölgyeket a nevükön vagy *programszervező*ként fogom emlegetni, és mellőzöm a szüleimtől hallott, nekem már idegen *kultúrfelelős*t vagy *kultúros*t.

A témát ezzel jó időre le is zártam, mígnem a 2000-es években egyre több magyar szállodában találkoztam az *animátor* névvel. A viselői olyanokkal foglalkoztak, mint spanyol kollégáik: reggel íjászat, délelőtt gyöngyfűzés és ügyességi verseny, délután focimeccs és vízi aerobik, este mini diszkó és táncbemutató. A tevékenység tehát művelőinek a nevével együtt megjelent a magyarság életében is. Én ekkortájt már (látszólag) komoly nyelvész doktorjelölt voltam, aki végleg búcsút intett a 16 évesen tanúsított gyermekded viselkedésének, és nyelvi megszállottságával immár nem zaklatott senkit. Most is ebben a szellemben fogom elemezni az *animátor*t.

A szó már a XX. század óta megvan a magyarban, csak éppen úgy, mint 'animációs filmek mozdulattervezője'. Ez a jelentés nem terjedt el széles körben: megmaradt egy szakma sajátos kifejezésének. Az *Idegen szavak és kifejezések szótára* is csak ilyen értelemben ismeri, azon kívül, hogy 'valaminek a létrehozója, mozgatója', illetve 'lelkesítő/buzdító személy'. Az utóbbi két jelentés lényegében elavult, hiszen ma legfeljebb egy latinimádó ókorkutató vagy jogtudós mondhatná, hogy „Ennek

a pályázatnak Zoltán volt az animátora". A nagyközönség számára az *animátor* nem egy új tartalmat nyert régi, hanem egy teljesen új szó.

Ez nyilván annak is tulajdonítható, hogy a magyarban van még kb. 50 *-átor* végű latin jövevényszó, ezért az *animátor* azoknak is ismerősen csenghetett már a 2000-es évek elején, akik először hallották. A latin *-ator* jelentése az a személy vagy eszköz, aki/amely a szótővel megnevezett cselekvést végzi: *adminisztrátor*, *demonstrátor*, *diktátor*, *gladiátor*, *illusztrátor*, *kurátor*, *narrátor*, *prédikátor*, *restaurátor*, *szenátor*, ill. *akkumulátor*, *detonátor*, *generátor*, *inkubátor*, *katalizátor*, *kondenzátor*, *radiátor*, *tabulátor*, *transzformátor*, *ventilátor*. Némelyik magyar megfelelőt is kapott (pl. *adminisztrátor = ügyintéző*; *kurátor = gondnok*; *narrátor = mesélő*), de a két változat nem mindig cserélhető fel egymással (pl. a kuratóriumi tag nem *gondnok*, a dokumentumfilm narrátora nem *mesélő*).

A nyelvészet azért tart nyilván *-átor* végű szavakat, mert azoknak ugyanaz a képzőjük, ez a toldalék pedig azért nevezhető azonosnak, mert mindig a két fenti jelentés valamelyike társul hozzá, és az eredetét tekintve a latinra vezethető vissza. (Mivel ezek a feltételek nem teljesülnek az *aligátor* és a *sátor* esetében, egyikük sem sorolható ide.) Ugyanakkor az *-átor* végű szavak minden alaki, tartalmi és származási egyezőségük ellenére különbözőek: szinte annyiféle a „pályafutásuk", ahányan csak vannak. Böngésszünk közöttük!

A történelem viharai sodorták el a *gubernátor* '(erdélyi) kormányzó', az *imperátor* 'konzul és prokonzul az ókori Római Köztársaságban' és a *karburátor* 'porlasztó' szavakat. A mozdulattervező *animátor*hoz hasonlóan csak egy-egy szaknyelvben van meg az *ekvátor* 'égi egyenlítő', az *elevátor* 'ipari szállítóberendezés', az *irrigátor* 'beöntőkészülék', a *szeparátor* 'fölözőgép' stb. Viszont „kétlaki életet él" a *vibrátor*, amely a szaknyelvben 'egyenáramot váltakozó árammá alakító berendezés', míg a köznyelvben 'szexuális segédeszköz'. Jelentést változtatott a *kommentátor* ('szövegmagyarázó' → 'hírmagyarázó'), magyar szóra cserélődött le a *prókátor* (*ügyvéd*, bár a *fogadatlan* jelzővel együtt megmaradt egy kifejezésben), és a visszaszorulóban lévő latinos műveltség felélesztéseként megszületett a *menedzserkalkulátor*, a munkakört jelölő *moderátor* és *operátor* meg a *pankrátor*. A hagyományápolásban néhány mozifilm is részt vett: *terminátor* (1984), *predátor* (1987), *aviátor* (2004). Nicolae Ceauşescu semmit nem ápolt (a saját kultuszán kívül), de neki „köszönhető" a *conducător* '(nép)vezér'.

Mint ez a példa is mutatja, az *-átor* sokszor hozhat létre ún. *korfestő szavak*at. 1952: *tsz-agitátor*, 2002: *animátor*, 2012: *plagizátor*. Ha ez utóbbi már nem lesz egyértelmű utalás 2112-ben, mert addigra a konkrét esettel (esetekkel?!) együtt még maga a fogalom is kihullik a közösségi emlékezetből, azt üzenem az akkori olvasónak, hogy örüljön neki!

87. ÁGYJELENET

Egy moszkvai tanárnőnek, aki Magyarországon ment férjhez, filozófiavizsgát kellett tennie. Folyékonyan és bő szókinccsel beszélt magyarul, csak a kiejtés fogott ki rajta. Hiányosságait az ún. *interferencia* segítségével, azaz úgy pótolta, hogy az anyanyelvéből átvett ezt-azt. Az oroszban ismeretlen [a] helyett [á]-t mondott, a hangsúlyos szótagokban pedig megnyújtotta a magánhangzót. Miután kihúzta a vizsgatételt, azt a szólást idézte, amely szerint az összes tett a fejünkben dől el: „Minden az agyban kezdődik." Az *agyban* első *a*-ját hosszú [á]-val, míg a másodikat egy rövid *ajakréses* [a]-val ejtette ki, de ez a palóc tájszólásra emlékeztető forma kevésbé feltűnő egy rövid magánhangzó esetében, ezért a mondatot úgy lehetett érteni, hogy „Minden az ágyban kezdődik." Mivel a tanárnőnek nemigen fűlött a foga a kihúzott tételhez, kétszer elismételte a bölcs megállapítást, hátha addig is kitalál valami épkézláb folytatást. Ám a professzor félbeszakította: „Kedves kollegina! Tény, hogy minden az ágyban kezdődik, de most már talán rátérhetne a tárgyra!"

Szemérmetlen s – ami rosszabb – poéngyilkos is lennék, ha elkezdeném taglalni ennek a rövid párbeszédnek a fonákságát, hiszen felteszem, hogy az olvasó nem kiskorú. Ha mégis az, ezen a téren alighanem olyan sokat tud, amennyit száz éve csak egy fiatal-, sőt nagykorú tudott… Maradjunk annyiban, hogy életünk egyharmadát alvással töltjük, így a fekhelyünkön nemcsak elkezdünk, hanem a nap végén be is fejezünk mindent. A civilizáció vívmányai közt komoly szerepet töltenek be a fekvőbútorok, amelyeknek a formai gazdagságát csak a neveik sokfélesége múlja felül. Hogy van ez a magyarban?

Ebben a fogalomkörben az első szó, amelyet az anyanyelvűek elsajátítanak, az idegen nyelvűek megtanulnak, és mindkét csoport a legösztönösebben használ, az *ágy.* Ősi, finnugor kori főnév, amely eredetileg mindenféle fekhelyet jelentett, ma inkább (négy) lábon nyugvó, fekvőrészből, keretből és támlákból álló, általában betéttel és ágyneművel bélelt fekvőbútort. Hogy mindenkinek ez ugrik be először, az nemcsak a korai elsajátításnak és megtanulásnak az eredménye, hanem annak is, hogy kiterjedt *szócsalád* alakult ki belőle. Összetételi utótagként sokféle, fekvésre és – átvitt értelemben – más tevékenységre is szolgáló tárgynak lett a neve, pl. *betegágy*, *függőágy*, *hordágy*, *nyugágy*, *vaságy*; *csapágy*, *csőágy*, *folyamágy*, *kavicságy*, *körömágy*, *melegágy.* De előtagként is számos összetételt alkot: *ágybetét*, *ágydeszka*, *ágyelő*, *ágyhuzat*, *ágynemű*, *ágyszomszéd* stb. Ezenkívül olyan kifejezésekben vesz részt, mint *ágyas pálinka*; *ágynak esik*; *elválnak ágytól és asztaltól*; *nyomja az ágyat* stb.

Valamelyik déli szláv nyelvből származik, bár gyakori népi és szépirodalmi használata folytán őshonosnak érződik az először 1215-ben adatolt *nyoszolya*, amelynek egyes vidékeken *neszelye*, *nyoszolyháj* és *nyuszola* alakja is létezik. A jelentése pusztán 'ágy', de a mindennapi gyakorlatban már visszaszorult, ezért ma inkább a régi korok felidézésére vagy tréfálkozásra szolgáló stíluseszköz. Szintén a népnyelvből említhető a *dikó* 'keskeny (gyékénnyel befont v. szalmával töltött) lócaszerű ágy' és

a *hencser* 'kisebb heverő' (< *hencsereg* 'hentereg'). Maga a *heverő* késői fejlemény a magyar nyelvben: a legkorábban egy 1708-as szövegben fordul elő a *heverő ágy* kifejezés, amely annyi, mint 'rugós, párnázott fekvőbútor'. A nyelvújítás elején (1787) született egy ismeretlen szótő származékaként a *pamlag* 'kelmével vagy bőrrel bevont ülő- vagy fekvőbútor'.

A más népektől átvett hasonló berendezési tárgyak nevének eredete és meghonosodása időrendben a következő. 1577-ben került a magyarba (arab → perzsa → török „vérvonalon") a *dívány*, amely abban különbözik az ágytól, hogy kárpitozással, támlával és gyakran karfával van ellátva. Az először 1585-ben feljegyzett, görög-török nyelvi felmenőkkel „büszkélkedő" *kerevet* egy keleti jellegű, támlátlan heverő. Az 1736-ban feltűnt, görög-francia-német *kanapé* egy széles, de méretét tekintve csak egy kisebb ágynak megfelelő, fekvésre és ülésre egyaránt használható, karfás, de nem feltétlenül támlás, kárpittal borított bútor. Arab, török és francia állomásokon keresztül érkezett a magyarba a *szófa* (1762), a keleti népekre jellemző párnázott és magasított heverő vagy – más jelentésben – támlás, karfás kerevet. Az eddigiektől élesen elkülönül az osztrák *priccs* (1788), a korabeli laktanyák és harcterek, ma talán csak az „uniós normáknak nem megfelelő" börtöncellák egyszerű, falécekből összetákolt fekvőhelye. Francia eredetű az 1854 óta magyar *sezlon(y)* (< *chaise longue* 'hosszú szék'), egy díványféle bútor, amelynek magasított, gyakran levehető fejrésze van. 1936-ban terjedt el az ugyancsak francia *rekamié* vagy – a családnévi *Récamier* franciaságának „tökéletesítésével", a pápánál is pápább – *rökamié* (németesen: *rekamír*), vagyis 'empire stílusú, heverőszerűen kárpitozott, támlás, ággyá is átalakítható, (összecsukható) ágyneműtartóval ellátott ülő- és fekvőbútor'.

Mindezek után ne törődjünk az *ottomán* 'két végén ovális támlájú kerevet', a *fotelágy*, a felvidéki *válenda* és a vajdasági *kaucs* szavakkal, mert az olvasónak gyaníthatóan már így is golyózik a szeme. Hát még ha arról kérdezném, hogy a kárpit, a támla és a karfa együttesének láttán egyformán jónak tartja-e a *dívány*, a *kanapé* és a *rekamié*, illetve támla híján a *pamlag*, a *kerevet* és a *sezlon* szót? Vajon a *heverő* milyen magasságtól *szófa*, és hány centiméter alatt *hencser*? Kell-e ahhoz rugó, hogy „megérdemelje" a *heverő* nevet? Ha valami nem keleti, már nem lehet *kerevet* vagy *szófa*? És mitől keleti? Van-e igazi különbség az itt felsorolt bútorok között, vagy csak a nyelvben térnek el egymástól? Mi volt előbb: a dolgok vagy a szavak? – méláznak a bölcselők az ókor óta, de még nem jutottak meggyőző eredményre. Ha óhajtja az erkölcsös olvasó, a fenti szógyűjteménnyel bekapcsolódhat a régi vitába. Nem biztos, hogy így rátalál a megoldásra, de egy nálam kevésbé szemérmes gondolkodótól még megtudhatja, mire jó a *szereposztó dívány*!

88. HIÁNYOS, DE GAZDASÁGOS

Gazdaságosság. Van-e ennél szebb szó azóta, hogy a világválság hatására minden árufeltöltő és DJ, kasszafúró és médiamogul, sorselemző és vécés néni a végleges anyagi romlás miatt sopánkodik? Persze, hogy van, kinek-kinek az ízlése szerint: én például attól esem révületbe, hogy *tudomány.* De akár gyönyörködünk benne, akár nem, a *gazdaságosság* olyan szó, amely kitüntetett szerepet játszik a nyelvek leírásában. Az összes ismert nyelv rendszere töméntelen fölös információt hordoz (lásd a lexikonokban a *pleonazmus*, a *redundancia* vagy a *tautológia* címszót). Ezeknek a kimondása és leírása értékes perceket rabol el szűkös időnkből. Ám nagy szerencsénkre ott van a gazdaságosság, amely sok elvesztegetett pillanatért kárpótol.

Gazdaságosnak tekinthetők mindenekelőtt a *rövidítés*ek (*folyt. köv.*), a *betűszó*k (*áfa*) és a *mozaikszó*k (*Malév*), hiszen megkímélnek a hosszabb alapformák (*folytatása következik*; *általános forgalmi adó*; *Magyar Légiközlekedési Vállalat*) kiejtésétől és papírra vetésétől. Az is gazdaságosnak nevezhető, hogy a nyelvek viszonylag kisszámú hangtípusból (*fonémá*ból) nagyszámú szót alkotnak, és az is, hogy egy-egy új fogalom megnevezéséhez nem újabb és újabb hangalakokat vagy nehézkes körülírásokat hoznak létre, hanem a meglévő hangalakok jelentéskörét bővítik ki. Gondoljuk meg, mennyire reménytelen memóriapróba lenne, ha egy milliós nagyságú szókészletből csupán 500 elem teljesen más fonémákból épülne fel, vagy az, ha az *okostelefon* helyett a *miniatűr számítógépként működő, szabványosított interface-eket és platformot kínáló mobil* szóláncolatból kellene kigabalyodnunk.

A leggazdaságosabb azonban az, ha egy egész szót (vagy akár többet) mellőzünk, mert a hiánya egyértelműen pótolható a szövegkörnyezet segítségével. Figyeljük meg a következő mondatot! *Verácska, tedd vissza azt a DVD-t, mert a Robinak hoztam, nem neked*. Meglepően hangozhat, de ebben a mondatban két hézag is tátong. Egyikük sem feltűnő, mivel Verácskát a magyar anyanyelvűek többsége így feddené meg. De mindjárt szabad szemmel nem látható vízjelként rajzolódnak ki, ha áthúzással jelöljük meg őket: *Verácska, tedd vissza azt a DVD-t, mert a Robinak hoztam ~~azt a DVD-t~~, nem neked ~~hoztam azt a DVD-t~~*. Előbb az *azt a DVD-t* marad el, hiszen az első tagmondatból az „ejnyebejnyéző” szülő és Verácska is emlékszik rá, majd a *hoztam azt a DVD-t* semmisül meg, mert immár a „hozásnak” sem lenne hírértéke. Ez a remek gazdaságossági eszköz az *ellipszis*. (A matematikai görbének csak névrokona; ógörög jelentése ’hiány’.)

A kihagyás nyelvtani értelemben ritkán kötelező, azaz a szabályos mondatalkotáshoz szükséges művelet. A magyar nyelvben jóformán csak a *kopulatív létige* jelen idejű, kijelentő módú, harmadik személyű alakjai (*van*, *vannak*) szenvedik el: *Marci beteg* (nem **Marci beteg van*); *Jók a képek?* (nem **Jók vannak a képek?*). Ha a létige valaminek az elhelyezkedését vagy a létezését jelöli, nem csak összekapcsolja (< latin *copula* ’kötél, kapcsolat’) az alanyt a főnévi vagy melléknévi állítmánnyal, már

nem hiányozhat: „A Kormány a helyén van” (nem **A Kormány a helyén*); „Van a Bajza utca sarkán egy kis palota” (nem **A Bajza utca sarkán egy kis palota*).

Az ellipszis tehát jórészt fakultatív: tetszés szerint alkalmazható. Nyelvtanilag egyre megy, hogy *Dávid Alizzal, Tomi meg Csabával utazik* vagy *Dávid Alizzal utazik, Tomi meg Csabával* vagy *Dávid Alizzal utazik, Tomi meg Csabával utazik*, de a beszédhelyzet és a stílus szempontjából már nem. Az első két változat sokkal megszokottabb a hétköznapokban, mint az utolsó, bár bizonyos körülmények között (értetlenkedő partner, ingadozó térerő) az is lehet indokolt. Másrészt vannak olyan műfajok, amelyekben a félreértések elkerülése végett ott sem következik be az ellipszis, ahol mindenki számára természetes lenne: *A bérlő vállalja, hogy amennyiben a bérlő nem hagyja el a bérleményt a fenti napig, a bérlő kötbért fizet.* Aki nem jogász, az el sem tudja képzelni, hogy egy szerződésből származó vitában mi mindenre szokás hivatkozni kétértelműség címén, így méltán vonhatja össze a szemöldökét az ilyesmik láttán. Az ellipszis jóvoltából ugyanis akkor gazdaságos egy szöveg, ha az alkotója és a befogadója hajlandó együttműködni és erőfeszítéseket tenni a kimaradó részek beleértéséért.

Az ellipszis két irányban működik. Ha egy nyelvi elemet előbb mondok ki vagy írok le, és csak aztán „hallgatom el”, akkor az *előreható ellipszis* (*Én Brahmsért rajongok, te meg Lisztért*), ellenkező esetben *hátraható ellipszis* (*ön- és közveszélyes*). A kettő között akkor van igazán különbség, ha a megcélzott szó eltérő alakokban fordul elő a két tagmondatban. Ez az eltérés megnyilvánulhat a személyragokban vagy a határozottságban (általános iskolai nevén: az *alanyi és* a *tárgyas ragozás*ban). Ilyenkor a hátraható ellipszis furcsább, mint az előreható: *Én Brahmsért, te meg Lisztért rajongsz*; *Józsi csak a somlói galuskát, Karcsi viszont minden édességet szeret* (vö. *Józsi csak a somlói galuskát szereti, Karcsi viszont minden édességet*). Persze lehetséges, hogy ezek a szerkesztésmódok csak nekem, sőt nekem is csak az íróasztal mellett, e tárca írása közben rendellenesek, mert egyébként, a mindennapokban (az olvasóval együtt) úgy ontom magamból az ilyen hátraható ellipsziseket, hogy öröm nézni. Ugyanakkor az előreható ellipszis sem fenékig tejfel. A *nem lánykollégium, hanem fiú-* saját nyelvérzékem szerint beszédben észrevétlen, írásban viszont esetlen, de talán más magyar anyanyelvűeknek ott sem az.

Az ellipszis hatóköre a szavakra korlátozódik, a toldalékokra már nem terjed ki: nincs olyan, hogy **cseresznyét, nem meggy*; **hiú- vagy kapzsiság* (kivéve pl. Vörösmartynál az „öröm- s reménytől reszketett a lég” verssort). Ám arról, hogy pontosan mit tekintünk szónak, azaz egy mellérendelő szerkezetből elhagyható elemnek, korántsem tudunk mindent. Az jó, hogy *Nem ki, hanem be akarok szállni*, de mit szól az olvasó ahhoz, amivel egy metróvezető sürgette az utasait? „Kérem, igyekezzenek a kiszállással és a be-vel!”

Elég gazdaságos?

89. HADD NE RAGOZZAM!

Minden tudományban vannak olyan kifejezések, amelyek ezért vagy azért közkincscsé válnak, néha az eredetitől merőben eltérő jelentéssel. A *ragoz* 'szótövet toldalékol' is szakszóként kezdte, ma viszont a bizalmas stílusban arra is utal, hogy valaki fontoskodó ismételgetésekbe bocsátkozik. Maguk a nyelvészek is szívesen mondanak olyat, hogy *Nincs mit ragozni ezen* vagy *Ne ragozd túl a témát*; a szó eredeti használatához csupán a mesterségük űzése (kutatás, cikkírás) közben ragaszkodnak.

Az már érdekesebb, amikor az átlagember is az eredeti szakmai jelentésében használja a *ragoz* igét, mert erre szinte csak az idegen nyelvek kapcsán kerít sort, az anyanyelv kapcsán nemigen. A ragozás úgy szokott előkerülni, mint az idegen nyelvek sajátossága, amelyet alig néhányan ismerhetnek meg teljesen. Aki azonban beavatást nyer ebbe a nyelvi ezotériába, az sem számíthat sok elismerésre. Kezdő nyelvtanulókét én is többször szőttem bele olyasmiket a mondókámba, amiket a tankönyveim gyakran elvétett rendhagyóságként tárgyaltak. Ám az engem halló külföldiek nem érezték szükségét, hogy fenékre huppanjanak az ámulattól. Amit én nagy szellemi teljesítménynek tartottam, az nekik közönséges tudás volt. Elvégre én sem török ki üdvrivalgásban, ha egy Magyarországon dolgozó angol úgy szól, hogy *Fáj a derekam* (vö. a szabályos, de a nyelvközösség által került, vagyis helytelen **derekem* alakkal). Ragozás tehát a magyarban is van, de arra egy anyanyelvű nem problémaként tekint.

Néha persze rákényszerül az ember, hogy átgondolja az ösztönösen használt szabályt. Ez akkor következik be, ha a ragozás tárgya egy eleve ragos szó. Talán most hátrahőkölt az olvasó, mert nyelvtanból egy életre megtanulta, hogy a rag egy ún. *szóalakzáró toldalék*: a szó legvégén áll, ezért már csak újabb szó követheti, más toldalék nem. Olyan, mint a Legfelsőbb Bíróság ítélete, amely ellen nincs fellebbezés. És ha mégis van „Nyelvi Alkotmánybíróság"? Legalábbis ilyesmit sugallnak az alábbi mondatok:

> *A dédi nagyon szépen énekelte a* Gyűlölöm a vadvirágos rét**et-*et***. */ *Hallgassunk meg egy részletet a* Szöktetés a szerájb**ól-*ból***! */ *Mi a mondanivalója az* Arany Laci**nak-*nak***? */ *Neked is vegyek jegyet a* Száll a kakukk fészké**re-*re***? */ *Ő a kedvencem a* Jóban Rossz**ban-*ban***.

A kivastagított szótöredékekben első ránézésre ugyanaz a *ragkettőzés* fedezhető fel, mint az *aztat* és az *őtet* alakokban, csakhogy ez a furcsa ragozás máshol is fel-felbukkan:

> **(a) Ragozott ige:** *1978-ban filmesítették meg a* Mire megvénül**ünk-*et***. */ *Neki mi köze van a* Csillag születi**k-*hez***?
> **(b) Ragozott főnév:** *Én már nem emlékszem az* Egér a Mars**on-*ra***. */ *Tudnál idézni valamit* A Duná**nál-*ból***?
> **(c) Ragtalan főnév:** *A szerző kifejezetten Cininek írta a* Hosszú, forró **nyár-*t***. */ *Ki rendezte az* Égig érő **fű-*t***?

(d) Más szófaj: *Először* A lovakat lelövik, **ugyé-*ben*** *játszott. / Mikor lesz már vége a* Barátok **közt-*nek***?

Hogy mi a közös ezekben a példákban, az a napnál is világosabb. A dőlt betűs részek filmekre, regényekre, színdarabokra, tévéműsorokra, versekre és zenei alkotásokra utalnak, azaz műcímek. Ezeknek az utolsó szavuk egyébként akadálytalanul toldalékolható (*Dunából*, *Dunáért*, *Dunához* stb.), de az adott műcím részeként nem, mert az meghamisítja a valóságot. A *Tudnál idézni valamit* A Duná-*ból?* csak akkor helyes, ha a költemény *A Duna* címet viseli. A „furcsa ragozás" abból adódik, hogy egy szó két tűz közé kerül: a műcím elemeként nem módosítható, *vonzat*ként viszont ragozandó, különben hibás mondat jön létre (**Tudnál idézni valamit* A Dunánál*?*).

Hogyan lehet kikászálódni ebből a kutyaszorítóból? Egyrészt úgy, hogy a fenti példák mintájára engedünk a *régens* (tehát a vonzatos szó) „erőszakjának", és fittyet hányunk a „Ne ragozd a ragot!" szabályra. Másrészt úgy, hogy ha érzésünk szerint nevetséges vagy helytelen a *fészkére-re*, a *megvénülünk-et* vagy az *ugyé-ben*, akkor betoldjuk a *című* szót. E körülírásnak sajnos szintén van hátulütője, mégpedig az, hogy a hétköznapokban túl hivatalos. Én rokontól, baráttól vagy ismerőstől csak azt kérdezném, hogy *Neked is vegyek jegyet a* Száll a kakukk fészkére*?* A *Neked is vegyek jegyet a* Száll a kakukk fészkére *című darabra?* nekem olyan, mintha farmerban lennék, amelybe hirtelen élt vasalok…

Ki a pillanatnyi kedve szerint, ki megszokásból, vagy így, vagy úgy oldja fel az efféle bizonytalanságokat; de ez csak a dolog gyakorlati része. Az elméleti az, hogy nincs Nyelvi Alkotmánybíróság: a „Ne ragozd a ragot!" szabálya semmilyen kivételt nem ismer. Az *Én már nem emlékszem az* Egér a Marson-*ra* második felének szerkezete valójában nem az, hogy [*az Egér a* [*Marson-ra*]], hanem az, hogy [[*az Egér a Marson*]-*ra*]. Kétségtelen, hogy a *-ra* mind a kétszer a *Marson* után jön, de rag lévén nem is kerülhet máshová, mint valaminek a végére. És mi az a valami? Nem egy elszigetelt szó (ahogy az első zárójeles képlet mutatja), hanem egy egész *főnévi csoport*. Abban, hogy a *Mars* nem veheti fel az *-on*, majd közvetlenül utána a *-ra* toldalékot (**Marsonra*), a világismeret tükröződik: vagy ott van az egér, vagy oda utazik, de a kettő egyszerre lehetetlen. Abban viszont, hogy a *-ra* esetünkben mégis az *-on* mögé kerül, a *szerkezetfüggőség elve* nyilvánul meg, amely szerint az egyes mondatrészek kölcsönviszonya nem a sorrendjüktől függ, hanem egy hierarchikus szerkezettől. A *-ra* azonos szinten található az *emlékszem* igével; hogy az „egy emelettel lejjebb lakó", vele lezárt főnévi csoport szintén ragra végződik, az őt „nem izgatja".

A beszélőket azonban olykor igen, mert a címek ragozásával rokon *elemszilárdulás*, amelynek során egy toldalékos szóalak új szóvá alakul át, sok átmenetet produkál. A *hétvége* olyan összetétel (*hét* + *vége*), amelyben már elhomályosult, hogy az utótag záró *e*-je eredetileg birtokjel volt. Ezért nem is érzi úgy senki, hogy pl. *a hagyományok hétvégéje* megkettőzné ezt a toldalékot (*hétvég* + *é* + *je*, ahol az *-e* a *-je* hatására lesz *-é*). Én azonban a lányom születése után, május első vasárnapján kissé zavartan közöltem a virágárussal, hogy azt a szép rózsát a feleségemnek választottam, mert aznap lesz az első *anyák napjája*.

90. GIZIKÉT A GŐZEKÉVEL

„Hasonló a hasonlónak örül" – mondogatjuk Ciceró nyomán arról, aki a sajátjához közel álló észjárást, öltözködést, viselkedést stb. fedez fel egy másik emberben, ezért annak a társaságát keresi. Néha bizonyos szavak is olyanok, mint két tojás, de ez nem az összekapcsolódásukhoz szokott vezetni, hanem ahhoz, hogy az egyikük – eléggé el nem ítélhetően – kitúrja a másikat, esetleg a másik az egyiket. A *paronímia*, vagyis két (ritkán három) szó hasonlósága, amelyet okozhat a véletlen (*szolgalom ~ szorgalom*), de a közös eredet is (*helység ~ helyiség < hely*), nem éppen az örömmel asszociálódik; sokkal inkább a bosszankodással, amelyet a tévesztés állandó veszélye és gyakori elkövetése idéz elő. Ássuk bele magunkat egy kicsit három ilyen páros, az *egyenlőre ~ egyelőre*, az *idejében ~ időben*, és a *legutóbbi ~ legutolsó* esetébe!

Az *egyenlőre* kontra *egyelőre* a legismertebb „paronima-per". Aprólékos szerkesztők, mogorva iskolamesterek, sőt azok is, akik a hivatásuktól függetlenül mindenkor ragaszkodnak a szabatos nyelvhasználathoz, legalább kétszáz éve ismételgetik, hogy az első szó képlete az *egyenlő* + *-re*, míg a másodiké az *egy* + *előre*. Így a jelentésük is szükségszerűen más: 'azonos méretűre/alakúra', illetve 'most még'. Előfordulhat, hogy a nyelvésznek jobb híján aprólékos szerkesztőként vagy mogorva iskolamesterként kell dolgoznia, s ebben a minőségében elvárja a rábízott újságíróktól vagy diákoktól a két szó szigorú megkülönböztetését; elvégre mindkét munkakör a *sztenderd nyelvváltozat* alapos ismeretét és alkalmazását feltételezi. Ugyanakkor a nyelvésznek – akármivel keresi a kenyerét – az a fő feladata, hogy minél több jelenséget leírjon és értelmezzen, nem az, hogy azokba beleavatkozzon. Ha így közelítjük meg a két szó viselkedését, az előrébb visz, mintha még kétszáz évig hajtogatnánk a magunkét.

Köztudomású, hogy az *egyenlőre* egy esetragos melléknév. Az alakjára nézve olyan, mint az *apróra* vagy a *nagyban*, de azoknál jóval ritkább. Az évszázadok nyelvi hagyományát rögzítő, több millió szavas *Magyar Történelmi Szövegtár*ban mindössze 13-szor lelhető fel. Íme, három példa:

> „Ez is egy olyan ritka kincs, aminek az értékét szakértők egy aranybányával **egyenlőre** szabnák." / „Hát a (…) gyeplűk **egyenlőre** vannak-e eresztve?" / „Egy rejtekajtó volt ott, mely a falakkal **egyenlőre** festve, egy tágas fülkét fedett el."

Mindegyik idézet Jókai Mórnak egy-egy regényéből való (*A lélekidomár*, *Szegény gazdagok*, *Forradalmi és csataképek*). Aki nyelvi dolgokban a nagy írókra hagyatkozik, az örömmel nyugtázhatja, hogy Kemény Zsigmond ugyanígy használta a szót:

> „Zakariás (…) **egyenlőre** mért lépésekkel hátrált a küszöbig." (*Özvegy és leánya*)

Ha már a XIX. században egyértelmű különbség volt az *egyenlőre* és az *egyelőre* közt, akkor mi okozza azt, hogy az előbbi – rossz nyelvek szerint – az utóbbinak „a helyébe tolakszik"? Csak az, hogy az *egyenlő* napjainkban szinte soha nem veszi fel a *-re* ragot. Ezt a szerepet az *egyforma* vette át tőle: a négy irodalmi szemelvény is

az *egyformára* szóval lenne természetes a mi szemünknek/fülünknek. Aki azt állítja, hogy az *egyenlőre* csak úgy helyes, mint ahogy az *Egyenlőre vágtam a tortát* mondatban szerepel, az a romantika korának szépprózai stílusát kéri számon a XXI. század társalgási és hivatalos stílusán.

De van itt még valami. A mai beszélt nyelvben az [n] gyakran kiesik a mássalhangzók előtt, de közben a képzéséhez szükséges orrhangúság átterjed az előző magánhangzóra. Így például a *színház* inkább [szĩház], mint [színház]. Ha valaki azt véli mondani, hogy *egyenlőre*, az jó eséllyel az [egyẽlőre] formát ejti ki. De miért az *egyenlőre* alakot célozza meg? Azért, mert mára elhomályosult, hogy az *egyelőre* eredetileg összetétel volt, így az *egy* elvesztette az önálló jelentését. Leíró-értelmező (nem beavatkozó) szemlélettel csak azt mondhatjuk, hogy az *egyenlőre* jelentése 'most még', amelynek rohamosan elavuló alakváltozata és helyesírása az *egyelőre*! Másképpen: az *egyelőre* ma már hagyományőrző, de az [n] kiesése miatt kiejtés szerinti írásmód is, amely a *népetimológiás* (egy értelmetlen alakot értelmessé tevő) *egyenlőre* által „kifacsart", de a kiejtés által „helyreigazított" *egyelőre* grafikus formája.

A másik két paronímia valamivel „simább ügy". Szerkesztői-iskolamesteri megítélés szerint az *idejében* 'kellő időben', az *időben* viszont csak annyi, mint *idő* + *-ben* (pl. *térben és időben*), a *legutóbbi* 'eddigi legutolsó' (pl. *a legutóbbi híradó*), a *legutolsó* viszont 'legutolsó' (pl. *Mozart legutolsó műve*). A kérdés csak az, hogy az újságírók és a diákok (meg a többiek) tesznek-e ilyen különbséget; legalább akkor, ha gondosan kívánnak fogalmazni. Nyilvánvaló, hogy nem. Ha az olvasó úgy érzi, hogy télen-nyáron pontosan használja a paronimákat, akkor takarja le a szótári jelentéseket a táblázat jobb oldalán, és határozza meg a tíz bal oldali páros tagjait!

adaptál ~ adoptál	átdolgoz ~ örökbe fogad
alkalmasint ~ alkalomadtán	talán ~ ha alkalom adódik
bojler ~ broiler	vízmelegítő ~ pecsenyecsirke
elfogult ~ elfogódott	részrehajló ~ megilletődött
korall ~ korál	virágállat ~ protestáns népének
lélektelen ~ lelketlen	fásult ~ gonosz
ökonomikus ~ ökumenikus	gazdaságos ~ összegyházi
serked ~ serken	kinő ~ ébred
slágvort ~ stichwort	vázlatpont ~ végszó, utalás
szível ~ szívlel	szeret ~ megfogad

Akinek a meghatározásai eltérnek a szótári jelentésektől, sohase bánkódjon! Hívhatom Gergőt az ikertestvérével összekeverve Balázsnak, akkor is csak Gergő marad: ez tudományos (ujjlenyomat-vizsgálattal, pszichológiai kísérlettel bizonyítható) tény. Ha azonban a *lélektelen* szerintem és „nyelvtársaim" 90%-a szerint is annyi, mint 'gonosz', nem pedig 'fásult', akkor annak a jelentése elsősorban 'gonosz' lesz: ez is tudományos (megfigyeléssel vagy kérdőívvel bizonyítható) tény. Az értelmező vagy egyéb szótár legfeljebb azért közöl más jelentést, mert a keletkezésének idején tényleg az volt a jellemző, vagy a szerkesztőnek azt sikerült kivonnia a rendelkezésére álló forrásokból. Ezt a *konzekvenciá*t vonhatjuk le. Vagy *konklúzió*t?

91. BIZTOS, HOGY ALIG ELVISELHETŐ?

Mit szól ahhoz az olvasó, hogy az igekötős ható igéből képzett folyamatos melléknévi igenév gyakran még a mondat főhangsúlyos része után is egyenes elemsorrenddel tölt be állítmányi szerepet? Leheletnyi bizonytalanságot érzek a válaszban, ezért másként fogalmazok: helyes-e az, hogy *Ez az üveg nem visszaváltható*? Tudom, arcátlan kérdés ez egy olyan társadalomban, amely pontosan a nyelvésztől várja el a szavak, szerkezetek, hanglejtések stb. helyességének értékelését, de őszintén mondhatom, hogy nem provokálni akarok. Mindössze annyi érdekel, miként viszonyul ehhez a jelenséghez az, akinek a nyelv nem a kutatási tárgya, hanem csak a használati eszköze.

Az ügyben kis közvélemény-kutatást végeztem, noha nem reprezentatív mintavétellel, hiszen csak értelmiségiektől és közülük is olyanoktól tudakozódtam, akik nagyon fogékonyak a nyelvi változásokra. Egyvalaki nyilatkozott úgy, hogy a nyakát tudná kitekerni annak, aki az *Ez az üveg nem visszaváltható* és hasonlók megalkotására vetemedik. Ezzel szemben azok az adatközlők, akik ennél alacsonyabb, de nyelvi dolgokban egyértelműen magasnak nevezhető erőszakhányadossal éldegélnek, csupán felerészben viszolyogtak a kérdéses mondattól. Ennek a csoportnak az 50%-a – mint bizalmasan megosztotta velem – legszívesebben kést rántana ugyan az olyanok láttán-hallatán, mint *a olló* (vö. *az olló*), *ez miatt* (vö. *emiatt*) vagy *három darab ember* (vö. *három ember*), de az üvegvisszaváltás lehetséges nyelvi kifejezései között nem lát különbséget. Itt van tehát egy szerkezet, amely az emberöléstől a súlyos testi sértésig mindenféle indulatot vált ki a magyar nyelvközösség tagjaiból. Ettől a kriminálpszichológus is megnyalná mind a tíz ujját – de a nyelvész is, csak éppen a dolog nyelvtani vonatkozásai miatt.

A *ható ige* egy engedélyt vagy lehetőséget jelentő ige, amely a *-hat/-het* toldalékkal van ellátva, pl. *állhat*, *ülhet*. A ható ige bármelyik *igenem*ből könnyen létrejön: cselekvőből (*adhat*), szenvedőből (*születhet*), visszahatóból (*mosakodhat*), mediálisból (*nőhet*) stb. Másik „barátunk”, a *folyamatos melléknévi igenév* egy *-ó/-ő* képzős származék, amely a cselekvés azonos alanyúságát fejezi ki (*az ott ülő bácsi*), avagy minőségként, tulajdonságként nevezi meg az ige jelentéstartalmát, pl. *álló*. Ez az alak elvileg szintén bármit elfogad alapszóként, de a ható igék közül csak a tárgyasakat. Hagyományosan csak *látható* és *nézhető* volt (mert a *lát* és a *néz* egyaránt tárgyas ige), **állható* és **ülhető* nem (az *áll* és az *ül* tárgyatlanok). Mára azonban olyanok is megjelentek, mint *beleszerethető garzon*, *hivatkozható cikk*, *költözhető lakás*, *meghalható lény*, illetve *rákereshető kifejezés*.

Az igekötő és az ige többféleképp rendeződhet el egymáshoz képest. Ha a mondatban az igekötős ige kapja a legerősebb nyomatékot, akkor az *egyenes elemsorrend* érvényesül: *Visszaváltottam az üvegeket*. Ennek lényegében csak az alesete a *megszakított elemsorrend*, ahol egy hangsúlytalan szócska ékelődik be a két fő összetevő közé: *Már vissza is váltottam az üvegeket*. Végül, akkor alakul ki a *fordított elemsor-*

rend, ha az igekötős ige a főhangsúlyos mondatrész mögé kerül: *Nem váltottam vissza*; *Mennyiért váltják vissza?*; *Tegnap te váltottad vissza*. A háromféle elrendezés tehát a hangsúlyviszonyoktól függ, és ezt a szabályt senki nem szokta megszegni. Egy anyanyelvű nem mondja azt, hogy **Már váltottam vissza az üvegeket*, sem azt, hogy **Már visszaváltottam is az üvegeket*, az pedig végképp csak a magyar nyelvvel bajlódó külföldinek hagyja el a száját, hogy **Még nem visszaváltottam az üvegeket*.

A bugylibicskát, ólmos botot és viperát nem is ez adja némelyek kezébe (remélhetőleg csak az álmaikban), hanem az, hogy az igekötő kiélezi a melléknévi igenév eleve nyilvánvaló átmenetiségét. A jelek szerint azt „érzi", hogy már nem „köteles" elválni a ható igétől, hiszen a belőlük képzett igenév amúgy is olyan, mint egy melléknév: jelző is lehet (*visszaváltható üveg*, vö. *tiszta üveg*), meg állítmány is (*Ez az üveg visszaváltható*, vö. *Ez az üveg tiszta*). Ezenkívül határozószókkal bővíthető (*könnyen*, *szépen* stb. *visszaváltható*), és bár a jelentése miatt nem kaphat fokjelet (**visszaválthatóbb*), ez „egy jobb családból való" melléknévvel is megeshet (**néhaibb*).

S hogy a ható melléknévi igenév olykor miért „tagadja meg" állítmányként a fordított elemsorrendet? Legelőször azért, mert hasonlítani „akar" a jelzői szerepére. Van olyan, hogy *nem kimondható bók*, meg (régiesebben) olyan is, hogy *ki nem mondható bók*, de olyan nincs, hogy **nem mondható ki bók*. Ha jelzőként csak az egyenes és megszakított elemsorrend járja, akkor állítmányként – előző főhangsúly ide, elvesztett nyomaték oda – minek különcködni? De az ilyen állítmány egyébként sem kerül fordított elemsorrendbe, ha nem jelen időben van ragozva: *A bókja nem volt / lesz / lenne / lett volna kimondható* (vö. **nem ki volt mondható*, **nem mondható volna ki*, **ki nem lesz mondható*). Egyes befejezett melléknévi igeneveknek a hivatalos és szaknyelvi stílusban igencsak kedvelt állítmányi használatára szintén az egyenes elemsorrend a jellemző, pl. *A teniszezés csak este 6-ig megengedett* (nem **A teniszezés csak este 6-ig engedett meg*). Végül, bizonyos igenevekből már eddig sem „szakadt ki" az igekötő, mert jobban kidomborodott bennük a melléknévi jelleg: *A különbség nem elhanyagolható* (vö. *A különbség nem hanyagolható el*).

Mindezek ismeretében a szóban forgó szerkezetnek tulajdonképpen nem is a létezése a meglepő, hanem az, hogy egy 3000 éves nyelvben a felsorolt erős analógiák ellenére is csak kb. 3 évtizedre tekint vissza. A teljes győzelem persze odébb van, mivel a kérdő és vonatkozó névmás „letiltja" az egyenes elemsorrendet (**Mikor kimutatható a terhesség?*; **Nem tudom, mikor kimutatható a terhesség*, vö. */Nem tudom,/ mikor mutatható ki a terhesség/?/*), hiába viselik ugyanúgy a főhangsúlyt, mint a tagadószó (*nem visszaváltható*). De ki tudja még, mi történik újabb 30 év múlva? Hiszen bármilyen *nehezen elviselhető*, egy nyelvi változás akkor *sem meggátolható*.

92. EGY NÉVMÁS, AKI SZEMÉLYESKEDIK

Ha egy szakma vagy tudományág képviselője kapcsolatba kerül a nagyközönséggel, érdemes folyamatosan hangoztatnia, hogy sok általános kifejezést a szokásosnál szűkebb vagy teljesen más jelentésben használ. Ezzel számos félreértésnek, sőt sértődésnek is elejét veheti. Jobban éreztem volna magamat a szájsebészemnél, ha elárulja, hogy a *poén* szóval nem az én bágyadt nyöszörgésemre, hanem csupán a gyökértömő csúcsra célozgat. És ha már gyógyítás: lelkem legmélyén károrvendésként élem meg, hogy az orvosok minden létező betegségemet a *pozitív* jelzővel diagnosztizálják, ha tudom is, hogy ezzel csak a nyavalya kimutathatóságára utalnak. Ilyet mégis ritkán hánytorgatok fel, mivel – a nyelvészet szerény napszámosaként – tisztában vagyok azzal, hogy az én tudományom sem jobb a Deákné vásznánál.

Itt van például a *megszámlálható* és „édestestvére", a *megszámlálhatatlan*. Azt fejezik ki, hogy egy főnév valamilyen alaki módosulással képes-e jelezni azt az egynél több dolgot, amelyre vonatkozik. Megszámlálható a *keret*, mert van *keretek*, viszont megszámlálhatatlan a *kelet*, mert nincs **keletek*. Ez nyilván azzal magyarázható, hogy az említett égtájból csak egy van a világon, de más esetekre már, amelyek rendszerint szintén nem kerülnek többes számba (*költészet*, *szabadság*), nem húzható rá az egyediség kategóriája. Joghurtból és juharszirupból több millió hektoliter van a világon (az utóbbi túlnyomó része Észak-Amerikában keletkezik), ezért igen különös a **joghurtok* és a **juharszirupok* hiánya, pontosabban az, hogy a legtöbb nyelvben mindkét szó csupán fajtát jelöl, mennyiséget nem. Az is „meredek", hogy valakinek csak *szerettei* lehetnek, **szerette* soha, vagy az, hogy egy nadrág kétszárúságát némely nyelv egyetlen darab esetén is többes számmal jelöli (pl. angol *trousers*, spanyol *pantalones*), mások viszont nem (pl. magyar *nadrág*, német *Hose*). A *megszámlálható* és a *megszámlálhatatlan* tehát másként értendő a nyelvészetben, mint a hétköznapokban.

Pontosan így állunk az *élő–élettelen* párossal is. Ezek egy nyelvtankönyvben nem azt jelentik, amire az utca embere vagy főleg egy biológus gondolna: hogy valaminek az állapota leírható-e az anyagcsere, a mozgás vagy a szaporodás szempontjából. Mindössze arra utalnak, hogy annak a valaminek a neve miként viselkedik: hogyan ragozódik, milyen melléknevekkel és elöljárószókkal társul, és így tovább. Szorosan összefügg ezzel a személy és a nem személy (állat, növény, tárgy, fogalom stb.) között feszülő ellentét. A magyar nyelvről szóló munkák szerint ezen alapul egyes *vonatkozó névmások* használata: az *aki* csak a személyeké, az *ami* és az *amely* csak a nem személyeké, míg az *amelyik* mindkét csoporté.

Ha az olvasónak van szeme és füle a nyelv alakulásához, már régen rájöhetett, hogy ez a szabályként tálalt megfigyelés pontatlan. Manapság ugyanis az *aki* számtalanszor utal vissza olyan főnevekre, amelyeket a hagyományos nyelvleírás nem minősített személynek. Íme, ezek közül néhány:

Kockázatokat is vállal az a ***vállalat, aki*** *proaktív viselkedést folytat. / Mikor alakul végre egy olyan* ***párt, aki*** *nem a nép vérét szívja? / Újra együtt a* ***család, aki*** *elvesztette kislányát az iszapkatasztrófában. / Vannak olyan* ***egyházak, akik*** *ezután sem fognak egy fillér állami támogatást sem igénybe venni. / A legsebezhetőbb* ***közösségek, akik*** *a legkevésbé élhetnek alapvető emberi jogaikkal… / Mit tehetnek azok az* ***iskolák, akik*** *továbbra is szeretnének számítógépet alkalmazni?*

Az idézett mondatokban egy-egy *gyűjtőnév* (több, de közösen szemlélt és említett egyén neve) található. Ilyen a *brigád*, *csapat*, *különítmény*, *nemzet*, *nép*, *osztag*, *osztály*, *társaság*, *társulat* stb. is. Ugyanakkor az *egyház* és az *iskola* egyaránt *intézménynév*, akár csak a *bank*, *egyetem*, *gyár*, *iroda*, *színház* vagy az *üzem*, amelyeket napjainkban szintén rengetegszer követ az *aki* – a régebbi nyelvtanírók által helyesként rögzített és megkövetelt *amely* helyett.

Hogy az említett gyűjtőnevek hogyan sodródhattak bele a „személy" kategóriába, arra kézenfekvő a válasz: az általuk jelölt halmazokat emberek alkotják, akiknél nincs személyebb személy. Az „*aki*zésnek" – mint minden szabálynak – megvannak a korlátai, hiszen sosem következik be a bizonyos állatfajok példányait egységként megnevező *csorda*, *csürhe*, *gulya*, *konda*, *ménes*, *nyáj*, *raj* stb. után. (Kivéve akkor, ha egy ilyen gyűjtőnév átvitt értelemben emberekre vonatkozik, pl. „Nem jelentős szavazóbázis az a csorda, aki az elmúlt 600 év alatt semmit nem fejlődött.") De egyébként nincs akadálya ennek az *értelmi egyeztetés*nek.

Már csak azért sincs, mert az *aki* korábban tárgyakra és teljes mondatelőzményekre is utalhatott. És nem ám (vagy nem kizárólag) az „agyatlan", „igénytelen" emberek ajkán, ahogy egyesek az általuk elutasított nyelvi formák használóit becsmérlik, hanem olyan kiválóságaink tollán (is), mint Arany János és Balassi Bálint:

„Hallanám dübörgő hangjait **szavának, kit** ma képzelnétek Isten haragjának"
„**Térdet-fejet néki hajték, kin** ő csak elmosolyodék."

Egyébként a költői szabadság érvét ezúttal sutba vághatjuk. Egyik versben sincs nyoma annak (főleg a két életmű ismeretében), hogy ez a névmáshasználat valami lila gőzös önmegvalósító művész hatásvadász stíluseszköze, netán egy tájnyelven vagy idegenszerűen beszélő szereplő idézése lenne.

Most, hogy tudományágam képviselőjeként kapcsolatba kerültem a nagyközönséggel, remélhetőleg sikerült eredményesen hangoztatnom, hogy a nyelvészet sok általános kifejezést a szokásosnál szűkebb vagy teljesen más jelentésben használ. Ilyen a *személyjegy* is, amellyel nem a vonatozásra jogosító fecnit, hanem az *aki* előzményéül szolgáló, humán gyűjtőneveket szoktuk illetni. Vonatkozó névmásunk rendületlenül személyeskedik, jobban mondva: egyre több dolgot személyesít meg, és talán ebben a sokszor személytelennek minősített világban múlhatatlan szükségünk is van egy ilyen jelenségre.

Én legalábbis így érzem, és titkon bepárásodik a szemem, ha azt olvasom a világhálón, hogy *Bejön a településre egy autó, aki a gyermekeknek játékokat és édességeket oszt.*

93. EGY, A NÉVELŐKRŐL SZÓLÓ TÁRCA

Fura jószág a névelő. A régi nyelvtanírók – kissé lefitymálóan – úgy hívták, hogy *szócska*. Elismerték ugyan, hogy van neki hangalakja, írásképe és sajátos szerepe, mégis vonakodtak katonásan *szó*nak nevezni. A *gyököcske* meg a *rügyecske* egyszer csak *gyökér*, illetve *rügy* lesz. A névelő azonban sehogy nem fejlődik, ezért *szócska* marad. Néha azért a tudományban is új szelek fújdogálnak, amelyek elsöprik a hagyományok egy részét. Korunk nyelvtanírói tapintatosan *viszonyszó*ként emlegetik. Ennyit változott volna a világ?

A névelő nem egyetemes szófaj, mivel sok nyelvben ismeretlen (pl. finn, latin, orosz, török), azokban pedig, amelyekben megvan, többféleképpen viselkedik. A főnevet jellemzően megelőzi (magyarul is ezért *névelő*), de egyebek között az albánban, a bolgárban, a románban meg a svédben ún. *végartikulus*ként követi. Ahol léteznek nyelvtani nemek, ott mindegyikhez „kifejleszt" egy-egy alakot, bár néha csak egyes számban. A franciában például a hímnemű *le* és a nőnemű *la* kettősségétől eltérően többes számban kizárólag a *les* jelenik meg. A névelő többnyire érzéketlen a ragozásra (pl. *a kalap*, *a kalapot*, *a kalapnak*), a németben viszont épp az ő módosulásai fejezik ki az eseteket (*der Hut*, *den Hut*, *dem Hut* stb.). Végül az, hogy pl. az *a/az* és az angol *the* is *határozott névelő*, nem jelent azonos használatot. *A gyerekek szeretik az állatokat* mondat megfelelője – általános megállapításként – az, hogy *Children love animals*, nem az, hogy **The children love the animals*. A *the* ugyanis a többes számú főnévvel jelölt kategóriának (*gyerek*, *állat*) nem a világon élő minden egyedére vonatkozik, hanem csakis azokra, amelyeket az olvasó/hallgató már ismer a szöveg előzményeiből.

Mindezek ellenére a névelőnek van egy általános tulajdonsága is: az érintett nyelvek történetében viszonylag késői fejlemény. Nem mutatható ki az első nyelvemlékekben, vagy ha igen, akkor is szembeszökő, hogy eredetileg egy másik szóból önállósult. A magyarban az *egy* le sem tagadhatná (nem mintha akarná), hogy az *egy* számnévből keletkezett, az *a/az* pedig az egyik névmástól különült el. Az eleinte csak rámutatásra szolgáló *az* idővel új szerepben tűnt fel. Ennek során a *-z* a következő szó kezdő mássalhangzójához hasonult (pl. *an nép*), majd felszívódott (*a nép*). Magánhangzó előtt viszont megmaradt az eredeti *az* (pl. *az élet*). Az *a/az* tehát csak látszólag két névelő: valójában ugyanazon szónak a két alakja. Kölcsönviszonyukat úgy szokás leírni, hogy „mássalhangzó előtt *a*, magánhangzó előtt *az*", holott a helyzet ennél sokkal összetettebb: van, aki szinte csak az *a* névelőt használja (pl. *a utca*).

A névelők fő rendeltetése az, hogy kifejezzék a hozzájuk tartozó főnév határozottságát és ismertségét. Ami a szűkebb vagy a tágabb beszédhelyzetből már ismert, valamint az, ami elvont fogalmat jelöl, az határozott névelőt kap (pl. *az adócsalás*; *az idén*; *a nő, akit láttunk*). Ami viszont egy társalgásban vagy irományban először említődik, az határozatlan névelőt kap (pl. *Vettem egy új takarítógépet*). Ez a határozottságon és ismertségen alapuló különbség nem érvényesül olyan dolgok esetében,

amelyekről általános megállapítást teszünk: *Ha egy elefánt ideges, port kavar fel. = Ha az elefánt ideges, port kavar fel. = Ha az elefántok idegesek, port kavarnak fel.*

Azt már megbeszéltük, hogy a névelő (a nyelvek többségében) megelőzi a mindenkori főnevet. A két elemnek tehát kötött a sorrendje, bár az egységük nem olyan megbonthatatlan, mint az egykori szovjet–magyar barátság. Figyeljük csak meg: *egy elefánt*; *egy ideges elefánt*; *egy idegességében port felkavaró elefánt*. Az *egy* végig ott maradt az *elefánt* előtt, de közéjük ékelődött egy melléknév (*ideges*), illetve egy melléknévi igenév (*felkavaró*) a „cimboráival" együtt. Ezek az ún. *bővítmények* nyelvtani értelemben akármilyen messzire lökhetik a névelőt a főnévtől; a távolságnak csak az érthetőség és a nyelvszokás szab határt: *Egy idegességében port felkavaró, de amúgy békés, mellesleg öt éve befogott és az állatkert látogatóit jókedvre derítő, majdnem hattonnás, esőben iszonyú büdös afrikai elefánt.*

De mi van akkor, ha az egyik bővítmény szintén főnév, amely magával hozza „a saját, külön bejáratú" névelőjét? Nyelve válogatja. A németben megfér egymás után két névelő is, pl. *die die Blume gießende Frau* 'a virágot locsoló nő', ahol az első *die* a *Frau*, a második pedig a *Blume* „tartozéka". Ilyen a magyarban nincs: **a a virágot locsoló nő.* Az egyik névelő „kénytelen engedni" a másiknak. Hogy melyik? Csak a második. Ez azonnal kiderül, ha olyan bővítménnyel próbálkozunk, amely nem szokott névelőt kapni: *a Máltáról szóló könyv* (vö. **a Málta*). Csakhogy a bővítmény névelőjét kemény fából faragták: ha határozottságban eltér az ún. *alaptag* névelőjétől, nem mindig marad alul. Élőszóban a legtöbben jónak tartanák azt, hogy *egy kutyáktól félő sintér*, de írásban (főleg a hivatalos stílusban) sokan helytelenítik az *egy* és a többes számú *kutyáktól* „tőszomszédságát", ezért inkább úgy fogalmaznak, hogy *egy, a kutyáktól félő sintér.* A határozott + határozatlan sorrend még kényesebb, bár ilyet talán csak a műcímek idéznek elő: *A legjobb bemutató az* Egy őrült naplója *volt.* A bővítmény más esetekben „meghunyászkodik": *Összement ~~az egy~~ kínai boltban vett ingünk.*

Ami pedig az eredeti kérdésünket illeti, a *viszonyszó* csak egy szépítő kifejezés, amely nem változtat azon, hogy a névelő tényleg *szócska*. Egyrészt mindig hangsúlytalan (*az ALma*, nem **AZ alma*), másrészt önmagában még egy hiányos mondatot sem tud alkotni (*Hát ez meg mi? ~ Egy fúrókalapács*; nem **Egy*). Ez elképzelhetetlen egy igazi szó esetében. Ugyanakkor az örök másodhegedűs szerepéért bőségesen kárpótolja a szóstatisztikákban elfoglalt előkelő helyezése, hiszen a szövegek nagyrészt főnevekből állnak. Ebben a 895 szavas tárcában is az *a*, *az*, *egy* 78-szor, 49-szer, ill. 32-szer fordul elő, így az 1., a 2. és a 3. leggyakoribb elemnek számítanak.

Fura jószág a névelő, sőt fura *egy* jószág – mondhatnám, hogy szépítsem az amúgy is szép statisztikát.

94. *SACC PER KÁBÉ*, AVAGY A VÉLEMÉNY SZABADSÁGA

Komoly alapérték a szólásszabadság: demokratikus alkotmányok és nemzetközi egyezmények védelmezik. Persze nem korlátlan jog, mert a gyakorlása nem sértheti sem a közbiztonságot, sem a közerkölcsöt, sem mások személyiségi jogait. Nehéz is felelősen és mértéktartóan élni ezzel a jelentős vívmánnyal, de senkinek sem annyira, mint a nyelvésznek. Ő ugyanis naponta fut bele abba a kérdésbe, hogy mit szól egy-egy új kifejezéshez vagy nyelvtani szabályhoz, és ilyenkor úgy érzi, hogy baj lesz, ha nem nyilvánít véleményt, de abból is, ha igen.

Itt van például a *sacc per kábé*. Ha a nyelvésznek erről a fordulatról kell nyilatkoznia, akkor azt a tárgyilagos leírással fogja kezdeni, hiszen addig is eldöntheti, hogy majd legvégül a szólásszabadság élvezetének vagy mellőzésének az ódiumát kívánja-e viselni. A *sacc per kábé* születési ideje ismeretlen, bár valószínű, hogy az 1990-es évek végén kell keresni. Erre utal, hogy egy internetes fórumon valaki már 2001-ben fölemlegette „nyelvi szemét" gyanánt, más olyan jelenségekkel együtt, amelyekre nem egyéni furcsaságként, hanem tömeges nyelvi tényként figyelt fel. Mivel az új szavak mindig (akár évekkel) később jelennek meg írásban, mint szóban, a *sacc per kábé* 2001-ben már nem újszülött, hanem inkább járó-beszélő gyerek volt.

A kifejezés első tagja a *saccol* igéből rövidült le, amely még 1835-ben bajor-osztrák „bevándorlóként", *schatzen* néven (vö. irodalmi német *schätzen* 'számszerűleg megbecsül') lépte át a magyar nyelvterület határát. A vámtisztektől az *-en* helyett megkapta az *-l* végződést mint *honosító képző*t és a *hangrendi illeszkedés* szabálya szerint az *-o-* kötőhangot. Eközben megnyúlt a ⟨tz⟩-vel jelölt [c], és [cc] lett belőle, ahogy a szintén német származású *hecc*, *placc* és *vicc* szóban is. A *saccol* → *sacc* egy későbbi csonkulás eredménye, amely majdnem azonos a *schatzen* tövével, a *Schatz* 'kincs' főnévvel.

A kifejezés utolsó eleme, a *kábé*, szintén származék, csak nem a rövidülés, hanem egy másik szóalkotási mód révén keletkezett *betűszó*. Ennek alapja, a *körülbelül* először 1689-ben jelent meg a magyar írásgyakorlatban, eredetileg a 'köröskörül', majd 1799-től – alighanem a latin *circa* 'körbe, körülbelül' hatására – a 'megközelítőleg' jelentéssel. A betűszavakhoz mindig legalább két összetételi tag szükséges, és ez teljesül is a két határozószóból fabrikált *körülbelül* esetében. A [kábé] hangalak már a XX. század elején is meglehetett, ám a ⟨kábé⟩ íráskép későbbinek tűnik, mivel a kiejtés szerinti rögzítés nem jellemző a betűszavakra: a *tévé* (← *TV*) és a *vécé* (← *WC*) kivételes alakok. A ⟨kábé⟩ ezeket utánozza törvényen kívüliként, hiszen a *körülbelül* betűszói változata úgy szerepel a helyesírási szabályzatban, hogy *kb.*

A *sacc* és a *kábé* rokon értelmű szavak, így a *sacc per kábé* jelentéstani szempontból *tautologikus* (szószaporító) kifejezés. Az első és harmadik tagja közé azért is kerülhetett a *per* (< latin *per* 'át, -val/-vel, szerint'), hogy a vagylagosság írásjeleként választást kínáljon, mint az *Ezt meg kell tenned/tennünk* mondatban. Csak az benne a turpisság, hogy míg az egy- és a többszemélyes cselekvés között van különbség,

addig a *sacc* és a *kábé* között nincs. A *sacc per kábé* ízig-vérig szlenges kifejezésként pontosan ezzel tréfálkozik. Úgy „csinál", mintha az *és/vagy* kötőszóhoz hasonlóan két dolgot állítana szembe, pedig csak magát ismétli.

Akár ennek köszönhető, akár nem, a *sacc per kábé* gyakori alkotóeleme lett a szóbeli és az internetes szövegeknek. Főleg mennyiségek környezetében fordul elő (pl. *Még sacc per kábé 70 hely vár gazdára a gólyatáborban*; *Nem elégedett a sacc/kábé 5-6 év munkaviszony után járó nyugdíjjal*), de egyes tevékenységek mértékét is meghatározza (*Én úgy sacc per kábé átállítottam magam*; *Valami ilyenre gondoltam sacc/kábé*), olykor ragozva (*Csak úgy sacc/per/kábé-ra tudom mondani, hol költjük el a legtöbb pénzt*). Mivel ezzel ki is merítettük a tárgyilagos leírást, jöhet a szólásszabadság.

Bevallom, engem méla undorral tölt el a *sacc per kábé*, de ezt nem szoktam közölni azokkal, akik nyelvi ügyekben fordulnak hozzám. Mert hiába tenném hozzá, hogy ez csak egy magánember tudományosan nem igazolható ízlése, a kérdezők nem hinnék el. Azt gondolnák, hogy biztosan megalapozottabb az álláspontom, mint másoknak, legföljebb szerénykedem, és méltán viszolygok a kifejezéstől, hiszen nyelvészként pontosan látom annak a kártékonyságát. Pedig ha meg kellene indokolnom az ellenérzésemet, semmi értelmes nem jutna az eszembe. Undorodom és kész. Inkább vádoljanak azzal, hogy elefántcsonttoronyban ülő tudósként nem ítélkezem a „Helyes vagy nem helyes?" évezredes perében, mint hogy kutatási eredményként tálaljam azt, ami pusztán az egyéni nézetem.

Ezzel nem minden nyelvész azonosulna. Némelyikük (akiket a nagyközönség sajnos a szakma egészével azonosít) szívesen nyilvánít véleményt, hogy társadalmi érvényt szerezzen a saját ízlésének. Ők azt állítanák, hogy a *sacc per kábé* (1) „fölösleges, mert ugyanazt jelenti, mint a *hozzávetőleg*, a *mintegy* és a *nagyjából*"; (2) „veszélyes, mert divatos kifejezésként kiszoríthatja a bevált szinonimáit"; (3) „értelmetlen, mert tautologikus"; (4) „rossz fényt vet a használójára, mert gondolati sablonosságra utal". Ezek általtudományos érvek, hiszen (1) ha a *sacc per kábé* fölösleges, akkor a *hozzávetőleg* és a *mintegy* is az; legyen elég a *nagyjából*! (2) Semmi jele nincs annak, hogy a *sacc per kábé* miatt kipusztulna a másik három szó. Ha mégis így történne, ez a veszteség valamely másik nyelvi területen kiegyenlítődne. (3) Értelmetlen lenne a szintén önismétlő, mégis meg nem bélyegzett *messze távol*, a *sőt, mi több* és a *kicsit úszkál* is? (4) Egyedi és bonyolult gondolatokat is képes kifejezni a *sacc per kábé*.

Mindezek alapján egy nyelvésznek hivatalból nem lehet véleménye semmilyen nyelvi jelenségről. A személyes nézeteiről pedig jobb, ha azt mondja, mint Kohn a párttitkárnak arra a kérdésére, hogy azért hallgatott-e a taggyűlésen, mert nincs véleménye: „Van, de nem értek vele egyet."

95. AZ *ÜNNEP* ÜNNEPE

Advent idején a sajtó munkatársai azt szokták tudakolni mindenféle közéleti személyiségtől, egyebek közt művészektől, tudósoktól, borászoktól, sportolóktól, politikusoktól, építészektől, üzletemberektől no meg celebektől (nélkülük már nem élet az élet), hogy mit idéz fel bennük a karácsony. A válaszadók képzettársításai és emlékei gazdagok, számomra mégis hézagosak. Mivel nem vagyok sem közéleti, sem személyiség, ráadásul – szégyen ide vagy oda – celeb sem akarok lenni, nálam nem szoktak tudakozódni a sajtó munkatársai. Arra gondoltam tehát, hogy csekély ajándékként, amelyet az olvasó évről évre odatehet a fa alá, egy egész tárcában fejtem ki, mitől van hiányérzetem nyelvészként. A megkérdezettek általában csak az ünnepről nyilatkoznak: az *ünnep*ről hallgatnak.

Mielőtt rátérnék a dolog érdemi részére, szeretném rögtön leszögezni, hogy az előző mondatot nem afféle furfangos és egyben kacagtató betűrejtvénynek szántam. Csupán annyit akartam vele kifejezni, hogy az adventi gondolatok kútforrásai többnyire az ünnep fogalmáról beszélnek, nem az azt jelölő szóról. A dőlt betűs írásmód éppen arra szolgál a nyelvészetben, hogy felhívja mindenkinek a figyelmét: „Vigyázat! Ez itt nem az adott valóságrész, hanem az arra utaló nyelvi elem." A két dolog ég és föld. Például a tinta Kínából származik, míg a *tinta* a rómaiaktól (< latin *tincta*). A magas hosszabb, mint az alacsony, a *magas* viszont rövidebb, mint az *alacsony*. És csakis azért, hogy senkiben ne maradjon bizonytalanság: *szex* nélkül van élet, mert a szaporodásnak nem feltétele, hogy megnevezzük, de szex nélkül nincs. Az alábbi eszmefuttatás tárgya tehát az *ünnep*, amely nem kevésbé érdekes, mint az ünnep.

Ez a szó a XIV. század utolsó negyedében keletkezett. Akkor még másként hangzott, nagyjából úgy, hogy *idnap*. Az 1300-as évek vége régen volt, így nem meglepő, hogy azóta ekkorát változott; annál is kevésbé, mert látott már a történelem ennél gyökeresebb átalakulást is: a latin [okulusz] 'szem' a franciában [öj] lett (írásban *oculus* és *œil*). Ha azonban nyomon kívánjuk követni az *idnap* „sorsát", akkor rögtön feltűnik, hogy a szó már a XV. század elején az *idnep*, majd az *innep*, végül az *ünnep* formában bukkant fel. Ennek a gyors folyamatnak főleg az első szakasza érdemel figyelmet. Az *idnap* > *idnep* olyan egyszerű változás, amelyet különösebb szakismeretek híján is bárki könnyen észlelhet. Ám ahhoz már kutatás szükséges, hogy az *a*-ból miért éppen *e* lett.

A magyarázat az *idnap* két magánhangzójának képzéshelyében és kölcsönviszonyában rejlik. Az *i* a kemény, az *a* pedig a lágy szájpadlás közelében artikulálódik, ezért az általuk alkotott *idnap* ún. *vegyes hangrendű szó*. Ez a felépítés – hacsak nem idegen hatásra vezethető vissza – nem jellemző a magyar tőszavakra, ezért összetétellel kell számolnunk. Az utótag a máig is meglévő *nap* 'huszonnégy óra', az előtag pedig a korábban *igy* alakban is használt *id* 'szent', amely valamelyik ótörök nyelvjárásból vándorolt a magyarba. Ezek szerint az *idnap* két szó volt, csak a gyakori együttes használattól összeforrtak; valahogy úgy, mint az 1960-as években Payer

András zeneszerző és S. Nagy István szövegíró, akiknek az egyik rajongójuk – a sokat emlegetett *Payer–S. Nagy* miatt – így kezdte a levelét: „Kedves Esnagy! Ne haragudj, hogy a keresztneveden szólítalak…”

Az *idnap* > *idnep* tehát nem puszta hangcsere, hanem *hangrendi kiegyenlítődés*, amely a két különböző elemből egy magyar szóhoz „méltó” egységes, magas hangrendű harmadikat hozott létre. Csakhogy ennek a harmadiknak már – bátran valljuk be – semmi értelme nincs. Amennyit hozott az *a* > *e* (*magánhangzó-harmónia*), annyit el is vitt, mert a „normális” *nap* helyébe az „abnormális” *nep* került. A nyelvi változásokat jórészt öntudatlanul hajtják végre a beszélők, mégis felötölhet bennünk: „Nem volt reneszánsz kori eleink között egy gondolkodó lény sem, hogy meggátolja ennek a halandzsaszónak az összeeszkábálását?” Nos, nem volt, mivel a hangrendi kiegyenlítődés idejére feledésbe merült, hogy az *idnap* végét az ősi *nap* alkotja. A fent tárgyalt szoros fogalmi összetartozás hatására a *nap* elveszítette az önállóságát, avagy – nyelvészeti megfogalmazásban – elhomályosult a jelentése. (Meg kell hagyni, furcsa kifejezés az *elhomályosulás*, hiszen nem objektív jelenségre utal, mint az *igeidő-egyeztetés*, hanem a beszélők szubjektív élményére. Persze ez mindaddig nem gond, amíg a csillagászok is kitartanak a *napfogyatkozás* mellett…) Az *idnap* jelentése olyan hamar elhomályosult, hogy valaki már 1416-ban leírta az *ünnepnap* szót, azaz kétszer fejezte ki ugyanazt (*nep* + *nap*). Legyen ez intő példa azoknak, akik a *háromkerekű tricikli* és hasonlók miatt gúnyolódnak másokon: a nyelvek története televan ilyesmikkel.

És mi történt az *igy*/*id* előtaggal? Többre vitte, mint hinnénk! Először is talált magának egy másik utótagot, mégpedig a *ház* „személyében”. Az *egyház* eredetileg azt jelentette, hogy ’szent ház’, ’templom’ (a *székesegyház* második felében ma is ezt jelenti), majd ’keresztény vallási közösség’ lett. Az *igy*/*id* elemet azonban ezúttal is utolérte az elhomályosulás végzete, mielőtt bárki kiköszörülte volna a hangrenden esett csorbát az **egyház* csinálmánnyal, bár ezt az *-á-* hosszúsága egyébként is meggátolta volna. Ennek köszönhető az ugyancsak szókettőző *(anya)szentegyház* kifejezés. Másodszor, az *igy*/*id* 1456 körül magához vette az *-l* igeképzőt, aztán az *idl* > *ill* > *üll* megállóhelyein átrobogva befutott a végállomásra, *ül* néven. Ez a szó, amely a testhelyzetet kifejező *ül* mintájára rövidülhetett meg, a ’megszentel’ és a ’lakomázik’ jelentést vette fel, mert az egyházi ünnepek megülését (ha úgy tetszik: a szentházi szentnapok megszentelését) mindig kiadós étkezés kísérte.

Az ótörök *igy*/*id* tehát egy szál gatyában érkezett a magyarba, akárcsak don Corleone Amerikába, de ugyanolyan hatalmas családot is alapított, mint a hírneves szicíliai keresztapa (*ünneplés*, *ünneplő*, *ünnepély*, *ünnepség*; *egyházi*, *Veresegyház*; *megül* stb.). Bennem ezt idézi fel az ünnep; akarom mondani: az *ünnep*.

96. *ITALT MIT HOZHATOK?*

Köztudott, hogy egy mondatban minden *mondatrész* (iskolai jelöléseikkel: *alany*, *állítmány*, *tárgy*, *határozó*, *jelző*) csak egyszer fordulhat elő, pl. *Zsuzsiék hamar összehozták a harmadik gyereket*. Egy szabályos mondathoz nem kell mind az öt, hiszen az is helyes, hogy *Zsuzsiék összehozták a gyereket*, és – a megfelelő szövegelőzmény esetén, amelynek köszönhetően elhagyható a „sallang" – az is, hogy *Összehozták*. Ez az egyik véglet. A másik meg az, hogy a mondatrészek maximális száma öt, és ezek egyazon mondatban nem ismétlődhetnek.

Esténként mindenki ebben a boldog tudatban tér nyugovóra. Én is így tettem sokáig, amíg fel nem figyeltem arra a kérdésre, amelyet az éttermi felszolgálók szoktak feltenni: *Italt mit hozhatok?* Ebben a mondatban a főnév (*ital*) és a névmás (*mi*) is *-t* raggal van ellátva, azaz olyan, mintha a tárgyból kettő lenne (iskolai aláhuzigálással: *Italt mit hozhatok?*). Ha ez így van, az igen kínos, hiszen egy étteremben bárki könnyen ellenőrizheti, sőt rögtön cáfolhatja is, hogy minden mondatrész csak egyszer fordulhat elő egy mondatban, a nyelvész előtt pedig három út áll: (1) Megkéri az országos vendéglátó-ipari kamara elnökét, hogy tiltsa be az *Italt mit hozhatok?* használatát, mert az meghazudtolja a tudományt. (2) Átírja a magyar nyelvtant. (3) Belátja, hogy a probléma meghaladja a képességeit, ezért elmegy kecskepásztornak.

A legéletszerűbb megoldás kétségtelenül a középső. De valóban át kell-e írni a magyar nyelvtant? Első felindulásunkban ezt tennénk, hiszen nemcsak az *Italt mit hozhatok?* kettőzi meg a tárgyat, hanem az is, hogy *Müzlit meg joghurtot vettem*. Ráadásul néha így viselkedik az alany (*Sándor, József, Benedek zsákban hozzák a meleget*), az állítmány (*Jöttem, láttam, győztem*), a határozó (*Májusban vagy júniusban vinné*) és a jelző is („*Éljen István, a bölcs és igazságos*"). Higgadtabb vizsgálódással azonban rájövünk, hogy ez mind ún. *halmozott* vagy *többszörös mondatrész*. Nem az a helyzet, hogy a *vesz* két tárgyat, a *hoz* három alanyt, illetve a *visz* két határozót igényel, hanem az, hogy az egyes mondatrészeket mindig *szószerkezetek* (*szintagmák*) alkotják. Az egyszavas mondatrész igazában egy szélsőséges eset. A szintagmák összetevői a végtelenségig szaporíthatók, ha *mellérendelő viszony* van köztük, pl. *kapcsolatos* (*Sándor, József, Benedek…*), *választó* (*Májusban vagy júniusban…*) stb.

Most szépen kivágtuk magunkat, csak közben elsiklottunk egy apróság fölött: az *Italt mit hozhatok?* esetében az *italt* és a *mit* kapcsolata nem mellérendelő. A két szó közé egyetlen mellérendelő kötőszót sem lehet beerőltetni, mert a kérdés mást fog jelenteni, vagy semmit sem: **Italt és mit…?*; **Italt vagy mit…?*; **Italt, azaz mit…?* Az *italt* és a *mit* ugyanarra utal; márpedig a mellérendelés legalább két dolgot feltételez. Vajon olyan-e az *Italt mit hozhatok?*, mint *A főnököm küzdött értem, az Edit* vagy az *Ezt is jól mosd meg, a fülét*, ahol látszólag két alany, illetve két tárgy szerepel? Nem. Az első esetben egyetlen alany található: *A főnököm, az Edit*. Ám a szóbeli nyelvhasználat eltér az írástól: a mondandónkat nem előzetesen, hanem a be-

széddel nagyjából egyszerre gondoljuk ki. Ez a folytonos tervezés és (a GPS-re jellemző) újratervezés idézi elő a mondatrészek kettéválását. *Az Edit* az a többlet, amellyel a beszélő menet közben egészíti ki a megnyilatkozását. Hasonló szerepet játszik *a fülét* is. A mondat elején álló *Ezt* ún. *deixis*, amellyel rá lehet mutatni egy tárgyra. De mivel előfordulhat, hogy a hallgató nem oda néz, ahova kellene, a beszélő egy tartalmas szóval pontosítja, amire gondolt, csak azt nem teszi hozzá, hogy *mármint*. Egy szó mint száz, a beszédben számos *megszakított mondatrész* hemzseg.

Valamivel okosabbak lettünk, de még mindig nem oszlattuk el a sűrű nyelvtani ködöt. Eddig elkerülte a figyelmünket az *Italt mit hozhatok?* fordított szórendje, pedig lehet, hogy itt a megoldás. A nyelvtankönyvek szerint a *kiegészítendő kérdés* a hiányzó mondatrészt firtató névmással kezdődik, a felszolgálók viszont beljebb pofozzák a *mit* szócskát. Ez azonban csak a látszat. Valójában az *italt* „költözik el": róla szól a mondat, így annak a kiemelt első helyét foglalja el. Sok ilyen van a beszédben: *Józsi apja miért olyan fura?*; *56-ban hova vándorolt ki?*; *Aludni mikor akarsz?* Mint látható, az első kihelyezett elem alany (*Józsi apja*), a második határozó (*56-ban*), a harmadik tárgy (*aludni*), de itt nem a „mondatrészség" számít, hanem az, hogy róluk van szó. Információs szempontból mind a három *téma*, más néven *topik*. Az *Italt mit hozhatok?* kérdésben tehát az *italt* a topik, a *mit hozhatok* pedig az arról állítást tartalmazó *komment*: [$_{TOPIK}$*Italt*] [$_{KOMMENT}$*mit hozhatok*?]. Ez a szórendi csere a *topikalizáció*, azaz a topik kiemelése, „balra helyezése".

Mármost a három utóbbi topikalizált kérdésünk belekényszeríthető a nyelvtankönyvek Prokrusztész-ágyába (*Miért olyan fura Józsi apja?*; *Hova vándorolt ki 56-ban?*; *Mikor akarsz aludni?*), de az *Italt mit hozhatok?* nem, mert abból a **Mit italt hozhatok?* lesz. A helyes alak a *Milyen italt hozhatok?* Ennek a topikalizálásából az *Italt milye(n)t hozhatok?* jön ki, vagyis az *italt* mint jelzett szó csak úgy emelhető ki, hogy a *milyen* mint jelző az ő ragját veszi fel. Ez az alaki egyeztetéssel járó helycserés szerkezet az *értelmező jelző* (vö. *Ruhát keveset veszek*, nem **Ruhát kevés veszek*). Az *Italt mit hozhatok?* kérdésben a *mit* voltaképp egy hátravetett minőségjelző. A *milyen(t) → mi(t)* váltás pedig *szerkezetvegyülés*sel, a *Milyen italt hozhatok?* és a *Mit hozhatok?* kereszteződésével magyarázható, mivel nem az a kérdés, hogy az ital a szó szoros értelmében véve milyen legyen (finom, hideg, „húzós"), hanem az, hogy pontosan mi legyen (ásványvíz, bor, tea).

Örülök, hogy végül is nem kell leveleznem a vendéglátósok kamarájával, és a nyelvtan átírását is megúsztam, bár sok tudományos probléma továbbra is meghaladja a képességeimet. A biztonság kedvéért gyakran nézegetem is az álláshirdetéseket, hátha szükség van valahol egy doktori címet viselő kecskepásztorra.

97. KAZINCZY ÉS A HATÉKONYTALAN NYELVÚJÍTÓ

Valószínűleg a kémiából származik a több tudományágban is divatos latin *in statu nascendi*, magyarul *a születés állapotában*. Ez a kifejezés arra a ritka élményre utal, amikor egy tudós menet közben tapasztalja meg valami újnak a keletkezését. A nyelvész is erre a percre vágyik, de bármilyen szemfüles, rendszerint lemarad róla. Ahelyett, hogy bábaként kísérhetné végig az új szavak és szerkezetek világrajövetelét, az anyakönyvezéssel kell beérnie, ráadásul úgy, hogy a szülő(k) nevét és a születési időt csak találomra rögzítheti. Ezt a hiányosságát pedig úgy próbálja feledtetni (saját magával is), hogy feljegyzi a „kicsike" felcseperedésének főbb eseményeit. Íme, egy példa.

„Azt gondolták, hogy ez így hatékonytalan" – nyilatkozott a pártszóvivő egy közéleti TV-műsorban. „Hatékonytalan volt?!" – kérdezett vissza a riporter azzal a kissé gunyoros, félreértést színlelő hanglejtéssel, amellyel bizonyos tanárok szoktak rámutatni a felelő diákok súlyos tévedéseire. „Tehát nem volt elég hatékony" – fogalmazta át az interjúalany szavait ezzel a fölényes „tehát" bevezetéssel, mintha csak így javította volna ki: „Vagyis azt akartad mondani, hogy nem volt elég hatékony, ugye, Lacika?" E rövid közjáték vélhetőleg elkerülte a legtöbb néző figyelmét, ám a beszélgetés legvégén történt valami. A riporter felkonferálta és üdvözölte a soron következő műsornak a szomszéd stúdióban ülő vezetőjét, majd némi baráti csipkelődés után ez utóbbi fölemlegette a „nyelvhelyességi incidenst":

> **Másik műsorvezető** A kedves vendég miért nem mondhat olyat, hogy *hatékonytalan*? Én is szoktam olyasmit mondani, hogy *fontostalan*. Miért nem lehet ő egy Kazinczy?
> **Riporter** Nem Kazinczykat várok, és mondhat persze a kedves vendég bármit, de *hatékonytalan*: ilyen szó nincs, és akkor én meg kedves műsorvezetőként hadd javítsam ki a kedves vendéget, hogy akkor fogalmazzunk legalább mi itt a nagy nyilvánosság előtt szabatosan.
> **Másik műsorvezető** Mi van, ha ő egy nyelvújító?
> **Riporter** Nyelvújító? Még itt van X.Y. (a szóvivő) Ön egy nyelvújító?
> **Szóvivő** Részben igen, de ez nem volt helyes a részemről.
> **Riporter** A vendég bevallotta tévedését, úgyhogy akkor légy szíves, te is valld be, hogy ez nem volt jó megjegyzés.

A helyreigazítás tehát azért történt, mert a riporter szerint nincs olyan, hogy *hatékonytalan*, és a nagy nyilvánosság előtt különben is szabatosan kell fogalmazni. Mivel itt Kazinczy neve kétszer, a *nyelvújító* szó pedig háromszor is elhangzott, a nyelvészet – veretes kifejezéssel – megszólíttatott, és erre bizony illik felelni.

A választ azzal kezdem, hogy a *hatékonytalan* igenis létezik. Nem a szóvivő találta ki (férfi létére) lányos zavarában, jóllehet a tudománynak sajnos ezúttal sem sikerült feltüntetnie az anyakönyvi kivonatban, hogy pontosan kik a „nemzők", és

mikor „hozták világra” a szót. Csak sejthető, hogy az illetők közgazdászok és/vagy vállalatvezetők voltak, és a 2000-es évek elején „vonultak be a szülőszobába”; legalábbis azóta tűnik fel itt-ott írásban a *hatékonytalan*. S hogy az említett szakmák képviselői miért „ragadtatták magukat” erre a szóalkotásra? Talán azért, mert az angol nyelvű szakirodalmukban gyakorta olvasták az *in* fosztóképzőből és az *efficient* ’hatékony’ melléknévből álló *inefficient* szót. Ennek hatására pedig úgy vélték, hogy a *nem hatékony* mint magyar szótári megfelelő helyett „áramvonalasabb” lenne az egyszavas *hatékonytalan*, és a két kifejezés jelentése amúgy is más.

A szaknyelvek művelőire köztudottan jellemző, hogy körömszakadtáig ragaszkodnak a fogalmi eltérések szóbeli kifejezéséhez. Ennek az okait a kívülállók nem érthetik, ezért azt javaslom az olvasónak (ha ugyan nem közgazdász vagy cégvezető), hogy meg se próbáljon rájönni, mi a különbség a *hatékonytalan* és a *nem hatékony* között. Azon már érdemesebb elgondolkodni, hogy a riporter mi kivetnivalót talált ebben a nyelvi újításban. Ha esetleg azt, hogy a *-talan*/*-telen* egy melléknévi tőhöz járul, az csak részben indokolt, hiszen van még ilyen felépítésű szó: *bátortalan*, *boldogtalan*, *elégtelen*, *gyengédtelen*, *igaztalan*, *komolytalan*, *tisztátalan*, *töménytelen*. Igaz, ennél többet nem ismerünk, vagyis tény, hogy fosztóképzőnk csupán kivételesen (szám szerint 8 esetben) alkot új szót melléknevekből; egyébként főnévi tövekre „vadászik” (pl. *határtalan*, *istentelen*). Az idegenkedés oka inkább az *-ékony* lehetett, amely után csak a *-ság*/*-ség* állhat (pl. *gyúlékonyság*), a *-talan*/*-telen* nem (**gyúlékonytalan*).

Következésképpen a *hatékonytalan* olyan alakulat, amelynek nincs párhuzama a saját nyelvtani alrendszerében. Csakhogy ennyi erővel számos olyan szóalakot is hibáztathatnánk, amely közkeletű és nélkülözhetetlen. Vegyük azt az egyet, hogy *nagyobb*. Ez szabályosan úgy lenne, hogy **nagyabb*, mivel a *-bb* fokjel és az összes mély hangrendű tő kötőhangja az *-a-*: *csúfabb*, *rosszabb*, *vadabb*, nem **csúfobb*, **rosszobb*, **vadobb*. Sőt, a főnévként született, de a szlengben melléknévvé lett *gáz* ’szánalmas’ középfoka sem **gázobb*, hanem *gázabb*. Egy nyelvi jelenség hasznossága és szabatossága nem azon múlik, hogy mennyire elszigetelt vagy „helytelen”. És ha már Kazinczy: az eredetileg értelmetlen *-em* szóvéget képzőnek fogta fel, majd bumfordi művégtagként ráerőltette a *szellő* nem kevésbé ormótlan csonka tövére. Az így kreált *szellem* miatt nyilván sokan csóválták a fejüket még 1808-ban, ma meg…

Ma meg mindenki nyelvújító, sőt régen is az volt, mivel a nyelvet csak ritkán alakítják a költők és a tudósok: a munka dandárját a névtelen tömeg végzi el. Az pedig, hogy egy újítás mikor és mennyire válik általánossá, leginkább a közízléstől és az olyan „beszólásoktól” függ, mint amilyen a fenti is. Lehet, hogy a riporternek azóta megtetszett a *hatékonytalan*, a szóvivő leszokott róla, a másik műsorvezető pedig nevető harmadikként azóta is azt ismételgeti, hogy *fontostalan*, noha őt éppen emiatt szólják meg. Tulajdonképpen nem is értem, miért áhítoznak a kutatók olyan nagyon a születés pillanatára, amikor az újítások elterjesztése százszor több vajúdással jár!

98. VÉGESTELEN-VÉGIG

Kevés dolgot tudunk nehezebben felfogni, mint a végtelent. Nem a körről van szó, hiszen azt a rajzolgató kisgyerek is belátja, hogy ez a görbe vonal önmagába tér vissza, így egyik pontja sem tekinthető lezárásnak. Az a fajta végtelen nem fér a fejünkbe, amely egyes csillagászok szerint a világűr méretének, illetve a judaizmusban, a kereszténységben és az iszlámban Isten létezésének jellemzője. Ezek annyira meghaladnak mindent, amit egy élő ember megismerhet, hogy a végtelen tisztán hit kérdése: bizonyosság nélkül kell elfogadni vagy elutasítani. Érthető is lenne, ha azt mondaná minden szaktudós, hogy a végtelennel foglalkozzon csak a filozófus, a teológus vagy bárki, aki spekulációval akar új ismereteket szerezni. Mégsem így van.

A nyelvészet például jó ideje azt hirdeti, hogy a nyelv olyan helyes mondatok végtelen halmaza, amelyek véges számú elemből véges számú szabállyal vannak megalkotva. Aki egy kicsit utánagondol, az joggal vetheti fel, hogy akárhányféleképpen rendezgetjük a szavakat, az eredmény mindig véges, bár nyilván irdatlan nagy szám lesz. Csakhogy a *végtelen* azt jelenti a matematikában (ahonnan a nyelvészet átvette ezt a fogalmat), hogy minden számlálhatónál nagyobb mennyiség. Az idézett tétel tehát úgy értendő, hogy az egyes hangok, szavak stb. meg az azokra ható szabályok száma meghatározható, sőt az így létrejövő helyes mondatoké is, csak ezekből annyi van, hogy ha valaki az egész életét a felsorolásukra tenné fel, a halálos ágyán sem tudná befejezni.

Ez a megfogalmazás még mindig pontatlan, mivel a hangok (értsd: a saját jelentésnek híján lévő, de a szavak jelentését megkülönböztető *fonémák*) tényleg számszerűsíthetők egy adott nyelvben, a szavak azonban már nem. A mondatokhoz hasonlóan az ő mennyiségük is véges, de annyiban végtelen, hogy messze túl van azon, amennyire egy embernek szüksége lehet a teljes földi pályafutása során. Ezzel azonban most ne törődjünk! Inkább próbáljuk meg kifürkészni, hogy a nyelvek milyen titkos varázslat folytán érik el a végtelent.

Kiindulópontunk legyen a *fél* 'embertárs' főnév. Ha ehhez a szótőhöz hozzájárul az *-l*, akkor a *felel* igét kapjuk. Ezt szintén tovább lehet építeni, mégpedig az *-ő* segítségével. Az így teremtett *felelő* is nőhet egy centit az *-s* „közreműködésével", a *felelős* pedig a *-ség* jóvoltából gyarapodhat. Hogy mi történik, azt az olvasó maga is láthatja, úgyhogy csak a rend kedvéért mondom el: a *fél* egy képző révén új szóvá lett, majd ez az új szó ugyancsak egy képzővel még újabbá vált, és így tovább. A *felelősség* megalkotásához tehát négyszer kellett alkalmazni egyazon szabályt. Ilyen a *bízik* csonka töve, a *biz* is, amelyből a *-t* az önállóan nem élő *bizt*, amelyből az *-s* a *biztos*, amelyből az *-ít* a *biztosít*, amelyből az *-ás* a *biztosítás* szót hozza létre. Mit tapasztalunk ismét? A nyelvtan óriási „gyártósora" még a róla legördülő készterméket is képes egyre magasabb szinten újra feldolgozni.

Ám a *szóképzés*en kívül egyéb „eljárások" is zajlanak ebben a nagyüzemben. Közéjük tartozik a *szóösszetétel*. Most helyezzük rá erre a szalagra a *felelősség* és

a *biztosítás* szavakat, és máris leemelhetjük azt, hogy *felelősségbiztosítás*. Itt a *felelősség* az ún. *előtag*, a *biztosítás* pedig az *utótag*. De nincs megállás: a „gyártmányt" akár vissza is rakhatjuk a szalagra, és mindjárt kész a *gépjármű-felelősségbiztosítás*, ahol immár a *felelősségbiztosítás* lett az utótag a *gépjármű* mellett. (A *gépjármű* ugyanúgy készült, ahogy a *felelősségbiztosítás* is: a *jármű* maga is összetételi utótag lett.)

A szóképzés, a szóösszetétel és még sok egyéb olyan, mint egy matematikai művelet, amelyet mindig újból el lehet végezni a saját eredményén: 1 + 1 = 2 → 2 + 1 = 3 → 3 + 1 = 4. A középső esetben a 2 + 2 = 4 is jó lenne, és ennek folytatásaként az is, hogy 4 + 165 = 169, mert nem a pontos mennyiség a lényeg, hanem az, hogy az eredmény ugyanazon a műveleten esik át, amely őt adta ki. Ez a *rekurzió* (< latin *recurrere* 'visszafut, visszatér'). A matematika szerint a rekurzivitás végtelen: nincs olyan nagy, illetve kis szám, amelyen ne lehetne ismét „lefuttatni" az összeadást és a szorzást, illetve a kivonást és az osztást. Hát a nyelvben?

A szóképzés általában rekurzív, hiszen számos képzett szó tovább képezhető: *felel* → *felelő* → *felelős* stb. Ugyanakkor ez a művelet több szempontból is különbözik a matematikai rekurziótól. (1) Egy képzett szó sohasem veheti fel újból a saját képzőjét: **felelel*, **felelő*. (2) A képzők sorrendje kötött: *felelős*, nem **felőels*. (3) A továbbképzésnek mindig van felső határa: *felelősség* → *felelősségi* → *felelősségileg*; és kész. Az összetételekre ugyanez áll. Az önmagában is ínycsiklandozóan rekurzív *gépjármű-felelősségbiztosítás* bővíthető, de meddig? A *haszongépjármű-felelősségbiztosítás* jó, viszont a *gépjárműfelelősségbiztosítás-kötés* már nehézkes, főleg írásban.

A nyelvi rekurzió „korlátoltsága" különösen a szószerkezetek és a mondatok körében ütközik ki. A *láncolatos birtokviszony* esetében két birtokos jelzőt „vesz be" az átlagbeszélő gyomra (*a megyei <u>kormányhivatal</u> közigazgatási <u>főosztályának</u> hatósági osztálya*), háromtól és annál többtől már szörnyen émelyeg (…*<u>osztályának</u> választási <u>alosztályának</u> nyilvántartó <u>csoportjának</u> vezetője*). Nehezen érthető, így ritka is, hogy a tárgynak, amely az állítmányhoz képest eleve bővítmény, szintén tárgy a bővítménye, és így tovább: *Láttam a <u>vitézt</u> felgyújtó <u>tüzet</u> okádó <u>sárkányt</u> festő <u>fiút</u>*. A *többszörös alárendelő mondat*okban 4–5 szintmélységnél lejjebb már csak nehézbúvár-felszerelésben ajánlatos lemerülni: *Emlékszem, azt kérdezted*$_1$, *ki volt az a lány*$_2$, *aki arról mesélt*$_3$, *hogy az a barátja*$_4$, *akinek az apja*$_5$…

Mindezt azzal magyarázhatjuk, hogy a nyelvi rekurzió nemcsak mennyiségi, hanem minőségi kérdés is. Ha az általa létrehozott elemsor értelmileg zavaros és/vagy a terjedelmét illetően szokatlanul hosszú (persze ennek a mértéke nyelvenként változik), akkor az nem lesz általánosan elfogadott. Mindennek van határa – szoktuk mondani. Mélyen igaz: a nyelvben még a végtelennek is van.

99. TÖMÖR GYÖNYÖR

Egyetlen kutató sincs könnyű helyzetben, amikor az eredményeit kell nyilvánosságra hoznia. A közérthetőség érdekében egyszerűsítésekre kényszerül, és közben alig győzi hangsúlyozni, hogy a megállapításai csak az adott jelenségre érvényesek, és azokból a világon semmi más nem következik. A nyelvészek például valaha elterjesztették, hogy a magyar nyelv tömör. Ez közérthetőnek tűnt, így az általános műveltség része lett, bár olyan értékítéletekkel telítődött, amilyeneket a nyelvészet nem tud megerősíteni. „A *Szeretlek* az magyarul egy szó, spanyolul viszont kettő (*Te quiero*), oroszul meg három (*Я люблю тебя*)" – ismételgetik sokan, akik mást talán nem is tudnak idegen nyelveken, főleg persze az *I love you* és az *Ich liebe dich* említésével, de mindig büszke mosollyal sugallva vagy kerekperec hozzátéve, hogy e páratlan tömörség folytán a magyar fejlettebb, mint az összes többi nyelv.

Mi is az a tömörség? Fent szándékosan fogalmaztam úgy, hogy ez a magyar nyelvnek tulajdonított sajátosság „közérthetőnek tűnt": ha valóban mindenki számára egyértelmű lenne a jelentése, talán kevesebb tévedéshez vezetne. Mindenekelőtt azt kell tehát tisztáznunk, hogy a nyelvben bármilyen dolog csak egy másikhoz képest lehet tömör, önmagában nemigen. Két szerkezet közül az a tömörebb, amelyik kevesebb elemmel fejezi ki ugyanazt. Így a *Te quiero* tömörebb, mint a *Я люблю тебя*, de annál már „szellősebb", hogy *Szeretlek*. Persze a tömör nem feltétlenül rövid, és végképp nem egyszerű: a *szeretlek* pontosan egy hanggal és betűvel hosszabb, mint a *te quiero*, míg a *beleolvasgathatnál* hamarabb okoz nyelvbotlást és elírást, mint az, hogy *néha elolvashatnál belőle egy kicsit*.

A „híg" szerkezetek fokozatos sűrítése többféle – olykor csak enyhe – értelmi-hangulati változást idéz elő. Hogy milyeneket, azt az olvasó maga is megfigyelheti az alábbiakban:

1. *Fontos lenne, hogy kihirdessük azt a határozatot, amelyet a közgyűlésen megszavaztunk.*
2. *Fontos lenne kihirdetnünk azt a határozatot, amelyet a közgyűlésen megszavaztunk.*
3. *Fontos lenne kihirdetnünk a közgyűlésen megszavazott határozatot.*
4. *Fontos lenne kihirdetnünk a közgyűlési határozatunkat.*
5. *Fontos lenne a közgyűlési határozatunk kihirdetése.*

De miért tömörebb a *szeretlek*, mint a *te quiero*, ha ez is, az is két elemből áll? Vajon azért, mert a *-lek* egy rag, így csupán a *szeret* „farvizén" tud „hajózni", a *te* 'téged' viszont „önmeghajtású" szó, amely nem szorul rá a *quiero* „erejére"? Ez a hagyományos érv nagyon ingatag, mivel lényegében a *szeret* és a *-lek* egybe-, ill. a *te* és a *quiero* különírásán alapul, amely csak okozat. A tényleges ok az, hogy egy személyes névmás olyan önállóságot élvez, amilyenről egy toldalék „nem is álmodhat": ragozható (*te* → *benned*; vö. **szeretlekvel*), a hangrendje nem illeszkedik az igééhez (*vár-*

lak téged, nem **tágad*), és akár meg is előzheti az igét, amivel magára vonja a mondat főhangsúlyát (*TÉged várlak*; vö. **LEKszeret*). Ez a pár különbség azt mutatja, hogy egy rag szorosabban kötődik az igéhez, mint egy névmás.

Bármily illúzióromboló is, valamit meg kell jegyeznünk. Hogy a magyar szavak annyi mindent habzsolnak be a mesebeli kis gömböc módjára, az nem a világ nyolcadik csodája. Jó néhány más nyelv (baszk, észt, filippínó, grúz, japán, kecsua, koreai, török stb.) szintén ilyen. Közös tulajdonságuk neve az *agglutinálás* (< latin *agglutinare* 'összeragaszt'). A jelenséget elkeresztelő porosz Wilhelm von Humboldt (1767–1835) három típusba sorolta a nyelveket aszerint, hogy a szavak milyen eszközökkel jelzik a mondatbeli szerepüket. Az agglutinálók esetében a toldalékok egy-egy nyelvtani kategóriának (pl. idő, műveltetés, szám) felelnek meg, és általában elkülöníthetők egymástól. A *flektáló* (*hajlító*) nyelvek toldalékai egyszerre több dolgot is jeleznek, pl. a cseh *hradem* 'várral' *-em* ragja egybeolvasztja az egyes számot és az eszközhatározó esetet. Végül, az *izoláló* (*elszigetelő*) nyelvekben, amilyen a kínai, a thai vagy a vietnami, alig vannak toldalékok, így a mondatszerkezetet a szórend, egy-egy segédszó és sokszor a hanglejtés határozza meg.

Humboldt és a követői kimondták, hogy egyik típus sem tiszta, mivel az izolálóból mindig agglutináló, az agglutinálóból flektáló, a flektálóból pedig ismét izoláló lesz, és ebben az egyirányú körforgásban minden szakasz csupa átmenetet tartalmaz. Ám itt nem álltak meg a modell kidolgozói: az izoláló–agglutináló–flektáló sorban a fejlődés egyre magasabb fokait vélték felfedezni, a logika „tézis + antitézis = szintézis" képletére hivatkozva. Csakhogy az általuk tökéletesnek tekintett flektálás egyik megtestesítője – minő csacska véletlen! – saját anyanyelvük, a német.

Hogy minden szentnek maga felé hajlik a keze, azt már a kortársak is tudták, akárcsak maguk a nyelvtipológiát szépségversenyként tálaló elméletalkotók, akik alig egy évtizeddel Humboldt 1836-os hátrahagyott művének megjelenése után el is vetették korábbi tanításukat. Ez bölcs döntés volt, mert azóta sem sikerült kimutatni, hogy a három nyelvtípus bármelyike eleve alkalmasabb lenne a gondolatok közvetítésére, mint a másik kettő. És ezzel már vissza is kanyarodhatunk a tömörséghez. A magyarra is jellemző agglutinálásnak nincs semmilyen kommunikációs hozadéka. Ettől a gyerekek nem szólalnak meg korábban, és felnőttkorukban sem beszélnek-írnak hatékonyabban, mint a flektáló vagy az izoláló nyelvek használói. De azt sem tapasztaljuk, hogy a *Szeretlek* több könnyet csalna ki a magyar befogadóból, mint az *Ich liebe dich* a németből.

Köztudott, hogy a *szeretlek* „záróköve", a *-lek* egyszerre fejezi ki az alanyt egyes szám első személyben és a tárgyat egyes szám második személyben (egyébként többes számban is, pl. *Várjatok itt, mindjárt beengedlek!*) Ezt a tömörítést azonban nem két, jól szétválasztható alakelem, hanem csak egy, ún. *fúziós morféma* valósítja meg, amely olyan, mint a cseh *-em* esetrag. Aki tehát a *szeretlek* idézésével a magyar nyelv fejlettségét akarja bizonygatni, az a „gonosz labanc" flektálást dicsőíti. *Es tut mir leid*. Tömörebben: *sajnálom*.

100. SZÁZ SZÓNAK IS EGY A VÉGE

Az emberi nyelv kimeríthetetlen téma, ezért a *(Ny)elvi kérdések* egészen addig folytatódhatott volna, amíg szellemi képességeimnek teljes birtokában vagyok, vagy valaki nem szól, hogy ez az állapot elmúlt. Én azonban már az elején is úgy éreztem, hogy untig elég lesz 100 részben kifejtenem, amit a nyelvről és annak a kutatásáról gondolok. Némelyik időmilliomos olvasóm talán átrágta magát az előző 99 tárcán, de a többség gyaníthatóan csak belekukkantott egy-egy bekezdésbe, aztán ment visszza dolgozni vagy valóságshow-t nézni. Az ő kedvükért mondom el, hogy ezek az elmélkedések mind „variációk egy témára", azaz kettőre. Az egyik lényegét „A nyelvész tudatlan" állítás fejezhetné ki, a másikét pedig egy jelszónak is beillő jó tanács: „Szállj le a nyelvtársaidról!"

„Csak egyvalamit tudok biztosan: azt, hogy semmit nem tudok" – ez a szókratészi szállóige duruzsol a nyelvész agyában is, amikor képtelen okát adni bizonyos jelenségeknek. Odáig nagy nehezen eljut, hogy a *fröccs*ből hogyan lesz *fröcsi* (lásd 1. tárca), mit keres az *ott* az *Ott állsz az út végén* mondatban (24.), miből ötvöződik az *Ideadod, lécci?* (35.), mikor nem egyezik számban a vonatkozó névmás az előzményfőnévvel (48. *Vannak szabályok, ami*...), vagy hogyan osztozik a szótöveken a *-talan/-telen*, az *-atlan/-etlen* és a *-tlan/-tlen* (77.). De azt csak találgatni tudja, hogy a *háromkor* mellett – a *három<u>hoz</u>*, *négy<u>hez</u>* és *öt<u>höz</u>* mintájára – miért nincs **négyker* és **ötkör* (13.). Mire jó a *piros* és a *vörös*, ha más nyelvek egy szóval intézik el ugyanezt, és az sem világos, hogy ez csak nyelvi vagy tényleges különbség-e (51.)? Mitől lett éppen az /ű/ a legritkább magyar fonéma (68.)? Miért avult el a *heon* és a *jorgat* (84.)? Mi magyarázza, hogy az olyan alakulatok, mint az *Ez az üveg nem visszaváltható*, csak 30 éve terjednek, holott sok analógia előbb is kikényszeríthette volna őket (91.)?

Az tehát, hogy „A nyelvész tudatlan" (az esetleges hitelrontás miatt ezúton is kérem valamennyi szaktársam elnézését), azt takarja, hogy a sok miért közül alig néhányra adható értelmes válasz. Ezért lehet az, hogy az átlagember szemében, aki a számára ismeretlen nyelvi jelenségekről határozott, főleg elmarasztaló véleményt nyilvánít, a nyelvész egy pipogya alak: nem köpköd a „helytelen" szavakra, a tételeit pedig olyan lagymatag kifejezésekkel hígítja fel, mint „a tudomány mai állása szerint", „az esetek túlnyomó többségében", vagy „egyelőre tisztázatlan módon". Ezt a látszólagos totojázást az idézi elő, hogy a nyelvi változás bonyolult okai matematikailag nem bizonyíthatók, csak statisztikailag valószínűsíthetők.

De akkor is ez az óvatosság (az igazolhatatlanság tudata) munkálkodik a nyelvészben, amikor elutasítja az anyanyelv kivételességéről és ebből következő felsőbbrendűségéről szóló kinyilatkoztatásokat. Az ilyeneket általában lehetetlen észérvekkel megcáfolni a laikus értelmi szerzők gyűlölködése közepette, amelyet az internetes névtelenség bástyái mögül fröcskölnek szanaszéjjel. Aki tudományos ismereteket terjeszt, annak a magyar – érzelmi szempontból és az önazonosság jelképeként is –

ugyanolyan főszerepet játszik az életében, mint az alternatív „kollégákében". Ha azonban semmi nem támasztja alá, hogy ez minden nyelvnek az őse (40.), vagy a legtöbb tulajdonságában eltér más nyelvektől (71.), vagy valamely sajátossága komoly helyzeti előnybe hozza a beszélőit (99.), akkor csak ellenkezni lehet.

Végső soron ez a gondolkodás húzódik meg a sorozat másik vezérmotívuma, a „Szállj le a nyelvtársaidról!" hátterében is. E kérés nem arra irányul, hogy bárkiből kiölje a (nyelvi) dolgok minősítését, ezt a külvilág ingereire adott ősi, ösztönös emberi választ; az egyik szót szeretni, a másikat meg rühelleni mindenkinek szíve joga. A saját ízlésünket kioktatóan vagy gúnyolódva (34., 46., 53., 91., 97.) számon kérni másokon szintén gyakori, bár jóval kevésbé méltányolható viselkedés. Ezért a fenti jelszó igazában azt az egyet sulykolja, hogy a (főleg negatív) értékítéletek létjogosultságát senki ne keresse a nyelvben, mert azok kizárólag olyan társadalmi tényezőkre vezethetők vissza, mint az erkölcs, a hagyománytisztelet, a pedagógia, a politika vagy a vallás. A „legkirívóbb hibák" (49., 78.) nyelvtanilag szabályosabbak, mint a „helyes" formák, s az ellenük bevetett „nyelvtani" érvek ugyanúgy futóhomokra épültek, mint a divatszavakkal (38.) vagy az idegen elemekkel (14., 62., 64.) kapcsolatos okoskodások.

Mindez a *sztenderd magyar* egyik hozadéka, amelyet akár a művelődéstörténet nagy vívmányaként is tisztelhetnénk, ha a dicsfényétől elvakított beszélők milliói (közöttük számos nyelvész is!) nem emberhez (és tudományhoz) méltatlan kérdésnek tekintenék az azon kívül eső jelenségeket. A sztenderddel önmagában nincs semmi baj: én is ebben a nyelvváltozatban írtam meg az összes tárcát, mert ezt sajátítottam el a szüleimtől, és ezt használom fordítóként, kutatóként, lektorként, nyelvtanárként, oktatóként és tolmácsként is. A gondot azon tévhitek elburjánzása okozza, amelyek szerint a nem sztenderd beszéd kétértelmű, ostoba, logikátlan és magyartalan (57.), illetve az olyanoké, hogy a sztenderd eleve jobb és többeknek érthető, mint más változatok, minden helyzetben tökéletes, mert egyszerre igényes, kifinomult, szép és választékos, az alkalmazása pedig erkölcsös és hazafias cselekedet.

A nyelvész tehát nem azért tér ki az „Akkor ez most helyes vagy nem helyes?" kérdés elől (53.), mert „liberális" (értsd idegenszívű és/vagy anarchista), hanem azért, mert arra nincs tárgyilagos válasza, a véleménye pedig nem fajsúlyosabb, mint másoké (79., 94.). Egyébként is fontosabbnak tartja eloszlatni a fenti babonákat és főleg megmutatni azt, hogy mennyivel valósabb kép tárul elő, ha a nyelvet nem a sztenderd szemellenzője alatt-fölött kikandikálva, hanem egészében szemléli (14., 47., 83., 92.). És persze az elméletéből kilógó tények miatt nem az embereket kell ráncba szednie, hanem a saját hiányosságait kell pótolnia (85., 96.).

De most már száz szónak is egy a

VÉGE.

MUTATÓ

ábécé 158
adatolás 150, 181
aferézis 64
agglutinálás 211
agrammatikus 127
ajaknyílás 149
alakelem 27, 128, 165, 211
alakkiegészülés 101, 162, 163
alaktan 46, 66, 67, 150, 163, 182
álanglicizmus 41
alany 24, 50, 51, 60, 61, 102–104, 134, 139, 144, 154, 174, 188, 194, 204, 205, 211
alaptag 41, 108, 118, 199
alárendelés 24, 108
álgermanizmus 41
alkalmi szóalkotás 165
állatinizmus 119
állítmány 29, 33, 34, 41, 50, 51, 59–61, 66, 81, 82, 102, 104, 108, 109, 177, 194, 195, 204, 209
analógia/analógiás 28, 35, 72, 73, 105, 124, 149, 165, 169, 195, 212
anglicizmus 52
anomália 72, 73
antonímia 49
anyagnév 80
apokopé 64, 65
aspirálás 70
asszociatív megbélyegzés 88
átlátszó 19, 139
átvitt értelem 60, 97, 102, 131, 186, 197

becenév 64
beszéd 32, 35, 38, 39, 42, 43, 49, 61, 63, 71, 75, 82, 85, 88, 89, 94, 95, 107, 126, 130–133, 136, 142, 144, 146, 148, 150, 151, 162, 166, 169, 178, 180, 181, 184, 189, 205, 213
– gondozott 124, 178
– igényes 126
– iskolázatlan 10, 95
– köz- 11, 22, 91, 133
beszédhelyzet 33, 35, 43, 47, 66, 67, 71, 74, 84, 88, 89, 103, 110, 131, 189, 198
beszédközpont 80
beszédmód 133, 178, 179
beszédszándék 67
betű 17, 20, 38, 52–55, 59, 70, 71, 74, 82, 117, 146, 148, 151, 154–156, 158, 159, 165, 172, 210
– kétjegyű 17, 52, 146, 154, 155, 172
– kis- 79, 156, 158, 159
– nagy- 22, 38, 156, 158, 159
– néma 20, 70, 71
betűcsoport 20
betűejtés 78
betűkapcsolat 52
betűkettőzés 38
betűpéldány 179
betűtípus 179
bilabiális frikatíva 182
birtoklánc 35
birtoklás 34, 50
birtokos 33–35

birtokviszony 34, 35, 209
bővítmény 41, 83, 103, 118, 199, 209
Broca-terület 80

cirkumflex 28

csonkulás 200
csukcsükölés 168

deixis 205
diakrónia 153
dialektus 30, 149
digráf 154

egyeztetés
– értelmi 197
– igeidő- 203
– számbeli 35, 109
ejtéskönnyítés 95, 123
ékezet 28, 155
elemsorrend 194, 195
elemszilárdulás 191
elhomályosulás 38, 44, 87, 93, 171, 191, 193, 203
elízió 94
ellipszis 29, 50, 188, 189
élő–élettelen 196
előfordulás 130, 131, 173
elölség 148
előtag 39, 46, 48, 52, 57, 64, 81, 86, 87, 113, 145, 152, 163, 164, 183, 186, 202, 203, 209
elv
– értelemtükrözés 71
– hagyományőrzés 178

– szerkezetfüggőség 191
enantioszémia 44
enyhítés 112
epentézis 122, 123
eset
– alany- 46
– birtokos 46
– elöljárós 31, 125
– függő 46
– tárgy- 31, 46, 125, 151, 167
etimológia 181
eufemizmus 112, 113
expletívum 61

fogalom 100
fogalomkör 49, 56, 186
fok
– alap- 46, 162, 163
– felső- 118, 119, 163
– túlzó- 24
fonéma 27, 107, 111, 155, 179, 188, 208, 212
fonetika 107, 146, 148, 182
fonológia 69, 146
fonotaktika 143
formális viszony 23
főnév 14, 19, 23–25, 31–35, 37, 39, 41, 45, 49, 51, 57, 58, 71, 77, 100, 10–104, 109, 111, 119–122, 129, 131, 139, 144, 151, 153, 157, 161–163, 165–167, 171, 176, 182, 186, 188, 190, 196, 19–200, 204, 207, 208
– élettelen 109
– előzmény- 212
főnévi csoport 191
frikatíva 182
funkcionális/szerepköri terheltség 149

gazdaságosság 139, 188
graféma 179

gyűjtőnév 32, 81, 127, 171, 197

hamis barátok 56, 57
hang
– beszéd- 22, 111, 179
– bontó- 123
– ejtéskönnyítő 116, 122, 161
– hiátustöltő 94, 95
– kötő- 33, 40, 69, 75, 129, 145, 167, 200, 207
– orr- 38, 71, 193
– pergő- 54
– rés- 15, 38, 70
– zár- 14, 15
– zár-rés 15
– zárt *e/ë* 74, 75, 132, 161
– zengő- 107
– zörej- 107
hangalak 21, 26, 29, 37, 40, 41, 44, 54, 62, 84, 93, 94, 100, 104, 116, 117, 122, 132, 133, 137, 139, 140, 146, 147, 150–152, 156, 157, 162, 179–181, 188, 198, 200
hangállomány 53, 54
hangbetoldás 38
hangcsoport 17, 42
hangérték 17, 21, 41, 52, 70, 154, 158, 159, 172, 173
hangészlelés 75, 146
hanghelyettesítés 55, 116, 172
hangkapcsolat 29, 94, 164, 165
hangkép 100
hangképzés 75, 84, 179
hangkiesés 160
hangkivetés 94
hanglejtés 45, 83, 91, 152, 194, 211
hangpéldány 179
hangrend 18, 28, 38, 69, 141, 168, 202, 203, 207, 210
– magas 18, 28, 69, 168, 203
– mély 69, 168, 207
hangrendi illeszkedés 110, 111, 128, 165, 200, 210
hangrendi ingadozás 69
hangrendi kiegyenlítődés 203
hangrés 94, 95
hangsor 92, 100, 143, 146
hangsúly 61
– fő- 61, 194, 195, 211
hangsúlyeltolódás 116
hangsúlyos 59, 70, 186
hangsúlyozás 46, 105
hangsúlytalan 22, 99, 122, 194, 199
hangszalag 82
hangszimbolika 147
hangszín 183
hangtan 24, 146
hangtípus 179, 188
hangűr 94
hangzás 36, 40, 58, 71, 93, 101, 147, 162
hangzó
– kettős- 142, 143, 158
– tő- 64, 145, 183
– tővég- 151, 161, 182
– vég- 34, 38, 54, 122
hangzócsoport 14
hangzónyújtás 166
hangzótorlódás 161, 162, 164
hangzóvesztés 160, 161
harmonizálás 69
hasonló alakú(ság) 105, 146
hasonulás
– el- 151
– teljes 46
– zöngésségi 82, 94
határozatlan 46
határozó 41, 51, 60, 104, 118, 204, 205
– eszköz- 51, 211
– megengedő állapot- 44
– ok- 44
határozottság 189, 198, 199
hatókör 29, 189
hazai latinság 150, 172
héber genitivus 35
hehezetes *h* 70

helyesírás 33, 37, 38, 40–42, 46, 47, 52, 66, 70, 71, 79, 82, 84, 116, 117, 124, 126, 132, 142, 148, 150, 178, 179, 193, 200
heterofónia 132, 133
heterográf(ia) 132, 133
heteronímia 133
hiba
– beszéd- 54, 55, 84, 100, 133, 172
– fogalmazási 175
– nyelvtani 118, 119, 175, 182
– stílus- 38, 84, 91, 175
hiperkorrekció/hiperkorrekt 78, 79, 124
hiperonima 49
hiponima 49, 118
holonima 49
homofón(ia) 54, 132, 133
homográfia 132, 133
homonim/homonímia 110, 133, 156
Horger-törvény 98, 99

idegenszerűség 36, 134
időtartam 107, 149, 150, 155, 183
ige 14, 19, 28, 31, 32, 35, 37, 38, 40, 45, 46, 48–51, 57, 61, 66, 67, 72, 73, 78–80, 82, 83, 94, 102, 103, 110, 111, 119, 121, 127, 129, 131, 132, 139, 144, 145, 154, 155, 161, 162, 164–169, 181, 190, 191, 194, 195, 208, 210, 211
– álszenvedő 103
– ható 194, 195
– ikes 38, 66, 67, 79, 111, 154, 155
– (kopulatív) lét- 29, 50, 83, 188
– közép- 103, 144, 145
– mediális 103, 194
– mozgás- 51, 119
– segéd- 23, 46
– tárgyas 14, 50, 73, 102, 103, 144, 145, 169, 194
– tárgyatlan 144, 145, 169, 194
igealak 22, 23, 39, 66
igeidő 46
– elbeszélő múlt 111
– jelen 22, 28, 29, 46, 50, 154, 188, 195
– jövő 29, 46
– múlt 39, 46, 50, 100, 184
igekötő 39, 48, 51, 61, 67, 83, 94, 119, 127, 145, 163, 165, 194, 195
igenem 103, 144, 194
– álcselekvő 103
– álműveltető 103
– cselekvő 103, 144, 145, 154, 194
– műveltető 103, 211
– szenvedő 103
igenév 99, 102, 145, 194, 195, 199
– befejezett melléknévi 145, 195
– folyamatos melléknévi 194
– főnévi 83, 102
igeszemlélet 39
– befejezett 39
– folyamatos 39, 61
ikerítés 156
informális viszony 23
interferencia 186
intézményesültség 165
intézménynév 197
írás
– egybe- 125
– körül- 16, 29, 72, 105, 188, 191
– külön- 125, 210
írásbeliség 92, 169, 172
írásgyakorlat 41, 52, 200
írásjegy 70, 154, 158
íráskép 20, 38, 41, 52, 53, 56, 70, 78, 93, 117, 124, 125, 132, 133, 137, 146, 150, 158, 159, 178, 180, 181, 198, 200
írásmód 15, 38, 46, 52, 71, 74, 116, 117, 124, 125, 132, 136, 159, 176, 178, 179, 193, 202
– fone(ma)tikus 179
– hagyományőrző 132
– kiejtés szerinti 15, 41, 46, 52, 117, 159, 178, 179, 193, 200
– szóelemző 38, 46, 132, 159, 178
írásrendszer 56, 70

jel 24, 27, 32–35, 38, 46, 62, 72, 73, 100, 107, 160, 162, 163
– birtok- 34, 47, 63, 95, 191
– birtokos személy- 23, 102, 182
– birtoktöbbesítő 33
– fok- 101, 168, 195, 207
– írás- 22, 200
– mellék- 172
– mód- 66, 162
– nyelvi 62, 100
jelentés
– absztrakt 131
– alap- 102, 113, 171
– denotatív/konnotatív 90, 91
– mellék- 47, 57, 91
– pragmatikai 113
– szótári 113, 193
jelentésazonosság 39, 128
jelentésbővülés 97, 100, 139, 157
jelentéselem 27, 86, 120
jelentéskölcsönzés 138
jelentéskör 89, 188
jelentésmező 29, 49
jelentésmozzanat 153
jelentéstan 200
jelentésszűkülés 77
jelentésviszony 50, 56
jelöletlen 22, 27, 46, 47, 125

jelölő 100
jelölt 46, 47, 100, 121
jelöltség 46, 47
jeltudomány 62
jelző 19, 24, 25, 33, 34, 59, 81, 104, 105, 114, 118, 174, 175, 177, 195, 204, 205, 209
– birtokos 174, 209
– értelmező 24, 175, 205
– minőség- 34, 205

kemény *l* 55
kemény szájpadlás 18, 54, 55, 148
képzéshely 15, 41, 110, 202
képzésjegy 149
képző 14, 18, 27, 31, 37, 40, 41, 45, 47, 48, 58, 61, 64, 65, 72, 73, 88, 91, 95, 106, 107, 119, 122, 128, 129, 134, 135, 139, 144, 145, 149–151, 160, 162, 163, 166–168, 173, 176, 177, 185, 194, 200, 203, 207–209
– becéző 107
– fosztó- 37, 166, 167, 207
– gyakorító 129, 134, 162
– honosító 40, 200
– ige- 28, 144, 203
– játszi 106
– kicsinyítő 14, 64, 122
– műveltető 134
képzőbokor 134
képzőkettőzés 135
kérdés
– eldöntendő 83
– kiegészítendő 205
kerekség 148
két nyílt szótagos tendencia 99, 161
kettős tagadás 98
koartikuláció 94
kohézió 59, 120
kohiponima 49
kommunikáció 40, 83, 96, 104, 126, 169, 211
konstatívum 112
kontronímia 44
kölcsönzés 77, 86, 152, 153
közléshelyzet 36, 179
közléstartalom 110
közvetett beszédaktus 83

lambdacizmus 55
lekopás 38, 153, 161
lexikális sajátosság 182

magánhangzó 17, 18, 24, 26, 37, 38, 40, 55, 64, 69–72, 74, 75, 91, 94, 95, 99, 106, 107, 110, 116, 117, 122, 143, 146, 148–151, 154, 155, 158, 160, 161, 164–166, 173, 182, 183, 186, 193, 198, 202
– ajakréses 74, 148, 186
– elöl képzett 74, 106, 111, 148
– hátul képzett 110, 111, 148
magánhangzó-harmónia 18, 40, 203
magánhangzó-rövidülés 83, 150
magázás 22, 23, 67, 82, 154
magyartalanság 127
maradványjelenség 46
mássalhangzó 14, 15, 17, 24, 38, 40, 55, 70, 71, 82, 91, 106, 107, 116, 117, 122, 123, 135, 143, 150, 151, 155, 173, 193, 198
– szótagalkotó 55, 122, 123
– zöngés 15, 82, 107, 151, 172
– zöngétlen 70, 82, 107, 172
megakadásjelenség 84
megbélyegzett forma/jelenség 79, 111, 134
megszámlálhatatlan 196
megszámlálható 196
meronima 49
metafora 44, 97
modális partikula 16
mód
– felszólító 101, 103, 111, 127, 154, 162, 163, 168, 169
– feltételes 110, 154, 163
– óhajtó 46
mondat 29, 33, 35, 38, 39, 44, 50, 51, 59–61, 63, 66–68, 84, 91, 98, 100, 102, 108, 110, 112, 120, 124–126, 130, 131, 133, 134, 137, 139, 156, 174, 175, 186, 188, 190, 191, 193, 194, 197–200, 204, 205, 208, 209, 211, 212
– alárendelő 209
– felszólító 50
– fő- 83, 108
– helyzet- 50, 51
– jelzői mellék- 34
– koherens 120
– (nem) korlátozó mellék- 108
– mellék- 34, 66, 108, 109
– személytelen 50
– tő- 35
mondatalkotás 174, 188
mondatelőzmény 197
mondatrész 24, 41, 51, 63, 102, 104, 191, 195, 204, 205
mondatszerkesztés 175
monomorfemikus lexéma 128
morféma 27, 128, 211
– fúziós 211
– kötött 128
motivált/motiválatlan 100, 101
naiv szóértelmesítés 79
nákolás 110, 111
nem 28, 46, 58, 59, 120, 198
– hím- 28, 57, 58, 70, 120, 198
– közös 58
– nő- 22, 28, 39, 57, 58, 70, 120, 125, 184, 198
– semleges- 28, 58, 120, 125

neologizmus 157
neológus 128, 129
népetimológia 62, 63, 79, 193
neutrum 58
névelő 23, 39, 41, 46, 49, 57–59, 95, 102, 103, 110, 120, 126, 198, 199
– határozatlan 102, 198
– határozott 39, 95, 102, 103, 126, 198
névmás 22, 23, 29, 32, 39, 51, 58–61, 98, 108, 109, 120, 154, 195–198, 204, 205, 210–212
– birtokos 23
– mutató 39, 59–61
– személyes 29, 39, 154, 210
– tagadó 98
– vonatkozó 109, 19–197, 212

nyelv
– afrikaans 92
– alap- 58, 70, 76, 93
– albán 57, 58, 74, 159, 179, 198
– alnémet 80
– angol 17, 20–22, 26, 33, 34, 37, 39, 41, 42, 48, 49, 52, 55–57, 61, 63, 70, 73, 74, 77, 78, 80, 81, 87, 88, 92, 93, 100, 109, 112–114, 116, 117, 119, 122, 123, 125, 132, 138, 142, 143, 146, 147, 150, 151, 153, 154, 158, 159, 172, 178, 196, 198, 207
– anya- 15, 17, 20, 24, 26, 29, 30, 36, 38, 42, 57–59, 62, 63, 74, 76, 78, 80, 85, 89, 109, 114, 116, 117, 122, 155, 159–161, 166, 171, 184, 186, 188–190, 195, 211, 212
– arab 17, 31, 38, 77, 136, 156, 187
– átadó 14, 38, 40, 41, 78, 80, 86, 116, 124, 137, 143, 150, 152, 153
– átvevő 80, 116, 119, 122, 140, 143, 152, 172
– bajor 53, 122, 137, 200
– bantu 24
– baszk 56, 93, 159, 172, 211
– befogadó 137
– bengáli 78
– berber 172
– beszélt 33, 34, 109, 181, 193
– bolgár 198
– csecsen 93
– cseh 22, 53, 56–59, 72, 74, 100, 118, 122, 136, 152, 163, 172, 211
– csuvas 137
– dalmát 30
– dán 58, 136, 155
– egzotikus 92
– élő 20, 93, 180
– elszigetelő 211
– eszperantó 22, 154, 163, 172
– észt 58, 155, 211
– etruszk 159
– feröeri 155
– filippínó 211
– finn 17, 56, 114, 155, 198
– finnugor 40, 48, 186
– flektáló 211
– francia 16, 17, 20, 21, 28, 30–32, 38, 39, 41, 52–59, 61, 63, 64, 70, 75–77, 79–81, 100, 114, 116, 117, 120, 122, 125, 129, 136, 138, 151, 152, 155, 163, 17–172, 174, 180, 187, 198, 202
– fríz 155
– funkcióhiányos 29
– galego/gallegó 92, 159
– germán 31, 34, 48, 77, 163
– görög 21, 5–57, 62, 64, 80, 86, 87, 97, 99, 100, 116, 118, 125, 151, 154, 158, 159, 164, 170, 187, 188
– grúz 24, 74, 211
– gyermek- 47
– héber 35, 92, 100
– hivatali 118
– holland 20, 22, 23, 56–58, 80, 92, 154, 155, 179
– holt 30, 92, 96, 180
– horvát 56, 77, 90, 100, 122, 152, 154
– idegen 30, 41, 58, 119, 157, 186, 190, 210
– indoeurópai 34, 58, 93, 162
– indonéz 27, 52
– irodalmi 126, 181
– izlandi 53, 74, 136, 179
– izoláló 211
– japán 38, 55, 56, 86, 155–157, 171, 211
– jiddis 48, 122
– kasub 92
– katalán 52, 58, 70, 71, 74, 114, 136, 159, 163, 170
– kínai 86, 155, 211
– koreai 155, 211
– köz- 33, 35, 38, 45, 47, 52, 53, 57, 59, 62, 63, 65, 73, 75, 78, 79, 84, 85, 94, 102, 115, 118, 126, 129, 131, 132, 149, 158, 166, 172, 181, 185
– latin 20, 21, 23, 26, 28–33, 35, 38, 40, 41, 44, 48, 52–55, 57–59, 61, 62, 64, 70, 71, 76, 77, 80, 81, 85–87, 91–94, 99, 103, 116–119, 122–125, 133, 134, 136, 138, 146, 150–154, 158, 159, 172, 173, 176, 179, 180, 182, 184, 185, 188, 198, 200, 202, 209, 211
– leány- 58, 76
– lengyel 17, 53, 56, 79, 91, 92, 100, 114, 136, 154, 179
– litván 136, 155, 178
– lombard 155
– maláj 23, 172
– máltai 179
– maori 155
– mesterséges 30, 70

– mordvin 58
– mozarab 172
– nahuatl 17
– német 20–22, 28–30, 32, 34, 38–42, 44, 48, 53–59, 61, 63–65, 70, 73, 77, 80, 82, 85, 92, 93, 97, 100, 114, 116, 117, 119, 120, 122, 123, 125, 134, 136–138, 146, 147, 150–153, 155, 157, 158, 163, 171, 179, 187, 196, 198, 199, 200, 211
– nemzeti 30
– nép- 30, 54, 57, 73, 75, 81, 186
– norvég 155
– ófelnémet 172
– ófrancia 70, 77, 92
– ógörög 52, 56, 57, 80, 86, 87, 118, 125, 154, 159, 164, 170, 188
– ómagyar 28, 99, 137, 149, 172
– orosz 17, 27–29, 34, 39, 57, 62, 73, 79, 80, 87, 93, 100, 114, 140, 147, 150–152, 163, 186, 198, 210
– ótörök 137, 202, 203
– ős- 76, 93
– ősmagyar 40, 161
– perzsa 58, 136, 176, 187
– portugál 21–23, 30, 31, 38, 53, 55, 56, 59, 70, 76, 91, 92, 93, 154, 159, 163, 172
– román 21, 30, 31, 38, 52, 70, 76, 77, 134, 137, 172, 198
– sajtó- 35
– skót 53
– spanyol 17, 20, 23, 30, 31, 34, 49, 52, 54, 55, 57–59, 64, 70, 71, 76, 77, 80, 91, 93, 100, 109, 136, 147, 153, 163, 170, 174, 177–179, 182, 184, 196, 210
– standard 126
– sumér 96
– svéd 20, 22, 57, 58, 154, 155, 163, 172, 179, 198
– szak- 29, 36, 45, 47, 96, 153, 185, 195, 207
– szláv 17, 31, 34, 53, 55, 56, 62, 73, 77, 87, 99, 122, 134, 152, 163, 186
– szlovák 24, 40, 53, 55, 64, 72, 136, 155, 171
– szlovén 104, 122
– táj- 23, 28, 32, 36, 47, 59, 84, 94, 95, 132, 154, 197
– teljes hatókörű 29
– thai 211
– tibeti 38, 92, 133
– török 16, 56, 62, 77, 87, 92, 136, 137, 172, 179, 187, 198, 202, 203, 211
– udmurt 58
– újlatin 21, 34, 54, 58, 70, 71, 76, 93, 163, 170, 172
– újperzsa 53
– ukrán 79
– uráli 16, 58, 86
– velencei 172
– vietnami 23, 74, 155, 159, 179, 211
– walesi 155, 179
– zulu 93
nyelvállapot 46, 66, 129, 149, 153, 156, 161
nyelvállás 74, 148, 149, 161
– alsó 74, 161
– felső 148, 149
– középső 149, 161
nyelvbotlás 80, 85, 210
nyelvcsalád 58, 76, 77, 162
nyelvcsap 54
nyelvelsajátítás 180
nyelvemlék 26, 28, 48, 92, 140, 172, 198
nyelvemléktelen 93
nyelvérzék 53, 58, 84, 115, 128, 189
nyelvészet
– kognitív 68
– leíró 10, 11, 156, 193
– történeti (-összehasonlító) 36, 38, 44
nyelvezet 81, 178, 184
nyelvhasonlítás 77
nyelvhasználat 13, 23, 27, 33, 34, 39, 42, 43, 47, 54, 78, 85, 88, 91, 111, 124, 132, 134, 149, 169, 172, 178, 180, 192, 204
– bevett 43
– iskolázott 91, 127
– ösztönös 42, 78
nyelvhasználati gyakoriság 148
nyelvhasználó 27, 42, 43, 156, 165, 171, 176, 178, 179, 181
nyelvi determinizmus 115
nyelvi gazdaságosság 139
nyelvi hiány 28, 29
nyelvi kölcsönhatás 40
nyelvi kölcsönzés 77
nyelvi rendszer 10, 24, 35
nyelvi tervezés 48
nyelvi univerzalizmus 115
nyelvi változó 110
nyelvjárás 74, 76, 78, 92, 98, 133, 149, 158, 202
– nyugat-dunántúli 74, 149
– palóc 84, 186
nyelvközösség 16, 62, 89, 96, 153, 157, 165, 171, 190, 194
nyelvleírás 183, 196
nyelvrokonság 58
nyelvszokás 10, 78, 90, 113, 199
nyelvtan 11, 24, 32, 33, 35, 40, 41, 43, 46, 53, 56–61, 63, 71, 79, 84, 91, 94, 102, 104, 106, 108, 111, 116, 120, 12–127, 157, 161, 163, 167, 169, 175, 182, 188–190, 194, 199, 204, 205, 207, 208, 211, 213
nyelvterület 20, 22, 127, 146, 154, 159, 200

– magyar 20, 127, 200
nyelvtipológia 211
nyelvtípus 211
nyelvtisztító 136, 137
nyelvtörténet 21, 58, 137, 149, 155, 164
nyelvújítás 11, 29, 41, 99, 122, 128, 134, 147, 172, 187
nyelvváltozat 36, 37, 42, 62, 73, 78, 82, 85, 91, 95, 117, 126, 142, 149, 152, 175, 179, 192, 213
– cockney 142
– egyéni 36, 54
– elsődleges 142
– északkeleti 82
– műveletlen 20, 21, 42, 62, 67, 73, 78, 85, 94, 95, 111, 117, 126, 169
– művelt 53, 62, 73, 78
– normatív 126
– Queen's English 142
– sztenderd 79, 126, 158, 192, 213
– vernakuláris 142
nyíltabbá válás 149

olvasat 44, 61, 69, 113
ortológus 129

önkényes(ség) 100, 101, 145
ősi örökség 58, 116
összeolvadás 82, 83, 146
összevonás 38

paragogé 122
párhuzamos ikerítés 156
parola dotta (olasz) 54
paronima/paronímia 105, 133, 146, 192, 193
performatívum 112, 113
pleonazmus 118, 135, 188
plurale tantum 80, 81
pótlónyúlás 94
pöszeség 84
protézis 122, 123
pszicholingvisztika 104
purista/purizmus 136, 137

raccsolás 54, 55, 84, 133, 179
rag 27, 38, 51, 63, 69, 72, 102, 103, 107, 110, 151, 157, 160, 163, 167–169, 190–192, 204, 205, 210, 211
– belviszony- 68, 69
– eset- 34, 109, 119, 174, 175, 192, 211
– helyhatározó- 104
– ige- 22
– külviszony- 68, 69
– személy- 66, 111, 134, 154, 189
– tárgy- 14, 35, 102, 103, 126
ragkettőzés 190
ragozás 10, 22, 28, 31, 41, 46, 50, 54, 57, 66–68, 78, 85, 102, 103, 110, 111, 119, 126, 132–135, 154, 155, 162, 163, 168, 169, 189–191, 195, 196, 198, 201, 210
– alanyi 66, 78, 85, 102, 103, 110, 111, 189
– defektív/hiányos 162
– főnév- 23, 46
– ige- 46, 135, 155, 168
– ikes 38, 67, 78
– tárgyas 37, 66, 85, 168, 189
– tárgyatlan 37, 169
redundancia 38, 39, 109, 118, 119, 188
rekurzió/rekurzív 35, 209
relexifikáció 26, 151
rendhagyó(ság) 15, 72, 119, 144, 145, 169, 182, 183, 190
rész–egész kapcsolat/viszony 35, 49
részfordítás 86, 157
rétegnyelvi sajátosság 54
rokonértelműség 39
rotacizmus 54, 55
rövidítés 38, 65, 188

selypítés 84, 106, 179
sorszámnév 86, 101, 163
spontán szöveg 106
stilisztika 24, 35, 61, 104, 177
stílus 14, 29, 39, 46, 47, 57, 59, 96, 98, 99, 108, 110, 131, 157, 170, 189, 190, 193, 195, 199
– bizalmas 14, 39, 47, 57, 64, 65, 91, 96, 147, 153, 157, 177, 190
– fesztelen 110, 133, 170, 178
– költői 59, 99
– modortalan 98
– semleges 21, 47, 57, 59, 65, 153
– udvarias 23, 24, 42, 67, 83, 98, 111
– választékos 11, 47, 57, 89, 126, 131, 164, 213
– vulgáris 47
stílusalakzat 105
stíluselem 163
stíluserény 61
stílusérték 41, 65, 118, 153
stíluseszköz 67, 186, 197
stílusréteg 119
stílusvétség 118
suksükölés 126, 168, 169

szabály
– diszpozitív 32
– fakultatív 82, 189
– fonológiai 107
– hangsorépítési 28, 143, 164
– imperatív 32
– kógens 32
– nyelvi 10, 32, 105
– nyelvtani 11, 31, 43, 67, 68, 98, 127, 165, 166, 200
szabályos 10, 15, 33, 34, 37, 40, 62, 65, 72, 77, 85, 103, 111, 119, 144, 145, 163, 165, 167, 169, 183, 188, 190, 204, 207, 213
szabályos hangmegfelelés 58, 77

szám
– egyes 17, 22, 23, 33–35, 46, 50, 57, 59, 61, 66, 67, 80–82, 95, 108–112, 119, 125, 131, 168, 198, 211
– kettős 104
számnév 32, 33, 43, 81, 86, 104, 105, 198
szemantika 27
szemiotika 62
szerkezet
– birtokos 34
– jelzős 34, 37
– mellérendelő 24, 189, 204
– mondat- 211
– szó- 204, 209
szerkezetvegyülés 43, 83, 104, 205
szinekdoché 81
szinkópa 64
szinonima/szinonímia 47–50, 75, 85, 105, 118–120, 133, 149, 157, 201
szintagma 204
szleng 29, 45, 47, 83, 153, 157, 201, 207
szó
– alap- 14, 18, 45, 65, 69, 82, 106, 129, 135, 144, 167, 180, 194
– átvett 40
– belső keletkezésű 32, 40, 53, 86, 92, 140, 157
– betű- 188, 200
– birtok- 32, 34, 35, 46
– cél- 42
– cím- 46, 47, 53
– divat- 88, 89
– elavult 36, 53, 81, 85, 137, 138, 150, 164, 180, 181
– elöljáró- 34, 196
– hangfestő 40, 147
– hangutánzó 40, 100, 116, 145, 147
– határozó- 16, 97, 98, 156, 157, 195, 200
– idegen 16, 20, 40–42, 55, 62, 64, 77, 78, 81, 99, 116–119, 121, 122, 136, 137, 140, 141, 146, 150, 158, 159, 172, 213
– iker- 157
– jövevény- 16, 21, 39, 41, 48, 52, 53, 55, 75, 77, 80, 81, 84, 86, 87, 93, 99, 116, 117, 119, 120, 122–124, 142, 143, 146, 147, 149, 152, 172, 185
– képzett 18, 95, 128, 209
– korfestő 185
– kölcsön- 16, 152
– lehetséges 29, 165
– létező 164, 165
– mozaik- 188
– műveltség- 54
– nemzetközi 21, 26, 56, 81, 150
– összetett 48, 94, 100, 125
– régies 33, 36, 57, 67, 75, 180, 181, 195
– segéd- 211
– szunnyadó 36
– tagadó- 32, 98, 195
– táj- 148
– toldalékolt/toldalékos 40, 95, 100 107, 116, 157, 161, 165, 182, 191
– tő- 24, 117
– tőhangsúlyos 99
– töltelék- 61, 89
– utaló- 108
– viszony- 198
szóalak 18, 19, 75, 78, 79, 95, 139, 163, 183, 191, 207
szóalkotás 27, 29, 38, 129, 156, 165, 200, 207
szóállomány 36, 37
szóasszociáció 48, 49
szócsalád 19, 21, 48, 163, 172, 186
szócska 198, 199
szócsonkítás 29
szócsonkulás 83
szóelem 18, 154, 165
szóelvonás 29, 38
szófaj 14, 19, 31, 32, 56, 60, 86, 144, 156, 166, 191, 198
szóhasadás 56, 57, 167
szóhasonlóság 133
szóhasználat 114, 171, 175
szóismeret 37
szókapcsolat 44, 49, 63, 164
szóképzés 29, 162, 208, 209
szókészlet 11, 21, 29, 36, 37, 40, 58, 62, 63, 77, 86, 89, 92, 93, 126, 128, 148–150, 156, 157, 164, 181, 188
– alap- 36, 58, 62, 77, 86, 93
– perem- 36
– törzs- 36
szókészleti csere 26, 151
szókincs 36, 42, 145, 181
– aktív 36
– aktivált 36
– passzív 36, 181
szómező 48, 49
szóösszetétel 18, 27, 29, 46, 48, 71, 79, 81, 93, 105, 157, 208, 209
szórend 10, 24, 31, 46, 127, 175, 205, 211
szórövidítés 64, 83
szószármazék 21, 47–49, 53, 64, 70, 86, 129, 146, 151, 152, 163, 164, 167, 176, 187, 194, 200
szótag 14, 18, 38, 51, 64, 67, 70, 74, 83, 91, 99, 100, 106, 116, 122, 129, 135, 160–162, 171, 186
szótagkezdő helyzet 71
szótagkivetés 99
szótagolás 71, 158
szótár 14, 16, 29, 32, 34, 36, 37, 46, 47, 63, 90, 124, 126, 148, 156, 158, 159, 161, 165, 181, 184, 193, 207
szótári alak 66

szótő 14, 18, 19, 24, 28, 33, 38, 52, 71, 72, 75, 91, 94, 95, 101, 107, 110, 111, 119, 121, 143, 144, 148, 150, 151, 156, 157, 160–164, 166–168, 185, 187, 190, 208, 212
– csonka 150, 207, 208
– fantom- 19, 91
– fiktív 19
– hangzóhiányos 183
– hangzóvesztő 161, 167
– időtartam-váltakoztató 183
– ige- 110, 135, 166, 167
– komplex semleges 69
– nyitó- 167
– passzív 144
– szabad 91
– szótári 182
szóvég(i helyzet) 33, 63, 70–72, 128, 149, 153, 179, 207
szóvég-megelevenedés 29, 129
szöveg 22, 24, 59, 61, 65, 67, 93, 96, 100, 106, 118, 120, 126, 134, 137, 162, 164, 169, 189, 198, 199, 201, 204
szövegkörnyezet 54, 69, 71, 133, 156, 165, 170, 176, 188
szövegösszetartó erő 120
szukszükölés 168
szuppletivizmus 29, 101, 162, 163
– részleges 163

tájszólás 186
tárgy 24, 35, 44, 51, 63, 102–104, 204, 205, 209, 211
tautológia/tautologikus 77, 118, 119, 134, 188, 200, 201
tegeződés 13, 22, 23, 67, 82, 83, 154, 155
toldalék 14, 18, 24, 28, 32, 35, 37, 38, 41, 45, 46, 48, 51, 52, 57, 63, 66, 69, 72, 75, 78, 101, 103, 104, 106, 110, 111, 119, 122, 135, 136, 144, 145, 152, 160–162, 164, 166, 174, 182, 185, 189–191, 194, 210, 211
– szóalakzáró 190
– vég- 57
toldalékolás 18, 27, 34, 47, 68, 71, 145, 151, 154, 164, 175, 183, 190, 191
toldalékolatlan 18
topik(alizáció) 205
továbbképzés 209
tőalakpótlás 162
tőcsere 162, 163
tőváltakozás 161, 182
tőváltás 162, 163
tulajdonnév 38, 52, 53, 123, 142, 151, 156
túlhelyesbítés 78, 79, 124
tükörfordítás 31

újgrammatikusok 98
utótag 28, 39, 52, 71, 87, 107, 113, 118, 125, 164, 176, 183, 186, 191, 202, 203, 209
utrum 58

változás
– hang- 98
– időtartam- 116
– jelentés- 44, 65, 80
– nyelvi 42, 54, 87, 99, 110, 130, 139, 180, 194, 195, 203, 212
változat
– alak- 14, 23, 95, 106, 147, 193
– analitikus 139
– ejtés- 56, 74, 124
– hangalak- 178
– írás- 172, 178
– nyelvi 110
– toldalék- 38
változékonyság/variabilitás 110
végartikulus 198
veláris *i* 28
veláris *l* 55
vízszintes nyelvmozgás 110
vonzat 10, 50, 73, 84, 191

xenizmus 171

zöngétlenedés 82, 83

A TÁRCÁK TÁRGYKÖRI CSOPORTOSÍTÁSA

Általános nyelvi jelenségek

8. Hiánygazdálkodás 28
9. Holt nyelvek társasága 30
10. A szabály az szabály 32
13. A felesleges fölösleg 38
15. Pereskedés 42
16. Ellentétek vonzásában 44
17. Jelölt és jelöletlen 46
30. Analógia és anomália. 72
32. Kedves rokon, ne vedd zokon 76
98. Végestelen-végig 208
100. Száz szónak is egy a vége 210

Fonológia

21. Répa, retek… mogyoló 54
31. Szedte-vette, teremtette! 74
41. [j], de érdekes! 94
43. A hangtörvény fura ura 98
68. Kicsi a bors, és gyenge 148

Idegen szavak

2. Utánozás majomszokás 16
4. Vörcsesztert az Ósönből 20
7. A sztárolt celeb. 26
14. A honosított idegen 40
25. Levelet kaptam, lájf 62
34. Ballag már a médiák… 80
37. *Kvadrológia* 86
52. Százegy kis szócska. 116
53. *Jó, jobb... legoptimálisabb*. 118
55. A guglizó szingli 122
56. *Ad hoc* és *athok* 124
62. Mit egyen a ~~purista~~ nyelvtisztító? 136
64. Lenin is megmondta 140

65. Lenn, déjlen, éjdes éjben éjdent reméjlsz 142
67. Tényleg [jutúb] a [jutyúb]? 146
70. Ugyanaz, csak teljesen más 152
79. A barcelonai lanovka 170
80. Tón a lúd átús(z), visszaús(z) meg átús(z) 172
86. *Animátor* 184

Írás

20. ⟨ch⟩, a nagy macher 52
29. Néma betűnek anyja sem. 70
60. Homo és hetero 132
73. Iksz faktor 158
83. Kiejtés szerint?. 178

Lexikológia

12. Hány szó van a miben? 36
18. Családok az asszociációs mezőn 48
22. Hamis barátok 56
39. Eddig Itália földjén…. 90
42. *Magasságában* 96
50. Hölgyválasz 112
51. Itt a piros, hol a vörös? 114
54. Szónemesítés 120
59. Nyelvi változások mentén 130
63. *Törvénykezés* 138
72. *Pikkpakk*. 156
76. Ilyen nincs és mégis van 164
82. A franciaországi krémes 174
84. Ódon módon 178
87. Ágyjelenet 186
90. Gizikét a gőzekével 192
94. *Sacc per kábé,* avagy a vélemény szabadsága. 200
95. Az *ünnep* ünnepe 202
97. Kazinczy és a hatékonytalan nyelvújító 206

Morfológia

1. *Buri:* egy furi nevű hami a Mekiben 14
3. *Halász, vadász, madarász* 18
26. *Kamu, ulti, hipó* 64
27. Ne fürgyé le! 66
28. Haitiból Haitire 68
47. Becéző szavak 106
58. Nyelvi kukkolda. 128

69. A maximalista lingvista . . . 150
74. Árokon-bokoron túl . . . 160
75. Tőcsere és fogpótlás . . . 162
77. Nem káptalan, de tanulni sem képtelen . . . 166
85. A szomszéd micsodája . . . 182
89. Hadd ne ragozzam! . . . 190
99. Tömör gyönyör . . . 210

Morfoszintaxis

5. Mit tetszettél mondani? . . . 22
23. Nemi felvilágosítás . . . 58
49. Ha én rózsa volnák . . . 110
61. Most már tényleg „nem használtatik” . . . 134
78. Ha megértsük, miért nem szeressük? . . . 168
81. Margit, a későbbi Károly . . . 174

Népi nyelvészet (nyelvi tévhitek)

33. Könyörgöm, akasztjuk fel! . . . 78
36. Nincs itt hiba! . . . 84
38. A divat igazából arról szól, hogy trendi . . . 88
40. Ősapánk, az etimon . . . 92
44. Tükröm, tükröm, mondd meg nékem . . . 100
57. Ne mondjuk azt, hogy… de miért is? . . . 126
66. *Alakít* és *alakul* . . . 144
71. Az őszi kikerics és az ikes igék . . . 154

Szintaxis

6. Egy édes szeszélyes . . . 24
11. A birtok viszonya . . . 34
19. Forró vizet a kopaszra! . . . 50
24. Ott állsz az út végén . . . 60
35. *Ideadod, lécci?* . . . 82
45. Mit csinál a micsoda? . . . 102
46. Kettő dudás egy csárdában . . . 104
48. Vannak szabályok, ami érthetetlen . . . 108
88. Hiányos, de gazdaságos . . . 188
91. Biztos, hogy alig elviselhető? . . . 194
92. Egy névmás, aki személyeskedik . . . 196
93. Egy, a névelőkről szóló tárca . . . 198
96. *Italt mit hozhatok?* . . . 204

A TINTA Könyvkiadó kiadványai
megrendelhetők az alábbi címen:
TINTA Könyvkiadó
1116 Budapest, Kondorosi út 17.
Tel.: (1) 371 05 01; fax: (1) 371 05 02
E-mail: info@tintakiado.hu
www.tintakiado.hu

Nyomdai kivitelezévs: Vareg Produkció (www.vareg.hu)
Felelős vezető: Bernwallner Viktor ügyvezető

Horváth Péter.indd 226 2015.04.21. 12:25:23